

Média és ökológia
Tizenhat hozzászólás
Sükösd Miklós tanulmányához

Manuel Castells
A valóságos virtualitás kultúrája

Michael R. Allen
Ez nem hipertext, hanem...
Bekezdések a textualitásról

Z. Karvalics László
Internet és társadalomtudomány:
a kutatás helyzete

Információs Társadalom

2004. IV. évfolyam 3-4. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Z. Karvalics László – főszerkesztő
Kiss Aranka
Rohonyi András
Végh Sándor

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:
Az „INFONIA” /Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért/ Alapítvány

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök
Kolin Péter
Lajtha György
Székely Iván
Z. Karvalics László

A szám megjelenését a NKA és az NKÖM támogatta:

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Szerkesztőség: 1111 Budapest Műegyetem rkp. 9. R. ép.
Tel.: 463 2526 Fax: 463 2547
e-mail: infvarsolyoirat@infonia.hu

Megrendelés átutalással: ERSTE BANK Hungary Rt
11600006-00000000-0230706.

/Kérjük, a befizetési csekkre írják rá: Információs Társadalom/

Készült az ERFO Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Horváth László

ISSN 1587-8694

BEVEZETŐ

MÉDIA ÉS ÖKOLÓGIA

Az Információs Társadalom 2003. 3-4. számában jelent meg Sükösd Miklós „*Totális medialitás és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika*” című írása. *VITA* rovatunkban most közreadjuk a beérkezett hozzászólásokat, s hivatkozási alapként újra közöljük a vitaindító tanulmány összefoglalóját is.

Sükösd Miklós, Z. Karvalics László Rövid előszó egy hosszú vitához	6
Z. Karvalics László Fantomra légvár	8
Dányi Endre Démon? Miféle démon?	14
Pásztor János Megjegyzések Sükösd Miklós tanulmányához	21
Pintér Róbert Ki felelős a bűnbeesésért?	26
Hamburger Béla A szikével ölni is lehet... (Reklámszakmai megjegyzések)	37
Kiss Ulrich SJ A Nyugat Alkonya II.	39
Dessewffy Tibor Levélféle az ökocídium lovasához	47

Hammer Ferenc [Chorus:] Television, the drug of the Nation...	51
Vay Márton Szemetek van, mégse láttok	56
Lányi András Egy hitvita menüpontjai	61
Takács-Sánta András Uraim, kérem, szabaduljanak meg tévhiteiktől!	69
Boda Zsolt A környezetszociológia felé	80
Székely Mózes A média hatása a világproblémákra (A tematizálás és a közvélemény alakulásának lehetőséges viszonyrendszere)	88
Pressing Lajos Az illúzió illúziója (Buddhista gondolatok)	98
Fonyó Attila Néma tévé, néma tavasz?	108
Szvetelszky Zsuzsanna, Oborny Beáta és Kertész Miklós Homo labilis	129

KLASSZIKUSOK

Manuel Castells

A valóságos virtualitás kultúrája: az elektronikus kommunikáció integrálódása, a tömegközönség átalakulása és az interaktív hálózatok kifejlődése*

Az emberi kommunikáció írásbeli, orális és audiovizuális modalitásai egyetlen interaktív hálózatban integrálódnak. A szerző ebben a fejezetben a tömegkommunikációs eszközöknek a kultúrára és a társadalmi viselkedésre gyakorolt hatásait elemzi. Ezután az 1980-as évek folyamán végbement átalakulásukat tárgyalja, melynek során a változatos, decentralizált „új médiumok” előkészítették a talajt az 1990-es évekre, a multimédia rendszerek kialakulásához, végül pedig a számítógépes hálózatok köré szerveződő különféle kommunikációs rendszerekkel, az Internet megjelenésével és az új típusú virtuális közösségek spontán kifejlődésével foglalkozik. Összeveti a különféle rendszerek konvergenciájának társadalmi dimenzióit és egybeolvadásuk lehetséges hatásait, s megállapítja, hogy az új kommunikációs rendszer hatásai révén kibontakozik a *valóságos virtualitás kultúrája*.

144

KALEIDOSZKÓP

Z. Karvalics László

Internet és társadalomtudomány: a kutatás helyzete

Az Internet-tudomány az elmúlt években végigment a diszciplínává válás útján. Létrejött mintegy félszáz lektorált szakfolyóirata, amelyek közül a legjelentősebbek bebizonyították, hogy ma már nemigen van modern társadalomtudományi ütközet digitális segédcsapatok nélkül. A referencialáncba szerveződő Internet-szakirodalom mára mintegy félezer kötetet számlál, kb. két tucat „klasszikus” és 50-60 szignifikáns munkával. Gyorsan növekedik a szakosított kutatóintézetű hálózat, a világon kb. félszáz frissen létrehozott intézettel és évente kb. 400 jelebb Internet-vonatkozású konferenciával. A szerző összefoglaló tanulmányában az egyre táguló kutatási univerzum tagolódását mutatja be, négyféle tengely mentén rendszerezve az Internettel kapcsolatos társadalomtudományi kutatásokat.

190

Örömmel tudatjuk olvasóinkkal, hogy Manuel Castells „Az információ kora” című monumentális trilógiája végre olvasható lesz magyarul is: első kötete, „A hálózati társadalom” 2005-ben jelenik meg a Gondolat Kiadó gondozásában. A kötet 5. fejezetét, melynek témája szorosan illeszkedik a számunk anyagához, mintegy előzetes „ízelítőként” a Kiadó szíves hozzájárulásával adjuk közre. – *Szerk.*

Joseph J. Esposito
A feldolgozott könyv

A „feldolgozott könyv” kifejezés nem a technológiára, hanem a tartalomra utal, és az új típusú e-könyv eltéréseit kívánja hangsúlyozni az „eredeti könyvvel” szemben, amely többnyire egyetlen szerző műve, és amelyet általában egyetlen személy gondolatainak megtestesüléseként fogunk fel. A feldolgozott könyv akkor jön létre, amikor az eredeti könyvet számítógépes hálózati környezetbe helyezzük. Egy könyv feldolgozása több mint pusztán automatizált kapcsolatok (úgynevezett *linkek*) beépítése a szövegbe: magában foglalja az alkotás aktusának módosulását, és arra irányul, hogy lehetővé tegye és elősegítse a könyv beilleszkedését különféle alkalmazások hálózatába. A szerző szerint a feldolgozott könyv alternatívát jelent az írói mesterség – és általában a könyvek – romantikus felfogásával szemben. Az így feldolgozott könyv jellemzően legalább ötféle funkciót tölthet be: lehet portál, platform, önmagára visszautaló szöveg, gépi komponens, illetve hálózati csomópont. Tanulmányában a szerző többek között arra a kérdésre keres választ, hogy az e-könyv vajon maga a tartalom, vagy pedig az a készülék, ami azt megjeleníti? Esetleg mind a kettő?

207

Michael R. Allen
Ez nem hipertext, hanem...
(Bekezdések a textualitásról)

A nyomtatás nagy változatosságot tesz lehetővé a textualitás terén, és éppen úgy alkalmas a jelentés merevségét felbontó, bonyolult kísérleti szövegek létrehozására, mint az elektronikus/digitális hipertext. A tanulmány bemutatja a hipertext adta új lehetőségeket, és kísérletet tesz annak bebizonyítására, hogy a hipertext eltérő formai vonásai ellenére sem jelent teljes szakítást a papírra nyomtatott szöveggel. A szerző elismeri, hogy a digitális megjelenési forma az olvasás teljesen egyedi módját hozza létre és ezzel a nyomtatás második forradalmát indítja el, véleménye szerint azonban maga a hipertext nem annyira forradalmi újítás, mint ahogy azt védelmezői állítják, és nem is veszélyezteti annyira a hagyományos könyvnyomtatást, mint amennyire attól ellenzői tartanak. Annak bizonyításához, hogy a hipertext nem váltja fel, hanem inkább továbbfejleszti azt, Laurence Sterne „Tristram Shandy úr élete” című XVIII. századi regényének elemzését használja fel.

236

KÜLFÖLDI LAPTÁRS-AJÁNLÓ

252

KONFERENCIAFIGYELŐ

259

Kedves Olvasó,

Folyóiratunk ezidáig 5 tematikus számmal jelentkezett. 2002-ben a kultúra-
evolúció-információ háromszögnek szenteltünk egy teljes válogatást, 2003-ban a Gaz-
daság és az Oktatás, majd idén az Internet és az Elektronikus Kormányzat témaköre
„érdemelt ki” önálló lapszámot. Hogy a tematikai sokszínűséget megőrizzük, a „köz-
tes” kiadásokban igyekeztünk minél változatosabb, sokszínűbb válogatást adni, hogy
a kitekintést megőrizzük a teljes problémauniverzumra.

Mostani számunknak is ezt a célt kellene szolgálnia, de ezt csak részben tudjuk
teljesíteni. Amikor a 2003/3-4-es számban megjelent Sükösd Miklós vitaindítója (To-
tális medialitás és ökokidium), akkor még nem tudtuk, hogy szerkesztőségünk szelet
vetett és vihart aratott. Az év folyamán sorra érkeztek a hozzászólások, így a környezeti
válság és a médiaszféra - ezen keresztül a fenntarthatóság és az információs társada-
lom erkölcsi princípiumainak keresése - tárgyában megindult vitafolyam közlésekor a
szempontok sokaságával szinte összefüggő képet sikerül adni a „zöld” dimenzióról.

Úgy alakult, hogy nemzetközi szerzőgárdánk (Castells, Esposito és Allen) ép-
pen a médiaszféra mélyszerkezetének boncolgatásával építik tovább ezt a diskurzust.
Castells „enciklopédikusan”, Esposito „paradigmatikusan” (az új minőségek leírási kí-
sérletével), Allen pedig „monografikusan” (a kulcsszerepekhez jutó hypertext-jelenség
újraértékelésével). A terjedelmi okok miatt így már csak egyetlen kitekintésre volt
módunk: az Internet-kutatás taxonómiájának megrajzolására vállalkozó írás mintegy
ellenpontot képez idei első számunkkal, amelyben azt jártuk körül, hogy az egyes tár-
sadalomtudományokat hogyan „járta át” az Internet mint téma.

Így nem marad más hátra, jövő évi számaink beharangozásával támasztunk elem-
ző kedvet a Nagy Információs Társadalom Utazás következő állomásaihoz. Azt már
biztosan tudjuk, hogy 2005-ben a civil információs társadalom és a privacy kérdései
állnak majd a középpontban. Két, ezidáig általunk szinte teljesen elhanyagolt terület,
amely azonban lépésről lépésre értékelődik fel. A civil szféra egyszerre lehet ellensú-
lya és partnere a még jóideig legnagyobb beavatkozási lehetőségekkel rendelkező po-
litikának, az információs önrendelkezés kérdésköre pedig az „egyéni dimenzió”, az
individuum szintjére lefordítható dilemmák felé irányítja a tekintetet (miközben egy
teljes közösségi-intézményi-szabályozási tér is felsejlik mögötte).

Maradjanak velünk, és akinek kedve támad, vállalkozzon rá, hogy saját tanulmá-
nyával vagy tapasztalataival tegye gazdagabbá jövő évi számainkat.

Z. Karvalics László

Rövid előszó egy hosszú vitához

Egy évvel ezelőtt, folyóiratunk tavaly téli, 2003/3-4-es számában jelent meg Sükösd Miklós *Totális medialitás és ökocídium* című tanulmánya, amelyet hamarosan néhány vitacikk követett (Dányi Endre, Pintér Róbert, Pásztor János, Z. Karvalics László, Hammer Ferenc, Dessewffy Tibor). A szerzők közül többen az ITTK Információs Társadalom Szakmai Klub *Az információs társadalom ökológiai kritikája* című rendezvényén ütköztették álláspontjukat 2004. május 27-én. A második vitát alig egy hónappal ezután az ELTE Társadalomtudományi Kar Településtudományi és Humánökológia Szakiránya szervezte. Itt Lányi András, Karátson Gábor, Kiss Ulrich, Gábor György és a vitaindító fejtették ki véleményüket június 29-én.

Ezután a vita kinyílt a hozzászólások számára. 2004 tavaszától ősziig, folyamatos internetes nyilvánosságot élvezve újabb és újabb tanulmányok, esszék, hozzászólások születtek, egyre inkább elmélyítve, árnyalva, gazdagítva az eredeti diskurzusokat. Az eredeti tanulmány mellett immár egymásra is reflektáló, egymással is vitatkozó hozzászólásokat az ITTK, valamint a Védegyelet környezetpolitikai szervezet levelezőlistája (klub@ittk.hu, vedegyulet@zpok.hu), illetve az ITTK honlapja (www.ittk.hu) tette közzé először. Időközben a vitaindító tanulmányt újraközölte a *Reklámgazdaság* című online folyóirat (XXII. évf., 250-251. szám, 2004 szeptember-október).

A hónapokig zajló, interdiszciplináris eszmecsere résztvevői egyre inkább különböző, társadalom-, természet- és humántudományi háttérrel érkeztek. Ezzel természetesen csökkent az a kettéosztottság is, amely a kiinduló szakaszban szinte „táborokra” és „világnézetek csatájára” egyszerűsítette le a vitát. A résztvevők körében kezdetben kirajzolódó „technokrata információs társadalom kutatók kontra zöldek” felállást empirikus és elméleti médiatudományi, szociológiai, politikatudományi, ökológiai, tudomány- és valláselméleti, illetve etikai érvek gazdagították.

A vita újabb szakasza – már 2004 őszén-telén – az álláspontok rögzítése, kifejtése után igazi kommunikációt, dinamikus eszmecserét hozott. Ezt jelezte az Információs Társadalom Szakmai Napok *Totális medialitás és ökocídium* című panelvitája (Boda Zsolt, Lányi András, Sükösd Miklós, Z. Karvalics László) november 23-án, illetve az MTV Tudósklub című adása (Sükösd Miklós, Székely Mózes, Takács-Sánta András, Z. Karvalics László) december 3-án.

Az alább közölt tizenhat tanulmány alapján úgy tűnhet: az elmúlt egy évben az információs társadalomról szóló leggazdagabb, legmélyebb vita indult el Magyarországon. Bizonyosak vagyunk benne: ott, ahol érdemi tisztázásra került sor, illetve valódi párbeszéd indult el, sok részkérdés finom és türelmes megoldása felé sikerült lépéseket tenni. A vita folyóiratunkban és remélhetőleg más fórumokon is folytatódik, a megnyugtató megoldások, konszenzusig jutó gondolati szerkezetek kialakítása, illetve a versengő paradigmák finomítása reményében.

A vitaindító tanulmány szövege és a hozzászólások [http://www.ittk.hu/info-
nia/infotars/media_vita.html](http://www.ittk.hu/info-
nia/infotars/media_vita.html) oldalon olvashatóak.

Vitaindító

Sükösd Miklós

Totális mediatizáció és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika

A tanulmány szerint a mai nyugati társadalmak mediatizációja hozzájárul az ökológiai válság elmélyüléséhez, vagyis a két folyamat közvetett oksági kapcsolatban áll egymással. A szerző hét érvet fejt ki hipotézisének bizonyítására: 1) A médiahasználatra fordított idő növekszik az időmérlegekben. 2) A médiaélmények egyre jelentősebbek a társadalmi identitás kialakításában. 3-4) A fősodró média napirendjén és a média-narratívákban kevésbé releváns módon szerepel a természeti környezet témája. 5) A fősodró média a természetromboló, fogyasztást generáló reklám és marketing-kommunikáció terepe. 6) A nyugati emberiség a természeti környezettől fokozatosan a digitális univerzum szimbolikus környezetébe vándorol át, s így viszonylag kevésbé érzékeli az ökológiai válságot. 7) A média saját tériđőt (genius anti-loci) használ, amely szemben áll a fizikai és biológiai (élő)hely jelentőségével és jelentésteliségével (genius loci).*

Z. Karvalics László

Fantomra légvár – kritikai megjegyzések egy figyelemreméltó diskurzushoz

Sükösd Miklós igényesen megformált, gondosan érvelő, izgalmas tanulmányt készített, megjelenését és felvetéseinek sokoldalú körüljárását még akkor is fontosnak és szükségesnek tartom, ha kiindulópontjait több mint problematikusnak érzem és szenvedélyesen vitatom. Annál is inkább, mert – mint a hibás premisszákból születni képes helyes ítéletek esetében általában – bizonyos következtetéseiben vagy egy adott jelenség megítélésében még egyet is érthetek vele. Más kérdés, hogy módszertani okok miatt ezúttal csak a fenntartásokra, illetve a vitapontokra térek ki.

1. Sükösd **egydimenziós** képet ad a természeti környezet és a társadalmi-technológiai komplexum kapcsolatáról: a növekedéscentrikus, profitorientált gazdasági rendszer ökológiai válságot idéz elő. A leírásnak egyetlen rétege van: a zsugorodó élet-tér, a szennyeződések, az információs korszak pedig egyedül mint a komputerhulladékok termelője (vagyis új válságfaktor) jelenik meg. A „levüket eresztő nikkeldárium tápegységek” szomorú képi világa azonban nem helyettesítheti a többdimenziós leírást: a differenciálást a tőkés centrum országai, az iparosodásból az információs paradigma felé igyekvő felzárkózók, illetve a „Dél” eltérő mintázataitól a környezetvédelmi szabványokkal operáló ökotudatosságon át a természeti parkok for-

* A teljes szöveg folyóiratunk 2003/3-4. számában (131-146. o.), valamint az Interneten <http://www.informaciostarsadalom.hu> oldalon olvasható.

májában őrzött érintetlen értékvilág és diverzitás számtalan (pozitív) példájáig. A lelkiismereti indíttatású zöld mozgalmak lehetnek egyoptikásak: egy rendszerszemléletű társadalomtudományi megközelítés nem. Az „információs korszak és természeti környezet” kontextusában a „hogyan és miért lett Düsseldorf füstös, zajos, koszos gyáripari fellekvárból zöld mintaváros” típusú kérdéseket ugyanúgy fel lehet és fel is kell tenni. Ugyancsak elmélyülten kellene vizsgálni az „információ és utazás”, illetve az „információ és kiváltott anyagfelhasználás” formagazdag világát.

2. Ez a kiindulópont (modell) erősen történetietlen is. Nem tud, de nem is akar mit kezdeni az ipar előtti (pre-mediatisált) világ olyan antropogén ökológiai válságaival, mint az Andok vagy Mezopotámia korai magaskultúrái által előidézett, média és profitorientáltság nélkül, „spontán” megvalósult, de döbbenetes méretű környezetkárosítás, és emiatt kilóg a lóláb: egy általános technológia- és modernitáskritika „aktualizálása” történik öko- és médiakritikai kontextusban, sok látns, de óvatosan ki nem mondott értékszemponnttal kokettálva.

3. Ehhez társul a *médiaszféra* teljes és hasonlóképpen egydimenziós *diabolizálása*, amelyen egyáltalán nem enyhít az, hogy neves szerzőelődöket követ. A média itt (túl)fogyasztást generáló, az egyént a valóságból „kiszakító” instancia, amely melodramatikus narratíváival leszűkíti a közvetített témateret, és evvel magát a Valóságot torzítja. Evvel a fantomképpel nem kívánok sokat vitatkozni, mert nem Sükösd, hanem az ezredvég médiakritikájának bornírt leegyszerűsítése, ő csak használja a kialakult paneleket. Mindössze évődve megemlítem, hogy az eltorzított, mesterséges médiaélményt fogyasztó konzumidióta talmi világával szembeállítani a közvetlen természetélmény valódi világát – egyenesen gondolati csalás. Ugye, mennyire viszatartó, ha a kérdést így tesszük fel: „akarsz-e szénporfüstös arccal csilléket tologatni vagy futószalag mellett rogyásig 12 órázni, ipari korszak embere, vagy karosszékedben hátradőlve, Heineket kortyolgatva snookert nézel inkább az Eurosporton”? (Pedig csak ugyanazt a csalást követtük el, fordított előjellel). A médiára jellemző, de *nem kizárólagosan jellemző* vonások egy részének adott „irány” köré való csoportosítása nem helyettesítheti a média teljes, funkcionális rendszervilágának mély megértését és elemzését.

Válságoptika és démonizált média így lép frigyre, és szül hét tézist, amelyek mindegyike elmarasztalható a fenti leegyszerűsítések miatt. Ezekre sajnos csak röviden, néhány felvetés erejéig van módom kitérni. Először Sükösd állításának esszenciáját vizsgálom, majd a pontokba szedett véleményemet adom.

A „médiatérben töltött idővel” eltávolodunk a természeti környezettől, csökken iránta az érdeklődésünk, és kevesebb időnk marad szembesülni az ökológiai válság tényeivel.

1. A média- és kibertérben töltött idő nem írható le a Valóságtól való menekülésként és eltávolodásként. Nincs két világ, csak egy: a médiatartalmak fogyasztása ugyanúgy megismerő természetű, mint az *in situ* megismerés, csak épp másképp történik mindez. Ez könnyen megérthető, ha mondjuk kiderül, hogy csak 28 ezer ember tud személyesen jelen lenni a magyar-brazilon a Puskás Stadionban, a másik 3 millió pedig a TV elé menekül, hogy mégis lássa azt. Nincs két világ, csak egy.

A legelvetemültebb showműsorok és valóságkabarék mögött is eleven emberek a nyersanyagok, a legostobább tartalmak fogyasztása is a Világról való tudáshoz tesz hozzá.

2. Vajon megtapasztalható-e természetes eszközökkel a freongázok gyilkos pusztítása az ózonrétegben? Kell-e „törött tartályhajó túrát” szervezni egy olajbalesetnél mindenkinek? Ismét csak évdődöm: nekem nagyon is úgy tűnik, hogy Sükösd állításával ellentétben a globális ökológiai válság tényei, elemei és fordulatai, a környezetszennyezés mindennapjai éppen hogy a média közvetítésével lépnek be a közbeszédbe. Nem is akárhogy: a lokálisan ökoérzékeny polgárt immár a globális ökológiai tér problémáira is érzékennyé teszik, azáltal, hogy tájékoztatják őt arról. A Szerzővel ellentétben azt állítom, hogy a természeti környezet iránti érdeklődés nem csökken, sőt talán még nő is: a nagy Misztérium, amelyre válasz még nincs, az arány. Vajon a kizárólag lokális környezeti tér iránti tudatosság szorozva annak intenzitásával hogyan viszonyul a kiterjesztett (globális) környezeti tér iránti tudatossághoz, ha ez utóbbit is beszorozzuk annak intenzitásával?

A valóságos élmény médiaélménnyé válik, közvetlen érzéki tapasztalásunk beszűkül, emiatt közvetlen környezetünk másodlagossá válik.

1. Internetezni a vegyszerektől bűzlő patak partján – drámai, de trükkös kép. Lehetséges persze, hogy van, volt vagy lesz ilyen is. Ugyanilyen, vagy sokkal jellemzőbb kép lehet a *Greenpeace* aktivistáé vagy a bőgatyás középiskolásé, aki az agglomerációs zöldövezet idilli közegében éppen a tiszai ciánszennyezés képeit küldözgeti tovább, pedig személyesen sohasem járt a Beregben. Az ökológiai deficit nem a médiaélmények függvénye, hanem a szocializációs deficité. Családé, iskoláé, kultúráé.

2. Tegyük fel a kérdést: elképzelhetetlennek tartjuk-e, hogy digitális polgár mi voltunk és a közvetlen, illetve a tágabb környezet iránti öko-tudatosságunk összeegyeztethető? Ugye nem? A valóságtól elszakadó, már szinte csak médiaélmény szüresülésére fogékony polgár képe *fantomkép*. Egy lehetséges, de (szerintem) kevésbé valószínű antiutópiai jövő-forgatókönyv egyik esetleges szereplőjének képe. Ne tegyünk úgy, mintha már ma is ez lenne a domináns attitűd. Ne becsüljük le az átlagos tévéfogyasztó disztigáló képességeit a mindennapi élménytérben, csak azért, mert nem tartjuk elég ökotudatosnak.

A média általában nem tartja fontosnak a környezeti napirendet, még a hírekben is hátracsúszik.

1. Mondhatnánk erre gonoszul, hogy tartanak csak fontosnak az emberek a környezeti napirendet, rögtön ezerrel bombázná őket ezzel a média, hiszen ő is csak a piacról él. De tegyük fel így a kérdést: vajon az, aki hiteles forrásokból, gyorsan és hatékonyan akar tájékozódni környezeti kérdésekről, megteheti-e ezt az Interneten? Talál-e megfelelő mennyiségű tartalmat? Hányan olvassák Magyarországon a *National Geographic*-ot, a Búvárt vagy az ökotudatos szaksajtót? De méginkább: vajon ezen felül, ami most téma, ami hír, ami orgánium, mi az vajon, ami még kellene? Kik csinálnák, kinek, mennyiből és miért?

2. „A környezet mint téma ritkán produkál nagy hírértéket”. Még szerencse, hiszen az valamiféle katasztrófát kellene, hogy jelentsen. Melyek azok a környezeti hírek, amelyek nem-katasztrófás kontextusban hiányoznak a színpadról?

A természet, az ökológiai rendszer megtapasztalása is egyre inkább mediális reprezentáción keresztül történik, ráadásul ez az üveg torz és hamis, mert dramaturgiai okok miatt csak valóság szeleteket kapunk Valóság helyett, és antropomorfizáljuk a Természetet. Állatok helyett például állat-reprezentációkkal kell beérnünk.

1. Nézzük lokálisan. A parkban tett sétát, az állatkertbe járást itt nem helyettesíti a média, marad a közvetlen természetmegismerés. Ha volna is itt ökológiai deficit, azt nem a média, hanem az urbanizáció kategóriája felől kellene értelmezni. A médiaélmény egyenesen megerősíti, elmélyíti a közvetlen megismerést. Igényt támaszt a részletekre, színesebbé, formagazdagabbá teszi a meglévő tudást. Vuk, a kisoroka inkább kedvet csinál a róka megismeréséhez, de persze lepuffantják a vöröst, ha beólálkodna a lakótelepre, mert Fekete István ide, téli berek oda, erős a veszettség-veszély. A tavaszi hérics endémikus mivoltánál pedig bizony izgalmasabb élményforrás a *Yu-Gi-Oh* akcióközössége – márcsak ilyen társ- és kalandvágúak ezek a mai fiatalok.

2. Nézzük globálisan. Mihez képest olyan a reprezentáció, amilyen? Nevezzük Kittenberger-effektusnak az Afrika-élményt. Hány magyar ember számára adott a közvetlen megismerés? Vajon egyetlen film, Jamie Uys totálisan antropomorfizáló sivatagi show-ja hány magyar médiafogyasztó számára hozta kézzelfogható közelségbe és tette megismerhetővé a Kalahári-sivatag életét? Fogalmazzunk pontosan: mi a lényeges történés a „Sivatagi show” című filmmel kapcsolatban? Átfogó, bár felszínes ismereteket ad a sivatagi biotópok általunk soha meg nem tapasztalható világáról. Ehhez képest akcidentális, hogy élmény forrása (sokat nevetünk rajta). Ehhez képest akcidentális, hogy mennyit kaszált rajta a producer és a forgalmazó. (Megérdemelték.) Ehhez képest akcidentális, hogy esetleg torz-e valahol a reprezentáció. Merthogy nem egy autentikus reprezentációhoz képest torz, ha az (és milyen az autentikus reprezentáció, by the way?), hanem a semmihez, az ismeret tökéletes hiányához képest az. Az elmesélésnél jobb reprezentáció a fotó. Annál a színes képeskönyv. Annál meg a színes természetfilm. Hol van a reprezentációs deficit?

3. A közvetlen természettapasztalat nem válik „elenyésző élménykörré”, hanem – én egyenesen úgy érzékelem – felértékelődik és ráadásul még tömegesedik is. A természetélmény mint a városi ember szabadidős luxusa mintha kifejezetten demokratizálódna – én emancipatorikus folyamatként érzékelem. De lássuk a számokat! Vannak?

4. Állatrepresentációk állatok helyett? Akkor hol kell beszélnünk mondjuk az irdatlan tömegű és forgalmú kisállat- és kutyatartásról? Vagy ez csak akkor kontextus, amikor eltakarítatlan ürülékükről mint szemétről van szó?

Reklám a médiában › fogyasztásra serkentés › szeméthegek

1. A kérdés: erőltet-e ránk olyasmit a reklám, amit egyébként nem vennénk meg, de a kommunikáció kíméletlen gépezete bizony lenyomja a torkunkon? Ha nem, akkor a szeméthegek nem percepciós, hanem újrafelhasználási szakmai problémaként jelentkeznek. Ha igen, akkor a kérdés az, hogy ennek mekkora az aránya az egyébként fennálló fogyasztástömegben. Az a gyanúm, hogy elenyésző: sokkal súlyosabb percepciós probléma az, amikor valaki fogyasztana, de nem tud. És nem azért fogyasztana, mert üzenetekkel bombázzák, hanem azért, mert látja, hogy jó (volna).

2. A fogyasztásra való serkentés egyébként nem ösbűn, és ebbe még az is belefér, hogy a terméket alapvetően *pozitív természetképe*be csomagolják. (A Gösser már-már mitizált természetközelség-hangulata egyáltalán nem kivétel).

3. Ha valahol problémát látok, az nem *általában* a reklámmal van, hanem *egyes* reklámokkal: a rossz szemléletű, ásatag szellemiséget tükröző *spot*-okkal, a „ne foci-zon a gyerek, hanem fusson fel a szobába csokit enni a távirányítóra tett nugát varázsa alatt” típusú reklámokkal.

A nyugati emberiség fokozatosan átvándorol a digitális univerzumba...

1. A média „nem olyan, mint a műláb, amelyik pótol, hanem úgy pótol, hogy nincs helyette más”. Ismét egy hasonlaton keresztül épül a görbe tükör. Ha kerékpárra szállunk, akkor a lábunk is megmarad, meg oda is eljutunk saját erőből, ahová gyalog nem tehetnénk ilyen gyorsan. A kerékpár nem követel állandó tekerést tőlünk, csak akkor, amikor jónak gondoljuk. A digitális univerzum nem a pre-digitális *helyére*, hanem *mellé* lép. Nem *leváltja* azt, mint a stafétafutók, hanem *kiegészíti*. Az átvándorlás tézise merő spekuláció, amihez hasonlóval korábban már találkoztunk és nem győztük bírálni. Mutass egy átvándorlót, és én mutatok tízezer nem átvándorlót. Mutass egy „kóros” átvándorlót, és én mutatok ezer „egészségeset”. Ne keverjük össze a lehetséges jövőt a jelenben kibomló domináns látképekkel. Ez a lehetséges jövő ráadásul mindig, mindig disztópikus, vajon miért? Hagyjuk meg Stallone és Sandra Bullock párosának.

2. „A médiatrend eszközei valóságpótlékok” – írja visszatérően Sükösd. Jómagam pedig visszatérően figyelmeztetek rá: a média nem valami mélyen autentikus közvetlen valóságélményt pótol, hanem a fizikai, anyagi, biológiai és más korlátok miatt lehetetlennek minősíthető közvetlen tapasztalatszerzést „váltja ki” egy kevésbé tökéletes, de a hiányt részben pótolni képes megismerésformával. S ahogy a szerelmes verset olvasó polgár gyarapszik érzésben és irányban a kötet lerakása után (mert valóságos szerelmi élményeit jól egészíti ki mások szerelempercepciója, s eszünkbe nem jut emiatt számonkérni bármit), úgy gazdagítja jótékonyan a valóságpótléknak tartott, valójában azonban a valósághoz való közelebb jutást segítő médiatartalom a fogyasztóját, akinek mindig kéznél van két nagy fegyvere: tapasztalata, szemlélete és értékvilága, amelyen keresztül a jelentéseket lehorgonyozza, és józan esze, amely megvédeni hivatott a csalafintaságtól.

A társadalom mediatizációja a fizikai hely jelentőségének radikális csökkenésével jár. [...] A valós tér irrelevánssá válik.

1. És ez számos kontextusban persze nem baj, miért is volna az? Tucatjával lehetne felsorolni azokat a példákat, ahol a fizikai hely jelentőségének csökkenése a hozzá kötődő kényszerek lebontását jelenti – vagyis mélyen emancipatorikus folyamat.

2. Az idézett Talbotnak nincs igaza a *genius loci* elsöprésével. Sokkal jobbnak tartom Ray Oldenburg látéletét (*The Great Good Places, 1989*). Figyeljünk azokra a helyekre, ahol másokkal együtt töltjük az időt (közösségi központok, szépségszalonok, kávézók, fodrászüzletek, szervizállomások, focipályák, országúti pihenők), ahol az emberek összegyűlnek, vitatkoznak, csapják a szelet a másiknak. Olyan helyek, ahová szabadon megyünk és ahonnan akkor jövünk el, amikor jólesik. Tanulunk a barátainktól, tanítjuk őket. Helyek, amelyek fontosak nekünk, amelyekre emlékezünk, amelyek időnként az életünket szervezik. A kibertér is ilyen helyé vált, és egyre inkább ilyenné válik. Mint ahogyan egykor a pionírok meghódították a szűzföldeket, úgy lakjuk be és építjük ki nevezetes „helyeit”. A harc azonban itt nem az „aranyért” folyik, a kibertér „természeti kincsei”, erőforrásai az összekapcsolt elmék: a megértés, a tudás, a szinergia, a víziók megosztása és a termékeny együttműködés. Ilyen hely ez a környezettudatos elmék számára is: aki nem hiszi, nézze meg, hogyan ajánlják egymásnak a Szlovák Paradicsom jobbnál jobb turistacélpontjait a netizenek.

3. Nem fogadom el azt az állítást, hogy az „absztrakt kibertér a környezeti érzéketlenségnek nyit utat”. Ha egyetlen megállapítást tehetnék csak ezügyben, akkor legfontosabbnak ezt tartanám: ahol a meglévő környezeti érzékenység eszközt keres, hogy beavatkozással alakítsa a Valóságot a számára kedvezőnek minősített irányokba, akkor az absztrakt kibertér ehhez sok segítséget adhat. A környezeti érzékenység kialakítása pedig nem a média feladata, de ha ezt a társadalmi környezet elmulasztotta, színvonalas szerzők és színvonalas műsorok még mindig sokat javíthatnak a helyzeten.

Óvatosan tehát a démonnal és a démonizálással, mert a végén még azt sem vesszük észre, hogy a Természet nemcsak az általunk okozott ökológiai válság formájában szól bele a mindennapjainkba, hanem a korántsem antropogén tornádóival, földrengéseivel, darázscsípéseivel, árvizeivel vagy éppen meteorbombázással. Ha Sükösd idézi a Genézis idilli zöldjét, akkor mi emlékeztessünk Mózes II. könyvével egy másik Természetre: az üstökös csóvján átszaladó Földön az egymást érő kőesőre és tűzre, ami szinte mindent elpusztít maga körül. Rémult, menekülő állatok, se gyümölcs, se fű nem marad életben. Annak a modernitásnak is a fiai vagyunk, amely ma a kozmikus katasztrófa elkerülhetőségének technikáit (is) fejleszti. Vajon ki lesz a gyorsabb?

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének docense, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) Igazgatója és az 1992 óta létező Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Számos információs társadalommal foglalkozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: Bevezetés az Információtörténelembe (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi ösztöndíjas.

Dányi Endre

Démon? Miféle démon?

Sükösd Miklós ökológiai mediakritikájának kritikája

Bevezetés

Sükösd Miklós „Totális medialitás és ökocídium” című írása nagyszerű alkalmat ad arra, hogy átgondoljunk néhány (régi és új) jelenséget a médiával kapcsolatban. A témaválasztás nemcsak időszerű, de rendkívül merész is: a szerző két rengeteget vitatott témát kapcsol össze és behatóan elemzi a nyugati társadalmak mediatizációja és az ökológiai válság közötti kapcsolatokat. Kétségtelen, hogy az ökológiai válságok megszűntek elszigetelt környezetvédelmi érdekességek lenni (bár könnyen lehet, hogy sohasem voltak azok). Anthony Giddens (Giddens, 1994:189) az ökológiai kérdésekkel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy ami eddig az emberi társadalmi léthez képest külsődlegesnek tűnt, mára a társadalmi folyamatok eredményévé vált. És ez nemcsak helyi vagy nemzeti szinten van így. Csernobil óta Magyarországon mindenki tudja, hogy atomerőművek esetében nincsenek kizárólag belpolitikai kérdések. És nincsenek szakértők sem (vagy éppen mindenki szakértő), hiszen kockázati kérdésekben nem léteznek egyetemes mércék (Beck, 1994). Vannak, akik a kergemarhakórbán látják a világ pusztulását, mások a mobiltelefonok sugárzását ítélik végzetesnek.

A minket körülvevő veszélyek társadalmi konstruktumok. Elsősorban tőlünk, emberektől függ, hogy mit tekintünk „veszélyesnek”, „ártalmasnak” vagy „kórosnak”. A víz kemény, a levegő száraz, láthatatlan sugarak és kórokozók fenyegetnek minket, stb. – ezek az információk hallgatolagos tudássá váltak, s ebben vitathatatlanul komoly szerepe van a tömegkommunikációs eszközöknek. Sükösd Miklósnak tehát teljesen igaza van abban, hogy a mediatizáció és a globális ökológiai válság között kapcsolat áll fenn. „Totális medialitás és ökocídium” című írása azonban továbbmegy ennél a kijelentésnél, és azt állítja, hogy „a társadalom mediatizációja *hozzájárul az ökológiai válság elmélyüléséhez, vagyis tulajdonképpen oksági kapcsolatban állnak egymással*” (p. 2; kiemelés tőlem – D.E.).

Ebben a rövid dolgozatban azt állítom, hogy Sükösd Miklósnak erről az oksági kapcsolatról szóló ökocídium-tézise olyan feltevéseken nyugszik, amelyek nem tekinthetők realizztikusnak, s ezért az elemzés középpontjában levő két jelenség közötti viszony általa felvázolt természete is vitatható. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a média – legyen szó akár hagyományos tömegkommunikációs eszközökről, akár információs és kommunikációs technológiákról – ökológiai kritikájának ne lenne létjogosultsága. A „Totális medialitás és ökocídium” című tanulmány figyelemre méltó kezdeményezés és jó kiindulópontja lehet egy roppant fontos, napról napra aktuálisabbá váló társadalomtudományi vitának.

Az ökocídium-tézis öt pillére

Sükösd Miklós írása alapvetően öt feltevésre épül. Ezekből az első magasabbrendű, mint a másik négy – úgy is fogalmazhatok, hogy egyértelműen kijelöli a médiáról való gondolkodás kereteit. A többi a média adott kereteken belüli sajátossága-ira vonatkozik. Az ökocídium-tézis tehát röviden így foglalható össze: (1) Kiindulásként lehetséges és szükséges megkülönböztetni egymástól a „valóságos környezetet” és a „médiakörnyezetet”. (2) A médiakörnyezet intézményei jól körülhatárolhatók. (3) Hatásuk a közönségre (a fogyasztókra) egyértelmű és jelentős. (4) A közönség azonban alapvetően passzív. Mindebből az alábbi következtetés vonható le: (5) A média ökológiai kérdésekben nem csupán felelőtlen, hanem kifejezetten rosszindulatú is, hiszen érdekében áll az ökológiai problémák elhallgatása vagy másként történő bemutatása, mondván, ez szolgálja a kapitalista rend fennmaradását. Véleményem szerint ezen feltevések mindegyike vitatható, s így az ökocídium-tézis érvényessége is kétséges.

Valóságos környezet versus médiakörnyezet

Bruno Latour (Latour, 1999 [1993]) azt állítja, hogy a modern „Alkotmány” az emberi és a nem-emberi szétválasztására épül: az emberek képviselője a politikusok dolga, a tárgyakkal pedig foglalkozzanak a természettudósok. Latour szerint ez a szétválasztás sohasem sikerült igazán, de ma, amikor a hírek tele vannak ökokatasztófákkal és génmódosított élelmiszerekkel, a besorolhatatlan „hibridek” az Alkotmány széthullását valószínűsítik. Minden kísérlet a modern rend fenntartására szükségszerűen hiábavaló. A megoldás azonban nem a posztmodern elméletben van, mert az „a modern Alkotmány szerint él, de nem hisz már az általa kínált garanciákban. Érzékeli, hogy valami kudarcot vallott a modern kritikában, de semmi mást nem képes tenni, mint hogy meghosszabbítja a kritika életét, anélkül, hogy hinne a megalapozásában” (Latour, 1999:85). Latour szerint itt az ideje végre, hogy belássuk: sohasem voltunk modernek.

Sükösd Miklós javaslata, miszerint szét kell választani a „valóságos, közvetlen emberi érzékszervekkel tapasztalt környezetet” a „médiakörnyezettől”, a modern Alkotmány rendjét tükrözi. Azt feltételezi, hogy nem lehetünk jelen egyszerre mindkét környezetben, sőt, „tudatunk egyre inkább a médiavalóságba húzódik, egyre több időt tölt a médiatérben és a kibertérben, és egyre kevesebbet a valós tér-időben” (p. 3). Ez az állítás már csak azért is veszélyes, mert voltaképpen tagadja, hogy a médiafogyasztás a mindennapi élet része lenne (lásd: Certeau, 1984).

Lehetetlen vállalkozás időmérleg-elemzéssel (vagy egyéb módszerrel) kimutatni, hogy a hivatkozott két környezet közül éppen melyikben vagyunk. A médiafogyasztás a „valóságos környezet” része. Nem léteznek magányos, a társadalmi kontextusból végérvényesen kiszakított tévénézők, rádióhallgatók vagy internetezők. Sohasem lehet megfelelni arról, hogy a mozi, amiben a filmet nézzük, a város melyik pontján van, a nap melyik szakában ülünk ott, kívül mentünk oda, milyen film kedvéért, milyen céllal. Ami az egyik embernek moziban ücsörgés, az a másiknak udvarlás, a harmadiknak munka.

Nem létezik egyetlen médiavalóság. Soha nem is létezett. Benedict Anderson (Anderson, 1983) elképzelt közösségekről szóló kitűnő munkája pontosan meghatározott nemzetállamokról, illetve az azokon belül történő identitásformálódásról szól. Azt állítja, hogy bizonyos médiumoknak (elsősorban a nyomtatott sajtónak) különleges szerepük volt a nemzeti tudat kialakulásában. Anderson azonban nem állítja azt, hogy léteztek nemzeti szinten értelmezhető stabil „médiakörnyezetek”. Ma, amikor a nemzetállamokban való gondolkodás és a világos határokkal rendelkező médiaintézmények elemzése egyre kevesebb támpontot jelent a legfontosabb társadalmi és politikai változások megértésében, sokkal árnyaltabb modellekre van szükség. Egy lehetséges megközelítés lehet további dimenziók meghatározása. Arjun Appadurai (Appadurai, 1990) öt egymással összefüggő „tájról” (*landscape*) beszél: a *mediascape*-en belül történik a képek és az információk gyártása és globális elterjesztése, de emellett beszélhetünk még *ethnoscape*-ről, *technoscape*-ről, *finanscape*-ről, valamint *ideoscape*-ről is. (Ezek részletes elemzése túlmutat e kritikai hozzászólás keretein.) Appadurai szerint nem ritka, hogy a különböző tájakon zajló események értelmezései konfliktusba kerülnek egymással (elég csak a fősodró médiában időről-időre megjelenő iraki fényképeknek és mozgóképeknek a háborúban betöltött szerepére gondolni).

Összefoglalva: a „valóságos környezet” és a „médiakörnyezet” megkülönböztetése félrevezető és indokolatlanul leegyszerűsíti a médiafogyasztást befolyásoló társadalmi és politikai erők sajátosságairól való gondolkodást. A médiafogyasztás nem a valóságos környezetben kívül, azzal szemben történik, hanem a mindennapi valóság részeként értelmezendő. Ezért az az állítás, hogy „elvonjuk, kivonjuk magunkat a valóságos téridőből a médiavalóságba” (p.8), nem állja meg a helyét.

A média intézményei

Sükösd Miklós pontosan meghatározza azon szereplők körét, amelyeket a „médiakörnyezet” fő intézményeinek tekint: „Média alatt itt elsősorban a népszerű, kereskedelmi alapon működő tévék, rádiók, újságok, internetes tartalomszolgáltatók sokaságát (a fősodró médiát) és a közmédia nagy részét, valamint a bennük megjelenő uralkodó médiumfajokat, kánonokat, reprezentáció-típusokat értem” (p.5). A részletes felsorolás során azonban nem derül ki, hogy helyi, országos vagy nemzetközi (esetleg földrajzi helyhez nem köthető) médiumokról van-e szó. Nem világos, hogy az ökokóidium-tézis csak Magyarországra vonatkozik-e, esetleg Európára vagy az egész nyugati világra.

Az ökológiai válságok – mint arról a bevezetőben szó esett – elsősorban globális szinten értelmezhetők. Az egyetemes jogok, globális válságok és a területi alapon meghatározott identitások között egyre növekszik a feszültség (Urry, 2000). Íme egy számunkra hirtelen aktuálissá vált példa, az európai nyilvánosság fogalma. Nem véletlen, hogy a „*European public*” vita komoly fejtörést okoz a társadalomtudósoknak. Vajon európai médiumnak tekinthető-e a Financial Times, vagy a Frankfurter Allgemeine Zeitung? Lehetséges-e európai nyilvánosságról beszélni közös nyelv, közös tévécsatornák, közös újságok nélkül? Hogyan fér bele ebbe a keretbe az a rengeteg politikai website, amit a világ számtalan pontján olvasnak? (Ezekről a kérdésekről lásd: Kunelius and Sparks, 2001; Schlesinger, 1999)

A nemzeti szinten értelmesnek tűnő médiakutatás rettenetesen nehezen birkózik meg az országhatárokon túlnyúló jelenségekkel. Az európai nyilvánosságra összpontosító, jellemzően tartalomelemzésen alapuló kutatások (például Van de Steeg, 2002) sorra kudarcot vallanak – pontosan azért, amiért az időmérleg-kutatások képtelenek a médiafogyasztás meggyőző mérésére. Ezek a kutatások nem hajlandók elfeledkezni a modern Alkotmányról. Teljes erővel tiltakoznak az emberi és nem-emberi szereplők szimmetrikus elemzése ellen.

Azt állítom, hogy a média intézményeinek listája Sükösd Miklós tanulmányában pontatlan. Nem azért, mert hiányos, hanem azért, mert egy ilyen lista összeállítása képtelenség. Nem lehet eldönteni, hogy melyik website, rádióállomás, újság tartozik az elemzésbe és melyiket lehet figyelmen kívül hagyni. A médiafogyasztás – éppen a médiakörnyezet és a valóságos környezet elválaszthatatlansága miatt – csak úgy válhat érthetővé, ha a társadalmi kontextust, az embert és a technológiát egyszerre, azonos szinten vizsgáljuk.

A média hatása

Az ökokóidium-tézis egyik legfontosabb állítása, hogy a médiának (akármilyen tartozzon is ebbe a kategóriába) egyértelmű és jelentős hatása van a közönségre. A média hatásairól szóló tudományos viták azonban évtizedek óta képtelenek egyezsége jutni ebben a kérdésben (Livingstone, 1996). A főként laboratóriumi körülmények között végzett pszichológiai kísérletek következtetései rendre ellentmondanak egymásnak. Egyesek jelentős oksági kapcsolatot vélnek felfedezni a média (elsősorban a televízió) és a közönség viselkedése között, mások a médiahatás teljes hiányáról számolnak be.

Nem tudjuk, a médiának milyen hatása van a nézőkre, olvasókra, hallgatókra. Annyi azonban megállapítható, hogy a médiahatással foglalkozó kutatások többségének dekontextualizált kérdései nem sokat segítenek a médiafogyasztás sajátosságainak megértésében. Olyan vizsgálatokra van tehát szükség, amelyek nem abból indulnak ki, hogy a média a társadalmi léten kívüli, azt automatikusan befolyásolni képes szereplő, hanem az összetett társadalmi folyamatok részeként tekintenek a kommunikációs technológiákra.

A közönség

Az előző témához szorosan kapcsolódik a közönségről alkotott kép kérdése. Sükösd Miklós tanulmányában borús képet fest korunk médiafogyasztóiról, akik lustaságból, nemtörődömségből vagy tudatlanságból nem foglalkoznak a (pusztuló) környezettel, hanem inkább belemerülnek a médiavilágba. Aktív szerepből passzívba menekülnek.

Jóllehet a nyolcvanas évek végére, kilencvenes évek elejére jellemző cyberutópiák kora lejárt, hiba lenne megfeledkezni arról, hogy a médiafogyasztás mintái a digitális környezetben jelentősen átalakulnak. És nem csak a blogokra, vagy az aktívista website-okra kell gondolni. Az új média megváltoztatja a régi médiát is. Akár internetezik valaki, akár nem, jól látható, hogy a BBC híradója ma nem ugyanazon logika mentén épül fel, mint tíz évvel ezelőtt. A televíziós adás „internetesedett” – a

szerkesztők és műsorkészítők közönségképe átalakult (Deuze, 2003). Nem arról van szó, hogy a közönség aktívabbá vált, hanem annak belátásáról, hogy sohasem volt passzív.

A kapitalista rendet őrző média

A „Totális medialitás és ökocídium” feltevései közül az utolsó egységbe rendezi az előzőeket. Sükösd Miklós azt írja, hogy „a hagyományos tömegkommunikáció és az új, interaktív média egyaránt a kereskedelmi reklám fő eszköze” (p.5). Az így gerjesztett fogyasztás – folytatódik az érvelés – ökológiai katasztrófák sorához vezet. A média pontosan tisztában van szerepével és hatásával, és elemi érdekében áll tevékenységének folytatása. Minden okunk megvan tehát a média démonizálására – szól az ökocídium-tézis.

Andrew Feenberg (Feenberg, 1999) a környezetvédelem és a technológiák politikájáról való gondolkodás viszonyát a zöld mozgalom egyik jelentős vitáján keresztül tárgyalja. Paul Ehrlich és Barry Commoner évtizedeken át tartó párharca a technológiának a környezet-rombolásban betöltött szerepéről szól. Ehrlich populációbombáról mint fő veszélyről, illetve zéró gazdasági növekedésről és fogyasztásellenességről mint kézenfekvő lehetőségekről beszél. Commoner inkább új technológiai szabványok bevezetését, a meglévő gyakorlatok újragondolását szorgalmazza. Íme két jellemző idézet:1

„A hanyatlás szokványos okozati lánc könnyen nyomon követhető. Túl sok autó, túl sok gyár, túl sok rovarirtó szer, ... túl kevés víz, túl sok széndioxid – mindez könnyen visszavezethető arra, hogy *túl sokan vagyunk*” (Ehrlich, 1968:66-67 – idézi Feenberg, 1999:46. Kiemelés az eredetiben).

„A környezeti pusztulás nem egyszerűen az általános terjeszkedés, a népességnövekedés, vagy a kereslet eredménye, hanem az egyes javak bizonyos előállítási módjaiban bekövetkezett változásoké, amelyeket jelentős gazdasági és politikai tényezők vezérelnek” (Commoner, 1973:53 – idézi Feenberg, 1999:46).

A két különböző megközelítés a technológiák szerepét is eltérően látja. Míg az előbbi alapvetően pesszimistán tekint a technológiák tömeges használatára és egy korábbi társadalmi (gazdasági, környezeti) állapot visszaállításán munkálkodik, addig az utóbbi azt feltételezi, hogy bizonyos technológiák alkalmasak lehetnek a környezeti pusztulás megfékezésére, a negatív folyamatok megfordítására.

Ha a technológiák egy szűkebb csoportjára összpontosítunk, nem nehéz az ökocídium-tézisben felfedeznünk az Ehrlich-féle logikát: „túl sokan vagyunk, akik médiát fogyasztunk!” Sükösd Miklós gyakorlatilag egy kalap alá veszi a szennyező gyárakat, a bűdös gépeket és a (tömeg)médiát. Azt sugallja, jobb lenne a világ, ha ezek a dolgok mind nem lennének. A fogyasztás (és a tömegmédia) démonizálása azonban nem számol azzal, hogy a környezettudatosság is a fogyasztói kultúra része. Az organikus élelmiszerektől az újrahasznosítható anyagokon át a zöld kampányokig rengeteg dolog támogatja az „öko-fogyasztói identitás” létrejöttét. Ez nem a tömegkultúrával szemben, éppen annak logikája mentén történik.

Összegzés

Sükösd Miklós azt írja, hogy „a történelem anygala az elmúlt kétszáz évben, s az elmúlt évtizedekben egyre inkább a technológia, a techné démonává változott.” (p.13). Rövid kritikámban arra próbáltam felhívni a figyelmet, hogy ez a technológiai determinizmusba hajló megközelítés számos indokolatlan és veszélyes leegyszerűsítés forrása lehet. Az ökocídium-tézis olyan feltevéseken alapszik, amelyek megalapozottsága sorra megkérdőjelezhető. Miközben annak felismerése, hogy az információs társadalom sajátosságai és az ökológiai válságfolyamatok között fontos összefüggés van, kifinomult problémaérzékenységről árulkodik, a szerző elhamarkodottan keres (és szükségszerűen talál) démonizálható okot: a technológiát.

A technológia (különösen az új kommunikációs eszközök) társadalmi és politikai szerepéről való gondolkodás általában jól tükrözi egy adott társadalom reményeit és félelmeit. Ha valaki meg van győződve arról, hogy az új és a régi média fogyasztása a meglevő emberi kapcsolatok rovására megy, felgyorsítja a nyilvános szféra szétapródását és a természeti környezet hanyatlását, akkor nem kell sokat keresnie, hogy borús elképzeléseihez meggyőző példákat vagy statisztikákat találjon. A baj ezekkel a megközelítésekkel nem csupán az, hogy a történések kis szeletére összpontosítanak. Sokkal komolyabb probléma, hogy önbeteljesítő jóslatként valóban befolyásolják az új kommunikációs technológiák adott közösségen belüli használatát.

Biztos vagyok benne, hogy a Sükösd Miklós által választott téma rendkívül fontos és aktuális. Hálás vagyok neki azért, hogy elindított egy olyan vitát, amelynek már sokkal korábban meg kellett volna jelennie a hazai információs társadalomról szóló diskurzusban. Bízom benne, hogy írása és a kapcsolódó kritikai megjegyzések számos értékes kutatást ösztönöznek.

IRODALOM

- Anderson, Benedict R. O'G. (1983):** *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London,; Verso: NLB.
- Appadurai, Arjun (1990):** „Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy.” in M. Featherstone (ed.) *Global Culture*. London, Sage, pp. 295-310.
- Beck, Ulrich (1994):** „The reinvention of politics: towards a theory of reflexive modernization.” in U. Beck, A. Giddens, and S. Lash (eds.) *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge, Polity Press. pp. 1-55
- Certeau, Michel de. (1984):** *The practice of everyday life*. Berkeley, University of California Press.
- Deuze, Mark (2003):** „A web és újságírástípusok: a különböző típusú online hírmédia jelentőségének átgondolása.” *Médiakutató* 2003 nyár
- Feenberg, Andrew (1999):** *Questioning technology*. London, Routledge.

- Giddens, Anthony (1994):** „Living in a post-traditional society” in U. Beck, A. Giddens, and S. Lash (eds.) *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge, Polity Press. pp. 56-109
- Kunelius, Risto – Colin Sparks (2001):** “Problems with a European public sphere.” *Javnost - The Public* 8 (1):5-20.
- Latour, Bruno (1999 [1993]):** *Sohasem voltunk modernek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Livingstone, Sonia (1996):** “On the continuing problem of media effects.” in J. Curran and M. Gurevitch (eds.) *Mass media and society*. Second Edition. London: Edward Arnold.
- Schlesinger, Philip (1999):** “Changing Spaces for Political Communication: The Case of the European Union.” *Political Communication* (16):263-279.
- Urry, John (2000):** *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. London, Routledge.
- Van de Steeg, Marianne (2002):** “Rethinking the conditions for a public sphere in the European Union.” *European Journal of Social Theory* 5 (4):499-519.

Dányi Endre

Szociológus, diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Közép-európai Egyetemen és a London School of Economics and Political Science-n szerezte. Jelenleg a Közép-európai Egyetem Kommunikáció- és Médiakutatási Központjának ösztöndíjasa, az Információs Társadalom- és Hálózatkutató központ (ELTE-Ithaka) alapító tagja, a Médiakutató folyóirat szerkesztője.

Kutatási területei: politikai kommunikáció, információs technológiák politikai használatai, információs társadalom elméletek.

E-mail: danyic@ceu.hu

Pásztor János

Megjegyzések Sükösd Miklós tanulmányához

Hálás vagyok, hogy Sükösd Miklós írását elolvashattam. Remek analízist ad a mai társadalomnak a médiához való viszonyáról, valamint a valóságos és az ember által kreált mesterséges világról, és ezek egymásra hatásáról. Hangsúlyos írásában, hogy felelőtlenség, majdnem hogy öngyilkosság bezárkózni a média világba, és elfeledkezni a környezetről, mert annak pusztulása – a folyó bűze – betör a tv-szobánkba is. Nem lehet elmenekülni. A dolgokkal szembe kell nézni.

Nagyon jól mutat rá a szerző a médiavilág és az ökológiai válság összefüggéseire. Kitűnő példája ez az írás annak is, hogy az életben minden összefügg: a mai valóság, a történelem, a hely, és a magunk által teremtett világ. Ezen a ponton *Ludwig Feuerbach* gondolata jut eszembe, aki szerint nem Isten teremtette az embert, hanem az ember teremtette meg önmagában az istenképet, azt projiciálja, kivetíti magából, és imádja azt. *Feuerbach* ezt a látást Izrael babiloni fogsága nagy prófétájától, Második Ézsaiástól vette. Ő leírja az ács munkáját. *Károli* fordítja „ács”-nak az eredeti szövegben itt használt *אָר* héber szót. A szógyök jelentése: bevés, formál, alakít. A zsidó Biblia a „famíves” szót alkalmazza.¹ Fordíthatjuk a héber szót faszobrásznak is, aki fából sok mindent farag. Válogat, és ízlése szerint formálja a fát. Ez szép és nagyszerű dolog. Mikor mindennel készen van, a faforgáccsal megmelegíti ételét.

Ezután elromlik a dolog: „Maradékából istent készít, bálványát; leborulva imádja azt és könyörög hozzá... Szabadíts meg, mert te vagy istenem.” (Ézs. 44,17) Gyönyörűen leírja a bálvány keletkezését. Az ember, akinek istenadta tehetsége van az alkotásra, és alkot valóban nagyszerű dolgokat, utána bálványimádásával mindent elront. *Feuerbach Ézsaiástól* tanult, amikor az istenteremtésről beszélt. Azt azonban nem tanulta meg, ami *Ézsaiásnál* a lényeg: „Így szól az Úr, Izrael királya és megváltója [...] Én vagyok az első és az utolsó, és rajtam kívül nincsen Isten.” (Ézs. 44,6) Van tehát egy élő Isten, aki magának népet választott az ellene lázadásban bálványokat alkotó és imádó népek között. Tette ezt azért, hogy ez a nép az egész emberiség számára felajánlott szabadításának munkása legyen.

Az is figyelemreméltó, hogy *Ézsaiás* e sorokat a babiloni fogságban írta Izrael történelme egyik legnagyobb krízise idején. Amikor úgy tűnt: Izrael Istene, *Jahveh* megbukott. Legyőzték a babiloni istenek, kiknek templomait romjaikban is csodálja a világ. *Ézsaiás* elismeri a szobrászok, és általában az anyaggal dolgozó művészek és kézművesek munkáját. Tudja azonban, hogy amikor alkotó feladatukon – amivel a Teremtő Isten munkatársai – túllépnek, akkor túllépnek határaikon és hiábavalóságot csinálnak. Nem szédítették őt az építészet és szobrászat csodái, amelyek Babilonban a bálványimádás szolgálatában álltak.

¹ Raj Tamás (szerk.) *BIBLIA* (Budapest: Makkabi Kiadó, 1994). II. kötet. 108

Bizonyos mértékű anakronizmussal azt mondhatnánk, hogy Babilonban, az ókor nagy birodalmában – mint általában az ókori nagy birodalmakban – a korai globalizáció előképeit láthatjuk. Azért jöhettek ezek létre, mert a kor technikáját jól megszervezve képesek voltak hatalmas birodalmakat létrehozni. Ebben a hatalmas birodalomban van egy csomó deportált, rabszolgaszerű nép, köztük *Ézsaiás* népe, mely tudja, és a fogság krízisei között újra tanulta, hogy nem a templom és bálványai megépítésével lesz a Zigguratokban elérhető az Isten. Nem, ő ott van jelen, ahol az Ő Szava szól. Ez az *Ézsaiás*on és *Ezékiel*en keresztül megszólaló Szó, az Isteni Ige fordította meg a rabnép sorsát. Ez az Ige lett testté és minden nép számára elérhetővé Krisztusban.

Itt vagyunk a 21. század globalizálódó világában. Mára a már Babilonban is megcsodált technika hihetetlen bonyolultságban tovább fejlődött, és mind építésre, mind rombolásra rendkívül alkalmas lett. A haditechnika félelmes fejlődését ismerjük. Azt is tudjuk, hogy a korlátlan és felelőtlen iparfejlesztés elvezetett az ökológiai válsághoz. Mindennek része az elektronikus információterjedés forradalma. Tudomásom szerint az e-mail először az első öbölháború idején használta tömegesen a Pentagon, az Irakban harcoló csapatok közötti összeköttetés gyorsítására.

Az életben és a világban minden összefügg. Minél tökéletesebb a technika, annál erőteljesebb az interakció, és annál több veszedelmet rejt magában.

Számomra *Sükösd Miklós* tanulmánya erről szól, amikor a totális médialitásban kimutatja e bonyolult, komplex szituáció összefüggéseit az ökológiai válsággal, az ökoécidiummal.

Azok közé tartozom, akik számára Istennek a Babilonban is megszólaló igéje, aki az „idők teljességében” a názáreti Jézusban lett tökéletesen testté, az élet alapja, tartalma és erőforrása. Ebben az alapvető meghatározottságban vagyok itt a globalizáció közepette és írom ezeket a sorokat a computeren, és fogom ezt az írást továbbküldeni e-mailen.

Ebben a kettősségben Isten igéjétől meghatározva élek a globalizált világban, és próbálok nemcsak a magam, hanem embertársaim számára is keresni az emberséges utat. Ebben a szellemben szeretnék az írás egyes ide vonatkozó részleteihez hozzászólni.

Ebben a tanulmányban a két szféra dinamikus viszonyának nagyszerű szemléltetését kapjuk. Valóban, a média világa időben és tartalomban is egyre több időt és energiát vesz el tőlünk, és formálja, alakítja gondolkozásunkat, ahogy mi alakítottuk és létrehoztuk a médiát mai formájában. Erre is érvényes az ézsaiási faszobrász tevékenységének a leírása: egyfelől csodálatos az egész, másfelől bálványá lett, amit posztmodern módon nem a Zigguratokban imádunk, hanem talán a képernyő előtt.

Sükösd Miklós ezt írja: „Elvonjuk, kivonjuk magunkat a valóságos téridőből a médiavalóságba. Minél több időt töltünk ott, annál kevesebbet vagyunk itt. A médiatérbe helyezett tudat eltávolodik az elsődleges környezettől, ezen belül különösen a természeti környezettől.”

Ez a mondat és az egész tanulmány megrendítően illusztrálja a „nem létező”-nek tartott tényezők valóságát. A egész *cyberspace business* az ember által teremtett alkotás, amely lehet az eredményes munkavégzés eszköze. Lehet azonban a rombolás eszköze is a háborúban, a környezet elpusztításában, és a saját belső világunk pszichológiai értelemben vett lerombolásában. A technika ilyen használata mögött tipikusan bálványimádó magatartás van: én alkottam valamit, ami fölém növekedett, mint *Goethe Zauberlehre*-je fölé a kiáradó víz. Az ökológiai válsággal kapcsolatos megdöb-

bentő felelőtlenség a világ hatalmasai részéről is illusztrálja, hogy az ember alkotta bálvány *quasi* önállóságra kel, és *Frankenstein* fiaként rombol és pusztít.

Sükösd beszél a démoni erőkről is. Azok valóságát döbbenetesen illusztrálja. Érdeemes a démonokkal kapcsolatos bibliai tanítást is felidézni. A bibliakutatókat két határozottan elkülönülő csoportra lehet osztani.

A) Az egyik az, amelyik a Szentírás szövegét tisztelve, arra alapozva – Isten Lelke vezetését kérve imádságban – odafigyel. Így megérti magából a Szentírásból, hogy itt nem valami, a mennyből angyali helikopteren az ember számára ledobott mágikus írásról van szó, hanem a történelmet alkotó és Fiában a történelembé belépő Istennek embereken át megszólaló Szaváról és annak elfogadásáról. Ezért a Bibliának kettős természete van: Isten szava és ember szava.² A Biblia Isten szava, úgy, hogy ember szava is. Mivel pedig az ember recepciója és arra adott válasza hozzátartozik az isteni Szóhoz, nem lehetséges a Biblia csalatkozatlanságáról beszélni. Szövegei magán hordozzák a kor kultúráját, azon belüli ismeretvilágát. Ez nemcsak megengedetté, hanem szükségessé is teszi a bibliakutatást mind a történelmi háttér (kontextus), mind pedig az irodalomtörténet szempontjából.

B) A másik csoport a Bibliát ahistorikusan szemléli, és azt Isten tévedhetetlen szavának, történelmi és irodalmi kutatását a szent szöveg elleni támadásnak tekinti. Itt a probléma az, hogy nem számol a bibliaolvasó és a bibliakutató recepcióképességének gyarlóságaival. Lényegében ezt tekinti tévedhetetlennek. Ezt a csoportot szokás fundamentalistának is nevezni.

Ez a kétféle megközelítés megmutatkozik a démonokról szóló tanításban is. A bibliakutatók között – teljesen agnosztikus vagy ateista kutatókat nem számítva – kétféle felfogás létezik.

A) A személyes Sátánban való hit, ami a fundamentalistáknál szinte üdvösségkérdés. Elvileg vallják ugyan a Sátánnak Isten alá való vettetését, e jelenvaló világot a Biblia határozott tanítása ellenére a Sátán uralma alatt látják (Zsolt. 97,1; Jel. 11,15). A Sátánról való beszédük néha már az ősi perzsa (zoroaszteri) abszolút dualizmust közelíti meg.

B) A másik látásmód is teljességgel komolyan veszi a démoni erők jelenlétét a történelemben, melyek erősebbek az embernél, noha azok létrejöttében az embernek is szerepe van. A démonokról való beszéd különösen az ún. apokaliptikus irodalomban jelentős.

Az apokaliptikus könyvekben – elsősorban Dániel Könyve esetében – a Jelenések Könyvében is a központi téma: a történelem és az örökkévalóság találkozása. Ez a látás már Izraelt is világtörténelmi perspektívába helyezi. Az apokaliptika nyelve minderre rendkívül alkalmas. Itt ugyanis pontosan erről van szó: a mindennapi tapasztalatok világába belép a láthatatlan, megfoghatatlan Isten, aki Krisztusban láthatóvá és megfoghatóvá lett (1 Jn. 1,1), hogy új élettartalmat adjon, és erőt közöljön annak megvalósítására. Itt a megfoghatatlan hétköznapi realitássá lett, mert az isteni beavatkozás *Krisztusban már megtörtént*. Ezt az irodalmat a szimbolikus nyelv és a szimbolikus számrend használata jellemzi. Ebben a megszemélyesítésnek, a perszonalifiká-

² Bolyki János, « A Szentírás kettős természetéről. » in: Fabinyi Tibor (szerk.) *Kinyilatkoztatás: két megközelítés*, (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1997)

ciónak nagy jelentősége van. Ezért sokak szerint helyesebb démoni erőkről beszélni, melyek valóságát nem lehet figyelmen kívül hagyni. Azok perszónifikációja azonban irodalmi kérdés. A lényeg az, hogy Krisztusban le vannak győzve.

A démonokról szerzőnk így ír: „A történelem angyala az elmúlt kétszáz évben, s az elmúlt évtizedekben egyre inkább a technológia, a techné démonává változott. A démon a múlt felé hátratekintve repül előre. Előtte a természeti környezet, zöld füvek, maghozó gyümölcsfák, a föld vadai, a tenger halai, az ég madarai, a földön csúszómászó mindenféle állat, amelyekben élő lélek van (Gen. 1, 26-30.). A genetikai sokféleség, a bioszféra komplexitása, az élet hálózata, Gaia egysége.³ Az angyal – a démon – röpte nyomán ökológiai válság.”

Igen, a démonok pusztító erők, melyek a történelemben működnek. Azonban működnek az angyalok is, a szó eredeti értelme szerint az (*άγγελος*) Isten küldöttei, aki „angyalait szelekké teszi” (Zsid. 1,7). A Szentírás döntő üzenete, hogy az angyalok az Isten szabadítását, a Krisztusban nyerhető élet értelemmel teljes voltát hirdetik. Ott vannak a születésnél, a feltámadásnál és a mennybemenetelnél. Van egy kis könyvem a burundi vérengzésekről, melynek címe: Elhagytak bennünket az angyalok.⁴ Valóban rettenetes dolgok történtek ott, és napjainkban is Afrikában, Irakban és másutt. Az „angyalok” azokban visszatértek Burundiba is. Tavaly afrikai utam során megrendülve tapasztaltam, hogy a globalizáció peremén annak káros hatásait naponta érző emberek között is ott járnak az angyalok. Vigasztalnak, erősítenek, és hirdetik a Krisztusban adott szabadítást. Ez Afrika népének és az egész emberiségnek a reménysége.

Ülök a tv előtt és nézem az elém manipulált világot, és foglyává tesz. *Jean-François Lyotard* így foglalja össze témánkkal kapcsolatban a krízis lényeges vonásait:

A mai techno-tudomány beteljesíti a modern projektumát: az embert [...] a természet urává és birtokosává teszi. Ugyanakkor azonban általa az ember is mélyen destabilizálódik. Ugyanis a természet fogalmához kell számítani az emberi szubjektum minden alkotórészét – az idegrendszerét, a genetikai kódját, az agykérgi komputerét, a vizuális és auditív érzékszerveit, a kommunikációs rendszerét, kivált a nyelvit, csoportlétének szerveződési módjait. S végül az ember tudománya, a techno-tudomány is a természet részét képezi [...]. Ilyen körülmények [...] mellett miképpen maradhat meg a leigázás eszménye? A tudósoknak a tudományról kialakított elképzelésében ez az eszmény lassan elavul. Az ember talán csak egy különös, kiagyalt csomópont az egyetemes, az univerzum által konstituált sugárzások ingerációjában.⁵

³ James E. Lovelock: *Gaia : a new look at life on earth.* (Oxford: Oxford University Press, 1991 [1987.],) uő: *The ages of Gaia: a biography of our living earth;* foreword by Lewis Thomas. (Oxford: Oxford University Press, 1991, [1989].)

⁴ Hugh McCullun, *The Angels have left us. The Rwanda Tragedy and the Churches* (Foreword: Desmond Tutu) (Genéve: WCC Publications, Risk series)

Ez a látás a termonukleáris vagy ökológiai katasztrófa felemlítése nélkül is eljut oda, hogy az ember felszámolja önmagát. Mondhatnánk, Vörösmarty posztmodern változatban:

„Ez az örült sár; Ez istenarcú lény
Nincsen remény, nincsen remény!”⁶

Az én meggyőződéseim szerint Krisztusban van remény. Van lehetőség arra, hogy az ember ne pusztuljon el, vagy ne jusson rabságba. Mindannyian megpörkölődünk a tűzben. A tűzoltók mind füstszagúak lesznek. Mi is része vagyunk a mai kultúrának, elkerülhetetlenül. „De tudjuk azt is, hogy az Isten Fia eljött, és értelmet (*διάνοια*) adott nekünk arra, hogy megismerjük az Igazat.” (1 Ján. 5,20). Ez a Krisztusban nyert *διάνοια* erőt ad arra, hogy ne ragadjon el a cybervilág, és ne szakadjak ki a „termékeny televényből” a mesterséges világba. Ez a Krisztus ugyanis a Teremtő Isten, aki Megváltó, aki kiszabadít mindenmÉdia és ökológiamÉdia és ökológiaféle démoni erőkből, azokéból is, melyek médiahatásokban pusztítanak. Nem szükséges sem a TV, sem az Internet rabjának lenni, ha az életem Krisztusban van. Ekkor nem ők használnak engem eszközül, hanem én használom őket eszközül Krisztus magasztalására és hirdetésére.

Dr. Pásztor János

Református lelkész, egyetemi tanár, a teológiai tudományok doktora. Segédlelkészként, majd lelki pástorként is dolgozott 1952 és 1970 között. Egyetemi tanár a Debreceni Református Theológiai Akadémián (1976-87), majd 1993-tól a Budapesti Református Theológiai Akadémián és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán oktat.

1990-től számos külföldi egyetemen vendégtanár: a bécsi Egyetem Hittudományi Karán 1990-91; Princeton Theological Seminary Wearfield Lecturer 1992; Dubuque Egyetem, Iowa, USA Hittudományi Kara 1993-94; Texas Christian University Brite Divinity School 1997 nyári szemeszter; Columbia Theológiai Fakultás Decatur Georgia 1997-98; Evangelical Theological Faculty Eszék/Osijek Horvátország 1998-99. I. félév, 2002-03. 1. félév; Columbia Theológiai Fakultás Decatur, Georgia, USA 1987-88; Cambrell Scholar Columbia Seminary Decatur Georgia

⁵ Jean-François Lyotard, Jürgen Habermas, Richard Rorty: A posztmodern állapot (Budapest: Századvég - Gondolat, 1993) p. 149.

⁶ Vörösmarty Mihály: *Az emberek*

Pintér Róbert:

Ki felelős a bűnbeesésért?

A pozíció

„Nekem az a bajom a zöldmozgalommal, hogy – mint minden forradalom és minden avantgárd – idővel dogmatikussá válik. Kialakulásakor friss, dinamikus, haladó, majd amikor intézményesül, kezdődik az agymerevedés, ragaszkodás a dogmákhoz, a nem ésszerű, hanem automatikus reagálás minden kihívásra” – írja Görgey Gábor a Figyelő hasábjain (Görgey, 2004). Mélységesen egyetértek Görgeyvel, és ahogy itt ülök Sükösd Miklós cikke felett, azon gondolkodom, hogy vajon friss, dinamikus, haladó, vagy agymerevedett, dogmatikus, ésszerűtlen és automatikus reagálásokkal teli írásról van-e inkább szó. Mint mindig, ezúttal is hajlok az *is-is* felé – valamirevaló posztmodern szociológus szerintem nem is tehet másként. Sükösd cikkében ugyanis egyszerre rettent el a pártosság és a felületesség, illetve ragad magával nemely gondolatának újdonsága.

Amikor Miklós még megjelenés előtt megmutatta nekem a cikkét, alaposan kipingáltam egy példányát, így a következőkben, pontról-pontra követem a sükösdi gondolatmenetet, és a cikkhez két hónapja írt, néhol talán összefüggéstelen gondolat-töréseket veszem sorba, hogy nyomára bukkanjak a fentebb vázolt kettősség okainak. Megpróbálok tehát a saját nézőpontomból, inkább esszészerűen, mint tanulmány formában megvilágítani, hogy miért éreztem magam egyszerre elégedetlennek, indulatosnak és izgatottnak, amikor a cikket először olvastam.

Lenulláz a mottó

Kezdjük mindjárt a cikk előtt álló idézetekkel, amelyek számomra remek módon példázják a gondolatrestségeket, a dogmatikusságot és a meg nem engedhető túlzásokat.

Ha cinikus volnék, azt mondanám, hogy ha már világvége-hangulatú, „tévéellenes” idézetek vannak a szöveg elején, szerintem Baudrillard-t kár volt kihagyni, hiszen részben mintegy az ő köpenyéből bújtak elő az idézett szerzők. Baudrillard-nak fantasztikusan érdekes és eredeti gondolatai vannak a témával kapcsolatban, például *A rossz transzparenciája* című, magyarul is megjelent könyvében. Az alábbi idézet azonban nem ebből, hanem a Ligetből, tehát a humánökológiai gondolat hazai fellegrivarából származik, ahol az idézett szerzők (Lányi András és Karátson Gábor) is gyakorta publikálnak:

„Az emberek azért ábrándoznak eredeti és zseniális gépekről, mert nem bíznak többé saját eredetiségükben, vagy mert szívesen lemondanak róla, hogy gépek közbeiktatásával birtokolják. Mert amit ezek a gépek nyújtanak, az a gondolkodás mutatványa, és a gépeket kezelő emberek sokkal inkább a gondolkodás mutatványának, mintsem a gondolkodásnak adják át magukat.

Nem hiába nevezzük ezt a gondolkodást virtuálisnak: egy tökéletes, kimerítő tudás feltevéséhez kötődik, amely bizonytalan függőségben tartja. A gondolkodás aktusa ettől végtelenül különböző. A gondolkodás képességét fel sem lehet vetni többé, mint ahogy a szabadság kérdése is értelmetlen a jövő generációk számára: úgy fogják átszelni az életet, mint valami légteret, ülésükhöz rögzítve. A Mesterséges Intelligencia Emberei is így szelik majd át mentális területet, komputerükhöz láncolva. A Virtuális Ember – számítógépe előtt, mozdulatlanul – a képernyőn át szeretkezik, és távkonferenciákon tart előadást. Testi, és kétségtelenül szellemi nyomorékká válik. Ezen az áron működőképes. Ahogy előre látható, hogy egy nap a szemüveg vagy a kontaktlencse szerves tartozéka lesz a fajnak, mely látását elvesztette, ugyanígy félő, hogy a mesterséges intelligencia és technika hordozói is a protézis szerepét fogják betölteni a fajnál, amelyből a gondolkodás kiveszett.” (Baudrillard, 1994: 47).

Szerintem ez a baudrillardai eszmefuttatás már csak azért is találóbb mottó lehetett volna Sükösd cikke elé, mert nem a televízióról, hanem arról a jövőről szól, ahol a teljes virtualitás, a világtól (természettől) való elmenekülés már valóság – vagy pontosabban, már A Valóság.

De térjünk vissza a humánökológusok televízió-képéhez. Az az érzésem, hogy a mottóul választott szövegek a televíziót és az új médiát elsősorban nem tudományos alapon utasítják el, hanem inkább érzések, érzéletes képek és értéktelített víziók mentén. Természetesen a Sátán azonosítását a médiával nagyon érdekes és fontos meggyőződésnek tekintem, de hittételnek, ami nem az igaz/hamis, hanem a jó/gonosz (és így a hiszem/nem hiszem) kategóriapárral ragadható meg igazán. Tudományosan pedig nem lehet vitatkozni róluk. Vagy elhiszem, elfogadom, amit Lányi és Karátson ír, vagy nem hiszem el. (Csak a dolgok tisztánlátása érdekében, én inkább nem hiszem el.) Elhibázottnak tartom tehát Sükösd azon lépését, hogy egy fontos érvrendszert bemutatni kívánó tudományos cikk mottójául ilyen idézeteket választott, (sőt, úgy tűnik komolyan is vette őket), számomra ugyanis ezzel már a cikk elején átlépte a tudományosság határait, olyan eszközrendszert választva magának, amelyet nem tudok tudományos értelemben értelmezni, sem komolyan venni, így javarészt előre érvénytelenítette mondandóját.

Egyébként, ha már mindenféleképpen muszáj volna kidobnom a tévét az ablakon, sokkal inkább egyetértek a feldühödött foci-vb rajongóval, aki csapatában csalódva vágja ki a készüléket a szemétre – vagy, a viccet félretéve, Csíkszentmihályival, aki az elpazarolt szabadidő, kreativitás és elpocsékolt pszichikai energiák okán veti el az elektronikus médiát (Csíkszentmihályi, 1997:229) és nem azért, mert az a Sátán kutyaóljja.

Feketén-fehéren odakenve (Bevezetés)

Sükösd hipotézise, hogy „kapcsolat áll fenn két látszólag távoli jelenségcsoport, a mai nyugati társadalmak mediatisációja (médiával való áthatottsága, átítatottsága, mediális léte, az információs társadalom kialakulása), és a globális ökológiai válság (az ökokidum, a természeti környezet kiirtásának folyamata) között.” Ez a kiinduló, összegző hipotézis alkalmat ad arra, hogy megfogalmazzam a saját meglátásom összegzését Sükösd gondolatmenetével kapcsolatban. Jellemző ugyanis – nemcsak erre az egy állításra, hanem a cikk egészére, ahogy azt később látni fogjuk –, hogy összemos nem egészen azonos, de rokonítható jelenségeket. Például a használt fogalmak (a nyugati társadalmak médiával való áthatottsága-átítatottsága, mediális léte, és az információs társadalom) egyszerű szinonimák? A felsorolás azt indikálja, hogy a medialitás és az információs társadalom tulajdonképpen ugyanaz. Websternek van egy cikke (Webster, 1995), ahol öt információs társadalmi megközelítést különít el, melyek közül az utolsó a kulturális (medialitásra építő), a többi azonban másra koncentrál. Én sem szűkíteném az információs társadalmat csupán erre. Az információs társadalom ez is, de nem csak ez.

Az *összemosáshoz* szorosan kapcsolódva a cikkel kapcsolatos másik általános jellegű meglátásom – amit előrebozsátásképpen fontos megjegyezni –, hogy számomra Sükösd írása vagy-vagy jelleggel láttatja a folyamatokat, feketén-fehéren mutatja be a témát, és elfelejti az árnyalatokat, így a „szürke” zónájába tartozó, de a témához szorosan kapcsolódó dolgokról előszeretettel nem tesz említést. (Ez egyébként nem egyedül Sükösdöt, hanem azt a gondolati iskolát egészében is jellemzi, amelyből motót választott – előbb harapnák le a nyelvüket, mint hogy elismernék, hogy például a televízióban van valami jó.) Például visszatérve a cikk központi hipotéziséhez: Sükösd elég merész állításként oksági kapcsolatot tételez fel a média és az ökológiai válság elmélyülése között. „A globális fogyasztói kapitalizmus és az ökológiai válság között tehát oksági viszony áll fenn: a fogyasztói kapitalizmus mai rendszere fenntarthatatlan, elterjedése ökológiai válsághoz vezet.” Már ennél a kiindulópontnál elsikkad azonban az árnyalás, vagyis, hogy bár az így létrejövő kockázattársadalom egyben információs társadalom is, de nem *csak* az, tehát nem feltétlenül csak és kizárólag negatív hatásai vannak. Itt azonban *még* az árnyalás ellenére gyakorlatilag ugyanazt mondjuk, csak kicsit másképpen (ld. Pintér, 2003). Egyetértek Sükösddel abban is, hogy „[a] média hírműsoraiban, napirendjében háttérbe szorul a környezeti válság témaköre”. Vagy ha meg is jelenik, akkor klisék, sztereotípiák mentén, felszínesen, lerágott csontként, mínuszos hírként – ami részben a hírgyártás ipari logikájából következik. Az azonban szerintem „természetes” folyamat, hogy „egyre kevesebb elsődleges élményünk van természeti környezetünkről”, ugyanis az emberiség tudásának egyre nagyobb hányada *konzenzuális* és nem tapasztalati. Ez azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy most kevesebbet tudnánk a természetről, mint amikor még a természetben éltünk, vagy a természetben élés *a priori* előrébbvalóbb volna, mint a természetén kívüli (társadalmi), de erről alant szólok bővebben.

Letelepedési engedély Média-ba (Média-téridő, média-valóság)

„A mediatisáció és az ökológiai válság összefüggésére utaló első érv szerint a média terében töltött idő egyszerűen elvonja az ember tudatát, figyelmét, reflexióit a valóságos téridőtől.” Sükösd azt feltételezi, hogy a média tere nem része a valóságos téridőnek, nem valóság, vagy legalábbis, kevésbé valóság. Talán kevésbé értékes is? Szerintem azonban ez nehéz filozófiai kérdés, mert mi is a valóság? A valóságosnál is valóságosabb valóság van-e? És mi a valóság, ha nem társadalmilag konstruált, közvetített? Ez a kérdés tehát nem olyan egyszerű, mint amilyennek látszik – szerintem elkelne itt egy alapos filozófiai tisztázás, amihez azonban a magam szociológiai képzettségével nincs megfelelő eszköztáram, viszont jelezném, hogy ez a kiindulópont szerintem problematikus.

De lépünk túl ezen a feltevésen. Sükösd következő állítása, hogy ebben a nem valóságos téridőben, a média valóságában töltik az emberek a szabadidejük túlnyomó részét: „[a] televízió nézésre jelenleg a 15-74 éves férfiak 2 óra 40 percet, a nők 2 óra 30 percet fordítanak naponta átlagosan. Mennyiségében és arányában is egyre kevesebb a televízió nézésen kívüli szabadidő.” Az állítással általában egyetérthetünk, de óvatosan kellene bánni azzal, hogy mindenkire egyaránt ugyanennyit szignálunk. A WIP adatai szerint legalább öt társadalmi csoport különíthető el a média-fogyasztása (televízió, rádió, olvasás, zene, telefon) alapján (Pintér, 2003). Ugyanebben az elemzésben látható, hogy az átlagos tévé néző mint olyan, nem értelmezhető a társadalom egészében, a társadalomnak nagyjából a fele mondható „átlagosnak”, a másik fele négy csoportba osztható, és sokan vannak, akik szinte nem is néznek televíziót, míg egy 2%-os kisebbségi csoport „médiázabáló” úgy tapad a különböző készülékekre, mintha teljesítménybérben fogyasztaná a médiát. Az átlag tehát – feltéve, hogy értelmezhető – valójában a fentiétől alacsonyabb adat a társadalom felében, a többenél meg jelentősen eltér az átlagostól.¹

A valóság fogalmának pontatlan megragadása és az átlagokkal való „játék” azonban csak a kisebbik gond, a nagyobbik a következtetés, ami utánuk jön: „[h]a médiát használunk, például tévét nézünk vagy internetezünk, akkor médiaélménybe merülünk. Tudatunk, figyelmünk jelentős része nem a valóságos természeti vagy épített környezet terébe, hanem a médiatérbe hatol. Minél inkább a média tartalmára, az ott adott tárgyra figyelünk, annál inkább a médiatérben időzik a tudatunk. A médiatérben töltött idő aránya pedig egyre nő a nap 24 órájában, és összességében egész életünkben. Tudatunk egyre inkább a média valóságba húzódik, egyre több időt tölt a média- és kibertérben, és egyre kevesebbet a valós téridőben.” Nekem itt nagyon úgy tűnik, hogy Sükösd értékítéletet mond, bújtatva azt állítja, hogy a valóság (a természet) jó, a média (a nem valóság?) pedig rossz. Arra azonban nem kapunk magyarázatot, hogy miért tartjuk értékesebbnek a valóságban töltött időt a médiával töltöttnél. Ez egy olyan kulturális előfeltevés, amit szerintem érdemes volna

¹ Érdemes volna még az új média időháztartásra gyakorolt szerepével is foglalkozni egy kicsit. Míg a tévé tevékenység helyettesítő (szakterminussal kifejezve ez a *time-displacement*), addig az Internet a vizsgálatok alapján inkább tevékenység szervező (lásd pl. Robison és munkatársai írásait az *Internet and Society* című folyóirat 2002 őszi, tematikusan ezzel a kérdéssel foglalkozó lapszámában. IT, Mass Media and Other Daily Activity: <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i02.html>

megvizsgálni és bevonni az elemzésbe. Vannak, akik – mint például én – nem értenek maradéktalanul egyet ezzel a kiinduló premisszával. Nem tudok azonosulni azzal, hogy a „médiatérbe helyezett tudat eltávolodik az elsődleges környezettől”. Én inkább azt állítanám, hogy kevesebbet érintkezik vele közvetlenül, és ez megváltoztatja a vele való viszonyát, de nem feltétlenül távolít el *mindenkit*. Ha mindenkit eltávolítana, akkor nem is foglalkoznánk az ökológiai válsággal, és nem vitáznánk most róla.

Húzzuk be a függőnyt, ha tévézünk! (Média-élmények)

„Tapasztalat kontra információ: hús-vér, tapasztalati valóságunkkal szemben fontos élményeink egyre inkább a mediális valóságból származnak, technológiai médiumok közvetítette vizuális, auditív és szövegalapú információként dolgozzuk fel őket.” Ahogy azt már említettem a bevezető részben, ezzel az állítással és implikációival nem teljesen értek egyet. Sőt, a tapasztalati úton megszerzett tudás és a konszenzuális tudás közötti feloldhatatlan ellentmondásra, az előbbi elsődlegességére építő elgondolásokat bántóan leegyszerűsítőnek találom. Szerintem régen sem minden tudást közvetlen tapasztalati úton szereztek meg az emberek. Nem hiszem azt sem, hogy mindig értékesebb a közvetlenül szerzett tudás a közvetve szerzettel szemben, ami másodlagos és kárhozottat (ez is vitatható értékítélet). Másrészt nem az a baj, hogy a közvetve megszerzett tudás mennyisége megnő, hiszen mi jóval többet tudhatunk meg így a világról, mint bármelyik elődünk. A probléma sokkal inkább az lehetne, hogy a figyelem tárgya egyre kevésbé a természet. Erről azonban itt (még) szó nincs.

És nem értek egyet a következő állítással sem: „[a] valós téridőtől való elvonás ugyanakkor egyfajta ökológiai deficitet okoz. Egyre kevésbé vagyunk kíváncsiak a valódi érzékekkel érzékelhető élményre, az ökológiai válság jeleire. Napi több órát nézzük a tévét – a tévében mondjuk a *Survivor* Dominikán forgatott epizódjait, vagy internetezünk házunkban, amely a vegyszerektől bűzlő, halott patak partján áll. Az utóbbira nem vagyunk kíváncsiak.” A „*not-in-my-backyard*” („ne az én kertembe”) jellegű mozgalmak éppenséggel pont arról szólnak, hogy sokan, akiket nem érdekel az egész ökocídium, arra nagyon érzékenyek, hogy a közvetlen környezetükben semmi káros ne legyen (néhány kilométerrel odébb már lehet, csak ne lássák, és ne legyen rájuk kézzelfogható hatással).

Arról van tehát szó, hogy nem egyértelmű, egyetlen irányba mutató „hanyatlásról” van szó a médiaélmények hatására: a helyzet rossz, de nem mondható el mindenkiről, aki médiát fogyaszt, hogy közönyös. Olyan túlzó állításrendszer ez, amely tarthatatlan a társadalomban tapasztalható sokszínű reakciókat tekintve. Ismét csak hiányzik tehát az árnyaltság.

A média beszél belőlünk (Média-(napi)rend)

„A tévé- és rádióműsorok, az újságok tematikája befolyásolja a közfelfogás, a közvélemény témáit [...] a média azonban általában nem tartja fontosnak a környezeti napirendet [...] műsorai a reklámokhoz kívánnak minél nagyobb és gazdagabb nézősereget verbuválni. Ezért a szórakoztató műfajok dominálnak a műsorfolyamban” – mondja Sükösd. Ez azonban hibás logika. Az *agenda setting* (mzzzzzzédia-napirend) funkció egyértelműen nem a szórakoztató műsorokhoz, hanem inkább a hírműsorokhoz köthető, még ha az igaz is, hogy szórakoztatni kíván (*infotainment*). És a média e téren nem is bír teljhatalommal. Ez onnan is látható, hogy a híradók közel azonos híreket mutatnak napról-napra, tehát bár meghatározzák, mit adnak le, sokszor nem tehetik meg, hogy bizonyos dolgokat nem adnak le, amik történnék.

Ettől persze a kérdés még megmarad: miért nem fontos, miért nem jelenik meg az ökológiai válság a képernyőn? Egyrészt álságosnak érzem azonban ezt kizárólag a médiára és az igénytelen nézőkre fogni. Csupán a média hibája ez? Másrészt pedig a média perverz logikáját ismerő zöld csoportok mégiscsak meg tudnak jelenni, ez is érdekes jelenség, amivel Sükösd nem számol: Greenpeace, Zengő-hegyi tiltakozás stb.. Érdemes volna tehát elemezni, hogy ami mégis megjelenik a *mainstream*-ben mint hír a környezetről, az vajon hogyan képes ezt megtenni. A hipotézisem az, hogy eleve a média számára csomagolják. Így napirend-meghatározó funkciója ellenére sem teheti meg a média, hogy ne vezető helyen hozza őket.

A tévében zöldellő fákról álmodom (Média-narratívák)

A valóságról egyre inkább a médián keresztül szerzünk tudomást, így a valóság helyére lassacskán a média által szerkesztett kép kerül, mondhatnánk. A kérdés ezzel kapcsolatban számomra az, hogy van-e ennek alternatívája? Lehetne-e ez környezettudatosabb folyamat? (Amit hiányolok nemcsak Sükösd cikkéből, hanem például az egész humánökológiai irányzatból, az az alternatívák nyújtása. A „ne így” mellett annak megfogalmazása, hogy „akkor hogyan”. Nem vagyok mohó, nem egy teljes rendszer leírására vágyom, ami felválthatná a mostani ördögöt, beérném kevesebbel is.) Mit csinálunk a médiával? Mit csinálunk a világgal? Hogyan szerezhethünk információt és tudást, híreket a világból? Ez a kérdés felvetődik az egyén, a közösség, a társadalom és az emberiség szintjén egyaránt. Elvárnék egy koherens és fenntartható (életszerű), a médiára vonatkozó iránymutatást a humánökológiai oldalról.

A fejezet további részeiben a már többször említett árnyaltságot kérném számon:

1. A természet-kép sivár: Szerintem elképzelhető, hogy nem mindenhol azonos a természetszemlélet. A finnekről például tudom, hogy imádnak a természetbe járni, az ottani álmom egy tóparti kis hétvégi faházacska (*mökki*), ahol még áram sincsen, csak csend és nyugalom...
2. A természet megtapasztalása leszűkül: Mennyivel többet tudhat meg a médiából egy átlagember a természetről, az állatokról, az etológiáról! Az átlag-

- elődök nem tudták ilyen közlőről meglesni az állatokat, mint mi, most.³ Ez akár jó is lehetne a természetnek. Az érdekes, hogy az így megszerzett tudás ellenére miért nem lesz környezettudatosabb az ember.
3. Csak a médiasztár-állatok kapnak teret: Egyszer láttam a tengeri csillagokról egy megkapó filmet (ezek meglehetősen lassan mozgó, médiaszempontból „unalmas” élőlények), de aztán egy filmes rájött, hogy fel kell gyorsítani a felvételeket, mert ők egy lassúbb idődimenzióban élnek. Itt is megjelenik persze az emberi világhoz való idomulás mozzanata, de aztán tényleg hihetetlenül érdekes lett a film, pedig nem valami televízióra teremt állatokról van szó. Vagyis lehet ezúttal is ellenpéldát találni arra, hogy csak az izgalmas médiasztár-állatok jelennének meg a képernyőn, bár tudom, egy példa nem példa.
  4. Az állatok antropomorf ábrázolásban jelennek meg: Ellenpélda: a *Fecsegő tipegőkben* nem beszél a kutya, sőt egészen kutyaszerű, az egyik egész estés epizódban például elcsavarog egy kutyalány miatt. Egyébként az állatok antropomorfizálása egyáltalán nem új keletű (ld. totemek), ezt sem „fognám” tehát a médiára, mint alapvető bűnt. Nem a médiában, hanem az emberi természetben kell keresni az antropomorf ábrázolás okait.
  5. A felnövekvő nemzedék antropomorf, rajzfilmes természetképpel rendelkezik: Látva a családban a másfél éves Bence unokaöcsémet, az állatok nagyon fontosak számára, beszélni még nem igazán tud, de állathangokat utánozni már igen. Érdeklődik irántuk, a szülei pedig rajzolni neki, könyvekből mutogatják, rendszeresen viszik állatkertbe. A kisgyermek sokszor „állatbarátok”, kérdés, mi történik velük, hogyan nőnek fel.
  6. Az ökológiai válság nem jelenik meg a képernyőn: A feltételezéssel ellentétben készülnek az ökológiai válsággal foglalkozó filmek is. Paradox volna azt állítani, hogy ezekről nem a médián keresztül szerzünk tudomást, amikor szinte mindenről abból tájékozódunk. Vannak ilyen filmek, vannak ilyen információk, de elsősorban nem a kereskedelmi médiumokban, mert azok bulvár-logikájától ez távol áll. Például az „ipari bálnavadászatról mikor láttunk dokumentumfilmet?” kérdezi Sükösd. Jómagam már láttam ilyen filmet, léteznek, csak éppen nem a kereskedelmi adón, fő műsoridőben adják le őket, mint ahogy sok minden nem kerül ebben az időszámban adásba – nem csak a természet.
  7. A társadalmi szenvedés nem jelenik meg a mainstream médiában: Egyrészt ez nem az ökológiai ökocídium, hanem valami más (még ha kapcsolódik is hozzá), másrészt ezek igenis megjelennek a médiában, nap-nap után, sőt, egyre véresebb képekben. A baj itt sokkal inkább az, hogy ez öncélúvá válik, a hírek nem magyaráznak, nem helyeznek kontextusba, nem mérlegelnek, hanem „szórakoztatnak” és sokkolnak (mert más médiatartalmakkal versenyeznek a nézettségért).
  8. Az ökocídium társadalmi következményei nem kapnak teret: Bár a szórakoztató tömegmédiában a téma nem jelenik meg (leszámítva a 7. pont alatt mondottakat), a médiában máshol megjelenik.

³ Személyes kedvencem a Pig Brother: az Interneten egész álló nap nyomon követhető a német Harzhogységben élő vaddisznócsalád élete két webkamera segítségével (<http://www.wildtiere-live.de/>)

Az ellenvetések ellenére kétségtelen persze, hogy a „természetfilmek látványos, hangos drámáihoz, a rajzfilmek vidám, digitális forgatagához képest lassú és unalmas az igazi, kopott erdő.” A természet nem tud felgyorsulni a jelenlegi társadalmi tempóhoz, mindez hozzájárul a természettől való elforduláshoz. Probléma marad ugyanakkor, hogy ennek alapján nem magyarázható a társadalomban élők reakcióinak sokszínűsége: miért lesz az ugyanabban a nem-valóságos média- környezetben élő egyik emberből zöld, a másiktól pedig közönyös. Ezt akkor lehetne megmagyarázni, ha nem egyértelműen fekete-fehérben látnánk ezeket a jelenségeket. Ehhez azonban kiindulásként fontos lett volna tipizálni a médiát valahol a cikk elején, hogy általában melyik/milyen médiáról beszélünk, melyikre mi jellemző. Érzésem szerint Sükösd állításai kevés kivételtől eltekintve a legnézettebb kereskedelmi tévéadásokról szólnak – ezek azonban egészen biztosan nem jelentik a média egészét. Így azonban hamis képet kapunk a médiáról.

A fogyasztó a termék (Médiaboldogság: reklám és az anyagi fogyasztás élvezete)

„[A] szerkesztett médiatartalom – a szórakoztató és hírműsorok – feladata, hogy a megfelelő nagyságú és összetételű célközönséget a reklám elé vezesse.” Szerintem itt is árnyalni kell a kiindulópontot: a kereskedelmi média célja a profittermelés, aminek manapság a reklám jelenti a legfőbb forrását, de nem kizárólagos, van ott más is, amiből pénzt tudnak csinálni (pl. amikor egy műsor állami forrásból pénzt nyer pályázaton), másrészt van másfajta modell is (pl. előfizetéses).

Ugyancsak nem teljesen új a reklámokban megfogható életstílus-kommunikációs elem. Életstílus-kommunikációk minden közösségben léteztek (ha nem is reklámok), bár az tény, hogy napjainkban elburjánzottak és felszínesebbek. A divat, a mintakövetés ugyanakkor fontos társadalmi funkciót tölt be, az archaikus közösségekben is meglepően sok tevékenységnek a látens célja összetartani a közösséget, szerintem részben ilyen a ma társadalmában a reklám is, nem ítélném hát el teljesen a totális medialis kritikájának oltárán. Azzal azonban maradéktalanul egyetértek, hogy a reklámok egészen torz értékszemléletet tudnak közvetíteni.

Halak a dobozban (Médiatrend: vándorlás a digitális univerzumba)

„A médiatörténelem trendje tehát az, hogy a médiumok az érzéki tapasztalat pótlására egyre átfogóbb művi pótlékokat nyújtanak. A sort a virtuális valóság (VR) teljesíti be. A VR újdonsága, hogy a maszk felvételekor a digitális univerzumot immár három dimenzióban érzékeljük és – a kezünkre, testünkre erősített érzékelőkkel – manipulálhatjuk.” Mielőtt messzemenő következtetéseket vonnánk le a VR-rel kapcsolatban, ne felejtsük el, hogy a VR nem elterjedt, nem lehet egy sorban említeni a könyvvel vagy a tévével, a VR-ról szóló elképzelések merő spekulációk jelenlegi formájukban. Nem tudni ugyanis igazán, hogy a dolog hogyan, milyen formában és mikor terjed el, ha egyáltalán sor kerül erre!

Számomra nagyon fontos pont ez, mert Sükösd itt nemcsak egy tudományos elemzés vagy egy kötetlenebb tudományos esszé kereteit hagyja el, hanem a mottóul választott idézetek mintájára szépirodalmat kezd el írni: „Miközben a nyugati emberiség fokozatosan átvándorol a digitális univerzumba, odakint lassan elfogy a valóság, mint a fuldokló levegője, vagy a friss víz az akváriumból a hálnak.” Innentől kicsit bátortalanná válok, ez az írás esszének túl tudományos, tudományos cikkek viszont túl esszészzerű.

Rajzoldj nekem egy bárányt! (A(z élő)hely lerombolása)

Bár itt már jócskán a cikk végén járunk, továbbra sem kaptam teljesen kielégítő magyarázatot arra, miért baj, hogy a média „a hagyományos itt és mosttól eltérő élménystruktúrát kínál.” Nem ad magyarázatot az sem, hogy Sükösd bevezeti a *genius loci* fogalmát: „[a] kommunikáció helynékülisége elsöpri a helyi szituációval értelmessé rendeződő helyet, az aurával körbevett *genius locit*, s helyette mértani pontosságú, semleges, absztrakt teret hoz létre.” Ez számomra egy hitalapú mítosz, olyan sehová sem vezető álvita, ami például a virtuális közösségek „valóságos” közösségekkel szembeni másodlagosságát hirdetőknél is megjelenik. A fizikai térben létező hely misztifikálása kapcsán felháborodottan kérdezném, hogy miért lenne értékeesebb az alkoholista házmesterrel való teljesen személytelen kapcsolatom a nyolcadik kerületi gangos házban, csupán azért, mert egy házban lakunk, mint bárkivel, akivel e-mailen kommunikálok (mint például magával Sükösddel). Számomra a helyhez és az értelemhez nem kell feltétlenül fizika és sajnálom azokat, akik ehhez csökönyösen ragaszkodnak.

Azt a logikai ugrást sem értem, ami a *genius loci* bevezetését követi: „[a]z ökológiai rendszer, a biomasza, a termékeny televény azonban nem az elvont mértani térben, hanem az élőhelyen tenyészik. A két térfelfogás mereven elválk egymástól és ellentétben áll egymással.” Eddig a valós *társadalmi* tér elvesztéséről beszélt Sükösd, most pedig hirtelen természeti térről állít dolgokat, pedig a kettő nem ugyanaz! Tisztázzuk, hogy két kettőségről beszélhetünk: 1. természet vs. társadalom, 2. (társadalmi) valóság vs. médiavalóság (virtualitás). Megtermékenyítő lehetne tehát bevonni az elemzésbe a „kinn a természetben” koncepcióját, a benn-kinn kettősségét, ahogy ez a megjelölés a természetet „kint”-nek láttatja, tulajdonképpen idegennek. Erről pedig eszünkbe juthat Hankiss Elemér gondolata, hogy az ember tulajdonképpen mindig is arra törekedett, hogy belakja a világot, miközben olyan helyé teszi, ahol ő van otthon, a középpontban, merthogy a természet eléggé veszélyes, idegen, külsődleges. (Hankiss, 1999).

A cikkhez szerintem nagyon kellene tehát a társadalom és a természet közötti viszonyt tisztázó leírás is, amihez remek kiindulópont lehet Bruno Latour „*Sohasem voltunk modernek*” című könyvének ide csatlakozó része:

„Első paradoxon

A társadalmat szabadon alakítjuk; cselekedeteinkre nézve immanens.

A természet nem a mi alkotásunk; transzcendens és végtelenül hatalmasabb nálunk.

Második paradoxon

A társadalom nem a mi alkotásunk; transzcendens és végtelenül hatalmasabb nálunk.

A természetet mi hozzuk létre mesterséges úton a laboratóriumban; immanens.

Harmadik paradoxon

Az első garancia: noha mi konstruáljuk a természetet, a természet olyan, mintha nem mi hoznánk létre.

A második garancia: noha mi konstruáljuk a társadalmat, a társadalom olyan, mintha nem mi hoznánk létre.

A harmadik garancia: a természetnek és a társadalomnak teljességgel szétválasztottnak kell maradnia: a purifikáció gyakorlata nem keveredhet a transláció gyakorlatával.” (Latour, 1999: 61)

Befejezés: ki felelős a bűnbeesésért?

Ökológiai válság van. Az ökológiai válság mélyül. Erről a médiából tájékozódunk, könyvekből, újságokból, rádióból, tévéből, az Internetről... Ugyanakkor ez a média teszi lehetővé azt is, hogy ritkábban szembesüljünk közvetlen környezetünkkel, kevesebb időt kelljen vagy lehessen eltölteni abban. Az én meglátásom szerint Sükösd csak az állítás második felével ért maradéktalanul egyet, miközben arról, hogy a média révén szerzünk tudomást az ökológiai válság távoli és közelebbi, minket látzólag közvetlenül nem érintő részéről, egyszerűen szisztematikusan elfeledkezik. Fekete-fehér látásmódja nem enged bizonyos jelenségeket integrálni az elméletébe, amelyek pedig hasznosak volnának a világ megértéséhez. Leegyszerűsítései a sokszínűséget, a társadalmi reakciók változatosságát tüntetik el a világot leíró elképzelésből.

Tisztázásra vár specifikusan az írás érvrendszerén belül a média természete is: nemcsak a reklámok eladására épülő üzleti modellben terjeszkedő *mainstream* kereskedelmi média A Média, hanem a nem kereskedelmi, a nem reklámokra épülő, a nem *mainstream* média is. Vajon ezekre is igazak az állítások? Nem szól Sükösd – a VR hagyományos vízióját leszámítva – az Internet és az új kommunikációs közeg hatásairól sem, különösen, ami az új társadalmi mozgalmak, köztük a zöld mozgalmak forradalmi megújulását illeti.

Tisztázni kellene azt is, hogy milyen a kapcsolatrendszer a természet és a társadalom, illetve a társadalom és a medialitás között, ezt a kettős párrendszert ugyan Sükösd a modernitás hagyományainak megfelelően gyakran egybemossa.

Több mint 6 milliárd ember él a Földön. Az emberiséget már rég nem közvetlenül a természet, hanem az annak kárára működő társadalmi-gazdasági együttélési rendszer tartja el. Fel kell tennünk a kérdéseket, hogy van-e alternatívája a kapitalista termelési rendszernek? Van-e lehetőség arra, hogy megújuljon ez a rendszer, egyszerre legyen képes eltartani minket és békében együtt élni a természettel? Ezekre a kérdésekre mindannyiunknak, de elsősorban a tudománynak, a művészetnek és a vallásnak kellene érvényes válasszal rendelkeznie.

Végül szót kell ejtenünk a felelősség kérdéséről is: nem kizárólag a Média, vagy a Média logikája okolható az ökológiai válságnak a médiában látható sajátos társadalmi megjelenéséért. Miért nem megyünk tovább és kérdezzük rá, hogy miért történik

mindez a médiában, miért így jelennek meg a narratívák, hol van ebben az emberek, a társadalom és ad absurdum a természet felelőssége? Ha a televízió és a média sátáni, az még nem jelenti feltétlenül azt, hogy bűnbe is kell esnünk vele.

IRODALOM

Baudrillard, Jean (1994): Az orgia után. (*Liget* 1994/1, 44-59)

Görgy Gábor (2004): Liszt Ferenc tér. (*Figyelő*, 2004 május 20-26, 45-ik oldal)

Hankiss Elemér (1999): *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja.* (Universitas sorozat, Budapest, Helikon Kiadó, 3. kiadás)

Latour, Bruno (1999): Sohasem voltunk modernnek. (Budapest, Osiris)

Pintér Róbert (2002): Az információs társadalom mint kockázattársadalom. (*Információs társadalom*, 2002/4. 102-117)

Pintér Róbert (2003): A hazai médiafogyasztás (át)alakulása az Internet tükrében (Kézirat, megjelenés alatt az *Internet.hu* második kötetében)

Webster, Frank (1995): What information Society? (*The Information Society*, Vol. 10(1), 1-23)

Szvetelszky Zsuzsanna – Oborny Beáta – Kertész Miklós: Homo labilis

Pintér Róbert

1999-ben diplomázott az Eötvös Loránd Tudományegyetem szociológia és 2000-ben a politológia szakán, jelenleg ugyanitt a szociológia PhD fokozat megszerzése előtt áll. Megalapítója óta a BME-UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) kutatója, 2001 januárjától a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BMGE) Információ- és Tudásmenedzsment tanszéknek tanársegédje, több felsőfokú intézmény óraadó tanára. Fő kutatási témája az információs társadalom, ezen belül elsősorban az információs politika-stratégia; az Európai Unió információs fejlődése; a finn információs társadalom; a (média)konvergencia; és az információs társadalom, mint kockázattársadalom.

Hamburger Béla

A szikével ölni is lehet...

Reklámszakmai megjegyzések Sükösd Miklós „Totális medialitás és ökocídium (Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika)” című tanulmányához

Sükösd Miklós tanulmánya azzal a hipotézissel indul, hogy kapcsolat áll fenn két látszólag távoli jelenségcsoport, a mai nyugati társadalmak médiával való átitatottsága és a globális ökológiai válság között, és – mint a szerző írja – amellet szeretne érvelni, hogy a társadalom mediatizációja hozzájárul az ökológiai válság elmélyüléséhez, vagyis tulajdonképpen oksági kapcsolatban állnak egymással.

Hipotézisének bizonyítására Sükösd Miklós számos érvet sorakoztat fel. Például: egyre több időt töltünk a médiával; élményeink nem a valóságból, hanem a médiumból származnak; a legtöbben a természetről már csak a természetfilmekből szereznek „tapasztalatokat”; leértékelődnek közvetlen környezetünk eseményei és problémái; átalakul napirendünk és életvitelünk; a felszínes szórakoztatás kiszorítja az igényesebb – például a környezeti problémákkal kapcsolatos – tartalmakat; csökken a problémák iránti érdeklődésünk, fogékonyságunk; és így tovább.

Nos, mindezzel – egyszerű közgazdászként, mezei reklámszakemberként – nem kívánok vitába szállni. Részben, mert alapvetően egyetértek azzal, hogy a vázolt jelenségek károsak lehetnek (bár nem csak ökológiai szempontból). Részben pedig azért, mert – a témában való jártasságom hiányosságai folytán – még ha akarnék, sem tudnék a tanulmány alaposságával és színvonalán vitatkozni.

Van azonban a tanulmánynak egy fejezete, amely a reklámokkal foglalkozik, s amellyel szemben – a reklámszakma védelmében, és a szakmai törvényszerűségek alapján – kénytelen vagyok ellenvéleményt nyilvánítani.

Eleve megkérdőjelezhetőnek tartom, hogy a média és a reklám közé egyenlőségjelet lehetne tenni. Még abban az értelemben sem tartom ezt elfogadhatónak, hogy a reklámoknak a média ad helyet. A reklám ugyanis számtalan egyéb eszközt is igénybe vesz üzenetei célba juttatására: plakátokat, szórólapokat és prospektusokat, levélreklámot, rendezvényeket és kiállításokat, kirakatokat és bolti eszközöket, hogy csak a legkézenfekvőbb lehetőségeket említsem.

Ezzel persze nem vitatom, hogy a reklám és a média ma már jobbra szimbiózisban él egymással. De az egymásra utaltság nem azonosság. A két terület *lényegileg különbözik* egymástól: az egyik – jó esetben – informál, szórakoztat, oktat és nevel; míg a másik csak eladni akar. Így az utóbbtól olyasmit számon kérni, ami csak az előbbi feladata – szerintem legalábbis – eleve helytelen és indokolatlan.

Ráadásul Sükösd Miklós ennél is tovább megy, amikor az említett fejezet lezárásaként a reklámokat (is) *felelőssé teszi a környezeti problémákért*. „Az erőltetett presztízsfogyasztás pedig egyrészt véges közjavakat, nyersanyagokat pazarol (amelyek megújulása régen nem tud lépést tartani a kitermeléssel) és energiaválságot generál (amelyet többek között nukleáris erőművekben termelt energiával elégítenek ki), másfelől szemétválságot okoz és szennyezi a környezetet. A fogyasztás mindig megújuló köreinek generálásával a média *a reklámmal, a marketingkommunikáció fő eszközével közvetlenül is hozzájárul a környezeti válság súlyosbodásához.*”

A reklámról tudnunk kell, hogy nincsenek önálló céljai (olyan értelemben, mint például a médiának), a reklám mindig valami nagyobb, átfogóbb dolog (marketing-stratégia, üzletpolitika) része, eszköze. Márpedig nem az eszköz felelős a célért, aminek érdekében használják! Ezért is adtam e kis felszólamlásnak a szikével kapcsolatos címet: nem a sebészkeszék tehet róla, ha nem csak jóra használják.

De fordítsuk meg a dolgot: ha mondjuk Sükösd Miklós (vagy bárki más) valami csoda folytán a következő hónapban csak környezetbarát termékek (amúgy előforduló, de csak csekély számú) hirdetéseivel, szelektív szemétyűjtésre ösztönző felszólításokkal és hasonlókkal találkozna, kijelentené, kijelenthetné-e felelősséggel, hogy „a” reklámozás ökológiai szempontból valami progresszív jelenség? Nyilván nem. Butaság is lenne. De akkor – ugye – a fordítottja is az...

A reklám tehát eszköz. A reklámot – e tekintetben – szidni csak a felszínt érintő morgolódás, és nem a gyökerekig hatoló elemzés. Pedig Sükösd Miklós pontosan tudja, mivel van baja, hiszen írja: „A *növekedéscentrikus, profitorientált* gazdasági rendszer, az anyagi erőforrásokat használó beruházások és újberuházások kitermelik a Föld ökológiai tartalékait, lerombolják a növények és állatok élőhelyeit, szennyezik a véges ökológiai közjavakat (a levegőt, a vízkészleteket, a földet). A Föld véges ökológiai rendszerében végtelen gazdasági növekedés nem lehetséges: a *fogyasztói kapitalizmus* mai rendszere fenntarthatatlan, elterjedése ökológiai válsághoz vezet.”

Sükösd Miklós tévedése – amellyel bizonyos körökben manapság igencsak divatos módon kicsit megtapossa a reklámot – tehát mindössze annyi, hogy miközben leszögezte: az alapvető problémát a növekedési kényszerben lévő gazdaság, a fogyasztói társadalom jelenti, saját – ettől eltérő irányú, kifejezetten a médiára vonatkozó – gondolatmenetébe beépítette a reklámozást is. Pedig a reklám egyértelműen a *gazdaság része* (s nem a kultúráé, a médiáé): a termelők, a szolgáltatók és a kereskedők érdekeit szolgáló, azok által fizetett kommunikáció.

A gazdaság, a marketing részeként viszont a reklám nem diktál, hanem a *reklámnak diktálnak*. Van olyan vállalat, amely a divat gyors változásaiból, vagy a műszaki cikkek erkölcsi avulásából híz hasznot, de van olyan is, amelyik környezetvédelmi szolgáltatásokat nyújt, vagy éppen a szaporodó számú öko-tudatos vásárlói réteget célozza meg valamely termékkel. Az egyik ilyen reklámot fog készíttetni, a másik meg olyat. De ettől a reklámok – így, általánosságban – nem lesznek se környezetpusztítók, se környezetbarátok.

H a m b u r g e r B é l a

Közgazdász, reklámszakértő, címzetes főiskolai tanár. Több mint két évtizeden keresztül vállalt feladatokat a Magyar Reklámszövetségben, hét esztendőn át volt tagja a Reklámetikai Bizottságnak, megkapta a Magyar Reklámért kitüntetést. Alapítószerkesztője az immár 22. évfolyamába lépő Reklámgazdaság című (sajnos már csak e-mailben terjesztett) szaklapnak. A rövid glosszáktól a terjedelmes tanulmányokig terjedő publikációinak száma meghaladja a kétszázat, s további kéttucat egyetemi-főiskolai-tanfolyami tankönyvnek-jegyzetnek szerzője-társszerzője.

Kiss Ulrich

A Nyugat Alkonya II.

Sükösd Miklós írt egy sziporkázó, helyenként indulatos, prófétai ihletésű *esszé*t korunk egyik legfontosabb – sokak szerint **a** legfontosabb – intézményrendszeréről, a **médiáról**. Írásának ez az esszé-jellegű magja szerintem nagyjából a Bevezetés „*Az ökológiai válság kialakulásában az elsődleges okok csoportját az ipari, majd posztindusztriális, fogyasztói kapitalizmus (...)*” című mondatról (132) a hét tétel bemutatásán keresztül (133-144) a Walter Benjamin idézetig terjed (144). A pontozott mondatrészre majd még visszatérek. Ez az esszé az *Ortega y Gasset, Salvador de Madariaga és von Keyeserling* nevével fémjelzett konzervatív, az első világháború előtt megfogalmazott társadalomkritika kései unokája, bár a szerző ezt a rokonságot nem jelzi. Az akkori kritika fő támadási iránya a *tömegek* voltak, és így – bár erről a szerzők nem tehetnek – a *Blas Piñar* és mások nevével fémjelzett falangista és fasiszta ideológiákba torkoltak, és erősen antidemokratikusak, elitisták és arisztokratikusak voltak. A legmarkánsabb képviselője ennek a kultúr-pesszimista irányzatnak a polihisztor amatőr-történész *Oswald Spengler* (1923). Főművének címe, a *Nyugat Alkonya* (*Untergang des Abendlandes*) szálóigévé vált. Tőle származik, igaz *Nietzsche* nyomában, az európai kultúrkör felosztása három típusra: az *apollói* (*apollinisch*), *Faust-i* és *mágikus lélekre*. Az apollói kultúra (értsd klasszikus ó-görög) az érzéki-jelenlevő (*sinnlich-gegenwärtig*) egyedi testet tette meg a kiterjedt eszményévé – írja Spengler (234). Spengler szembeállítja ezt az eszményt a Faust-i lélekkel, melynek ősi jelképe a végtelen tér, és amely a napnyugati kultúrában testesült meg, és a X. században az Elba és a Tájó északi síkjain virágzott fel. A rá jellemző jelképkötő tömörséggel Spengler apollóinak nevezi a meztelen ember szobrát, a mechanikus statikát, az olimposzi istenek kultuszát, a görög városállamot, Oidipusz végzetét és a fallikus jelképeket; míg a fuga (Bach zenéje) művészetét, Galilei dinamikáját, a katolikus és protestáns dogmatikát, a barokk dinasztikiát és azok kabinetpolitikáját, Lear sorsát és Dante Beatricéjének madonna eszményét *Faust-inak* mondja (234-235). A felsorolás nem teljes, érdemes az eredeti művet lapozgatni. Mindez akkor érthető csak, ha elmélyedünk ennek az eredeti gondolkodónak **tér-fogalmába**. Szerinte „tér” az apollói kultúrában nem is létezhet. A dór oszlop mintegy a földre gyökeredzik, míg a reneszánsz oszlop – és főleg a kupola – mintegy a talpazat felett lebegnek. Szétrepesztené a jelen szerény médiakritikai hozzászólás kereteit, ha mindezt most megpróbálnám alaposabban kifejteni. Ezért provokatívan hathat, hogy a Faust-i tér *virtuális* voltára utalok, amely Spengler szerint az impresszionizmusban a „világ eltestelenítéséhez vezet a tér javára” (236).¹ A Sükösd által bírált média-élmény így valójában a Faust-i kultúra logikus következménye, térképének az új technológia által lehetővé tett újra-megtestesülése, avagy inkább még radikálisabb *megtestelenítése*. Megkockáztatom, hogy Sükösd sóvárogva visszavágyik az antik kultúra apollói világába. Ebben az érzésben megerősített a tegnapi, június 29-én, Péter-Pálkor az ELTE társadalomtudományi karán lezajlott, Szvetelszky Zsuzsanna

¹ „Der Impressionismus ist die zum Ende geführte Entkörperung der Welt im Dienste des Raumes”.

fiatal kutató által moderált kerekasztalvita is, melyen jómagam Lányi Andrással és Karátson Gáborral, valamint Gábor György vallásfilozófussal együtt vettem részt. Mind a szerző, Sükösd, mind két főtanúja, Karátson és Lányi, érezhető nosztalgiával sóhajtották vissza az *aranykort*, amikor még olvastunk, sőt, amikor még öregeink regéltek, egyszóval Homérosz és a walesi bárdok mesés idejét, a Gyűrűk Urának regevilágát, és ingerülten elutasítottak minden hozzászólást, amely megkérdőjelezte a vélt paradicsom valódiságát. Számukra ez a bukolikus világ valós, és az meg se fordul elméjükben, hogy ugyanolyan fikció, mint a „média-barátok” (Sükösd 134, Meyrovitzra hivatkozva), a jót és rosszat világosan elkülönítő média-narratíva (Sükösd 136, Nimmo és Combs nyomában); az antropomorf állatábrázolás (Sükösd 137) és egyéb média-csalafintaságok, melyet Sükösd a próféta hevületével ostoroz. Így talán még kritikusanak – a cikk időközben nagy vitát váltott ki – se tűnik fel, hogy Sükösd írásában sorra követi el azokat a „hibákat”, amelyeket a média szemére vet, és amelyek valójában a fikciós műfaj sajátjai, legfőképpen pedig a világ felosztása jókra és rosszakra: a *jó ökoaktivistákra (tündérekre) és a gonosz média-boszorkányokra*.

Mindez azonban, mivel a cikk olvasmányos, elkötelezett, még jó alap lehetne vitára. A probléma ott kezdődik, hogy Sükösd Miklós *azzal az igénnyel lép fel, hogy tanulmánya egy társadalomtudományi tétel demonstrációja, kifejtése*. A tézis egyszerű: *okási összefüggést vél felfedezni a globális média és az ökokrízis között*. Igaz, óvatosan fogalmaz: az okási kapcsolat „nem alapvető és nem kizárólagos” (132). Ahhoz, hogy továbblépjünk, egész sor rejtett hipotézist kell feltárnunk. Annyit mindjárt megjegyeznék, hogy más hozzászólókhoz, például Dányi Endréhez, hasonlóan a tézist nem tartom Sükösd írásában kellőképpen bizonyítottnak. Fő oka ennek, hogy végső soron egy rejtett szillogizmussal van dolgunk:

- A. A média a piacgazdaság szerves része. (*Ki vitatja?*)
- B. A piacgazdaság nincs tekintettel a környezetre, felelős az ott keletkezett károkért (*de nem tehető jogilag felelőssé!*).
- C. A média (is) felelős a károkért.

Könnyen belátható, hogy amennyiben mind „A”, mind „B” igaz, akkor „C” állítása semmiféle új információt nem tartalmaz, holott épp ez Sükösd nagy tézise: „a társadalom médiatizációja *hozzájárul* az ökológiai válság elmélyüléséhez, (...)” (132) Ebben az óvatos fogalmazásban a tézis ráadásul nem túl izgalmas, inkább közhely. A dolog ott kezd provokálni, amikor Sükösd folytatja az érvelést: „**valgyis tulajdonképpen okási kapcsolatban állnak egymással.**” (u.o.) Nekem ezzel a „**valgyis tulajdonképpen**”-nel van első sorban bajom. Sem a mondat első feléből, a „*hozzájárulásból*”, sem a cikk gondosan felépített és amúgy érdekes érvelési láncolatából nem adódik, hogy „kapcsolat” és „okási függés” azonos volna.

Igazából nem is tudom, miért olyan fontos Sükösdnek, hogy szinte minden áron bizonyítsa a média bűnösségét, ahelyett, hogy megelégedne a mechanizmusok leírásával, és az olvasóra bízna a következtetést. Az írásnak azonban van egy harmadik része is (Az első az esszé, a második a tézis, a szerk.). A cikk két vallásos jellegű idézettel kezdődik (Lányi és Karátson szövegeire gondolok), amelyek megadják a teljes szöveg alaphangulatát, és azt **egy militáns vallási mozgalom harcos manifesztumának rangjára** emelik. Sükösd írása – kérdés, mennyire tudatos ez a szerzőben – vallásos jel-

legű. Milyen vallás? Az angyalok nagy szerepet játszanak benne. Itt van például a *történelem angyala*. Vele, a Walter Benjamintól kölcsönzött, Paul Klee-nek tulajdonított (aki eléggé mágikus festő...) figurával zárja Sükösd démoni társadalomképét, és kikeríti egy homályos utalással Lovelock „Gaia egységére”. Finom utalás a bennfenteseknek, a beavatottaknak: „megérted, ha közülünk való vagy”. Ezzel az írás – szerintem – végképp kilép a tudományos vita keretéből, és belép a mágikus világképbe, amelyet a New Age és a zöldek oly mesterien vegyítenek a romlott civilizáció pokoli látomásával (144-145): „*ameddig a szem ellát, veszélyes hulladékok.*” De mit keres itt az angyal? És milyen angyal? Haag (1989) bibliai lexikonjában olvasom: „Az apokaliptika még közelebb visz a gnózihoz, kivált népies változatához. Angyalok *Isten akarata ellenére* tudomást szereznek sok, főleg asztronómiai jellegű titokról; s ezek az angyalok *alsóbb rendű istenségek* szerepét kezdik betölteni (Hénoch könyve)” stb. (Haag 496). A történelem angyala is ilyen lény. Gnózis ez a javából! Mik is a jellemzői a lexikon szerint? Íme: *a*) „az ismeret kinyilatkoztatásból (látomások, **megérzések, jövendölések, prófétizmus**) ered”; – ugye feltűnik, hogy ebben nincs hiány a hét tézisben² – és *b* „az ismeret tárgya Isten, *illetve az embernek vagy a világnak Istenhez való viszonya*; a mítosznak, különösen a kozmogóniának az a szerepe, hogy áthidalja a szakadékot a filozófia és a világ megközelíthetetlen Istene, illetve a jó és rossz között” (Haag 495). Ez akár Sükösd tanulmányának frappáns összefoglalása is lehetne. Ezek után érthető, hogy – ami a „főáramlat” társadalomtudósainál legalábbis szokatlan lenne – Sükösd igyekszik a történelmi egyházak támogatását megszerezni téziseinek, amit a protestáns *Pásztor János* írott hozzászólása és a zsidóság gondolkodását képviselni hivatott *Gábor György* tegnapi élőszóban elmondott – és remélem, majd írásban is elérhető – gondolatai fémjeleznek, és persze az én felkérésem. Ezek után nem lepett meg, hogy tegnap a meghívók részéről elhangzott egy csalódott kommentár, „miért is képviseli a jezsuita közgazdaság szempontjait”, míg a szerző, Sükösd, és elvbarátai a „vallásos” távlatot.

Ennek oka nem csak az angyal és démon azonosítása, Lucifer gyakori emlegetése a tegnapi vitában, és a Kumránra emlékeztető *dualista szemlélet* (Sátán in Haag 1566). Még mielőtt felfedeztem volna e különbségeket, feltűnt a tudományos okfejtési láncolat hiányossága, amire most térnék rá. Mi Sükösd 4-5 tézise?

Az első, hogy van ökokrízis.

Ez egy axióma, ami nála nem igényel bizonyítást! Miért? Lyndon LaRouche alternatív közgazdász szerint, például, az úgynevezett ökokrízis eleve a média és a médiát uraló gazdasági körök találmánya: „hoax” – azaz kacsa, félrevezetés. Ez eleve paradox, hisz megszoktuk, hogy a kései kapitalizmus főkritikusai között találjuk a „zöldeket”, akik vehemensen támadják a nemzetközi nagytőkét, mely kapzsiságával és profit központúságával a sokat emlegetett krízis okozója lenne. LaRouche szerint a „posztindusztriális” **ideológia** kitalálói valójában tudatosan elsorvasztják az emberiség fejlődéséhez szükséges nagyipart, mely nélkül nincsenek sem infrastrukturális beruházások, sem technológiai fejlődés. Oroszország és az Egyesült Államok, hogy csak a két korábbi legnagyobb ipari hatalmat említsük, szédületes tempóban építik le iparukat: finommechanika és űrkutatás helyett MacDonaldd’s és Hollywood, ez a „new economy”. Nálunk is a *MOM*, a korabeli high tech gyár helyén szórakoztató központ épült, míg a Ganz Mávag helyén a *Millenáris* és a *Mammut* – hadd ne soroljam tovább.

² Na és persze a hét misztikus szám!

Nem köteles senki egyetérteni egy a főáramlattal szemben úszó közgazdással, de a vita kiindulópontjaként egyértelműen és visszavonhatatlanul *kellene megállapítani*. (és nem csak állítani!) hogy az ökológiai krízis nem a média találmánya. Hollywoodi katasztrófa-filmek, mint a „Holnapután” erősen azt sugallják, hogy a felmelegedés-elmélet csupán a nukleáris tél újabb propagandaváltozata: kell, hogy valamivel riogassák a békés polgárt. Ugyanis, ha fél, jobban rábízza magát a „law and order” fasisztoid Brave New Age erőire.

A második érv a végeség.

Véges rendszerben nem lehet végtelen növekedés. Ez meggyőzően hangzik. De mi véges?³ Ha megnézzük a Föld képét, a népsűrűség alapján színezve, kiderül, hogy ma is csak parányi zónák lakottak. Vagy vegyük a kőolaj küszöbön álló elfogyásának elméletét, miközben épp a napokban, Párizs szomszédságában fedeztek fel hatalmas mezőket! Nemde, ha elfogy az olaj, logikusan az atomenergiát kellene fejleszteni? De ott a csernobili mumus, és Joschka Fischer és társai kihasználva az éppen fennálló koalíciós arányokat, máris elérik, hogy az európai gazdaság gerincét adó Németország kishitűen kihátráljon az atomenergiából. Ebben persze a média is cinkos.

Elérkeztünk a süködsi téziscsomag *harmadik eleméhez*. Szükséges, hogy a média hatalmas legyen, *egy ördögi találmány*.⁴ A média illetén démonizálása nem véletlen. A média urai maguk is szívesen tetszelegnek ebben a szerepben. Több okból is. Először is pusztán gazdasági érdekből. Ha megdől a nagyhatalmú média mítosza, akkor ki fog milliárdokat költeni hirdetésre? Márpedig a „kereskedelmi” média ebből él. Különbözően a katolikus egyházra nem lehet hivatkozni a média démonizálása céljából. A II. Vatikáni zsinat „csodálatra **méltó technikai találmánynak**” tekinti a médiát (Inter Mirifica 1), olyan eszközöknek, „melyeket *az emberi szellem Isten segítségével (sic!) napjainkban a teremtett dolgokból hozott elő*”, és „melyek új utakat nyitva mindenféle információ, eszme és irányítás gyors közlésére, elsősorban az emberi lélekre hatnak.” (uo.) Sőt! A zsinat úgy vélte, hogy találmányok között is „kiemelkednek” azok, „amelyek természetüknél fogva nemcsak az egyes embereket, hanem tömegeket, sőt az egész emberi társadalmat el tudják érni” – itt bizony a médiáról van szó! Még pedig a globális médiáról, hisz a szöveg dicsőítően kiemeli, hogy az egész emberiséget elérik! Persze, a katolikus egyház realista: Mindjárt a dokumentum

³ A Bevezetésben a fogyasztói kapitalizmus felelős a technológiai fejlődésért, valamint az ezekből következő *népességrobbanásért* (Sükösd 132). Itt megint önkényesen keveredik ok és okozat. Nemde, a „népességrobbanás” jelenleg nem épp a fejlett tőkés (és médiatizált) nemzetgazdaságok jellemzője? Minden esetre az ökoциdium és a csatolt krízisek egyik média-atyja Malthus (1992, 1796), akiről Proudhon dühödten úgy nyilatkozott, hogy „csak egy felesleges ember van a földön, és ez Monsieur Malthus” (Chesneaux 1960: 95). Hogy lehetséges, hogy a demográfia csupán egy félmondatot szerepel Sükösd tanulmányában?

⁴ Sükösd Miklós hozzászólásom első változatára reagálva, rákérdezett, hogy végülis hatalmas-e a média, vagy sem? Itt csak ajánlani tudom egy kommunikációelméleti alapkönyvet, mint McQuail (2003) tanulmányozását. A média-kutatás főárama „a *mainstream kutatás*”, természetesen amelletttör lándzsát, hogy a média befolyásos és ez a befolyás, ez a hatás akár mérhető is, *hisz ebből a hipotézisből él*, mint McQuail szarkasztikus bemutatja (50-51). De létezik alternatív paradigma – Sükösd elméletileg ehhez tartozna, ha tudatosítaná helyzetét (Standort), – amely egyfelől dekolódolja, azaz megfejt és leleplezi az uralkodó média üzeneteit (52), és ugyanakkor cáfolja, hogy a „médiatartalomhoz rögzített jelentések tartoznak” (52). Ezen irány szerint a jelentés kialakítása a „vevőközönség” (én inkább befogadóról szoktam beszélni, a szerk.) tagjainak társadalmi helyzete és érdekei szerint történik. Más szóval a hatalmi elit preferált dekolódolása helyett választhatunk ellenzéki olvasatot is, lerántva a leplet arról, hogy a hivatalos verzió valójában propaganda. Az alternatív iskola „aktív **közönség**”-ről beszél. Érdekes módon Sükösd meg gondolásaiban ez a vita semmilyen szerepet nem játszik, holott a szerző megfontolásai logikusan a kultúrátkutatásba illeszkednek be.

második pontjában jelzi, hogy ugyanazon eszköz használható Isten országának terjesztésére, de a „*teremtő Isten szándékai ellen és saját romlásukra* (az emberekére, a szerk.) *is használhatják őket*” (Inter mirifica 2). Ez a szabad döntésünkön múló alternatíva teljesebben hiányzik Sükösd konstrukciójában: a média gonosz, démoni, romboló (142).

Különbözik nem szeretem a „kereskedelmi média” – igaz elterjedt és befogadott – kifejezést. Szakszerűbb lenne vagy piaci médiának – de ez összetéveszthető a médiapiaccal, amelybe a közszolgálati média is beletartozik – vagy *reklámmédiának* nevezni. „Kereskedelmi” akkor lenne, ha – amint azt *online* ma már meg is valósítják, – árulna is valamit, mint egykor a katalógussal vevőfogdosásra szakosodott üzletláncolatok, mint a Quelle, a Neckermann, a Sears & Roebuck stb. A kereskedelem ősi és tisztességes szakma, minden civilizáció kitermelte, és a diplomácia egyenes folytatása. Csányi Vilmos (2003) kimutatta (Ruth Benedictet követve), hogy a „*potlach*” kölcsönös ajándékozási rendszere, mely a szomszédos, de gyakran nagy távolságokra élő törzseket szövetségbe fogta össze, egyfajta „multiformális osztozkodás”. Ez azt jelenti, hogy a csererendszerben résztvevők osztozkodnak, de mindenki valami mást kap, és a viszonzás időben is széthúzódik. Így nézve, a kereskedelem kommunikáció. Akárhogy is legyen, a magyar komatál „genetikailag” a vilákiállítások és olimpiák elődje, és a kulturális ajándékozási szokások megelőzik a kereskedelmet, amely csupán annak absztraktabb formája. A pénz teszi absztrakttá. Ridley szerint a cserekereskedelem akár idősebb, mint a *Homo sapiens* (1996).

És itt jön a negyedik elem: a pénz. Mielőtt a média virtuális valóságot teremtett volna, létre kellett jönnie a legkevésbé reális virtualitásnak, a pénznek. ***A pénz a bizalom számok-
ra váltása.*** Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a számok csak jelképek. Reálisnak tekintjük a pénzt. Megmosolyogjuk a gyereket, aki egy marok aprópénzt többre becsül, mint egy suhogó (ropogó?) papírdarabot. Naiv a gyerek? Mi vagyunk naivak. Egy zöld körökben divatos monda szerint valamelyik indián főnök emlékeztette az „amerikaiakat” – értsd az ősei földjét elfoglaló európai bevándorlókat, gyarmatosítókat, – hogy *a zöld bankjegyet (greenback) nem lehet megenni. A pénz tárgyiasított bizalom.* Ha megszűnt a bizalom, a pénz már csak a gyűjtőknek „érték” – és nekik is csak évtizedekkel később. Szüleink még megélték inflációkat millió billpengővel. Nagyanyám az első világháború után Berlinben egy kosárnyi bankjeggyel fizetett egy tojásért. Érdekes módon Sükösd Miklós vázlatában a pénznek alig jut szerep. Persze, amikor, például, a „mediaboldogságot” ostorozza, valójában a fogyasztást kárhóztatja, azaz a vásárlást. A vásárláshoz, persze, pénz kell. Vagy a pénz helyét fiktíven elfoglaló hitel. Különös – igaz, Sükösd nem közgazdász – de *a pénzügyi mechanizmusok semlegesnek tűnnek, szinte ártatlannak ebben az elemzésben.* Ezért talán legalább arra kell emlékeztetnünk: ha a pénzügyi politika, az inflációs pénzgazdálkodás, a politikailag is támogatott fogyasztói hitel, és a „gazdasági növekedés” nevében adópénzekkel is serkentett kül- és belföldi fogyasztásgerjesztő politikát felváltja egy nem a fogyasztás folytonos növelésére irányuló politika, akkor hiába a reklám. Ha nincs se szabad jövedelem, se hitetem, nem fogyaszthatok. Már pedig az ötvenes években a részletfizetés bevezetése, majd a hitelkártyák elterjedése valószínűleg nagyobb (és kimutatható!) hatással voltak a fogyasztás robbanásszerű növekedésére, mint a média, és ezen belül a reklám. A Sükösd által javasolt munkacsoportból nem hiányozhatnak tehát a közgazdászok. A szociológia és a médiaelmélet, mégha művelői össze is fognak, együtt is csak igen hiányos képet fognak festeni a „valóságról.” De mi a valóság? Csak bízni tudok abban, hogy a filozófust is megkérdezik. Sőt, a teológust is.

Egy ötödik furcsaságot is megemlítenék. Sükösd amúgy roppant érdekes dolgozatában – számomra eléggé meglepő módon – szinte ikertestvérként emlegeti a *természetes és az épített környezetet*, amely így együttesen alkotja a virtuális médiatér ellentétét. Az egyik „valós” téridő, amelyet elsődlegesnek nevez, a másik médiavalóság, azaz nem valós, és ez utóbbit Sükösd másodlagosnak tekinti. Bár a bevásárlóközpontok kapcsán futólag megemlíti, hogy az elődleges környezeten belül az épített tér a természetes kárára hódít tért, alapjában véve szent haragja a démoni médiatérrel szemben arra készteti, hogy a „természetet” és az épített kulturális teret egységként értelmezze. Különben Ortega utal arra, hogy „*az ókorban és a középkorban nem is beszélhetünk radikálisan különválasztott természet- vagy társadalomképről, hanem csak egy többé-kevésbé egységes világról, melynek legfeljebb természeti és társadalmi vonatkozásai vannak.*” (Csejtei 1983, 271-272) Ortega kifogásolja, hogy a történelemnek nem volt Newtonja (Csejtei 275), aki a fiziko-matematikai ész megteremtője. Ortega sejti – és Sükösd úgy tűnik, nem fedezte fel – hogy a tények, törvények és a fiziko-matematikai ész hármassága nem vihető át minden további nélkül a humán tudományokba, így a történetírásba. Tények ott is vannak, de a törvények helyét az élet foglalja el, és Ortega (Diltheyt követve) hangsúlyozza, hogy a „tények csak is az életre vonatkoztatva nyerik el értelmüket, a történelem tehát *megértéstudomány, értelmezéstan, hermeneutika*” (Csejtei 276). Még nagyobb az eltérés a harmadik komponensre illetően: a fiziko-matematikai ész helyébe az élet fundamentális, funkcionális szektorát alkotó *vitalis ész* kerül. Ortega követi Dilthey két pontban: a) a történelem nem egyéb, mint a történeti tények életekre vonatkoztatása; b) az életnek meghatározott struktúrája van, amely bizonyos mértékig lehetővé teszi a más életekbe való behelyezkedés műveletét. Csejtei összefoglalása szerint Ortega felfogásában azonban az élet nem pusztán pszichikai történés, belső tudati élet, hanem ontológiai realitás, *dráma, amely az egyén és környezete közt zajlik.* (Csejtei 277). Sükösd nem is sejti talán, hogy Ortega követője. Az Ortega-Sükösd szemléletnek ugyanis számolnia kell azzal, hogy a környezetben más idegen életek is találhatók, *kollektív élet*. Implicite ugyanis az „ember” Sükösd írásában az egyén, az individuum, azaz szemlélete valójában nagyon is liberális. A bökkenő ott van, hogy a kollektív élethez mindig egy bizonyos valóság-értelmezés tapad, mely valóságartikulációt Ortega *világnak* nevez. Az életben feltáruló teljesség nemcsak a ténylegesen fennálló jelenre vonatkozik, hanem arra a múltra is, melynek a jelen csak aktuálisan jelen levő oldala. Megkockáztatom, hogy a társadalomtudomány, különösen, ahogy Sükösd téziseiből kiolvasható, ilyen aktualizáló történetírás. Akkor viszont releváns Ortega tétele, hogy a *történelem nem más, mint az élet szisztematikus tudománya* (Csejtei 278). Igen ám, de a szubjektum-objektum megosztottság ilyenén felszámolása azzal jár, hogy a társadalmi lét közvetítő kategóriái – így a média is – nagyrészt veszendőbe mennek vagy felhasználhatlanok maradnak, vagyis az elemzés „óhatatlanul a történelem (társadalom és tudománya) átpoetizálása, a túlzott szubjektivizmus felé tolódik el.” Akkor viszont elég reménytelennek tűnik bármiféle ok-okozat – szükségszerűen objektív – összefüggés feltárása, hisz az elemző ember megszüntetetlenül benne áll a történelemben (társadalomban, soha nem függetlenítheti el magát teljes egészében tőle. A virtuális valóság elleni hadjárat groteszk Don Quijote-i szélmalomharccá alakul.

A mai emberek lakta tere, legalábbis az északi féltekén, illetve a Harmadik Világ nagyvárosainak körzetében a fent leírt *természet-épített tér együttlátás* talán még jo-

⁵ Nekem úgy tűnik, hogy Sükösd öntudatlanul ennek visszaállításírás, újrafogalmazására törekszik!

gos. A Central Park New Yorkban éppúgy nem természet, mint a Városliget Pesten. Hol a határ? Aki vándorolt már gyalog Olaszországban, tudja, hogy akkor is, amikor árkon-bokron át halad az „erdőben”, a hegyekben, minduntalan malmokra, kis kápolnákra, útszéli keresztekre és takaros parasztházakra, meg présházakra, bukkan, miközben a „vad” erdőket ültetett olívaligetek, szőlők és szelíd gesztenyecerdők váltják fel. A kultúra, az emberi kéz nyoma mindenütt fellelhető. A norvég fjordokban vagy Szibéria tajgáin persze egész nap – sőt napokig – gyalogolhatok, anélkül, hogy emberrel találkozni. Igaz, ez Kanadában is megtörténhet velünk, akkor is, ha hatsávos autósztádán száguldunk, csupán az út mentén búza- vagy kukoricaföldek terülnek el, amíg a szem ellát. A „természet” visszaszorult, amióta a neolitikumban átálltunk a földművelésre. A Biblia tanúsága szerint – ez persze narratív teológia, nem helyszíni közvetítés a CNN-ben, – hogy az Úr a juhásztor Ábel áldozatára kegyesen nézett, a földműves Káinéra nem. A következményt ismerjük. Érdekes, de Káin a mezőn gyilkolta meg testvérét. Büntetése: „*ha műveled a földet, nem ad neked termést.*” Ez az első ökológiai krízis. És mit tett Káin, az üldözött, a hontalan? Várost épített. Az első krízis szülte a másodikat. A történelemben ismételen megéltük: az éhező földművesek, akiket már nem tart el a föld, a városokba tódulnak. Nos, nem kell átfogó ökológiai kutatás ahhoz, hogy felismerjük, hogy az **élőhelyek ijesztő összezsugorodásának elsődleges oka az urbanizáció, és nem a média.** A folyamat több ezer éves. „*Rákként terjeszkedő városi és elővárosi környezet*” – panaszkodik joggal Sükösd. Az ökokidum média nélkül kezdődött, és média nélkül is folytatódna. Itt a kultúra (az ember!) és a „természet” alapvető viszonyáról van szó. A japán és a kínai kultúrában hagyományosan olyan kultúrtáj-építés folyt, amely harmóniát varázsolt a kultúrtájba. Lényegében az antik Európában sem volt ez másképp.

Aztán jött Szarumán, és megalapította Vasudvardot (Tolkien 1985, 2001). Szilszakáll úgy jellemzi őt: „*Csupa fém és fogaskerek az agya; nem törődik vele, hogy ültessen is valamit, csak ha az épp hasznára van.*” (Tolkien 2001:91). Ez az utilitarizmus programja. Az ipari forradalomé: „*Mert manapság Vasudvard fölött örökké füst terjeng.*” Tolkien, a művész, az író, elemi erővel mutatja be azt a folyamatot, amely az erdők megsemmisítéséhez vezet. Nem az állatokat siratja, mint a főkapárti B.B., a francia ex-filmsztár, hanem az erdőket, az állatok életterét. Tolkien és B.B. nézeteit ugyanaz az „átkozott” média terjeszti. Milliós publikumnak! Szilszakáll, az ent⁶) pedig kimondja, kié a valódi felelősség: „*S ahol valaha sarjú erdők énekeltek, most csupa tövis és túskebokor a táj. Rest voltam, hagytam hadd menjen minden a maga útján. De ennek véget kell vetni!*” (92) Mi vagyunk a felelősök! Egyenként és együtt! Hogy „véget vessünk” az ökokidumnak, ahhoz meg kell mozgatni a resteket. S ez nehezen fog menni média nélkül. Különben Sükösd is az (inter)neten szólított meg először a fák védelmében. Barátom, hadd idézzem Szilszakállt: „*semmit sem szabad elsietni. Felhevültem. Most hűtősnöm kell és gondolkodnom; mert sokkal könnyebb azt kiabálni, hogy «Véget vetek neki!», mint valójában véget vetni.*” (Tolkien 2001:92)

Ez annyit jelent, meditálnunk kell a történeteken. Nemrég egy lelki gyakorlat első napján egyetlen feladatot adtam a fiataloknak. Menjenek ki a természetbe, – a Börzsönyben voltunk, – és egy teljes órán át nézessék a fákat és virágokat. Mint a kisgyerekeké, olyan lelkes volt a beszámolójuk! Visszaküldtem őket, keressenek egy fát,

⁶ Sükösd Miklós megkérdezett, mi az „ent”. Az entek antropomorf, azaz érző és cselekvő fák, legendás lények, akik a zöld kis hobbitokat győzelemre segítik a fekete mágia gonosz erővel szemben (Tolkien 1985).

legyenek a barátja, és legyen a barátjuk, és beszéljenek vele. A lelkigyakorlat végén el is búcsúztak tőle. Beszéltek az „entekkel” – ez akkor eszembe se jutott, csak most, Miklós barátom szavain töprengve. Íme, egy akció, amit a média segítségével országossá (sőt, globálissá!) tehetünk. Persze: ha nem páran, hanem ezrivel megyünk „szemléldni” a „természetbe”, akkor felverjük a csendet, és oda a szemléldés, de oda a fácánok, rigók, gyíkok és őzek nyugalma is. Talán néha jobb, ha csak virtuálisan szemléljük az állatokat, mint hogy hordákban törjünk be maradék életterükbe. „*Az Úristen vette az embert, és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze.*” (Ter 2, 15). Nem mondta meg, hogyan őrizzük. Azt ki kell még találnunk! És erre nem elég a szociológia, de talán még a filozófia sem. Egy Szent Ferenc kell, aki beszél a farkasokkal.

IRODALOM

- Chesnaud, Jean 1960.** Un prémalthusien chinois: Hong-Liang-Ki. *Population*. Janvier-mars, n° 1. In Malthus I, 9.
- Csányi, Vilmos 1999.** *Az emberi természet: Humánológia*. Budapest: Vince Kiadó.
- Csejtei, Dezső 1983.** *Utószó*. In: Ortega 1983. 245-279.
- Egyházi megnyilatkozások a médiáról, 1992.** Budapest: Szent István Társulat.
- Haag, Herbert 1989.** *Bibliai lexikon*. Budapest: Szent István Társulat. Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- Inter mirifica. Dekrétum a szociális kommunikáció eszközeiről. 1963.** II. Vatikáni zsinat. In: Egyházi megnyilatkozások.
- de Keyserling, Hermann 1930.** *Analyse spectrale de l'Europe*. (Ds Spektrum Europas 1928) ford. d'Alizir Hella és Olivier Burnac. Bibliothèque Médiations. Paris: Éditions Gonthier.
- Malthus (Robert Thomas) 1992.** *Essai sur le Principe de Population I-II*. ford. P. és G. Prevost. szerk. Maréchal, Jean-Paul. Collection Classiques de l'Économie Politique. Paris: GF-Flammarion.
- Ortega Y Gasset, José 1983.** *Két történelmi esszé*. Európa Könyvkiadó. ford. FarkasGéza.
- Ridley, M. 1996.** *The origins of virtue*. London-Viking. Id. Csányi 1999:192.
- Spengler, Oswald 1963 (1923).** *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München: Verlag C..Beck.
- Tolkien, J. R.R. 1985.** *A gyűrűk ura I. A gyűrű szövetsége*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- _____, 2001. *A gyűrűk ura. II. A két torony*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kiss Ulrich

Jezsuita szerzetes-pap, közgazdász (Leuven), a fontainebleau-i menedzseriskola MBA diplomása (1970). Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen kommunikáció és pr-oktató; és a rend magyarországi rendtartományának kommunikációs igazgatója, a Communio et Progressio Jezsuita Kommunikációs Központ alapító igazgatója.

Főbb kutatási területei: a kultúrák és vallások párbeszéde, pr és civil társadalom, társadalmi kommunikáció, vezetéselmélet és fundraising (forrásfejlesztés a nem profit szférában).

Dessewffy Tibor

Levélféle az ökokidium lovasához

Is this the real life?
 Is this just fantasy?
 Caught in a landslide,
 No escape from reality
 Open your eyes, Look up to the skies and see,
 I'm just a poor boy, I need no sympathy,
 Because I'm easy come, easy go, Little high, little low,
 Any way the wind blows doesn't really matter to me, to me.....
Bohemian rhapsody

Kedves Miklós,

Látom, értem, hogy írásod valóban húsbavágó, brutálisan fontos kérdéseket fe-
 zezget. Ezzel együtt úgy érzem, az egész okfejtés azokra a német balszélsőkre emlé-
 keztet, akik már annyira koncentráltan trükköznek, hogy észre sem veszik, hogy ki-
 futottak a pályáról és a büfét is elhagyva már az öltözőkön túl cselezgetnek.

Mint barátod szeretném jelezni, hogy szerintem rossz úton jársz – vagy leg-
 alábbis, ami biztonsággal mondató, nem azon az úton, amin én. Ami ennél nagyobb
 baj, hiszen ezt lehetne akár filozófiai, ízlésbeli különbségnek is felfogni, néhány he-
 lyen annyira megbicsaklik az érvelés, hogy azt reflexív értelemmel nehéz követni.

Sok minden kavarog ebben az írásban, noha a mediatizáció és az ökológiai ka-
 tasztrófa viszonyának tisztázását ígéri, amelyről persze magad is írod, hogy nem oksá-
 gi, a mediatizált világ inkább a segítő kontextust jelenti, ahol az ökokidium végbe-
 megy – bár aztán mintha ennek épp az ellenkezője mellett érvelnél.

Tematikusan három nagyobb részre lehet bontani az ellenvetéseket.

Előrebocsátom, nem vagyok ökoterrorista-elhárító, én is jobban szeretem a friss
 levegőt, mint a bűdöset, a tiszta vizet, mint a ciánosat. Tisztában vagyok a Beck utá-
 ni fordulattal is a szociológiában, hogy a zöld gondolat – mint hajdan az olajárrobba-
 nás – begyűrűzött a társadalomtudományokba. De:

1. Egyrészt az írás ki nem mondottan a modernitás kritikai megközelítéséből in-
 dul ki. Ez nagyon fontos kérdés, én is sokáig küszködtem vele és azt hiszem, minden
 felelősen gondolkodó embernek itt le kell tennie a garast. Ma sokszor idézgetik ne-
 vetgélve Keyneszt: hosszú távon mindannyian halottak leszünk. Kevesebben emlékez-
 nek arra, hogy ezt Schumpeterrel folytatott vitájában mondta, reagálva az osztrák köz-
 gazdász hosszú távú szemléletére, mivel Schumpeter a kapitalizmust védve folyton –
 és helyesen – azt kérdezte, nem jobb-e ma a világ, mint a 19. században? Nem jobb-
 e a posztindusztriális kapitalizmus, mint a manchesteri? A nagy Peter L. Berger erről
 azt mondja: a boldogság mérhetetlen (lényegében, mert viszonyítási keretek kérdé-
 se), de tisztelnünk kell annyira az életet, hogy elfogadjuk az emberi szenvedés mérő-
 számaikat: a csecsemőhalandósági arányt, meg a várható élettartamot: ezek az elmúlt
 évszázadban a fejlett világban elképesztő mértékben javultak. (Bár a népességrobba-
 násnak semmi köze a posztindusztrializmushoz, szemben azzal, amit írsz, hiszen ez,

már mint a népesedési robbanás tipikus industrializációs jelenség). De ebből a bergeri tételből következik, hogy az emberek – más szóhasználatban: „tömegek” – számára életminőség-javulást hozott a (késő) modernitás. Ugye jobban szeretnénk, ha Magyarország Hollandia vagy Finnország felé menne, mint ha Uganda vagy Kenya fejlődési pályáját követné? Vagy médiaszempontról, ugye jobb a BBC, mint a szudáni kettes csatorna?

Tudom, hogy komoly érvek szólnak a modernitás negatív értékelése mellett is: a fasizmus, a kommunizmus és most a környezetrombolás valós szörnyűségei. Egy kategorizációs hibát látok itt: attól, hogy a galóca is gomba, még nem kell elvetni a csiperkét, betiltani a kalaposokat. Vagyis a modernitás sötét kifutású pályái miatt nem szabad megfélemlíteni a „fényesebb ösvényekről”, arról a fejlődési pályáról, amely a liberális demokráciákhoz és a jóléti államokhoz vezetett.

Vagyis lehet a divatos Benjamin-idézettel minősíteni a borzalmakban kétségkívül nem szűkölködő (késő) modernitást, vagy az elmúlt kétszáz évet, de ez szerintem leegyszerűsítő, mert emellett ott van a „bőségsszaru”, „a proletár reneszánsz”, a jólét és az életminőség-növekedés. Ez nem jelenti azt, hogy nincs tere a kritikának: természetesen rengeteg ocsmány és helytelen dolog történik ebben a rendszerben, de a rendszert magát én sem a szociológiai realitások szintjén, sem a vágyak és álmok szintjén nem tudom elvetni, mert nem látok életképes alternatívákat. Látok viszont ezen a struktúrán belül számos különbséget és azt a feladatot, hogy az értékeinknek megfelelőbb (európai, skandináv) modell felé közelítsük a mi posztkommunista világunkat. Ebben az amúgy mérhetetlenül nagy feladatban nem segítenek az apokaliptikus, az egész rendszer legitimitását elutasító víziók.

2. Mediatizáció. Az előbbi egyoldalúságból fakad a mediatizáció torz értékelése is. Hiszen ha a modernitás csak borzalmakat hozott, akkor az emberek, a „tömegek”, akik ezt választják, nyilván valamiféle agyimosott, tudathasadt, konzumer regresszióban kell, hogy létezzenek.

Megint csak persze sok igazság van abban, amit írsz; időmérleg, élmény-autenticitás, stb. De nagyon kiegyensúlyozatlan, egyoldalú az értékelés. Éppenséggel Benjamin is tiltakozna, hiszen miközben az aura elvesztéséről beszél, ő pontosan látja, hogy a sokszorosítás demokratizál is, mivel szélesebb körben teszi elérhetővé a műalkotásokat. Mint ezt te is nagyon jól tudod, épp benjamin alapokon szoktak érvelni az „audience studies”-ban: nem eszik olyan forrón a kását, attól hogy sok órányi tévét nézünk, még nem válunk a műsorok lenyomatává. Nem azt állítom, hogy nem nagyon fontos a mediatizált tudáskonstrukció (mivel majd tíz éve erről írok, ez elég vicces is lenne az én klaviatúrámból), hanem azt, hogy ez a hatás megint csak összetettebb, ha tetszik, humanizáltabb, mint te írod. Azért meglepő ez a redukcionizmus, mert épp azok az új diszciplínák (cultural studies, media studies, audience studies) ismétlik ezeket a tételeket már-már unalomig, amiket te nagyon jól ismersz és tanítasz már régóta.

Csak egyetlen friss példa a politikai kihatásokról: érdemes megnézni a kiváló Pippa Norrist, akinél még a közbeszéd tabloidizációja is pozitív demokratikus értelmet kap, mivel nem kinyilatkoztat, hanem elgondolkoztatóan mér és elemez.

A téves alapállás mellett sok zavaró pontatlanság is van itt: azt állítod, hogy a környezet „alulreprezentált” a médiában – ez kérdéses, illetve mihez képest? Egy si-

vatagi nomádnak nyilván közvetlenebb a kapcsolata a természettel, de az elmúlt harminc év magyar tapasztalatai szerintem azt mutatják, hogy sokkal több környezeti (és környezetvédelmi) téma tud megjelenni a médiában ma, mint akkor, amikor ez az egész diskurzus még nem is létezett.

– A Greenpeace-t nem említéd itt, pedig eklatáns példa a médialogika környezetvédelmi felhasználására.

– Ha el is fogadjuk, hogy a média kizárólag a fogyasztást szolgálja ki és generálja, ami részben persze nyilván igaz, itt is a totalizáló beszédmód a probléma. A fogyasztás emberi- kommunikációs jelentésekkel teli oldalairól ajánlom figyelmedbe mondjuk Daniel Millert, vagy bárkit, aki ezzel nem a kritikai értelmiség előítéletes attitűdjével, hanem empirikusan, a megértés szándékával, emberközelből foglalkozik. Vagy a saját élettapasztalataidat: amikor a gyerekeidnek judo-ruhát veszel, a feleségedtől fésűt kapsz, akkor érzelmeket (is) kommunikáltok, nem pedig elidegenedett véglényekként konzum-mákonyba ájultok – szerintem.

– Ami az információs társadalom kontextusában különösen fájdalmas: a homogénizált médiafoglalomban egybemosod a tévét (one to many) az Internettel (many to many) – ebbe most nem is akarok belemerülni, mert túl sokat lehetne írni róla, és a különbség neked különösen nyilvánvaló lenne, ha belegondoltál volna.

De ami a lényeg, szerintem, hogy itt is van egy mögöttes, nem reflektált filozófiai alapvetés: a face to face, verbális kommunikáció a „valódi”, az „igazi”. Ezzel szemben én úgy látom, hogy ez is egy történelmi szakaszra volt jellemző: volt egy beszéd előtti szakasz, most egy másik szakasz van, és ennek is megvannak a maga szabályai. Ha nem a világ végét hirdetjük, hanem ennek a sajátosságait nézzük, akkor nincs olyan nagyon nagy baj. Más, mint az előző volt, de hol van az megírva, hogy a 18. századi szalonok kommunikációs patternjei lennének univerzálisak??

3. Lényegében ez a helyzet az ökológiával is. Mint írod, volt már öt katasztrófa az elmúlt sok ezer évben és most egy hatodik közeleg. Ha cinikus akarnék lenni, mondhatnám, mi a probléma – ennyi, one shot jár a homo sapiensnek is, de nem akarok cinikus lenni, csak felvetem, hogy a Föld, Gaia élőlény, változik, alakul: az emberrel és az ember nélkül is eltűnnek és megjelennek fajok. Tehát nem feltétlenül ontológiai tragédia, ha eltűnnek a bázisárszák. Más kérdés, hogy az embernek természetesen törekednie kell arra, hogy a saját környezetét élhetővé tegye, a bioegyensúlyt ne borítsa fel.

De észre kell venni, hogy az ipusztindusztriális-posztindusztriális korszakváltás, amiben élünk, ebből a szempontból mindenképp pozitív: lásd pl. Hamburgban a korábban 200 évig mérgezett, de mára újra úszhatóvá tett Elbát, vagy Pittsburgh-ot, a hajdani acélvárost, ami ma tiszta levegőjű és élhető.

Ebből megint nem következik, hogy az amerikai pazarlást kell támogatni, azokat az autókat, amelyek 30 liter benzint fogyasztanak százon, de Európa ebből a szempontból is más úton jár, vannak lényegi különbségek – igaz, ezek megjelenítése túlmegy egy ilyen tézis-paper keretein...

Végül a stílusról – nincs azzal semmi baj, ha valaki Karácsony Gábor- és Lányi-vagy éppen Freddy Mercury-idézeteket használ, azonban azt látni kell, hogy ők művészek, akik esszéikben saját érzéseiket, félelmeiket és szorongásokat vetítik ki, amely érzésekben nyilván mi sem szűkölködünk. Azonban azt hiszem, a szociológiai gondolkodás, a mills-i „képzelet” nehezen megragadható lényege az, hogy nem csak kilövelljük a világfájdalmunkat, hanem reflektáltan megnézzük innen is, onnan is az egyes állítások, feltételezések érvényességét. Ez az elv ebben az írásban néha elfelejtődik, ami nem probléma a művészet esetében, de igenis nagy baj egy önmagát szociológiai szöveggként definiáló dolgozat esetében.

Változatlan barátsággal ölel

d

Desseffy Tibor

Szociológus, az ELTE Társadalomtudományi karának habilitált docense. Az ELTE Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ (ITHAKA) alapítója és vezetője. A World Internet Project magyarországi kutatásának tudományos vezetője. Fontosabb művei: Internet.hu (szerk. Z. Karvalics Lászlóval, Aula, 2003), A kocka el van veszve (Aula, 2002) Melan-Cola (Helikon 2002) Iskola a hegyoldalban (Új Mandátum, 1999), Kedélyes labirintus (Új Mandátum, 1997).

Hammer Ferenc

[Chorus:] Television, the drug of the Nation...

*„TV, is it the reflector or the director?
Does it imitate us
or do we imitate it
because a child watches 1500 murders before he's
twelve years old and we wonder why we've created
a Jason generation that learns to laugh
rather than to abhor the horror
TV is the place where
armchair generals and quarterbacks can
experience first hand
the excitement of warfare
as the theme song is sung in the background
Sugar sweet sitcoms
that leave us with a bad actor taste while
pop stars metamorphosize into soda pop stars
You saw the video
You heard the soundtrack
Well now go buy the soft drink
Well, the onla cola that I support
would be a union C.O.L.A. (Cost Of Living Allowance)
On television*

*[Chorus:]
Television, the drug of the Nation
Breeding ignorance and feeding radiation
(Repeat)“*

Disposable Heroes Of Hiphoprisy

Jelen bíráló tartalma és formája között fennáll egy összefüggés. Ez a bíráló meglehetősen kurta, és kissé hevenyészett is. Ennek oka az, hogy az elmúlt hétvégén, amikor lett volna alkalmam elkészíteni ezt a munkát, az időmet mással töltöttem. Egyrészt szüregynéhány magammal a Ráckertben voltam, különös tekintettel a cseh-dán meccsre. Ezen eseményrel kapcsolatban talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az első félidő lelketlen labdatologatásáért bőven kárpótolt a második félidő első húsz perce; Milan Baros első gólja láttán még a szemmel láthatóan alkalmi focinézők is lelkesen hejehujáztak. Miklós tételét valószínűleg teljesen pontosan igazolta a ráckerti tapasztalat; a közönség fejében kibogozhatatlanul összekeveredett a látszat és a valóság (a genius loci és a mediatisált tapasztalat), ugyanis a mérkőzés befejeztével tapsviharban tört ki a kivetítő előtt ülő tömeg: *biztosan elkábulva azt hitték, hogy Portugáliában vannak*. A közösségi meccsnézés mellett pedig horgásztam. Erről a dolo-

gról a kívülállónak azt kell tudni, hogy a Balatonon éjszaka, négyszáz méterre a parttól, órákon keresztül ülni egy igen kicsi csónakban nem könnyű dolog. Az is megjegyzendő, hogy hazánkban a Magyar Országos Horgász Szövetség a legnagyobb létszámú társadalmi szervezet (324 ezer tagja van). Összefoglalva tehát, azért nem tudtam a média által gerjesztett ökokóciúmról szóló tanulmány bírálatára alaposabban felkészülni, mert egyrészt radikálisan offline voltam, másrészt pedig egy média-esemény résztvevőjeként töltöttem egy kellemes estét barátaimmal. Amúgy szombat éjszaka elég különös angolnát fogtam (testhossza 62 cm), ugyanis egyáltalán nem volt jobb szeme. A fiam szól, hogy egyszemű az angolna, és először azt hittem, hogy akkor veszthette el a szemét, amikor egy fahasábbal agyonvertem. De nem, szemürege sem volt neki; elég ijesztő volt.

Röviden szólva eléggé a falra másztam Miklós szövegétől. Sommásan, szerintem egy helyes célhoz választott egy helytelen eszközt. A cél helyes, mert az ökológia, jobb szót nem találok rá, egyszerűen metafizikai kérdés. Viszont a médiatudományból/médiaelmélethez mint megismerési eszközből a cél érdekében huszártrombitát csinálni helytelen, káros és bűnös dolog. Ha a cél a közfigyelem felkeltése, ami helyes dolog, akkor arra valami olyan eszközt kéne alkalmazni, amit erre találtak ki, például a politikát, az oktatást, a médiát, a művészetet, a személyes példaadást stb., de a társadalomtudományt ebbe nem kéne beleszámítani. (Ezzel nem azt akarom mondani (sőt...), hogy a normáknak nincs köze a társadalomtudományhoz, hanem azt, hogy nem így van köze.) Egyszer írtam valahol, hogy a moralizálást az különbözteti meg a nem moralizálástól, hogy ajánl, vagy tesz valamit, ami révén a felvázolt probléma, ha minimálisan is, de csökkenhet. Például ebben az esetben lehetne úgy forgatni a szót, hogy kiderüljön, lehetséges az ökológiai szempontokat mint közérdek-problémát elismertetni, mert ettől kezdve másképpen esne latba a társadalompolitikában (így a médiaszabályozásban is; N.B. erre van már példa: a „határok nélküli televíziózásról” szóló EGK irányelv, amit a legnagyobb rosszindulattal sem nevezhetünk aktivista tartalomszabályozási dokumentumnak, csekély számú tartalmi tiltásai között tartalmazza azt, hogy a természet pusztítására sem kiskorúaknak szóló program, sem pedig reklám nem buzdíthat.) Pontokba szedve, kissé hevenyészett széljegyzetek következnek most. Néhol egy kicsit gúnyolódok, de kérem Miklóst, ne szívja mellre.

1. Dányi, Desseffy, Karvalics, Pintér stb. kollégák érveikhez csatlakozva úgy vélem, hogy a modernitáskritikát médiaszapulással redukálni egyszerűen nonszensz. Körülbelül úgy jár el Miklós, mint ha valakit megkérdeznének, miért kellett meghalnia Giordano Brunónak, akkor a válaszban részletes leírást kapnánk egy csomó fahasábról, illetve azok nedvességtartalmáról és elhelyezkedéséről, különös tekintettel Bruno létfontosságú szerveire.
2. Amúgy pedig még ez a hasonlat is sántít, hiszen az ökokóciúmról jelentős részét már akkor végrehajtották, mielőtt még bárki akár csak a Szokol rádióról is hallott volna harangozni. Ha így vesszük, ki lehet számolni, hány tisztai ciánmérgezéssel ért fel a Tisza XIX. századi szabályozása. Amúgy pedig némileg fellengzősen úgy is mondhatnám, hogy amennyiben a körülöttünk lévő természetet tekinthetjük örökségként (erre utal is egy öko-szlogen), akkor Ézsau döntésének öko-változata úgy szólhatna, hogy az ember (amennyiben

megvoltak hozzá az eszközei) a legutóbbi időig következetesen mindig feláldozta természeti környezetét az anyagi gyarapodás vagy egyszerűen a túlélés érdekében, legyen szó mammutokról, ókori mediterrán erdőkről, a nemeai oroszlánról vagy hortobágyi tűzokokról.

3. Amennyiben a tudatos kétkezi természetpusztítást is természetpusztításnak tekintjük (gyomirtózás, malacdopping, vakondvadászat, vegyszeres szúnyogirtás, rapsickodás, illegális hulladékbányák stb.), akkor feltűnhet, hogy ezt nagyobb részt a kevesebb médiát fogyasztó lakosság követi el. Az erdélyi havasok erdőit nem hiszem, hogy tévé- és/vagy Internet-függő véglények vágják ki illegálisan építőanyagnak. Ha a paraszton múlna, az egész országot lebetonoznák disznóknak, sőt meggyőződésem: a magyar lakosság túlnyomó része (függetlenül lakhelyétől) anyagi érdekből bármikor hajlandó lenne aktív vagy kényelmességéből elkövetett természetkárosításra (kedvenceim például az olasz madár-tömeggyilkosoknak asszisztáló vadőrök), viszont a környezettudatosság igenis (mediatízáltabb) városi viresaft (vagy legalábbis onnan indult).
4. Fontos beszélni arról, hogyan tudtak több generációval ezelőtti paraszti közösségben úgy gazdálkodni, hogy ne tegyék tönkre a környezetüket. Azonban ebből szinte semmi nem következik a mi életünkre nézve. Mindenekelőtt azért, mert ez a föld szeretetén alapuló életszemlélet egyszersmind jelentett mániákus földéhséget, és olyan mondásokat, hogy „a föld nem szereti az egyenes derekat”, továbbá jelentette azt a tekintélyelvű és embernemlő kultúrát is, amiben minden számított, csak az ember ideje, akarata, méltósága nem (lásd Móriczot, Szabó Zoltánt vagy Illyést).
5. Ezt a pontot kibővítve utalnék arra, hogy a környezettudatosságot is a modernitás találta ki (arról nem is szólva, hogy magát a természetet is: lásd romantika, stb.) Miklós tanulmányával szemben felhozott két fő érvem egyike az, hogy az ökológiát egyfajta újszerű reflexivitásnak, érzékenységnek tekintem, mivel a közvetlen haszna (például a szelektív hulladékgyűjtés esetében) nem feltétlenül látszik az életvilágban (ezért nem tekintem a földet okosan nem kiszipolyozó természeti kultúrákat ökológiailag releváns tapasztalatnak, mivel ha nem úgy tennének, néhány éven belül éhen halnának). Ily módon az ökológiai gondolat mint újszerű reflexivitás egy elképzelt megsebzett világot életre álmódó gondolat (olyasféle civic religion, mint az alkotmányosság tisztelete), viszont a reflexivitás ügyét (ld. Urry-Lash: Economies of Time and Space) ellentétbe állítani a média-, illetve IKT-fogyasztással akkora büvészmutatvány, amit én nem tudok követni.
6. Miklós írja: „A Föld véges ökológiai rendszerében végtelen gazdasági növekedés nem lehetséges.” Tekintettel arra, hogy Miklós sem konyít a makroökonomiához, én sem teszek úgy, mintha értenék hozzá. Egyrészt azért azt megjegyezném, hogy az ökológiát ma az érdekeltek többnyire fogyasztás révén teszik életük részévé, másrészt pedig felhívnám a figyelmet arra, hogy 100 és 101 között végtelen sok szám található.

7. A tanulmánnyal szemben a másik fő érve az, hogy a dolgozat egyik pillérét, a „valódi” és a mediális (elképzelte?) tapasztalat szembeállítását semmilyen körülmények között nem tartom elfogadhatónak. Kérem, senki ne tekintse felfuvalkodottnak, de azt gondolom, ezt nem kell megindokolnom. Mentőötletként javaslom, hogy a szövegen még vadítanék egy kicsit, és tudományparódiaként közölném mint Ferdinand Tönnies lappangó kéziratát a televízióról 1902-ből.
8. Miklós írja bánatosan, hogy „a 20. század derekától folyamatosan nő a médiavalóságra fordított tudatos és tudattalan figyelem, a médiavalóságban töltött idő.” Innen nézve ez tűnhet ijesztőnek, ám ne felejtjük el, 50 vagy 100 éve még mennyire örültek annak, hogy egyre kevesebb embernek kell manuális-fizikai munkát végezni, mert akkor azt tekintették az ember eláztatásának. Most meg mást mondunk szörnyűnek.
9. A médiahatásokkal kapcsolatos fejtegetések tendenciózusan szelektívek. Például Miklós ezt írja: „Az egymástól fizikai és szimbolikus térben egyaránt távoli témák egymás utánivá rendelése, sorbaállításuk logikus, biztonságos rend és valóság képzetét kelti.” Gerbner, akinek kulcsszerepe volt abban, hogy az (amúgy szerintem kétes érvényű) „egylépéses” médiahatások a közbeszéd és a policy részévé váltak, ennek pont az ellenkezőjét mondja. Ez a baj az aktivista médiadiskurzussal, hogy mindig úgy forgatja a megismerés fókuszát, hogy az látszódon belőle, ami beleillik a képbe, és közben pont a megismerés az, ami egyre kevésbé fontosabb.
10. Miklós írja: „a megsokszorozott médiaélmény függőséget okoz.” A heroin és a cigaretta, na az igen.
11. Az ökológia válsággal kapcsolatos médiahallgatás rövid elemzése ígéretes része a tanulmánynak.
12. Miklós írja: „Az odavezetés (a reklámhoz), az elvezetés (a természeti környezettől) és az élveztetés (a fogyasztásra irányuló meggyőző kommunikáció) egymást feltételező, párhuzamos folyamatok.” Lennének, mondhatnánk, ha a köznyelv (szemben e jeremiádjával) értelmes fogalomnak tekintené azt a szót, hogy „élveztetés”. Az nem véletlen, hogy ilyen szó nincsen.
13. Miklós írja: „Egyre riadtabban és gyámoltalanabban állodgálunk életünk terében...” Bírálatom első, magánlevél-változatában itt azt írtam: „Ha lesz egy ‚rohanó világunkban’, abbahagyom az olvasást.” Most sem tudok mást írni.
14. A reklámokról szóló rész szerintem kilóg a tanulmányból, mivel a kedélytelen pszichologizmusokon túl nem ajánl érveket megfontolásra.

15. E bírálat elején azt írtam, hogy társadalomtudománynak álcázni ezt a nagylöttyös médiakritikai aktivizmust helytelen, káros és bűnös dolog. Azért helytelen, mert a röviden említett fogalmi nonszenszek mellett kérdés, hogy a tanulmány kapcsán miről is beszélünk. Az már egy kicsit bonyolultabb kérdés, hogy miért káros ez a szöveg. Ehhez fontosnak tartom leszögezni, hogy ez az egész vita nem jöhetett volna létre, ha ezt a szöveget nem Sükösd Miklós, sokunk kipróbált harcostársa, kollégája, barátja készíti el.

Talán nem járok túl messze a valóságtól, ha azt feltételezem, a recenzensek többsége nemhogy nem írta volna meg véleményét, de végig sem olvasta volna a dolgozatot, ha nem Miklós küldi. Így viszont egyre dagad a vita, rajta van az ITTK-honlapon, megjelenik könyvben, és a vitában az egyik oldalon a médiakritika-mozgalmárok vannak, a másik oldalon a szakma, azaz egy újabb ritualizált adok-kapok alakul ki, ami az egyik legfontosabb akadályja annak, hogy a (kereskedelmi) médiában változást egyedül generálni képes, kölcsönös belátáson alapuló önszabályozó kultúra kialakuljon. Egy másik helyen ezt így mondtam: „...ha a tévéellenes hisztéria domináns a tévé tevékenységét mérlegre tevő közbeszédben (amire valóban legjobb, ha vígan legyintenek a kereskedelmi televíziók), akkor egyre kisebb lesz az esély arra, hogy be lehet tartatni a valóban fontos szabályokat.” Lehet, hogy ez csak nekem a vesszőparipám, de azért ütött szíven ez a munka, mert fontosnak tartom, hogy a népi-mozgalmi „médiaelméleteket” el lehessen különíteni a szakmától és a tudománytól. Miklós összekapcsolja őket, amiért egy kicsit talán haragszom is rá. Végül pedig azért tekintem bűnösnek ezt a munkát, mert a nyilvánosság révén emberekben megerősödhet az elképzelés, hogy az efféle, az embert döntésre képtelen áldozatnak tekintő beszédmód a médiáról és a társadalomról helyes és követendő dolog.

16. Ökológiai tárgyú, bármilyen jellegű médiakutatásban nagy kedvvel és lelkesedéssel vennék részt Miklóssal vagy másokkal.

Hammer Ferenc

Tanárségéd az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetében. 2002-ben a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) - CEU Center for Policy Studies International Policy Fellowship programjának ösztöndíjasa. A közeljövőben jelenik meg monográfiája az RTL Klub Fókusz c. műsorának szegénységábrázolásáról.

Vay Márton

Szemetek van, mégse láttok

Milyen hatással lehet a fősodró média a környezettudatosságra, amikor a szóra-koztató és hírműsorok készítőinek többsége nem engedi saját gyerekeinek nézni a saját műsorát? Kérem, aki tagadja a médiatotalitás felelősségét az ökológiai katasztrófában, az a fenti kérdésre próbáljon válaszolni.

Nagy a kísértés, hogy tételesen végigvegyem azokat a pontokat, ahol Sükösd Miklós írását félreértik, félremagyarázzák, elkenik, semlegesíteni próbálják. Hiszen olyan egyszerűnek tetszik: több szerzőnél is olvashattuk, hogy ugyan már, a média előtt is létezett az ökológiai agresszió intézménye; és hogy hogyan lehetett olyan csacsiságot mondani, hogy csak egyféle médiavalóság van; meg hogy a média úgy ahogy van öl, butít és nyomorba dönt; semmiféle értéket nem hordoz, soha egyetlen tévben látott kiscica nem lágyított volna meg gyermeki szíveket.

Feltételezhetjük a szerzőkről, hogy nem vették volna észre, hogy a fősodró médiáról, és annak is domináns vonásairól volt szó? Feltételezhetjük, hogy felületesség-ből vitatkoztak a Sükösdnek tulajdonított végletes, differenciálatlan gondolkodással? Tétélezzük fel, mert őszintén gondolom, jelen esetben ez a legvalószínűbb, és nézzük, mi magyarázhatja ezt a tragikus egymás melletti elbeszélést.

Kiss Ulrich, Hammer Ferenc, Pintér Róbert, Dányi Endre, Hamburger Béla és Z. Karvalics László írásai alapján úgy tűnik, hogy az elsődleges okok minden bizonynyal az eltérő identitásokban gyökerező különbségek lehetnek. Az opponensek nagy része a legszűkebb értelemben vett tudományosság iránti hevület miatt mentek el a vitaanyag mondanivalója mellett. Nem vették észre, hogy az most inkább egyszerűen, emberül szól, mint tudományosan, úgy, ahogy azt a legfontosabb dolgokban kell. És nem a tudományosság meglehetősen szűk keretek között kívánatos és életképes kritériumai szerint.

Aki ökológiával kezd foglalkozni, aggasztóan hamar megtanulja, hogy nem semmire sem kötelező hobbija van, hanem a „helyzet” vérré megy, és nem majd, valahol, hanem itt és most. Annak, aki ezt a korántsem egyszerű tényt átérzi, némileg átértékelődnek a világ dolgai. Ha minden harmadik budapesti gyermek asztmás vagy allergiás a légszennyezéstől és az élelmiszeradalékoktól (s nem a teljesen természetes virágpórtól!), ha a Csendes-óceáni Nauru szigetet, mely túl laposra sikeredett, lakóival egyetemben már félig elöntötte az emelkedő tengerszín; akkor tudja, hogy igenis erkölcsi kérdés az is, hogy mennyit közlekedünk autóval. Hiszen az éghajlatváltozással kapcsolatban az ESSO tudósain kívül már senki sem kételkedik a foszilis tüzelőanyagok felhasználásának károságában és az ember felelősségében.

A mindenféle médiaguruk és a hozzászólók többsége viszont nem ebben él. Nem ismerik azokat az ökológiai szempontok szerint is megálló közgazdasági, társadalomtudományi műveket, gondolatokat, melyek már elengedhetetlenek jelenlegi helyzetünk megértéséhez, átlátásához. Ez, különösen a rendszerben való gondolkodás hiányaként, feltűnően gyakran mutatkozott a recenziókban. És nem ismerik a Föld ökológiai helyzetét sem: mik a veszélyek, mik a tendenciák, hogy viszonyul az energiaigény, a túlnépesedés, a túlfogyasztás, a mobilitás az ökológiai katasztrófához, továbbá hogy mindez hogyan függ össze rendszerben. Újabb kölajmezők felfedezésével nyugtatnak, ellenkező esetben „logikusan az atomenergiát kell fejleszteni”, ho-

lott aki ilyet mond, az vagy megfelelő tájékozottság hiányában nincs tisztában a megújuló energiaforrások lehetőségeivel, gazdaságosságával, vagy az atomlobbi embere. Számos ehhez hasonló, alapvető tévhittel találkozhattunk, melyek ugyan magyarázzák Sükösd téziseinek tagadását, ám ezeket mind végigvenni messzire vezetne témánktól.

Ugyanakkor a médiaguruk számára nyolc különböző iskola szerint harmincféle típusú reklám van, azoknak kétszáz alete, mind megannyi mechanizmussal, látens szerkezettel és mondanivalóval; és ezeket kutatni lehet, mérni, statisztikákat írni belőlük, ami biztos felettébb tudományos, de ha az ember az asztmás rohamtól lilás fejű öccsére gondol, vagy arra, hogy villamosvonalakat számolnak föl, de mi csak autópályákat építünk, akkor bizony az autókat mint az erő, a szabadság szimbólumait, az újabb és újabb bevásárlóhodályokat, mobiltelefonokat a boldogság kulcsaként mitizáló reklámokra és műsorokra, hírekre, cikkekre, klipekre gondol legelébb. Amelyek, korántsem mellékesen, a leggyakoribbak. És amelyek, pont végzetes hatásuk miatt, sokkal jelentősebbek, mint az ártalmatlan, de valóban létező kisebbség.

Azt pedig hadd ne kelljen bizonygatni, hogy a reklámok gerjesztette túlfogyasztás miként függ össze az ökológiai válsággal. Létezik erről elég hiteles tanulmány, az érdeklődő hamar rájuk lelhet a neten. Felnőtt, értelmes emberek vagyunk, viselkedjünk őszintén. Vitatható részletkérdések a lényegen sajnos nem változtatnak; és én is ismerem a marketing szakma idevágó, önmagát szégyentelenül fölmentő, a valóságtól tökéletesen független álláspontját.

Amikor egy környezetvédelemmel foglalkozó ember az ökológiával kapcsolatos kérdésekről ír, számára természetes, hogy szavai mögött ott állnak magyarázatul, nyomtatékul a Szigetköz kiszáritott holtágai, a Milka csokit előállító, karton cigarettáért eladott afrikai gyermekmunkások („Tejből és sok-sok szeretetből” – ha jól emlékszem, ők mondják). És mindaz a tetemes mennyiségű szakirodalom, ami világképét, céljait elméletileg támasztja alá. Amikor szavait egy másmilyen szakember olvassa, aki ráadásul úgy érezheti, hogy területén felforgató, sértő szándékkal akcióznak, akkor ő nem látja ugyanezeket a tényeket, összefüggéseket. Ezért az asztmás pesti gyerekekhez és a hamburgerhúsért fölázdozott dél-amerikai esőerdőkhöz képest nevetséges, lényegtelen apróságokon akad fenn: Sükösd nem volt elég tudományos, milyen csacsiság a reklámot nem semleges eszköznek tekinteni, nem is tévázik mindenki naponta két óra negyven perccel, és lám, a Zengővel is foglalkozott a média. Vagyis némi öniróniával fogalmazva: a saját heppjeit látja, és nem az ökológiai szempontból közzétehető heppjeit.

Így aztán biztonsággal elmennek egymás mellett, ami cseppet sem volna baj, ha belátásunk tétje nem az egyetlen lehetséges lakhelyünk jövője volna. Mivel a zöldek által hirdetett tételek tudomásulvétele azt is jelenti, hogy meg kell változtatni életünket, a dolog meglehetősen lassan megy. Láttam már embert, aki nagyobb nyilvánosság előtt jelentette ki: inkább öntse el a víz Bangladeszt, mint hogy lemondjon a selyem nyakkendőről! Komolyan gondolta, de neki legalább becsületére legyen mondva, hogy kimondta, vállalta azt, amit a nyugati civilizáció emberei kimondatlanul követnek.

Thomas Kuhntól függetlenül is tudhatjuk: a Szakma mindig is arról volt nevezetes, hogy nehezen mozdult, nehezen változtat alappillérein. Keleten kétezer éve tudják, a nyugati tudomány is elvileg már jó ötven éve, hogy e világunk korántsem ob-

jektív, biztos valóság, hanem elménk kivételése – most, újabb kísérletek hatására a fizikusok úttörő csapatai ezt már be is látták, bizonyítottnak tekintik. Amíg a heliocentrikus világmép elfogadást nyert, az is jó pár évbe, jó pár máglyába került. A boncolásokat végző orvosok sokáig azért nem hittek a szemüknek, mert Hippokratész az ellenkezőjét írta, és Semmelweis Ignácot is kiközösítették kollégái, amikor a kézmosás intézményét akarta bevezetni a szülő anyák körül foglalatostkodóknál.

Nincs hát abban sem semmi meglepő a természeti és társadalmi környezetét nyitott szemmel, józan paraszti ésszel figyelő ember számára, amikor a médiát illetően felkentnek tekintett, jóindulatú emberek határozottan kijelentik, hogy a „környezettudatosságot is a modernitás találta ki”, hogy a média nem okoz függőséget, (ugyanakkor: nem baj, hogy folyamatosan nő a médiatérben töltött időnk), a média-élmény nem vonja el az ember figyelmét a valós világ élményeitől, vagy hogy a környezetpusztítás nem a médiára csatlakoztatott városi ember sajátja, ami aztán a rendszerszemlélettől tökéletesen szűz gondolat.

Az viszont már meglepő volt, amikor az ELTE-n rendezett vitán a következő kérdés hangzott el az egyik opponenstől, a nevét fedje jótékony homály: „Miért baj, hogy az emberek a tévét nézik, és nem a valós környezetüket?”

Hogy miért baj? Azért, mert az ember csak azzal törődik, azt becsüli, azt vigyázza, amit valamelyest a sajátjának érez, amit megismert. Megismert: nem letöltötte, nem rákapcsolt, mielőtt tovkapcsolt volna, hanem minél több érzékszervével belémerítkezett. Az amazóniai esőerdőket láthattuk a Spektrumon, de ez kevés. És a szomszéd kiserdőt is láthatjuk a képernyőn, de az is kevés. Ha egy gyerek fára mászik, cseresznyét lop, csúzlit farag, kutyája, akváriuma van, és kipróbálja a tévében látott Gerald Durrell sorozat ötleteit (miért is ne?), ha az apja viszi kirándulni, sátorban és turistaházban alszik, akkor valószínűleg maga is érezni fogja például, hogy miért bunkóság terepjárával, nagy fogyasztású autóval közlekedni a városban. (Szándékosan mondom ezeket evidenciaként. Egyébként van, ahol már ez is az: Párizsból, Londonból most akarják a terepjárókat kiebrudalni. Csak a honi közélet van lemaradva húsz évvel.)

Akinek a médiaélményeken túl van első kézből szerzett természetélménye, az jobban fog rá vigyázni. Akinek a médiafogyasztása a „törvényszerűségeknek megfelelően” megnőtt (szerintem: sikeresen megnövelték), annak ez hiányzik az életéből. Egyrészt a napi véges huszonnégy óra ténye miatt, másrészt mert a médiatérben töltött idő és figyelem igenis hiányzik a valós, illatos-büdös környezettel való ismerkedésből. Egy fenékkal nem lehet két lovat megülni. Ilyenformán a fősodró média hosszú távon igenis felelős a jelen idejű ökológiai katasztrófáért: életünkben kihasított terével biztosítja a természeti környezetüktől való függőségükről mit sem tudó tömegek utánpótlását. Ez akkor is így van, ha remekül lehet maszatolni olyasmikkel, hogy mit értünk valóság alatt, hányféle figyelem és figyelemmegosztás létezik, és hogy az RTL által támogatott kutatások mit mondanak erről. Lehet, csak méltatlan.

Több hozzászólónál tűnt föl, hogy a „zöldeket” amolyan outsider szandálosokként kezelték, akik ugyan jóindulatúan, de a kiskamaszok élettapasztalatával kotyognak bele mindenbe. Ez a szemlélet fajul aztán több helyütt odáig, hogy a zöldek már így is túl sok jogosítvánnyal rendelkeznek, s bár nem választotta őket senki, „aggasztó mértékben” szólnak bele a közélet dolgaiba, a leghelyesebb korlátok között tartani őket: szedjük csak a szemetet. Idáig egyik recenzens sem ment, remélhetőleg

nemcsak Sükösd Miklós személye miatt. (A környezetvédők illetően megjelenítése a negyvenes-ötvenes években gyakori „imperialista, szabotőr ügynök” tálalására emlékeztet: tipizált figuráját biztos nem látta még senki, de azért elmondják, hogy milyen, és miért veszélyes, miért kell vele bizalmatlannak lenni.)

A jelenség mindenképp megér egy bekezdést: a zöldek kellemetlen veszmadárkodását, gyanús javaslatait addig lehet marginalizálni, amíg nem derül ki, nem vesszük tudomásul, hogy „zöldek” az akadémikusaink, Kossuth- és Nobel-díjasaink, és dékánjaink, tanáraink, kedvenc íróink, rendezőink is. Egyre inkább.

Az ökológiai katasztrófa ténye miatt nagyon komolyan veendő ökológiai mérce szerint a fősodró médiát felelősség terheli a veszélyes tendenciák növekedésében. Lehet a mikénten huzakodni, de az nincs rendjén, hogy ezalatt a legkisebb, nyilvánvalóan problematikus pontokon sem vagyunk hajlandók javítani. Közben meg ég tovább a ház. Egyébként az se volna baj, hogy az értelmiség hosszan, kényelmesen eldiskurál a média felelősségéről (hiszen valami ilyesmi a dolga), ha mint a gyanúba keveredett vámtisztteknél szokás, a gyanúsított ténykedését azonnal, az esetleges felmentő ítéletig föl nem függesztik. De ez persze reménytelen és nonszensz, csak rosszkedvű viccként állja meg helyét.

Ha a nyitottság jóindulatú vagy elszánt, kenetteljes hiányát nézem (mindkettőre volt példa a vitában), ez a diskurzus valahogy a rendszerkritikus értelmiség szóval tartásaként valósul meg. A Sükösd írására adott reakciók azért kedvetlenítettek el, mert az értelmiség egy szakmájából eredően az átlagosnál tájékozottabb részéről kiderült, hogy sem a rendszerben való gondolkodás, sem az ökológiai katasztrófa alap-tényeinek ismerete nem sajátja; és hogy ismét megtapasztalhattuk: a bevett, az esetleges felelősséget elhárító paradigmákon összetört egy egyébként teljesen nyilvánvalóan megalapozott és létfontosságú figyelmeztetés. Az embernek az az érzése, hogy ha türelme fogytán maga az Úr, ha van ilyen, küldené el a lángoló pallossal angyalát, hogy intse felelősségre közeletünk irányítóit, annak se hinnének. Verhetné szegény az íróasztalt, üvölthetne kidagadt erekkel, vöröslő fejjel, hogy „lássátok feleim szümtükhel”, mi van az orrotok előtt!? Annak se hinnének.

IRODALOM

Dahlke, Rüdiger (2002): *Mitől beteg a világ?* Magyar könyvklub, Budapest.

Jávor Benedek (szerk) (2004): *Felelőségünk a teremtet világért.* Végeylet.

Kuhn, Thomas (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest, Osiris.

Lányi András (1998): *Együttéléstan.* Budapest, Liget kiadó.

F. Homer-Dixon, Thomas (2004): *Környezet, szűkösség, erőszak.* Typotex, Budapest.

Ferry, Luc (1994): *Új rend: Az ökológia.* Európa könyvkiadó, Budapest.

Fromme, Johannes: A média mint társadalmi nyugtató. *Ökotáj*, 2002, III. szám.

Pataki György – Takács-Sánta András (2004): *Térmez és társadalom.* Typotex, Budapest.

Roszak, Theodor: A szörny és a Titán – tudomány, ismeret, gnózis. *Filozófiai Figyelő*, 1981, 3-4.)

ifj. Zlinszky János: Róma és Johannesburg: ég és föld? *Új Ember*, 2002. szeptember 15
A világ helyzete 1998-2003, A Föld napja alapítvány, Budapest (évente).

Vay Márton

Született 1979-ben, végzettsége szerint pedagógus. A Védegyelet nevű civil ökolitikai szervezet irodavezetője. A Védegyelet részéről szervezője, koordinátora a budai alsó rakpart négysávossá bővítése elleni sikeres fellépésnek és a Zengőre tervezett NATO-lokátor ellen négy másik szervezettel közösen folytatott nemzetközi kampánynak. Írásai rendszeresen jelennek meg a sajtóban. A *Meddig vagyunk?* című ökolitikai kötet (Budapest: noran könyvkiadó, 2004) szerkesztője. Az ELTE mozgókép- és médiaismereti kurzusainak hallgatója.

Lányi András

Egy hitvita menüpontjai

Akarunk-e vitatkozni?

Vitatkozni akkor érdemes, ha kíváncsiak vagyunk partnerünk igazságára, a párbeszédtől saját tudásunk, önmegértésünk gyarapodását reméljük, és ezért őszintén törekszünk a másik megértésére. Nem érdemes vitatkozni olyan állásponttal, amelyet eleve elutasítunk, ilyenkor a megértésnek nincs esélye. Nem vita a másik érveinek diszkvalifikálása, megkerülése, félremagyarázása – ezek csupán egy népszerű értelmi-ségi küzdősport megengedett fogásai.

Sükösd Miklóssal kritikusa a fenti értelemben nem vitatkozni akartak, hanem példát statuálni, megleckéztetni az eretnekké lett médiagurut. Dányi, Dessewffy, Hammer, Z. Karvalics, Kiss és Pintér írásaikban a vita elkerülésére használatos eljárások gazdag arzenálját vonultatják fel. Nem kell, mert nem lehet érdemi vitát folytatni Sükösddele, akinek okfejtése, forrásai „tudománytalanok”. (S minthogy valamit mégiscsak kezdeni kell vele, jobb híján minősítgetnek, olykor gorombáskodnak.) Sükösd állításai „egyoldalúak”, ha van is bennük valami, az „nem kizárólagosan jellemző”. (A társadalomelméletben minden nem-triviális kijelentés egyoldalú vagy semmitmondó. Monografikus terjedelemben az ember kísérletezhet a kettő kombinációjával.) Megfigyeléseit meg nem engedett módon általánosítja. (A kivételek és más megszorítások nem okvetlenül érintik egy magyarázat heurisztikus értékét.) „Lássuk a számokat!” („Múlhat-e az igazság a számok összeadásán?”) „Keveset tudunk”, mondjuk, a televíziónak a közönségére gyakorolt hatásáról. (Soha, semmiről se tudhatunk „eleget”, könyvtárnyi publikáció, negyven év empirikus vizsgálataim sokat számítanak, rendben van, csakhogy ezen az alapon a pusztá leírásen túlmenő kijelentésekre, főleg értékítéletekre egyáltalán nem vetemedhetünk.)

És eleve nincs is miről vitatkozni, mert „nincs két világ”: nem lehet szembeállítani egymással egy „valóságos” és egy médiakörnyezetet. Egyetlen világ van, aki a „létező” alternatíváját keresi, visszasírja a múltat vagy utópiákban gondolkodik. Meglehet, szerencsésebb lett volna, ha Sükösd a köznyelvi „valóságos” környezet kifejezés helyett a közvetlen tapasztalat világáról vagy még inkább „hagyományos módon konstruált” valóságról beszél, az ebbe kapaszkodó okvetetlenkedés jóhiszeműségét mégis meg kell kérdőjelezni. A szöveg egészének összefüggésében nyilvánvaló, hogy Sükösd nem valami romantikus természetélménnyel állítja szembe a virtualizálódó és mediatiszálódó világ tapasztalatát, hanem a személyes érintkezés és a helyi kötődések téridő-kontinuumában zajló társas együttlét világával.

Vitatkozni azonban nehéz. Tények, melyek előzetes és hallgatólagos értékvalaszításainktól függetlenek lennének, nincsenek, csak projektumok vannak, viszont a valóságkonstrukciók mögött meghúzódó értékvilágok összehasonlításához hiányzik a meta-narratíva (vagy az állítások érvényességét igazoló eljárásra vonatkozó közmegegyezés hiányzik – nincs közmegegyezés arra nézve, hogy mi hiányzik). Ezért és nem gonoszszágból vagy felszíniességéből válnak vitáink hitvitákká, ahol a cél nem a másik megértése, hanem álláspontjának megsemmisítése lesz.

A médiakörnyezetről

A számok, mint mindig, vitathatóak, a tendencia aligha: világszerte, így Magyarországon is, az emberek túlnyomó része munka- és szabadideje meghatározó részében elektronikus informatikai berendezéseket használ, s azokon keresztül jut azon értesülések többségéhez, melyeket elődeink még közvetlen, személyes érintkezésből vagy nyomtatott szövegekből merítettek. De mi ebben a rossz? Vitánk elsősorban nem az ökológiai válság, hanem a média megítélése körül forog, az indulatok mindenestre innen származnak. A technikai haladás jótéteményeibe vetett hitet a huszadik század tapasztalatai alaposan kikezdték. A tiszta és tisztán spirituálisnak mondott távközlési és információs technológiák rohamos fejlődése, globális terjedése e hit utolsó mentsvára: ez magyarázza védelmezőinek kételyt nem tűrő elszántságát.

Tegyük fel, hogy a közügyek nyilvános megbeszélésében való részvételtől a médiatermékek fogyasztásáig vezető fejlődésben lényegében nincs semmi rossz. Mármost abban, ami a médiumokban és a médiumok által történik. Még akkor is jó érvek szólnak amellet, hogy súlyos veszteség az, ami többé *nem* történik, amióta a televízió és a hálózati kommunikáció sajátítja ki az emberek idejének elképesztően nagy részét. Ritkábban találkozunk, kevesebbet olvasunk, még kevesebb időt töltünk a szabad levegőn, alig mozgunk, ez különösen a médiafüggő gyerekek és kiskamaszok esetében vezet tragikus következményekhez. A közös művészeti, politikai, sport- és egyéb tevékenységekkel együtt eltűnt életünkből a megtartó és identitásunkat erősítő közösségek gazdag hálózata. Maradt a világháló. Képzeletünk és gondolataink pedig lényegesen gyakrabban forognak olyan történések és helyszínek körül, melyekről a médiumok útján szereztünk tudomást és így a folyamatok kimenetelére egyáltalán nem vagy csak a médiumok közvetítésével gyakorolhatunk befolyást, mint a személyes részvételünkkel zajló, általunk és esetleg csakis általunk befolyásolható események körül. (Félreértések elkerülése végett, itt nem a távolság vagy a közelség a lényeges. A helyi eseményekhez, de a saját testünkhöz is megváltozik a viszonyunk, hogyha a viselkedésünket meghatározó értesülések és vélemények fő forrása a média lesz.)

Szerintem tehát a társas együttlétek csökkenése és a kulturális tevékenységek gazdag sokféleségének elszegényedése veszteséget jelent. Arról is meg vagyok győződve, hogy a nagy átalakulásban a fogyasztók (azelőtt: emberek) szabad választása körülbelül akkora szerepet játszott, mint Montezuma és Cortez megállapodása Mexikó leigázásában. A legfejlettebb és legnagyobb nyereségtartalmú technológia rohamos terjedésének titka egy piactársadalomban nem a keresleti oldal olthatatlan vágyakozása az újdonság iránt, hanem a kínálati oldal beláthatatlan hatalmi, információs stb. fölénye. Ellenkező esetben a legízletlenebb és legegésztelenebb húsvagdalék soha nem hódít meg konyhaművészetükre méltán büszke népeket, kiszorítva és tönkretéve a helyi kultúra mintázatának legínycsiklandóbb részleteit.

Mások mindezt másként gondolják. Hogy eldönthessük, az életünket behálózó hálózatok hatása inkább kedvező vagy inkább kedvezőtlen, mérlegelnünk kellene például ilyen kérdéseket:

1/ Identitásunk nélkülözhetetlen része-e az otthonos tájékozódás a kiténtetett helyek köré szerveződő társadalmi térben, vagy az illetékes részvétel az ott zajló folyamatokban?

- 2/ A személyiség gazdagodik vagy pedig felmorzsolódik egy olyan világban, melynek bármely pontján elvben bármilyen információ hozzáférhető?
- 3/ A tudás minőségére miféle hatást gyakorol a technikai közvetítettség túlsúlya, nevezetesen az, hogy a másik személy megértésének képessége, az értelmezések párbeszédében való részvétel képessége háttérbe szorul az információ-dolog kezelésének és feldolgozásának képességével szemben?
- 4/ A kiszolgáltatottság az élet minden területén nélkülözhetetlenné vált távközlési technológiának és az ellenőrizetlen forrásokból származó véleményeknek vajon összegegyeztethető-e az autonómiáról alkotott fogalmainkkal, s ha nem, melyiket vessük el?

Ehhez a mérlegeléshez néhány szempontot ajánlanék az alábbiakban. Egyiket se fejtsem ki, csupán utalni szeretnék azokra a témákra, amelyeket szerintem vizsgálódásainknak és vitáinknak érintenie kellene.

A kapcsolatok és a kapcsolatteremtő képességek elszegényedése. A mediatisztált tömegkommunikáció elmélyíti a szakadékot közlő és befogadó között. A társadalmi szerepek alig felcserélhetőek, az interaktivitás korlátozott, a kompetenciák drámaian asszimmetrikusak. A hálózati kommunikáció nélkülözi a személyes jelenlét és egyidejűség valóságát, szűk regiszterben mozog. A nem használt kommunikatív és metakommunikatív képességek elsorvadnak, ide értve többek között a másik jelenlétének elviselésére való képességet (tolerancia), az iránta érzett felelősséget és tapintatot, a szemérmes tartózkodást ugyanúgy, mint a feltárulkozó, teljes odaadást. A hagyományos „full contact” vagy „face to face” érintkezésnek mindezek nem kivételes, hanem állandó vonásai.

Konformitás, uniformitás. A másodlagos szocializációban a médiaminták önkéntelen utánzása hatalmas részt hódít el a tudatos azonosuláson alapuló mintakövetéstől – a médiatársadalom ezáltal a modernitás előtti tekintélyuralmi berendezkedéshez válik hasonlatossá. A globalizáció a várakozással ellentétben a választható minták választékának csökkenését hozta: a kulturális kínálat helyi sokféleségének elszegényedését. A meghatározó médiumok egyre nagyobb része összpontosul egyre kevesebb kézben, az uralkodó műsortípusok, beszédmódok és magatartásminták világszerte nagyjából egyetlen, közös trendet követnek. Ehhez járul „a legjobb tudás” csapdája: a helyes válaszhoz, a legújabb technikához, a legjobb koncertfelvételhez, az orgazmus elérésének legcsalhatatlanabb módszeréhez bárki hozzáférhet: minnek házilagosan kísérletezni, muzsikálni?

A helyi közösség, a lokális identitás leértékelődése. Ha egyszer az érvényes tudás és a mértékadó vélemények forrása mindenki számára egy és ugyanaz, mi létjogosultsága lehetne a helyi kulturális változatoknak? Miért kötődnének kikutatott helyekhez? (A globális nyilvánosság portáljain és gépezetében ellenben, minden látszólagos interaktivitásunk dacára, a folyamatok áttekintésére, ellenőrzésére és befolyásolására képtelen, jelentéktelenül kicsiny porszemek vagyunk.)

A tudás átalakulása. A normatív-kommunikatív tényező (megértés, egyetértés, empátia, műveltség) rovására a tárgyi-instrumentális mozzanat (információ, alkotóképesség, szakértelem) jut túlsúlyba. A folyamat végigkíséri a racionalizálódás modern történetét, a médiumokban csupán a végeredmény ölt testet. Az adatbázisokban tárolható, letölthető és elektronikusan manipulálható információ-dolog a maga képére formálja a tudás világát. Ami a hálózatokban nem kommunikálható és a televízióban nem „jön át”, az többé nem számít érvényes tudásnak.

A nyilvánosság kisajátítása. „Ahol azelőtt a fórumok voltak, most kábelek húzódnak egyik magánhelytől a másikig”, valahogy így fogalmazott egy jeles médiafilozófus a nyolcvanas években. Jó százötven évvel korábban az amerikai demokrácia francia kritikusa már arról értekezett, hogy a tömegdemokrácia az egyének elszigetelése révén gondoskodik arról, hogy hasonuljanak egymáshoz. A társadalmi érintkezés mediatisálódása nem tesz többet, csupán előállítja a tökéletes technológiát a régóta zajló folyamat kiteljesedéséhez. A szórakoztató elektronikai óriásvállalkozások, PR-cégek, adatbázisok, pártok és *think-tank*ok tudásával, napirendjével és az általuk diktált beszédmóddal szemben a képernyő előtt ülő magányos médiafogyasztónak, valljuk be, nincsenek esélyei. *Per definitionem* nincsenek: amikor a kulturális párbeszéd illetékes (azaz művelt) résztvevőjéből a műsor fogyasztójává változtatták (a körülmények – csak semmi összeesküvés-elmélet!), akkor a nyilvánosság intézményén nyugvó politikai berendezkedés, a liberális demokrácia sorsa eldőlt. Hogy értelmiségi híveinek többsége lelkesen tapsol ehhez, annak magyarázata a következő bekezdésre tartozik.

A nyilvános beszéd korrumpálódása. A közvetítő intézményrendszer nem „ártatlan” és korántsem pusztán technikai szűrője a hírek és vélemények világának. Jól azonosítható üzleti és politikai érdekek szerint válogatja, formálja és adagolja mondanivalóját – ő maga lévén korunkban a haszon- és hatalomszerzés legfőbb terepe. A rendszer drágasága, bonyolult működése, a hozzáférés exkluzivitása gondoskodik róla, hogy rajta keresztül a legnagyobb üzleti érdekeltségek biztosítsák a vélemények döntő többségét az általuk helyeselt témák, nézetek és ezek politikai képviselői számára. A médiumok által nem közvetített vélemény ellenben észrevétlen marad és lassan elnémul, az elhallgatott esemény mintha meg sem történt volna. Lenni annyi, mint közvetítve lenni.

A képzelet hanyatlása. Amit a „saját szemünkkel” tapasztalunk, mindig töredékes, kiegészítésre és értelmezésre szorul. Amit olvasunk, képzeleti képek egyidejű megalkotása nélkül felfoghatatlan. A technikai képszekvencia ellenben eleve értelmezett, magában hordozza kész és továbbgondolást nem kívánó értelmét. A televízió helyettünk álmodik, éspedig mindannyiunk helyett: a legnagyobb többség számára a leginkább elfogadható és a legvonzóbb álmképeket.

A technikai kép hazugsága. A technikai kép úgy tesz, mintha maga volna a valóság, s nem csupán annak esendő emberi ábrázolása. A technikai kép az egyedüli képfajta, amely képes eltagadni, hogy a látvány: nézet. Ezért korlátlanul manipulálható, a megévesztés páratlan eszköze.

A valóság elvesztése. Ez sem metafora. Az érzéki tapasztalat fenomenológiai elemzése rávilágít az emberi beszéd és a „világ húsának” egyetemes érzékenysége közti összefüggésre. Egyrészt, hogy a világ valóságossága az észlelők kölcsönös és egyidejű észlelhetőségén alapul. Másrészt, hogy a valóság áramköre akkor zár, amikor érzékszerveink igazolják egymást – a valóság: kinesztétikus tapasztalatunk. Amikor e két feltétel egyike sem teljesül, a valószerűtlenség érzése vesz rajtunk erőt. Ez viszont a skizofrénia, a szorongás és az elidegenedés alapja. (A képernyő-univerzum ebből a szempontból sem analóg az írásbeliséggel. A szövegvilág ugyanis nem tolakszik az érzéki tapasztalat „valóságos” világának helyére, csupán értelmezi azt és mindenben visszautal rá, nem kínál totális élményt, és nem játszott soha ekkora szerepet az emberek életében.)

A környezetről a médiában

Sokféleképpen magyarázzák, de mindenki elismeri, hogy a legutóbbi évtizedekben világszerte drámai módon megnőtt az érdeklődés az úgynevezett ökológiai kérdések iránt. Az emberhez méltó élet természeti feltételeinek katasztrofális romlása egyre több embernek lett személyes tapasztalata. S mivel az immár földtörténeti léptékű változások zöme – hála mérhetetlenül hatékony technológiáknak – az utolsó fél évszázadban ment végbe (ha nem is előzmények nélkül), a felelősség a ma élő nemzedéket terheli. Megtehetjük-e az utánunk jövőkkel, hogy egy pusztasággá változtatott, lebetonozott, kizsigerelt, szélsőséges időjárási viszonyoktól sújtott hulladéktemetőt hagyunk rájuk örökül a természet káprázatosan gazdag változatossága helyett?

Ezek azok a peremfeltételek, amelyekhez képest az úgynevezett ökológiai tematika médiakarrierjét mérlegelni kellene. Korunk minden bizonnyal legégetőbb nyilvános megbeszélési-valója – és tennivalója – vajon azért kerülhetett az ezredforduló közgondolkodásának napirendjére, mert a veszély méretével arányos, globális kommunikációs hálózatok közvetítik, vagy éppen ellenkezőleg, a médiumok inkább akadályozzák az egyre nyilvánvalóbb veszély tudatosítását? Olyan kérdés ez, amelyet felmérések és adatok segítségével nem dönthetünk el, csupán az érdekesség kedvéért hivatkozom két nagyjából egyidejűleg elvégzett hazai vizsgálatra. Az egyik szerint az országos reprezentatív minta résztvevői a környezet romlását tartják a nagy világproblémák közül a második legfontosabbnak. A másik szerint a hazai politikai, gazdasági és médiaelit viszont meglepően csekély jelentőséget tulajdonít ennek a jelenségnek.

Sükösd Miklóssal egyetértésben magam is azt vallom, hogy a mediatisztált nyilvánosság kedvezőtlenül befolyásolja a környezet sorsát. Ennek eléggé kézenfekvő okai vannak, technikai és világnézeti természetűek egyaránt. „Technikainak” nevezem, hogy a hálózatok virtuális világában gondolkodó és képzelődő ember egyre kevésbé érzi, hogy az ott előforduló „környezetek” közül neki pont azokkal kellene törődnie, amelyeket azelőtt a sajátjának neveztünk volna (de most már miért éppen ezt varránk a nyakába?), és hogy ennek érdekében azokkal kellene szót értenie, akik a fizikai téridőben körülötte élnek. A Globális Akárhol lakója nem ismeri, nem félti és nem ápolja a saját környezetét, és nem ismeri azokat, akikkel összefogva megvédelmezhetné. Akkor se, hogyha a televízió reggeltől estig természetfilmeket sugároz.

„Világnézeti” kérdésnek tekintem – mióta vezető politikusok, üzletemberek és médiaszakemberek nyilatkozataiból meggyőződhettem erről – az ökológiai katasztrófa természettudományos bizonyítékaival szemben gyakorolt struccpolitikát. (A természettudományok tételezésmódján belül bátran beszélhetünk tényekről, tényleges katasztrófáról.) Az elitek ugyanis – egyes ó- és újvilági vélekedők szerint: a hivatásukat eláruló elitek – az emberiséget fenyegető nyilvánvaló veszedelmek dacára arrafelé kormányozzák a világot, amerre hatalmuk gazdasági és technológiai alapjainak biztosításához fűződő érdekeik diktálják. Márpedig a környezetpusztítás mértékének növelése elengedhetetlen feltétele a gazdasági növekedésnek, gazdasági növekedés nélkül a profit nem realizálható, nyereség nélkül a nyereségelvű piacgazdaság összeomlik, és vele együtt a politikai uralom jelenlegi rendje is. Ezért fogyasztani, háborúzni és szemetelni fogunk az utolsó emberig! Akkor pedig minek nyugtalanítani „öket” az elkerülhetetlen – mármint a rendszer logikáján belül elkerülhetetlen – romlás és szenvedés híreivel? A rosszullet a jólét oltárán hozott szükséges áldozat.

Sükösd és bírálói véleménye legalább két kérdésben frontálisan ütközik, érdekes ezeket közelebbről szemügyre vennünk.

Nem elvakultság-e kétségbe vonni, hogy a médiumok révén környezeti ismereteink gyarapodnak, természetélményünk gazdagodik? Az álláspontok összebékíthetetleniségének magyarázata, hogy képviselőik az ismeret és az élmény fogalmát más-más értelemben használják. Egyenes felszólításra bármikor előadom azokat a pszichológiai érveket, amelyek amellet szólnak, hogy egy félórás mezítlábas séta, ugyanennyi céltalan bábéskodás (valamennyi érzékszervünk átengedése a helyzetnek) bármely környezetben, de még az is, ha csak behúnyt szemmel heverészünk, mondjuk egy nyári réten, minőségileg más, és pedig különb tudással, élménnyel ajándékoz meg, mint a National Geographic legjobb állatfilmjei. Aki ezt nem próbálta, vagy próbálta, de már nem érzi a különbséget, az elhitheti magával, mint Sükösd egyik kritikusa, hogy Vuk, a remek kis rajzfilmfigura (NEM róka!) állat- és természetszeretetre nevel. Szerintem, az alkotók szándékával szöges ellentétben, a plüssállatok és Walt Disney figurás pólok szeretetére nevel: a televíziós életforma csapdájában elhelyezett vonzó csalétek. Nem a film maga, hanem a film-a-televízióban. (Egyébként kedvenc rajzfilmjeim egyike.) De ez sem egészen igaz, mert hatása valójában attól függ, hogy kiegészíti vagy helyettesíti kis nézőinél a természetben-benne-lét semmivel sem pótolható tapasztalatát. Ez a tapasztalat egyébként nem a természetről szól, különösen nem abban az értelemben, ahogyan a modern objektivista-naturalista gondolkodás valamiféle természetet konstruál az emberrel szemközt, hanem saját léthelyzetünkről. Ezért be kell látnom, a televíziót néző gyermek élménye hitelességét és intenzitását tekintve semmivel sem marad el a természetélménytől. Amit ő a villódzó képernyő előtt tapasztal és megél: a követhetetlenül váltakozó, zavarbaejtő ingerek sokasága, a kontextusából kiragadott és ezért érthetetlen tudnivalók, megítélhetetlen vélekedések áradata, saját bezártsága a technikai berendezések közé, ahol aktivitása pusztán alkalmazkodás a gépekbe programozott lehetőségekhez – mindez hiteles önismeretre nevel, civilizációnk valóságos állapotáról tudósít, és életre szóló, személyiségformáló élménynek bizonyul.

A másik, komolyan veendő ellenvetés úgy szól, hogy a „zöldeknek” a média és csakis a média nyújthat olyan globális kommunikációs lehetőséget, amely léptékénél fogva alkalmas arra, hogy a globális környezeti válság kihívásának megfeleljenek. Természetesen, ha egyszer létezik a média, és globális hatékonysága folytán ez az a terep, amelyen a huszonegyedik század nagy politikai és világnézeti vitái lefolytathatók, akkor a „környezeti kérdés” is ott fog eldőlni, s a vélekedőknek ott (is) helyt kell állniuk. Hogy a „zöldek” számára, akik Anteusként erejüket a földből merítik, melyen két lábbal állnak, ez nem lesz-e végzetes, szerintem nyitott kérdés. Nem hamarkodnám el az állásfoglalást. (Jobb érveimet pedig esetleg egy nagy nézettségű média-vitára tartogatom...) Vagy alkalmazkodnak – hol sikerrel, hol sikertelenül – a média igényeihez, a műsor rendjéhez, a talk-show etiketthez (miközben ez érveiket eltorzítja és magatartásukat esetleg inkonzisztenssé teszi), vagy nem alkalmazkodnak és kima radnak, esetleg nevetségessé vagy ellenszenvenné válnak. S ha mindez nem is így történik, ha a hír adásba kerül, a vélemény „átjön”, a remélt hatás rendszerint akkor is elmarad. Vajon miért? Mert mondanivalójuk erejét kioltja a média úgynevezett rejtett üzenete, ellenlábasaik mondanivalóját pedig megerősíti. Minden szerkesztői részrehajlás nélkül!

Az ökológiai válságról szóló beszámolók hatástalanítását többek között a következő mechanizmusok végzik el:

- A kikezdhethetlen műsorrend, a katasztrófa hírért követő reklám, a híreket közrefogó időjárásjelentés stb. azt sugallják, hogy a dolgok a maguk természetes rendje szerint haladnak, és a világban nincs nagy baj, hogy is lehetne, mindjárt jön az esti kvízműsor.
- Ha baj van, az valahol messze van, az óperenciás képernyőn is túl, és nem itt, ahol mi nézzük, még szerencse, hogy nem itt.
- Ha mégis nálunk van a baj, majd megoldják (vagy mégsem) azok, akik a képernyő túloldalán tartózkodnak, ott, ahol eldőlnék a dolgok; mi kérem, csak nézők vagyunk, semmit sem tehetünk, nem is teszünk semmit.
- Amiről ennyit beszélnek, arról biztosan intézkednek is, drágám, te csak aludj nyugodtan.
- A valószínű katasztrófa ugyanolyan, mint a katasztrófafilmeken, csak egy kicsit (vagy sokkal) unalmasabb.
- Tudod, ami a tévében van, azt nem kell komolyan venni.

A szakirodalom egyébként, amelyre a vitában felvonult szerzők előszeretettel hivatkoznak, szempontok sokaságával támasztja alá, hogy a környezeti tematika miért nem kedves a műsorszerkesztőknek, akiknek a többsége, ezt szeretném leszögezni, nem zöld és nem antizöld, hanem egyszerűen jó műsort akar létrehozni. Jó műsoron természetesen olyan műsort értenek, amit a legnagyobb többség, a legtöbb szponzor, a leggazdagabb reklámcég menedzsere, a legbefolyásosabb pártkurátor, a legtöbbet szereplő médiaguru jónak talál.

„The environment is just not sexy enough” – íme, egy csokorralaló a környezeti tematika – Sükösd bírálói által megkérdőjelezett – hátrányos helyzetének okai közül:

- Az emberek nem szeretik, ha riogatják őket, főleg, ha olyan veszélyekkel, melyekkel szemben legjobb tudomásuk szerint tehetetlenek.
- A környezeti katasztrófa szenzációs, de érdektelen, mert nem felel meg a médiászenczáció legelső feltételének: nem eléggé redundáns. (Csak az olyan szenzációkra vagyunk vevők, amelyek megfelelnek a bevált szenzáció-forgatókönyvek valamelyikének.) Ráadásul nehéz megszemélyesíteni, és igazi tétjét, a jövőben bekövetkező változásokat nemigen lehet ábrázolni. Hogyan mutassam meg a lyukat az ózonrétegen? (Ez az ellenvetés egyébként, amit olvastam valahol, a magyar médiában nem áll meg, mert itt minden látnivalót és eseményt költségkímélő módon a nyilatkozó szakértők és politikusok közelképével helyettesítenek.)
- Ismer valakit, aki kifejezetten a környezet ellen volna? Nem gyanús, hogy ezek a zöldek olyasmit védelmeznek, amivel elvben mindenki egyetért?
- Ha meg akarjuk védeni a „környezetet”, rendszerint kiderül, hogy akadályozzuk a GDP növekedését, munkahelyek kerülnek veszélybe, legkedvesebb fogyasztói szokásainkon kellene változtatni, befolyásos üzleti körökkel és politikai kijáróikkal kerülünk ellentétbe. Biztos, hogy meg akarjuk védeni a környezetet?

- Az ökológiai problémák mindig roppant bonyolultak, nehéz róluk véleményt formálni, egy csomó szakértőt kell megkérdezni, de még arról sincs egyetértés, hogy melyik tudományterület az illetékes, rendszerint legalább egy tucatnyi. Jobb bele se kezdeni!
- Kivételt képeznek természetesen az olyan környezeti témák, amelyek kutyákat, gyerekeket, meztelenül napozó nőket vagy ismert politikusokat érintenek, ezek jöhetnek, minden mennyiségben!
- Vagy ha a zöldek a miniszter lemondását követelik. Vagy ha róluk is kiderül valami. (Miért, azt hiszed, ezek szentek?)
- Vagy ha odaláncolják magukat valamihez.

2001-ben az IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) első nyilvános jelentése lényegében lezárta a klímaváltozás valódiságáról évtizedek óta zajló vitát. Azóta a tudományos viták már csak a változások léptéke és sebessége körül zajlanak. Erről a magyar médiában alig jelent meg információ, este 11 előtt szinte semmi. Annál nagyobb publicitást kapott a kérdés legutóbb egy amerikai játékfilm kapcsán, amely teljesen tudománytalanul új jégkorszakot vízionál. És a kiotói folyamat minden újabb fordulója előtt valamelyik világglóban felröppen egy friss hír: nincs is globális fölmelegedés, csak a zöldek fújják fel a dolgot, mert sajnálják azt a kis széndioxid-kibocsátást szegény fejlődő országoktól, még jó, hogy az amerikai elnöknek helyén van az esze. Az ökológiai tematika a mediatisált kommunikációban nem vész el, csak a felismerhetetlenségig átalakul.

A médiahazugság Archimédész-törvénye itt is érvényesül: minden zöld hír anynyt veszít a súlyából, amennyi műsoridőt a tv-csatornákból ki tud szorítani.

Lányi András

Film és tv-rendező, a filozófiai tudományok kandidátusa (Kísérlet a politikai filozófia néhány problémájának humánökológiai értelmezésére c. disszertációval 1996).

1986-87 között a MTA Történettudományi Intézet, XIX-XX. századi Művelődéstörténeti Kutatócsoport tagja, témája: az Irodalmi tömegkultúra Magyarországon a két világháború között. 1994-1996 között pedig az MTA Szociológiai Intézet tudományos munkatársa, kutatási területe: újrapolgárosodás és intergenerációs mobilitás. Részt vett az OKTK Környezeti konfliktusok a társadalmi érdek erőterében című kutatásában is. 1999-től az Oktatási Minisztérium Etika-oktatási Bizottság, az Emberismeret, etika, Társadalomismeret, valamint Mozgókép-kultúra, médiaismeret gimnáziumi kerettantervek, Emberismeret, etika érettségi követelmények kidolgozásán dolgozik. Rendszeresen meghirdetett kurzusai: környezet és etika; a humánökológia a társadalomelméletben; politikai ökológia; környezeti konfliktusok; média és környezet. Állami kitüntetés: 1996 a Magyar Köztársaság Érdemrend kiskeresztje.

Takács-Sánta András

Uraim, kérem, szabaduljanak meg tévhiteiktől!

Kemény vita ez, ami Sükösd Miklós írása nyomán bontakozott ki, de vajon miért? Miért ugranak neki jó néhányan oly indulatosan Miklósnak? Vagy éppen miért olyan cinikusak egyesek? Nyilván számos oka van ennek, de véleményem szerint az egyik legfontosabb az, hogy Sükösd kritikusaiban fejében (tisztelet a kivételnek!) jó pár téves, illetve elavult hiedelem él az ökológiai krízisről, illetve a zöldmozgalmakról (mely tévhitek amúgy nagyjából sajnós közhelyek). És ami ehhez még szorosan kapcsolódik: sokszor komoly ismerethiányt mutatnak az ökológiai problémák mi-
benlétét, társadalmi okait és következményeit illetően; láthatóan nemigen ismerik az ide vonatkozó irodalmat, beleértve a tudományos szakirodalmat. (Ami bár nem örömteli, de önmagában még nem keltene visszatetszést. Csakhogy mindeközben többen is közülük Miklóst vádolják tudománytalansággal.)

Valami ilyesmit már Vay Márton is említ hozzászólásában, ő azonban inkább csak rövid utalások erejéig tér ki a hiedelmekre, illetve cáfolatokra. Magam az alábbiakban részletesebben igyekszem ezt megtenni, a leginkább szemet szűrő példákat kiragadvam. Mindehhez a legtöbb esetben a tudományt hívom segítségül. Ebből pedig az is következik, hogy – noha még jelen hozzászólás előtt írta – nem igazán pontos Hammer Ferenc helyzetértékelése, mely szerint „...a vitában az egyik oldalon a médiakritikamozgalmárok vannak, a másik oldalon a szakma...”. Szerintem másról van itt szó. Jómagam például, noha munkálkodom egy jórészt „zöld” témákra koncentrááló társadalmi szervezetben is, időm nagy részében egyetemi oktató, illetve kutató vagyok (az ELTE TTK-n és TÁTK-n egyaránt tanítok), aki az ember természetátalakító tevékenységével, annak társadalmi okaival, illetve természeti és társadalmi következményeivel foglalkozik. Ugyanígy Lányi András (ELTE TÁTK) és Sükösd Miklós (CEU) sem vádolható azzal, hogy távol állna tőlük a tudomány, utóbbi ráadásul a médiaelméletnek is kiváló ismerője. Vagyis nem szakember-laikus vita zajlik itt, hanem sokkal inkább világnézetek, értékrendek csapnak össze.

De hadd árnyaljam máris egy kicsit ezt a képet: Hammer Ferenc idézett félmondatával kapcsolatban gond az is, hogy azt sugallja, két jól elkülönülő oldal ütközetéről van itt szó. Valójában Miklós kritikusaik között igen nagy különbség mutatkozik a tekintetben, hogy mennyire elutasítók a téziseivel szemben. Vagy hogy mást ne mondjak, magam ugyan nagyobb részt Miklóssal értek egyet, ám korántsem mindenben, és a mondanivalójával szemben felhozott ellenérvek egyikét-másikat meggyőzőnek, de legalábbis elgondolkodtatónak találtam.

És még valamit, mielőtt a lényegre térnénk. Ami alább következik, egyesek számára talán „offtopic”-nak tűnhet, hiszen nem közvetlenül a „mennyiben okolható a média az ökológiai válságért?” témát járja körül. Én ugyanakkor határozottan úgy gondolom, hogy csak úgy lehet igazán értelmes vitát folytatni a fenti kérdéstről, amennyiben annak résztvevői legalább az alaptényekkel tisztában vannak az ökológiai krízissel kapcsolatban. Mivel ez többek esetében nem teljesül, egy, a tévhitek eloszlására törekvő írás igencsak relevánsnak tűnik a vitában. Lássuk is akkor az inkriminált hiedelmeket!

1. tévhit: A környezetvédelem a modern nyugati világ terméke. Ezekben az országokban ma is magas szinten van, ami egyben azt is jelenti, hogy a környezetátalakítás mértéke is alacsonyabb, mint azokban az államokban, ahol a környezetvédelem kevésbé erőteljes. Tehát e tekintetben is előrébb járnak a többieknél, ezért is tekintjük őket követendő példának.

E hiedelemcsokor (illetve egyik-másik eleme) explicit vagy implicit formában több hozzászólónál is megjelenik. Hammer Ferenc például azt írja, hogy „...a környezettudatosságot is a modernitás találta ki”. Már ez is csupán féligazság, hiszen korábban is számos – és nem csupán nyugati! – kultúrában érhetjük tetten a természeti erőforrások tudatos óvását: az erdők védelmében hozott székely falutörvényektől kezdve (Imreh, 1993) egészen az óceániai társadalmaknak a tengeri élőlények megóvása érdekében foganatosított intézkedéseikig (Johannes, 1978) példák sokasága említhető. De nem is ez a lényeg. Sokkal inkább az, hogy vajon miért is jelenik meg a környezettudatosság? Miért van szükség a környezetvédelemre? A legnagyobb tartott magyar ökológus, Juhász-Nagy Pál (1935-1993) bonmot-ja szerint: „...a környezetvédelem 'humán aspektusa' [n]em más, mint az embernek az emberi 'biologicum' érdekében társadalmilag szervezett önvédelme önnön maga ellen” (Juhász-Nagy, 1979). Azaz a környezetvédelem akkor hajlamos felütni a fejét, amikor környezetátalakító tevékenységünk társadalmi problémákkal, esetleg társadalmi összeomlással fenyeget. És minél nagyobbak érzékeljük ezt a veszélyt, annál erőteljesebb környezetvédelemre van kilátás. (Természetesen a környezetvédelem erőssége további tényezőktől is függ, de ez az egyik legfontosabb közülük, ha nem a legfontosabb.)

Ráadásul a fejlett környezetvédelem sokszor csupán látszat, és nem feltétlenül jelenti a környezetátalakítás mértékének csökkenését, legalábbis ha rendszerszemléletben vizsgáljuk a dolgokat. (E látásmód hiányát kéri számon – teljes joggal – Miklós kritikusaiv Vay Márton.) A vita amúgy kétségtelenül egyik legszínvonalasabb írásában Z. Karvalics László – mint oly sokan mások is – bedől ennek a látszatnak. „'Információs korszak és természeti környezet' kontextusában a 'hogyan és miért lett Düsseldorf füstös, zajos, koszos gyáripari fellegvárából zöld mintaváros' típusú kérdéseket ugyanúgy fel lehet és fel kell tenni” – fogalmaz ő. Dessewffy Tibor pedig ezt írja: „...ld. pl. Hamburgban a korábban 200 évig mérgezett, de mára újra úszhatóvá tett Elbát, vagy Pittsburgh-ot, a hajdani acélvárost, ami ma tiszta levegőjű és élhető”. Noha az említett példákat behatóan nem ismerem, általánosságban elmondható, hogy a nyugati világban (vagy tágabban: Észak-országokban) bekövetkező környezetjavulást nem mindig a környezetbarát technológiák (pl. a füstölő kéményekre szerelt szűrőberendezések) terjedése eredményezi, hanem nagyon sokszor az, hogy a gazdag országok egyszerűen térben eltávolítják maguktól a környezetszennyezést, illetve a természetpusztítást a szegényebbek rovására (pl. Arrow et al., 1995). A „füstös, koszos, zajos” gyáripart áttelepítik a harmadik világba, de az általa előállított termékeket továbbra is használják; saját erdeiket védik ugyan, de a faanyag iránti igényük nem csökken (sőt, inkább növekszik), csak most éppenséggel a trópusi erdőkből elégítik ki azt. (Bizony, minden ellenkező híreszteléssel ellentétben a trópusi erdők nem elsősorban a helyi szegények földéhsége miatt pusztulnak rohamos ütemben /persze ez is számít/, hanem a „fejlett” országok egyre fokozódó igényei következtében, ami nemcsak a faanyagra vonatkozik, hanem az erdők helyén előállított mezőgazdasági terményekre is /Meyer, 1996/.)

A fentiek már sugallják azt az alapvetőnek tűnő – ám a hazai értelmiség körében láthatóan még meg nem emésztett – tényt, hogy Észak gazdagsága Dél kizsákmányolásán alapszik. Igen, e globális kontextusban még ma is érvényes az – általam egyébként különösebben nem kedvelt – marxizmus más tekintetben már régen elavult „kizsákmányolók-kizsákmányoltak” dichotómiája: Észak polgárai, valamint Dél szűk elitje nem kis részben a világ többi lakójának kárára élvezhetik – ha élvezik egyáltalán, merthogy ez is kétséges (l. pl. Durning, 1991) – nagymértékű anyagi fogyasztásukat. Északnak szüksége van Dél erőforrásaira, máskülönben nem tudná fenntartani (nemhogy fokozni) ezt a fogyasztást. Jól alátámasztja mindezt például az az adat, hogy a Dessewffy Tibor által hazánk számára követendő példának tartott Hollandia ökológiai lábnyoma az ország területének legalább 15-szöröse, azaz a hollandoknak legalább 15-ször nagyobb produktív földterületre van szükségük az általuk elfogyasztott természeti erőforrások előállításához, illetve az általuk produkált szennyezések és hulladékok elnyeléséhez, mint amennyi az országhatárukon belül a rendelkezésükre áll (Wackernagel – Rees, 1996). (Nem világos ugyan, hogy Dessewffy milyen tekintetben tartja mintaértékűnek Hollandia „fejlődési pályáját”, de megfogalmazásából úgy tűnik, mintha mindenféle szempontból annak gondolná. Egyébként Magyarország ökológiai lábnyoma is messze nagyobb az ország területénél, ám jóval kisebb Hollandiáénál.)

Összefoglalásul: a világ „legfejlettebb” országai rendszerint erőteljes környezetvédelmük ellenére lényegesen nagyobb súllyal nehezednek a bioszférára, mint bármely más állam. Éppen ezért ökológiai szempontból összességében nem tekinthetjük őket mintaállamoknak.

2. tévhit: Mivel a fajok kihalása természetes folyamat, a mai tömeges fajkihalások miatt sem kell aggódnunk.

Sükösd Miklós a tudományos eredményeket korrektül tolmácsolva ezt írja: „A biológusok között konszenzus alakult ki arról, hogy fajok olyan tömeges kihalásához közelítünk, amely eddig csak öt alkalommal fordult elő a föld történetében az elmúlt 440 millió évben. A különbség az, hogy az állat- és növényfajok kipusztulásának mai, hatodik hullámát az emberi tevékenység okozza”. Dessewffy Tibor reakciója erre: „Mint írod, volt már öt katasztrófa az elmúlt sok ezer évben, és most egy hatodik közeleg. [...] Ha cinikus akarnék lenni, mondhatnám, mi a probléma – ennyi, one shot jár a homo sapiensnek is..., de nem akarok cinikus lenni, csak felvetem, hogy a Föld, Gaia élőlény, változik, alakul: az emberrel és ember nélkül is eltűnnek és megjelennek fajok. Tehát, nem feltétlenül ontológiai tragédia, ha eltűnnek a bazsarózások.”

Dessewffynek természetesen igaza van abban, hogy Gaia folyamatosan változik, alakul, azonban egyáltalán nem mindegy a változás üteme! Tény és való, hogy fajok nélkülünk is keletkeznének és pusztulnának szüntelenül: a becslések szerint évente egy-két új fajt hoznának létre a biológiai evolúció erői, és nagyjából ugyanennyi halna ki, vagyis rövid távon dinamikus egyensúllyal számolhatnánk. Csakhogy miközben a fajok keletkezésének üteme aligha változott, a kihalásokat a „normális” érték legalább százszorosára, de valószínűbb, hogy inkább annak ezerszeresére gyorsítottuk (Pimm et al., 1995). Márpedig minél gyorsabb egy természeti változás üteme, annál nehezebben képes alkalmazkodni hozzá a társadalom.

Am erre még mindig lehetne azt mondani – Dessewffy Tibor tulajdonképpen meg is teszi ezt –, hogy oké, oké, de hát a múltban is voltak tömeges kihalások. Vegyük azonban észre, hogy Dessewffy pontatlanul interpretálja Sükösdöt: „sok ezer év” vagy „440 millió év”, korántsem mindegy! (Világos, hogy a sok ezerbe a 440 millió is belefér, mégis erős a gyanúm, hogy D.T. nem érzi itt az időskálák különbségét.) És hogy miért nem mindegy? A földtörténet öt nagy kihalása közül a legutolsó 65 millió éve, a kréta végén történt, ekkor pusztultak ki a dinoszauruszok is (pl. Pálfy, 1999). Hol volt ekkor az ember? Nos, sehol. Pontosabban: távoli őseink valószínűleg apró emlősök formájában rohangáltak a dinók lábai alatt. Vagyis a mai, hatodik tömeges kihalás nem csupán az első olyan, amelyet az ember okoz, hanem egyben az első olyan is, amit az ember átél (bár nem biztos, hogy túl is él). Éppen ezért társadalmi szempontból édes mindegy, hogy hány nagy kihalás volt a távoli földtörténeti múltban, a jelenlegi esemény a mi nézőpontunkból precedens nélküli. (Legalábbis globális léptékben, merthogy lokálisan már sok-sok évvel ezelőtt is voltak ember okozta tömeges fajkihalások, például Amerika, Ausztrália, vagy számos sziget első kolonizációjakor /pl. Diamond, 1989/.)

De vajon miért szükséges pusztán önző szempontok miatt is az ember számára a fajok sokfélesége? Miért probléma a fajok tömeges kihalása? Miért hiányozhat a Zengőre tervezett radarállomás által veszélyeztetett bánáti bazsarózsa és sok-sok társa? (Tudom, a lokátorépítés még nem okozná a bazsarózsa kihalását, „csak” egy nagy lépéssel közelebb vinné hozzá e veszélyeztetett alfajt.) Alapvetően háromféle válasz kínálkozik ezekre a kérdésekre (részletesebben l. pl. Kunin – Lawton, 1996; magyarul Ehrlich – Ehrlich, 1981, Takács-Sánta 1999).

Egyrészt az élőlények (és változatosságuk) gyönyörködtetnek bennünket. Amikor idén tavasszal forró viták zajlottak a zengői lokátor kapcsán, a Népszabadság olvasói oldalán egy hölgy azt írta, hogy ő látta már a Mecsekben a bánáti bazsarózsát, és az egy olyan lenyűgöző szépségű növény, hogy ha a döntéshozóknak ugyanúgy lett volna szerencsájük hozzá, bizonyosan eszükbe nem jutna, hogy tönkretegyék az élőhelyét. Hasonlóképpen valószínűnek tarthatjuk, hogy Dessewffy Tibor is tragédiának tartaná a bazsarózsa eltűnését, ha személyesen ismerné, és szeretné.

Másrészt manapság számunkra feleslegesnek gondolt fajokról is könnyen kiderülhet, hogy valamiféle közvetlen materiális hasznot jelentenek az emberiségnek, például egy eddig gyógyíthatatlannak vélt emberi betegségre gyógyírt adó anyagot rejtenek testükben. Egyáltalán nem kizárt, hogy a bánáti bazsarózsáról is meg fogunk tudni valami ilyesmit. Már ha megéri.

Harmadrészt mivel Földünket az elmúlt évmilliárdok során az élőlények formálták a jelenlegi képére, és ma is nagy mértékben alakítják azt, bizonyosan nagy szerepük van abban, hogy az egyes környezeti tényezők az emberi élet számára megfelelő

értéktartományokban vannak (pl. Vida, 2001). Nélkülük például alig volna oxigén a légkörben, és termékeny talajok sem igen lennének. Ahogy az ökológusok manapság mondani szokták: a természet technológiai úton nem, vagy csak nehezen pótolható „ingyenes szolgáltatásokat” biztosít számunkra (pl. Daily 1997, de Groot et al., 2002; magyarul Gonczlik, 2004). Noha e folyamatokból nagyon keveset értünk, annyit bizonyon állíthatunk, hogy az élővilág pusztítása következtében módosulhat például a légkör összetétele, avagy csökkenhet a talajok termékenysége. E változások egy bizonyos pont után az emberiség pusztája létét is veszélybe sodorják, arról azonban fogalmunk sincs, hogy hol van ez a pont. Az Ehrlich házaspár híres „szegecshasonlata” szerint (Ehrlich – Ehrlich 1981) olyan ez, mintha egy repülőgépen utaznánk, és hirtelen azt vennénk észre, hogy egyik utastársunk húzogatja ki a gépből a szegecseket. Ráförmedünk, hogy „Ember, maga megőrült?? Le fogunk zuhanni!!” Mire ő így felel: „Nyugi, értek a repülőkhöz, és tudom, hogy néhány szegecset büntetlenül ki lehet szedni, nem fogunk emiatt lezuhanni.” Mi ellenben alig-alig értünk valamit a „repülőkhöz” (azaz a bioszférához), és szinte semmit sem tudunk arról, hogy mely „szegecsek” kihúzása (azaz mely fajok kiirtása) jár majd vézetes következményekkel. A bánáti bazsarózsáé aligha, de könnyen lehet, hogy például egy teljesen haszontalannak vélt atka- vagy féregfajé pedig igen.

A fentiek alapján Dessewffy vélekedése, miszerint egy lövést mi is megérdemlünk, nem is annyira cinizmust tükröz, sokkal inkább ismerethiányt. A pisztoly csöve ugyanis végső soron a mi halántékunknál van. Az orosz rulettet pedig csak az életuntak és az idióták élvezik.

3. tévhit: A globális éghajlatváltozás nem bizonyított tény, de még ha igaz is volna, korántsem bizonyos, hogy az ember jelentős szerepet játszik benne.

Bár nem szó szerint ezt írja, mégis egyértelműen e sztereotípiát olvashatjuk ki Kiss Ulrich megfogalmazásából, mely szerint „...nincs kizárva, hogy a felmelegedésemélet csupán a nukleáris tél újabb propagandaváltozata: kell, hogy valamivel riogassák a békés polgárt”. Ha Kiss egy évtizede írja le mindezt, akkor még egy kis jóindulattal azt mondhattuk volna rá, hogy talán-talán van benne valami. Ma azonban már gyakorlatilag minden éghajlatkutató egyetért abban, hogy a klímaváltozás valós jelenség, és csekély számú kivételtől eltekintve mindegyikük elismeri azt is, hogy elsősorban (bár nem kizárólag) az emberi tevékenységeknek „köszönhető”. Egyértelműen kiolvasható mindez az ENSZ égisze alatt működő, a világ vezető éghajlatkutatóit – továbbá ökológusokat, közgazdászokat, politikusokat, „zöldeket” stb. – tömörítő, a klímaváltozás témakörében szinte orákulumnak számító Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*) legutóbbi jelentéséből is (Watson et al., 2001). Kétségbe vonni az éghajlatváltozás tényét (vagy tagadni az ember szerepét benne) nagyjából annyit jelent, mint hülyének vagy csalónak tartani a világ legjobb klímakutatóit.

Persze lehetne itt azzal jönni – mint ahogy gyakran szoktak is –, hogy nincs százszázalékos bizonyosság a szóban forgó kérdésekben. Ez így igaz – és soha nem is lesz. Az éghajlatváltozás kapcsán a teljes bizonyosságra várni hiú remény, sőt, öngyilkossági kísérlet. A folyamatok hatalmas tér- és időléptéke, valamint az éghajlati rendszer bonyolultsága (vö. Rind, 1999) miatt ugyanis – bármennyire is fájó – soha nem fogunk

tudni biztosat állítani a globális klímaváltozásról. Kényszerűen csupán valószínűségekkel számolhatunk, ezek pedig azt mutatják, hogy a földi éghajlat katasztrófával fenyegető ütemben változik, főként az emberi tevékenységeknek köszönhetően. (Ahogy már a fajok kihalása kapcsán is említettük, itt sem elsősorban a változás mértékével van gond, hanem sokkal inkább annak az alkalmazkodást igen nehezítő, földtörténeti léptékben nézve is szokatlanul és ijesztően gyors ütemével. Megdöbentő adat, hogy amíg a legutóbbi jégkorszak véget értekor mintegy 5000 év alatt nőtt 4 Celsius fokkal bolygónk átlaghőmérséklete, addig könnyen lehet, hogy a XXI. század során kevesebb, mint 100 év alatt fog ugyanennyivel emelkedni /Watson et al., 2001, Smil, 2002/!)

4. tévhit: Vagy a fosszilis tüzelőanyagokra (kőolaj, kőszén, földgáz) alapozzuk a világgazdaságot, vagy az atomenergiára – harmadik út nem létezik.

Ez a közkeletű tévhit szintúgy Kiss Ulrichnál jelenik meg a vitában, aki így fogalmaz: „Vagy vegyük a kőolaj elfogyásának elméletét (...) Nemde, logikusan az atomenergiát kellene fejleszteni?”. Nem, egyáltalán nem logikus ez. Fosszilis tüzelőanyagok vagy atomenergia? Ez olyan, mintha a halálraítélttől azt kérdeznénk, hogy „kötelet vagy golyót parancsol”? Végül is nagyjából mindegy, nem? A fosszilisak további kiterjedt használata (jelenleg a világ energiaigényének 77%-át elégítik ki; Sawin, 2003) az éghajlati katasztrófa rémével fenyeget, az atomenergiára való átállás pedig ugyan kis eséllyel bekövetkező, ámde akkor szintúgy katasztrófális következményekkel (pl. a csernobilihoz hasonló atomerőmű-balesetek, az erőművek ellen elkövetett terrortámadások, a föld alá elhelyezett radioaktív hulladék érintkezésbe kerülése az ivóvíz-készletekkel stb.)

Szerencsére a fenti dilemma hamis, és – ahogy már Vay Márton is említi – létezik harmadik út, méghozzá az ún. megújuló energiaforrások, különösen a nap- és a szélenergia. Nyilvánvaló, hogy ezek használata sem teljesen problémamentes – az energiatermelés egyik módja sem az –, ám jóval kevesebb gondot okoznak, mint akár a fosszilis tüzelőanyagok, akár az atomenergia. Természetesen nem tűnik kivitelezhetőnek, hogy a fosszilisak részesedése belátható időn belül nullára csökkenjen. Ugyanakkor reális cél, hogy egy-két évtizeden belül elveszítsék dominanciájukat, és előtérbe kerüljenek a megújuló energiaforrások. Minden ellenkező híreszteléssel ellentétben a nap- és a szélenergia – még a technológiák jelenlegi szintjén is – önmagában is bőven ki tudná elégíteni a világ teljes energiaigényét. (Aki ezt nem hiszi, nézze meg a tényszerű, tárgyilagos elemzéseiről ismert – vagyis elvakult környezetvédőnek nemigen nevezhető – kiváló kanadai kutató, Vaclav Smil új könyvében található alapos számításokat; Smil, 2003.) Kettejük részesedése egyébként gyors ütemben nő globálisan (Sawin, 2003; persze a nulla közeléből könnyű növekedni – mondhatnánk maliciózan), és ebben – különösen a szélerőművek esetében – vezető szerepet játszik az Európai Unió némely tagországa (pl. Dánia vagy Nagy-Britannia). Magyarország sajnos nem sorolható ezen államok közé, legalábbis egyelőre, pedig hazánk adottságai viszonylag kedvezőek a szóban forgó két energiaforrás tekintetében.

5. tévhit: „A környezetrombolás nagy részét nem a városi ember csinálja.”

Az idézet Hammer Ferenctől származik, és talán a legnagyobb csacskaság, ami a vitában elhangzott. (Biztos vagyok abban, hogy szerzője sem vetette volna képernyőre, ha egy picit is végiggondolja a dolgot.)* „Az erdélyi havasok erdőit nem hiszem, hogy tévé- és/vagy internetfüggő véglények vágják ki illegálisan” – teszi hozzá H. F. És természetesen kizárólag a falusiak használják föl a faanyagot, a városi embernek semmi szüksége rá – tehetnék hozzá hammeri gúnnyal. Sőt, természeti erőforrások sem nagyon kellenek az életéhez – nem úgy, mint a gaz, fanyűvő falusiaknak! –, a borsó például zacskóban terem az üzemben. (Nem gúnyolódnék ám Hammerral – a többi hozzászóló esetében nincsenek is ilyen szándékaim –, ha ő maga nem lett volna deklaráltan gúnyos Sükösdvel szemben, és ha hozzászólásának stílusa nem lett volna számomra is bántóan nyegle és pökhendi.) A szerző mentségére legyen mondva azért, hogy nekünk, városi embereknek – sőt, a gazdasági globalizáció előrehaladtával már másokra is egyre inkább igaz mindez – rendkívül nehéz érzékelnünk az általunk elfogyasztott termékek elő- és utóéletét; rendszerint nem is rendelkezünk elegendő információval arról, hogy milyen környezetpusztításokkal jár egy-egy termék előállítás, avagy miféle gondokat okoz a belőle keletkező hulladék. Vajon például hányan gondolunk bele mindennapi csokoládénk majszolása közben, hogy az ehhez szükséges kakaóültetvények létesítése érdekében micsoda óriási területeken kellett kiirtani a trópusi erdőket?

6. tévhit: A „zöldek” csak tagadni tudnak, képtelenek konstruktív alternatívákat felmutatni.

A közhelyek közhelyét ezúttal Pintér Róbertnél olvashatjuk, szerencsére a szokottnál szelídebb formában: „Amit hiányolok nemcsak Sükösd cikkéből, hanem például az egész humánökológiai irányzatból, az az alternatívák nyújtása. A 'ne így' mellett annak megfogalmazása, hogy 'akkor hogyan'. Nem vagyok mohó, nem egy teljes rendszer leírására vágyom, ami felválthatná a mostani ördögöt, beérném kevesebbrel is”. A vájtfülűbbek tisztán hallják a nyitott kapuk döngését, ugyanis újfent egy avított hiedelemmel állunk szemben: Pintér állítása harminc esztendeje teljesen igaz lett volna, húsz éve is még többé-kevésbé megállta volna a helyét, egy évtizede már viszonylag nehezen lett volna védhető, ma pedig már egyáltalán nem helyénvaló.

A szerzőt azért itt is némiképp meg kell védenünk, amennyiben igazságosak akarunk lenni vele szemben, mivel az „ökológiai alternatívák” tekintélyes nemzetközi szakirodalmából egyelőre vajmi kevés hozzáférhető magyarul. Ám azért ez a kevés is relatív, valójában elég sok ez. A Worldwatch Institute „A világ helyzete” címen 1991 óta minden évben magyarul is megjelenő kitűnő sorozatának gyakorlatilag az összes kötetében olvashatunk a lehetséges alternatívákról. De hogy egy kicsit specifikusabban legyünk: ami például a „másként gazdálkodás” lehetőségeit illeti, már 15 évvel ezelőtt megjelent egy magyar nyelvű könyvecske e témában (Zsolnai, 1989); az idén egy vaskos ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény látott napvilágot (Pataki –

* Szerkesztőségünkhez lapzártakor érkezett meg Hammer Ferenc vitacikkének javított változata a szerzőtől, a jelen összeállításban ezt közöljük. Takács-Sánta András reflexiója a kézirat előző változatának ismeretében készült. – *Lektor.*

Takács-Sánta, 2004), benne jó néhány konstruktív írással (pl. Kemp et al., 1998); de olvashatunk magyarul az alternatív kapitalistákról is (Pataki – Radácsi, 2000); sőt mi több, radikálisabb, a gazdasági lokalizációt favorizáló megoldásokról szintúgy (Dauncey, 1996). Az ökopolitikában talán a „lehet más a demokrácia!” a legelterjedtebb jelszó (pl. Aldred – Jacobs, 2000). Az életmód-alternatívákról a kitűnő (bár ma már sajnos nehezen hozzáférhető) Zöldköznap Kalauzban olvashatunk (Könczey – S. Nagy, 1996). És a sor még folytatható volna. Kéretik tehát tájékozódni, olvasni, és ha egy mód van rá, mindörökké elfelejteni az unalmas, elavult, igaztalan közhelyet, miszerint „a zöldek csak 'nem'-et tudnak mondani”.

***

És ezt ajánlanám zárásképpen – még hozzá jó szívvel – Sükösd Miklós kritikusaiknak: érdemes volna minél nagyobb tájékozottságra szert tenniük az ökológiai problémák és lehetséges megoldásaik témakörében. Ehhez véleményem szerint jó kiindulópontul szolgálhat jelen írás hivatkozásjegyzéke, amit még néhány további olvasmányajánlattal is kiegészítetek. Továbbá – már csak azért is, hogy mondjak néhány példát arra, mire is lehet jó az (internetes) média, merthogy a vita többi résztvevőjéhez hasonlóan én sem vagyok esküdt ellensége annak – mindenki figyelmébe ajánlom a Védegyelet által működtetett könyv- és folyóirat-ajánló levelezőlistát (zoldirodalom@zpok.hu), mintegy 70 db magyar nyelvű „zöld” könyv ajánlóját a Védegyelet honlapján (www.vedegyelet.hu), valamint legfőképpen az egyik legszínvonalasabb magyar nyelvű honlapot, a naponta frissülő www.greenfo.hu környezetvédelmi hírportált.

A tájékozódást nemcsak azért merem ajánlani Miklós kritikusaiknak, mert mindenkinek érdemes jól informálnak lennie a civilizációnkat jelenleg fenyegető legnagyobb veszélyről. (Merthogy Z. Karvalics László záró dilemmájára egyértelműnek látszik a válasz: az ökokalipszisre ma sokkal nagyobb esély mutatkozik, mint egy kozmikus katasztrófára.) És nem is csak azért, mert ezáltal (még) színvonalasabbak lennének az ilyesfajta viták. Hanem azért is – és talán ez a legfontosabb –, mert ennek következtében alighanem számos tévhitüktől megszabadulnának, s így jelentősen csökkenének a köztünk levő nézetkülönbségek. Tudom, hogy ez roppant nehéz dolog, hiszen a hiedelmek mögött gyakran igencsak makacs, a változásra nemigen hajlamos értékek állnak. Ugyanakkor bízom abban, hogy jelen írás is hozzájárult valamiképp egyes életveszélyes memék gyakoriságának csökkenéséhez.

IRODALOM

- Aldred, J. – M. Jacobs (2000):** Citizens and wetlands: evaluating the Ely citizen's jury. *Ecological Economics*, 34 (2000): 217–232. (Magyarul: Állampolgárok és vizes élőhelyek: az Ely-i állampolgári tanács értékelése. In: Pataki – Takács-Sánta 2004.)
- Arrow, K. et al. (1995):** Economic Growth, Carrying Capacity, and the Environment. *Science*, 1995, 268: 520–521. (Magyarul: Gazdasági növekedés, eltartóképesség és környezet. In: Pataki – Takács-Sánta 2004.)
- Daily, G. (ed.) (1997):** *Nature's Services: Societal Dependence on Natural Ecosystems*. New York: Island Press.
- Dauncey, G. (1996):** *After the Crash: The Emergence of a Rainbow Economy*, New Edition. London: Merlin Press. (Magyarul: *Összeomlás után – A szivárványgazdaság kialakulása*. Budapest, Göncöl Kiadó, 2001.)
- de Groot, R. S. et al. (2002):** A typology for the classification, description and valuation of ecosystem functions, goods and services. *Ecological Economics* 41, 393-408.
- Diamond, J. M. (1989):** The present, past and future of human-caused extinctions. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B* 325, 469-477.
- Durning, A. (1991):** Mennyi az elég? In: *A világ helyzete 1991*, 156-171.o. Budapest: Föld Napja Alapítvány.
- Ehrlich, P. R. – A. H. Ehrlich (1981):** *Extinction*. New York: Random House. (Magyarul: *A fajok kihalása*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1995.)
- Gonczi A. (2004):** *Az élővilág adományai és veszélyeztetettségük*. (Kiadatlan szakdolgozat. Elérhető a http://www.greenfo.hu/adatbazisok/szakdolgozatok_item.php?id=9 címen.)
- Imreh I. (1993):** A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In: R. Várkonyi Á. és Kósa L. (szerk.): *Európa híres kertje: Történelmi ökológia tanulmányok Magyarországról*, 122-140.o. Budapest: Orpheusz Könyvkiadó.
- Johannes, R. E. (1978):** Traditional marine conservation methods in Oceania and their demise. *Annual Review of Ecology and Systematics* 9, 349-364. (Magyarul: Hagyományos tengeri természetvédelmi módszerek és hanyatlásuk Óceániában In: Pataki & Takács-Sánta 2004.)
- Juhász-Nagy P. (1979):** A környezetvédelem ökológiai alapjai. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 22, 297-309.
- Kemp, R. et al. (1998):** Regime shifts to sustainability through processes of niche formation: The approach of strategic niche management. *Technology Analysis & Strategic Management* 10(2), 175-195. (Magyarul: Technológiai rezsimváltások a fenntarthatóság irányába niche-képződések folyamatainak keresztül: a stratégiai niche-menedzsment megközelítése. In: Pataki – Takács-Sánta 2004.)

- Könczey R. – S. Nagy A. (1996):** *Zöldköznapi kalauz (2. kiadás)*. Budapest: Föld Napja Alapítvány.
- Kunin, W. E. – J. H. Lawton (1996):** Does biodiversity matter? Evaluating the case for conserving species. In: K. J. Gaston (ed.): *Biodiversity: A Biology of Numbers and Difference*, pp. 283-308. Oxford: Blackwell Science.
- Meyer, W. (1996):** *Human Impact on the Earth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pataki Gy. – Radácsi L. (2000):** *Alternatív kapitalisták*. Szentendre: Új Paradigma.
- Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.) (2004):** *Térmez és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Pálfy J. (1999):** *Kihaltak és túlélők – Félmilliárd év nagy fajpusztulásai*. Budapest: Vince Kiadó.
- Pimm, S. L. et al. (1995):** The future of biodiversity. *Science* 269, pp. 347-350.
- Sawin, J. (2003):** Az enegiaellátás jövőképe. In: *A világ helyzete 2003*, pp. 119-149. Budapest: Föld Napja Alapítvány.
- Smil, V. (2002):** *The Earth's Biosphere*. Cambridge: MIT Press.
- Smil, V. (2003):** *Energy at the Crossroads*. Cambridge: MIT Press.
- Takács-Sánta A. (1999):** A nélkülözhetetlen sokféleség - 1. rész: A biodiverzitás – *Cédrus II/10*, 3-5. (A <http://www.tabulas.hu/cedrus/1999/10/merito.html#teteje> címen is elérhető.)
- Vida G. (2001):** *Helyünk a bioszférában*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Wackernagel, M. – W. E. Rees (1996):** *Our Ecological Footprint*. (Magyarul: *Ökológiai lábnyomunk*. Budapest: Föld Napja Alapítvány, 2001.)
- Watson, R. T. et al. (eds.) (2001):** *Intergovernmental Panel on Climate Change Third Assessment Report – Climate Change 2001: Synthesis Report*. Cambridge: Cambridge University Press. (A teljes szöveg elérhető a www.ipcc.ch címen is.)
- Zsolnai L. (1989):** *Másként gazdálkodás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ajánlott olvasmányok:

- Gadó Gy. P. (szerk.) (2000):** *A természet romlása, a romlás természete*. Budapest: Föld Napja Alapítvány. (Magyarország helyzete.)
- Homer-Dixon, T. (2004):** *Környezet, szűkösség, erőszak*. Budapest: Typotex Kiadó. (Kitűnő összefoglaló munka a természeti erőforrások szűkösségére visszavezethető fegyveres konfliktusokról a téma legjobb szakértőjétől.)
- Lányi A. (szerk.) (2000):** *Térmez és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest: Osiris Kiadó. (Klasszikus és újabb humánökológiai írások, köztük számos remekmű.)
- McDaniel, C. – J. Gowdy (2002):** *Az édenkert kiárusítása – Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest: Typotex Kiadó. (Remek, olvasmányos könyv egy biológus és egy közgazdász szerző együttműködéséből.)
- Schumacher, E. F. (1991):** *A kicsi szép*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Az alternatív közgazdaságtan klasszikusa.)
- Standovár T. – R. B. Primack (2001):** *A természetvédelmi biológia alapjai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (Remek, részletes tankönyv.)

Vay M. (szerk.) (2004): *Meddig vagyunk? – Válogatott írások a Védegylettől.* Budapest: noran.

***

- Cohen, J. E. (1995):** *How Many People Can the Earth Support?* New York: Norton. (Alighanem a legjobb könyv a népesedési problémáról.)
- Laurance, W. F. (1999):** Reflections on the tropical deforestation crisis. *Biological Conservation* 91, pp. 109-117. (Kiváló összefoglaló cikk a trópusi erdőirtásokról.)
- McNeill, J. R. (2000):** *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century.* New York: Norton. (Kitűnő könyv a XX. század történelméről az emberi környezetátalakítás szempontjából.)
- Takács-Sánta A. (2004):** The major transitions in the history of human transformation of the biosphere. *Human Ecology Review* 11(1), pp. 51-66. (A cikk teljes szövege elérhető www.humanecologyreview.org/111.htm címen is.)
- Turner, B. L. II. et al. (eds.) (1990):** *The Earth as Transformed by Human Action: Global and Regional Changes in the Biosphere over the Past 300 Years.* Cambridge: Cambridge University Press. (Sokszerzős, vaskos kompendium, a legátfogóbb mű az ember természetátalakító tevékenységéről.)

Takács-Sánta András

Ökológus, az ELTE-n végzett 1998-ban. Fő érdeklődési területe: az ember természet-átalakító tevékenységének okai és következményei. Ebben a témában végez kutatásokat, illetve tart kötelező és speciális kollégiumokat az ELTE Természettudományi, illetve Társadalomtudományi Karán 1999 óta. Számos tanulmánya, publicisztikája, vitacikke, hozzászólása jelent meg különböző lapokban. A Védegylet civil ökolitikai szervezet alapító tagja és munkatársa.

Boda Zsolt

A környezetszociológia felé

Sükösd Miklós tanulmányához tizenegy hozzászólás érkezett – ez a tizenkettődik. A többsége igen kritikus: az írást úgyszólván darabokra szedik (Dányi Endre, Kiss Ulrich, Pintér Róbert, Z. Karvalics László), vagy totálisan elutasítják (Dessewffy Tibor, Hammer Ferenc). Mások viszont mintha totálisan elfogadnák (Lányi András, Pásztor János, Takács-Sánta András, Vay Márton). Ezt onnan gondolom, hogy ezek a hozzászólások Sükös Miklós írásáról nem sokat szólnak, különösen nem bírálón – inkább az eredeti tanulmány állításait igyekeznek megvédeni a kritikusokkal szemben, vagy nem is szólnak másról, mint a kritikusok kritikájáról. Tudományos viták esetében merőben szokatlan az, hogy a hozzászólók ennyire egymással szemben álló táborokba tömörüljenek, a teljes elutasítás vagy a teljes elfogadás álláspontjára helyezkedve. Az ilyesmi inkább a politikai, az ideológiai vagy a hitviták sajátja.

Magam is úgy vélem, hogy Sükösd Miklós írása – végső soron – nem tudományos dolgozat, hanem gondolatgazdag esszé. Ugyanakkor értem és elfogadom az írást védelmezők számos érvét is. Az alábbiakban ezért az „egyfelől-másfelől” hintapolitikáját folytatva, az eddigi vita fényében igyekszem értelmezni az írást, és közben kifejtem saját álláspontomat is a témáról.

Az írás szabályos, a környezeti médiaszociológia tárgyában készült tudományos dolgozatnak indul (bár kétségtelen, hogy a műfaji meghatározás tekintetében már a mottók elbizonytalanítják az olvasót, hiszen afféle krédónak tűnnek, mintegy előlegezve a tanulmány üzenetét). Kijelöli a vizsgálat tárgyát, kategóriákat határoz meg, majd hipotézist fogalmaz meg. Néhány oldallal később azonban az olvasó időközben erősödő gyanúja bizonyosságba fordul: az írás nem tanulmány, hanem számos érdekes és provokatív gondolatot megfogalmazó esszé, amelynek nyelvezete is egyre költőibbé, irodalmiassá válik, hogy aztán az utolsó oldalon egy apokaliptikus vízióban érje el a csúcspontját.

Következésképpen magam is jogosnak gondolom mindazokat a bíráló megjegyzéseket, amelyek a tudományosságot kérik számon az íráson. Ezt a várakozást ugyan is bevezetőjével éppen a dolgozat kelti a gyanútlan olvasóban. Nem sorolom föl a hozzászólásokban megfogalmazott összes olyan kritikát, amellyel egyetértek. Néhány mozzanatra még visszatérek, most csak címszavakban: az írás nem tisztázza azokat a (médiá)elméleti alapokat, amelyekre épít; differenciálatlanul használja a kategóriákat (például „a” média fogalmát); egyoldalú és elfogult képet mutat „a” média szerepéről a környezeti problematikában; nem szól a közönségről, a befogadás módjairól, illetve egysíkúan a manipulálható, „agymosott” médiafogyasztó képét sugallja; vitatható állításait nem támasztja alá sem elméleti érvekkel, sem empirikus adatokkal.

Mondani sem kell, hogy az elméleti alapok, a kategóriák vagy a hipotézisek kifejtésének hiánya nem fogható a szűkös keretekre. Mindezek bemutatása röviden is elintézhető, utalva a releváns szociológiai elméletekre, a szakirodalomra – ha pedig ezek hiányoznak, akkor nyilvánvalóvá kellett volna tenni, hogy a szerző mely pontokon él feltevésekkel. Nem kell továbbá pozitivistának, de még popperistának sem lenni ahhoz, hogy efféléket elvárjunk egy önmagát tudományos tanulmánynak defini-

áló írástól. Polányi Mihály szerint (aki pedig sokat tett a tudomány objektivista mítoszának lerombolásáért) a tudomány egy „tiszteletre méltó hagyomány”, amelynek legitím eljárásai vannak. Ennek fényében nincs igaza Lányi Andrásnak, amikor azt írja, hogy „sosem tudunk eleget”, és az igazság nem a számok összeadásán múlik. Kicsit egyszerűsítve (hiszen vannak kvalitatív kutatási módszerek stb.): a tudományos igazság igenis a számok összeadásán, de legalábbis a tudomány normáinak és eljárásainak követésén múlik, merő procedurális logika alapján. Ettől még nem lesz persze magasabbrendű mondjuk a művészet vagy a vallás igazságánál. Szívesen egyetértek továbbá azzal is, hogy a legfontosabb dolgokról a tudomány nyelvén nem tudunk szólni – de akkor ne is akarjunk úgy csinálni, mintha.

Az írást elutasító kritikusok azonban meglátásom szerint túl messzire mentek, és a szerzőnek már olyan megállapításait is megkérdőjelezték, elvetették, amelyek pedig védhetők. Továbbá Sükösd Miklós számos olyan állítást tesz, amelyeken legalábbis érdemes elgondolkodni, és bár hiányzik mögülük az elméleti vagy empirikus alátámasztás, egy empatikus olvasatban legalább hipotéziseknek azért tekinthetők. Lássuk ezek a közül a legfontosabbakat!

A kritikusok (elsősorban Dessewffy Tibor, Hammer Ferenc és Kiss Ulrich) mind szükségét érezték, hogy Sükösd Miklós dolgozatának axiomatikus kiindulópontját is relativizálják: azt, hogy van ökológiai krízis, amelyért elsősorban a modern társadalmak a felelősek. Az ezzel kapcsolatos ostoba és arrogáns megjegyzéseik joggal váltották ki a „környezetvédők” felháborodását. A globális ökológiai krízis ugyanis *tudományos ténynek* tekinthető, abban az értelemben, ahogyan a természettudományokban beszélhetünk tényekről (a „tiszteletreméltó hagyományokra” támaszkodó eljárások alapján stb...). Az ENSZ égisze alatt működő Kormányközi Éghajlatváltozási Bizottság például a világ vezető klímakutatóiból áll, és lassan húsz éve vizsgálja a klímaváltozás lehetőségét és benne az ember szerepét. Az egymást követő jelentéseik egyre nagyobb bizonyossággal állítják, hogy 1.) a légkörben az utóbbi két évszázadban feldőszultak az üvegház hatású gázok, és ez a földi átlaghőmérséklet 0,3-0,6 Celsius fokra emelkedését okozta az elmúlt száz évben, valamint előreláthatóan 2-3 fokos emelkedést fog okozni a XXI. század folyamán; 2.) e jelenség mögött az emberi tevékenység áll. A becslések szerint a fosszilis energiahordozók (szén, olaj, gáz) elégetésével az emberiség az ipari forradalom óta több szén-dioxidot juttatott a levegőbe, mint az azt megelőző tízezer évben (!). A mezőgazdasági művelés a talajban kötött szén-dioxidot szabadította fel, valamint csökkentette a szénmegkötő erdők kiterjedését. Mindezek miatt a légköri szén-dioxid koncentráció ma mintegy 33 %-kal magasabb az ipari forradalmat megelőző időszakhoz képest. Ugyanígy részletes vizsgálatok bizonyítják a fajpusztulás drámai mértékét, az ózonréteg elvékonyodását, a talaj és a vizek fokozódó kémiai szennyeződését, a globálisan rendelkezésre álló ivóvíz mennyiségének csökkenését.¹

¹ Magyarul is számos olyan kiváló mű áll rendelkezésre a globális ökológiai válságról, amelyekből tájékozódni lehet: például Carson (Carson, 1995), Darvas (Darvas, 2000), Ehrlich (Ehrlich, 1995), Faragó (Faragó, 1993), Faragó – Kerényi (Faragó – Kerényi, 2003), Pálvölgyi (Pálvölgyi, 2000), Rakonczai (Rakonczai, 2003), Vida (Vida, 2001), Wäckernagel – Rees (Wäckernagel – Rees, 2001), valamint „A világ helyzete” című, évente megjelenő kiadvány.

Sok persze a bizonytalanság, hiszen az ökológiai rendszerek komplexitása hatalmas. Nem tudjuk például bizonyosan, hogy az éghajlatváltozásnak milyen hatásai lesznek: a tengerszint-emelkedés (nem elsősorban a jéghegyek elolvadása, hanem a tengerek hőtágulása miatt) ugyan bizonyosnak látszik, ám például a Golf-áramlat leállása (és így Európa északi felének eljegesedése) csak modellekre alapozott feltevés. A Sükösd Miklós által is axiómának elfogadott állítás igaza felől azonban nincs kétség: az ember globális méretekben és drámai sebességgel alakítja át a környezetét. Ezt az átalakítást nemcsak azért nevezhetjük pusztításnak, mert fajok millióinak az eltűnésével jár, hanem azért is, mert az emberre nézve is pusztítóak a következményei. (Egy jó kis fajpusztítás, kedves Deseffy Tibor, nemcsak azért nem jár az emberiségnek, mert a többi élőlényrel szemben morálisan helytelen, hanem elsősorban azért, mert saját életlehetőségeinket tesszük tönkre általa. A biodiverzitás ugyanis nemcsak a szafari-turisták által fényképezett afrikai nagyvadakat jelenti, hanem azon ökoszisztémákat és a bennük élő baktériumokat, gombákat, algákat is, amelyek az alapvető „ökoszisztéma-szolgáltatásokat”, így az élő talajt vagy a levegőt számunkra előállítják.) Nincs tehát igaza Kiss Ulrichnak, amikor Sükösd Miklós írásán számon kéri az ökológiai krízis tényének igazolását. Speciel itt nem hiányzott semmilyen igazolás.

Ugyancsak nem szorul hosszabb tárgyalásra az, amit Sükösd – helyesen – egy bekezdésben elintézett: hogy tudniillik a globális ökológiai krízisért elsősorban a fejlett országok társadalma a felelős. Bizony, kedves Hammer Ferenc, pontosan a média-fogyasztó városi középosztály pusztítja leginkább a környezetet: szobájában energiafálgondiconál és még számos elektromos eszköz található, garázsában benzinégető autósoda, hűtőjében a sokezer kilométert utaztatott déligyümölcs. Neki dolgoznak az erőművek, a gyilkos permetezőszereket használó intenzív mezőgazdaság, a vegyipar, a műanyagipar, az olajipar, az ő kedvéért épülnek az autópályák... Minden számítás azt mutatja, hogy a világ lakosságának leggazdagabb 20 százaléka fogyasztja el az erőforrások mintegy 75 százalékát: például a világnépesség 5 százalékával rendelkező Egyesült Államok felelős a klímaváltozást okozó gázok kibocsátásának 20 százalékáért.

Természetesen az ember mindig is nagy találékonysággal alakította át maga körül a természeti környezetet, mint erre Z. Karvalics László is utal. Csak azt nem tudom, ez az érv miért nyugtat meg bárkit is. Az a tény, hogy őseink kezdetleges eszközökkel és néhány kecskenyájjal is képesek voltak pusztasággá változtatni korábban virágzó vidékeket (lásd a Termékeny Félhold történetét), inkább el kellene, hogy borzasson minket: hiszen akkor vajon mire vagyunk képesek most, vegyiparral, sokmillió autóval, atomerőművekkel – és bombákkal?! Bizony, míg korábban elsősorban fizikailag és viszonylag lokálisan tettünk tönkre ökoszisztémákat, most a fizikai pusztítás mellett a vegyi, a biológiai (lásd géntechnológia) és a sugárszennyezési módszerek gazdag arsenálját vetjük be a Földanya ellen, a mélytengerektől a sztratoszféráig otthagya kézjegyünket.

Ebben az értelemben a modernitáskritika teljesen helyénvaló. Szerethetjük a modernitást kilencvenkilenc okból (én majdnem ennyi okból szeretem is), van azonban legalább egy, ami miatt elfogadhatatlan (és ez abszolút belső kritika): egyelőre nagyon úgy néz ki, hogy önpusztító. Mivel azonban a modern társadalom környezetpusztítása már globális kiterjedésű, sőt, maga a modern társadalom is lassan világméretű, hiszen ez az uralkodó fejlődési irány, amelyet majd' minden ország elfogad, félt, hogy pusztulása nem „csak” egy társadalom, hanem – fogalmazzunk egyszerűen – a világ katasztrófája lesz.

Teljesen legitim kutatási irány tehát, ha a társadalomtudósok górcső alá veszik a modern társadalom és gazdaság intézményrendszerét, azt vizsgálva, hogy azok miként járulnak hozzá a modern társadalmak ökológiailag destruktív, és fenntarthatatlan (értsd: az ember életlehetőségeit és életminőségét fenyegető, mert persze valahányan biztosan el tudnak vegetálni egy eljegesedett Európában is, betonbunkerekben, gázmaszkban) működéséhez. Az ökológiai közgazdaságtan például a gazdaság elméletét és gyakorlatát vizsgálja ilyen szempontból (vö. Pataki – Takács-Sánta, 2004). Milyen hallgatóságos vagy kifejezett értékek és milyen, a valóságra vonatkozó előfeltevések vezetnek a modern közgazdaságtan? Milyen intézményi logikák határozzák meg a piacgazdaság működését? Milyen más típusú modelleket és gazdasági gyakorlatokat találhatunk, amelyek képesek integrálni a környezet megóvásának szempontjait is? És így tovább.

Mármost Hannigan (Hannigan, 1995) szerint a környezeti szociológiának két alapvető kutatási iránya van. Az egyik a környezetkárosítás társadalmi okait vizsgálja. A másik azt, hogy miként jön létre és hogyan alakul a környezeti diskurzus, a környezetvédelmi tudatosság; mi ebben a tudománynak, a médiának vagy az új társadalmi mozgalmaknak a szerepe. (Én egy harmadikat is hozzátennék, amelyet szépen példáz Homer-Dixon magyarul idén megjelent könyve: A környezet károsodása milyen – elsősorban negatív – hatással van a társadalmi intézmények hatékony működésére?) Hannigan a saját megközelítését konstruktivistának vallja, és akárcsak a környezet-szociológusok többségét, őt is elsősorban a másodikként említett téma érdekli, vagyis hogy miként jön létre a környezetről való társadalmi tudás. Ugyanakkor leszögezi – és én mélyen egyetértek vele –, hogy a konstruktivizmusnak nem kell totális relativiz-mushoz vezetnie a környezeti problémák mibenlétét illetően. A környezetről – mint bármi másról – való tudásunk persze társadalmi konstrukció, és valóban izgalmas azt tanulmányozni, hogy ez a konstrukció milyen tényezők hatására változik; melyek a meghatározó témacsomópontjai; melyek az uralkodó metaforái; és így tovább. Jó okunk van azonban azt gondolni, hogy már tudunk annyit az ökológiai krízisről, hogy létét elfogadjuk, és így persze az elsőként említett problémakör vizsgálata is teljesen legitim. Egy ilyen vizsgálódást szükségképpen nem kizárólag a tiszta megismerői érdek vezérli (ha van ilyen), azaz normatív elemeket is fog tartalmazni. Mivel abból indul ki, hogy elismerten valami baj van a társadalmunkkal, arra törekszik, hogy e baj gyökereit azonosítsa, és adott esetben ajánlásokkal éljen a terápiát illetően is. Ugye nem kell érvelnem amellett, hogy a normatív mozzanat korántsem idegen a társadalomtudományoktól? A modern közgazdaságtan például abból indul ki, hogy az emberek számára a gazdasági jólét növekedése fontos, így egész elméleti konstrukciója és gyakorlati ajánlásai e cél előmozdítására irányulnak.

Sükösd Miklós írása, nekem úgy tűnik, szándéka szerint egy olyan környezet-szociológiai tanulmány akart volna lenni, amely azt vizsgálja, hogy egy bizonyos társadalmi intézmény (a média) miként járul hozzá a környezetpusztító modern társadalom működéséhez. Mint kiindulópont ez teljesen védhető. Személy szerint intuitíve elfogadom az írás számos megállapítását is: egyetértek azzal, hogy a kereskedelmi média napirendje, uralkodó narratívái, a fogyasztói társadalom értékrendjének és viselkedési mintázatainak mint hegemon (azaz legitim módon nehezen megkérdőjelezhető – vö. Gramsci) diskurzusnak a bemutatása valóban nem a „zöld” megközelítésnek kedveznek. Számos más megállapítást ugyan vitathatónak, de mindenképp további

vizsgálatra méltónak gondolok. Érdekes lenne például megvizsgálni, hogy a globális média (és globális tartalmai) vajon milyen típusú attitűdöket erősítenek inkább: a „kicsi, véges, sebezhető világ” érzését, vagy valóban a „bárhol ott lehetsz, bárholnan elmehetsz, sehova sem tartozol” kontingenciáját. Egy másik nagy kérdés a médiakörnyezet és a valóságos környezet szembeállítása, amelyet minden médiaszociológus hozzászóló hevesen vitatott. Személy szerint bonyolultabbnak gondolom ezt a problémát annál, hogysem kézfeltartással helyben eldönthetnénk. Jó pszichológiai érvek szólnak ugyanis amellett, hogy a különböző tapasztalási módok nem egyformák vagy egyenértékűek. Ha ez az egyén esetében így van, akkor – bár nem szeretnék a módszertani individualizmus hibájába esni – legalábbis elgondolkodtató, hogy a kollektív tudatot ez miképp befolyásolja. (Miért van az, hogy az Interneten kötött kapcsolatok nem olyan tartósak, mint a „valóságosak”? Van egy fogadásom, hogy ezen az sem fog segíteni, ha „real time” kép- és hangkommunikáció zajlik az ismerkedő felek között.)

Túl azonban azon a már jelzett problémán, hogy az állítások nincsenek megfelelően igazolva a tudomány diskurzusával, az egész tanulmányban látok még egy komoly hiányosságot. Tudniillik azt, hogy Sükösd Miklós eljárásával szemben a média nem tekinthető csupán olyan társadalmi intézménynek, amely a fennálló rendet stabilizálja, működteti. Az ökológiai közgazdász megteheti, hogy csak azt vizsgálja, miként és mennyire nem fenntartható a gazdaság. A környezeti médiaszociológus azonban nem teheti meg, hogy csak a Hannigan által elsőként említett problémakörrel foglalkozik, ugyanis a média (a tudomány és az oktatás mellett) az egyik legfontosabb mező, amelyen a társadalmi tudás termelése és elosztása zajlik. Ha van valamennyi környezeti tudatosság, akkor létrejöttében vizsgálni kell a média szerepét is.

Rémisztő, ugyanakkor elképesztően izgalmas folyamatnak vagyunk szemlélői és résztvevői: az ökológiai szempontból ön- és közveszélyes modern társadalom próbál szembenézni saját ön- és közveszélyes mivoltával. Abban Hammer Ferencnek nincs igaza, hogy ez valami gyökeresen új dolog lenne: a történelem folyamán számtalan emberi közösség került abba a helyzetbe, hogy alkalmazkodnia kellett az általa drámaian átalakított természeti környezet feltételeihez. Jónéhány közösségnek, társadalomnak ez sikerült, bár néha azon az áron, hogy szigorú környezethasználati vagy családpolitikai szabályokat kellett bevezetnie, esetleg gyökeresen át kellett alakítania szokás- és értékrendszerét (néhány példa in: McDaniel-Gowdy, 2002). A környezeti tudatosság mostani kialakulása persze annyiban más, hogy a korábbiakhoz képest összehasonlíthatatlanul komplexebb, és így fenntarthatatlanságában is komplexebb társadalomban megy végbe. A legkevesebb, ami állítható, hogy ez a kihívás mennyiségében, vagyis „kilóra” nagyságrendekkel túl felül minden korábbit. Izgalmas kérdés tehát, hogy ha ez az önreflexív folyamat tovább megy (elindulni ugyan elindult, de még leállhat), akkor az milyen intézmények átalakulásával fog járni. Mennyire marad a modern társadalom önmaga, és mennyire változik meg, ha fenntarthatóvá válik? Mennyire képes hasznosítani saját vívmányait (tudomány, technika, piac – és média), és mennyiben fog teljesen más intézményeket, működési módokat, értékeket és érzékenységeket kifejleszteni?

Van tehát dolga a környezetszociológusnak. Annak is, amelyik a médiával foglalkozik. Úgy vélem azonban, hogy nem akkor jár el helyesen, ha a médiát egyoldalúan csak mint a rendszert stabilizáló, hegemon logikát megtestesítő intézményt ábrázolja. Minden hétköznapi tapasztalatunk azt sugallja, hogy az ökológiai krízisről igenis van kollektív tudás, zajlik valamiféle közbeszéd, sőt, ez a diszkurzív folyam (na jó: patlak) szélesedik is. Ha Sükösd Miklósnak igaza lenne, és a média kizárólag „anti-ökologikus” tartalmakat közvetítene, és a hatása abban merülne ki, hogy stabilizálja a világot felélő fogyasztói kultúra értékeit és viselkedésmintáit, akkor a helyzet még a mainál is sokkal rosszabb lenne! A tények ugyanis mást is mondanak: például az emberek többsége minden felmérés szerint tud a környezeti problémákról, aggasztja őket, a legfontosabb problémák közé sorolják stb. Ami meglepő, hogy persze országoként vannak különbségek, de azért ez világszerte így van, nemcsak Skandináviában, hanem Argentínában, és Indonéziában is (Dunlap et al., 1993). A kilencvenes évek a nyugati világban a zöldmozgalom felfutását hozták minden mérce szerint: értékszociológiai vizsgálatok a posztmodern értékek megerősödését, valamint a környezetvédőkbe vetett bizalom növekedését mutatják (Inglehart, 1997), a zöld szervezeteknek kibővült a tagsága, megnőtt a számukra juttatott adományok összege, s így a Greenpeace és a WWF költségvetése is megsokszorozódott.

Magyarországon a felmérések hasonló eredményeket mutatnak. Az emberek az ökológiai krízist az egyik legfontosabb világproblémának tartják (Székely, 2003). A budapestiek szerint a környezet állapota az öt legfontosabb probléma között van, a magyar fiatalok szerint a második legfontosabb probléma (megelőzve a gazdaság állapotát), a 35 év alatti internetező nők az öt legfontosabb téma között említik stb. stb. Hogyan lehetséges mindez? Világunk alapvetően nem fenntartható, ráadásul napi sokórányi médiafogyasztásból is egy konzumerista ideológia ömlik ránk – ehhez képest (legalábbis az attitűdök és az ismeretek szintjén) az emberek sokkal „zöldebbek”, mint amilyenek lenniük kellene. (Lehet, hogy még így sem elég zöldek, de ez más kérdés, no meg bonyolultabb is.) Az általános zöldülés ráadásul a kilencvenes években zajlott le, amikor pedig a kereskedelmi média robbanása is megtörtént szerte a világban, nemcsak Magyarországon – ez pedig Sükösd Miklós feltevését a kereskedelmi média és a környezetrombolás ok-okozati kapcsolatáról legalábbis meggyengíti.

Van-e meggyőző elméletünk a média társadalmi szerepéről ma, amikor „a” média nagyon sok mindent jelent, írott sajtót, százféle tévéadót, na és az Internetet a maga „bázisdemokratikusabb” kommunikációs módozataival? Tudjuk-e, hogyan folyik a médiatartalmak befogadása? Valóban csak egyoldalú manipuláció és passzív befogadás lenne az egész? Biztos, hogy a befogadás bonyolultabban megy, mintsem hogy direkt módon indoktrinálna minket „a” média – benne vagyunk mi is aktívan, valamint az a közösség, amellyel értelmezzük, feldolgozzuk az élményeket. Lehet például, hogy a Népszabadság rövid híre a Pentagon éghajlatváltozási vészforgatókönyveiről sokkal fontosabb, mint 10-20 órányi ValóVilág, reklám, és szappanopera. Talán ott inkább van az az érzésünk, hogy a „valóság” bejelentkezett, míg az utóbbiak sokórányi médiakábulata ugyan befolyásol, persze, de mégis, valahol tudjuk, hogy ez nem igazi. Mindezen hatásokról nem tudunk semmit.

A média továbbá lehetővé teszi a globális szolidaritás létrejöttét, és megint: vannak evidenciák, amelyek azt mutatják, hogy ezt a lehetőséget valamelyest be is teljesítette. James Rosenau szerint a mai nemzetközi kapcsolatokat többek között az vál-

toztatta meg, hogy megsokasodtak a „fejlett analitikus készséggel és érzelmi kompetenciával rendelkező egyének”, akik képesek a komplex vagy a térben távoli eseményekről is megfelelő információt szerezni (pl. az Interneten keresztül), és ezekről politikai-morális állásfoglalást kialakítani. A világpolitika is megváltozott tehát, és részben a média miatt, amely közel hozza a távoli eseményeket. A globális problémák (ózonritkulás, éghajlatváltozás, fajok kihalása), vagy akár a regionálisak (savas esők okozta erdőpusztulás a szomszéd országban) érzékeléséhez, megértéséhez pedig nem az kell-e éppen, hogy tudjunk arról, máshol mi történik? Ezeket a problémákat lokálisan nehéz érzékelni, felfogni, ehhez más kell: hogy lássuk a szemgyulladós, vak chilei birkákat, az erdejükből elüldözött amazonasi indiánokat (vö. Sting akciója), a leöldökölt bálnákat. Tény, nem ezek uralják a tabloid médiát, de azért csak előfordulnak benne. És egy ilyen drámai kép nem nyom-e többet a latban, mint sokórányi tabloid Spektrum és Walt Disney giccs?

Ha a befogadás útjai tényleg kanyargósabbak, mint gondoljuk, az persze megnehezíti a médiaszociológus helyzetét is. Hiszen a média és a környezet problémáját nem szükségképpen világítja meg egy egyszerű tartalomelemzés: lehet, hogy a környezetvédelmi témák részaránya éppen csökkent a médiában, de mivel már más a befogadó közeg, és mondjuk nem kisértettségű értelmiségi műsorokban, hanem az átlagnézőt mellbeverő Fókusz-riportokban van az a kevés, ami van, így is jobban hat, mint korábban.

Ezek a gondolatok semmiképpen sem kívánják azt sugallni, hogy a média „környezetbarát” lenne, és a lehető legjobban végezné a dolgát a fenntartható társadalom előmozdításában. Nem kell tudósnak lenni ahhoz, hogy tudjuk: ez természetesen nincs így. Csupán arra kívántam rámutatni, hogy a tények sokfélék, és ha meg akarjuk érteni a környezeti diskurzus dinamikáját, akkor differenciáltabban érdemes szemügyre venni és vizsgálni a média szerepét is – hiszen ez az egyik legfontosabb tere a környezeti diskurzusnak is.

Azt sem gondolom, hogy a környezettudatosságnak az a növekedése, ami az elmúlt két évtizedben világszerte lezajlott, elegendő lenne. Természetesen nem elég, hiszen a társadalom, amelyben élünk, továbbra is fenntarthatatlan módon működik. De lehet, hogy nem pusztán mennyiségi kérdéstről van szó, mint ahogy azt előző mondatom is sugallhatta. Sok mindenben múlik, hogy mitől változik meg az ember viselkedése vagy a társadalom működése. Meglehet, korunk a par excellence skizofrén kor, amelyben minden nehézség nélkül kerülnek agyunkban egymás mellé kognitív nehezen összeegyeztethető tudattartalmak, és mi vígan együtt tudunk élni ezzel a kognitív disszonanciával. De az is biztos, hogy a cselekvés csak részben függ a tudatosságtól és az értékektől. A környezettudatos cselekvéshez már más, társadalmi, strukturális, infrastrukturális stb. lehetőségek, működőképes, elérhető és megfizethető alternatívák is kellene. A környezetszociológusnak tehát mindenképp túl kell lépnie a média vizsgálatán, ha arra kíváncsi, melyek az ökológiailag fenntarthatatlan társadalmi működés okai, és hogyan változtathatók ezek meg.

IRODALOM

- Carson, Rachel (1995):** *Néma tavasz*. Budapest, Katalizátor Iroda
- Darvas Béla (2000):** *Virágot Oikosnak. Kísértések kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén*. Budapest, LHarmattan
- Dunlap, R.E. – G.H. Gallup, Jr. – A.M. Gallup (1993):** „Of Global Concern: Results of the Health of the Planet Survey”, *Environment*, 35(9), pp. 7-15.
- Ehrlich, Paul – Ehrlich, Anne (1995):** *A fajok kihalása*. Budapest, Göncöl
- Faragó Tibor (1993):** „Közös üvegházunk”, *Környezet és Fejlődés*, III/6-7, pp. 41-46.
- Faragó Tibor – Kerényi Attila (2003):** *Nemzetközi együttműködés az éghajlatváltozás veszélyének, az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére*. (KvVM, Budapest)
- Hannigan, John A. (1995):** *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective*. London, Routledge
- Homer-Dixon, T. F. (2004):** *Környezet, szűkösség, erőszak*. Budapest, Typotex Kiadó
- Ingelhart, Ronald (1997):** *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Changes in 43 Societies*. Princeton, Princeton University Press
- McDaniel, Carl N. – John M. Gowdy (2002):** *Az édenkert kiárúsítása. Példázat a természet tönkretételéről*. Budapest, Typotex Kiadó
- Pálvölgyi Tamás (2000):** *Az új évezred környezeti kihívása: az éghajlatváltozás*. Budapest, LHarmattan
- Pataki György – Takács Sánta András, szerk. (2004):** *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szövegyűjtemény*. Budapest, Typotex
- Princen, Thomas – Matthias Finger (1994):** *Environmental NGOs in World Politics. Linking the Global and the Local*. London, Routledge
- Rakonczi János (2003):** *Globális ökológiai problémák*. Szeged, Lazi Könyvkiadó
- Rosenau, J. N. (1997):** *Along the Domestic–Foreign Frontier. Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge, Cambridge University Press
- Székely Mózés (2003):** *Világproblémák világgépünkben*, PhD értekezés, ELTE BTK Pszichológia Doktori Iskola
- Vida Gábor (2001):** *Helyünk a bioszférában*. Budapest, Typotex
- Wackernagel, Mathis – William E. Rees (2001):** *Ökológiai lábnyomunk. Hogyan mérsékeljük az ember hatását a földön?* Budapest, Föld Napja Alapítvány

S z é k e l y M ó z e s

A média hatása a világprblémákra A tematizálás és a közvélemény alakulásának lehetséges viszonyrendszere

Eloolvassa Sükösd Miklósnak az *Információs Társadalom* 2003/3-4. számában megjelent, „Totális mediálitás és ökocídium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai média-kritika” című cikkét és a beérkezett összes reagálást, arra jutottam, hogy hozzászólásként megrövidítve, átszerkesztve elküldöm a Jel-Kép egy korábbi számában megjelent, a tárgyhoz kapcsolódó munkámat.¹

Kérdés, mi lehet ennek a hozzáadott értéke. Egyrészt kiegészítheti a témában felmerült hivatkozásokot azokkal (a szociál)pszichológiai megközelítésekkel, amelyeket a vitába bekapcsolódott szerzők nem említettek és kevésbé ismerhetnek. Másrészt a hitviták, az értékütközések, a paradigmaticus meg nem értés és a zsigeri adokkapok mellett a résztvevők többsége számára feltehetőleg fontos kiindulási tények továbbgondolásának is teret adhat. Harmadrészt a kutatások folytatásához nyújthat támpontokat, amennyiben amennyiben – gondolom – többen szívesen továbbhaladnánk a jelenségkör megértésében. Remélem, írásom hozzájárulhat a vita előrehaladásához.

A média kulcsszerepet játszik abban, hogy mi kerülhet fel a közgondolkodás napirendjére, mely problémák fontosak, s a tömegkommunikációs iparban dolgozók határozzák meg, hogyan kell értelmezni az egyes eseményeket. Egyszerre gyakorol hatást a közvélemény számára elérhető témakörökre és a róluk kialakuló attitűdökre. Kiemelten igaz ez a világproblémák – köztük a környezeti problémák – észlelésére és felidézésére, amelyek sokszor távoli helyekhez, emberekhez és eseményekhez kötődnek. Jelen tanulmányomban a média által közvetített problémakörök előfordulási gyakoriságait vetem össze a felnőtt magyar lakosság reprezentatív mintáján kapott kategóriacsoportok említési gyakoriságaival.

A média és a közvélemény: a témaválasztás és a megfogalmazás

A közvélekedés alakulásában a médiumok hatása a régóta ismert és vizsgált jelenségek közé tartozik. Nyolcvan évvel ezelőtt Walter Lippmann az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy a sajtószabadság társadalmában az újságíróknak meghatározó szerep jut a közvélemény homlokterébe kerülő témák kiválasztásában. Különösen igaz ez a mindennapok megszokott közegétől és gondjaitól távol eső témakörök, például a világproblémák esetében. Az emberiség egészét érintő kérdéskörök megismerése éppúgy a médián keresztül képzelhető el, mint ahogy az összetett jelenségek értelmezése is többnyire a tömegtájékoztató feladata és felelőssége. Ez utób-

¹ A jelen írás eredeti változata a Jel-Kép 2003/4. számában (27-45.o.) jelent meg.

bit szinte létrejötte óta számonkérjük a médiumoktól, ahogy Lippmann fogalmaz a a sajtó szerinte kifejezetten szeszélyes tematizálásáról: „olyan, mint a fényszóró nyugtalanul imbolygó sugara, amely hol az egyik, hol pedig a másik eseményt emeli ki a sötétből” (Lippmann, 1922).

Az utóbbi évtizedekben egyre nő a média által felvállalt témák és a közvélekedés összefüggéseivel foglalkozó kutatások száma. A kezdetek óta nyilvánvaló, hogy bár a szerkesztők elhitethetik magukkal, hogy csupán a közönség igényeinek igekezzenek megfelelni, valójában irányítják a közvélemény figyelmét, és meghatározzák, miről gondolkodjanak és beszéljenek az emberek (Cohen, 1963). Már az első empirikus vizsgálatokban részletesen elemezték a tematizálás funkcióit (McCombs – Shaw, 1972), a vezető hírek és a világról alkotott nézetrendszerek kapcsolatát (Erbring – Goldenberg – Miller, 1980). A tömegkommunikáció napirendet meghatározó szerepének alapeseteitől (Rogers – Dearing, 1988), a közgondolkodás intenzitástól és változatosságtól függő témaészlelésének ingerküszöbén át (Neuman, 1990; Brosius – Kepplinger, 1990) jutunk el a média közvélekedést érintő torzításainak részletes összefoglalásáig (lásd pl. Kinder – Sears, 1985). A legradikálisabb nézőpontok pedig – miközben nem kérdőjelezzik meg a magasan képzett, kiválóan teljesítő és becsületes újságírók professzionalizmusát – úgy vélik, hogy elsősorban a médiumok tulajdonosai között meghatározó nagyvállalatok és állami szereplők érdekei határozzák meg, mi látható, hallható vagy olvasható a nagyközönség számára (Chomsky, 1989; 1999).

A közvélemény formálásában a közbeszéd napirendjével azonos jelentőségűek az egyes témakörök megfogalmazásai, és fogalmi keretei. Ahogy a tömegkommunikációban elsőrendű a tárgyalt esemény megszövegezése, ez éppúgy központi fontosságú a jelenség megítélésében is, miként azt a választás pszichológiáját elemezve Tversky és Kahneman több mint két évtizede részletesen kifejtette. A megfogalmazás egyaránt kiemeli a lényegét és meghatározza a társadalmi viták lehetséges dimenzióit (Gamson – Modigliani, 1987), miközben leegyszerűsíti a bonyolult és sokrétű problémákat. Például egy politikai vita lefordítása a feketék és fehérek közötti megkülönböztetés, a faji diszkrimináció nyelvére teljesen más véleményeket vált ki, mintha ugyanezt pusztán gazdasági kérdésként kezelnék (Kinder – Sanders, 1990). Az egyre növekvő számú empirikus vizsgálat igazolja, hogy a közvélemény alakulása nyilvánvalóan és szisztematikusan függ a véleményformálók által használt fogalmi keretektől, a hangsúlyozott és a figyelmen kívül hagyott megközelítésmódoktól (lásd pl. Nelson – Kinder, 1996). A közgondolkodásban tárgyalt témakörök megfogalmazásai így az elitcsoportok retorikai fegyverének tekinthetők, amelyekkel érdekeiket és ideológiájukat támaszthatják alá (Kinder, 1998).

Világproblémák és média: mediatizált kommunikáció és kiterjesztett szolidaritás

A világproblémák, mint távoli jelenségek elsősorban mediatizált csatornákon keresztül ismerhetők meg. A személyes tapasztalati keretekbe a tömegkommunikáción keresztül illeszkednek be, így kap értelmet a globális világ, így tudatosodnak és válnak érzelmileg felfoghatóvá a világesemények (Giddens, 1991). A globális problémák tudatosulása a médiának köszönhetően tudatosulása segítheti elő a világgondok meg-

oldásáért érzett morális felelősségvállalás kialakulását, a távoli népek sorsa iránti érzékenység, a tág értelemben vett „szolidáris individuum” megjelenését a mindennapokban (Beck, 1992; Thompson, 1995; Berking, 1996). Miközben egyre növekvő számú kutatás foglalkozik a médiumok által közvetített, főként a hírműsorokból megszerzhető „közös tudás” fogyasztásával, addig viszonylag kevés szó esik a kommunikációnak a befogadóra gyakorolt hatásáról (Cottle, 1998).

A környezeti problémakör esetében találunk néhány kivételt. Allan Mazur tartalomelemzést végzett az Egyesült Államokban elsődleges hírforrásnak tekintett *The New York Times* 1987-1996 közötti környezeti vonatkozású híryanagyaiban. Egyik meglepő következtetése, hogy a média által felvetett globális témák gyakoriságai alig költődnek az adott terület tudományos felismeréseihez, vagy a környezet tényleges fizikai állapotának változásaihoz. Másrészt úgy véli, hogy a híradások mennyisége, s főként azok leegyszerűsített képeinek ismétlései meghatározó befolyást gyakorolnak a közgondolkodásban kimutatható hangsúlyokra. Amikor a 80-as évek végén az ökológiai kérdésekről növekvő számú információt juttatott a média az emberekhez, akkor a közvéleménykutatásokban is többen számoltak be ezek fontosságáról, míg a 90-es évek elején egy éppen fordított tendencia írható lefigyelhető meg (Mazur, 1998). Hasonló összefüggést állapítottak meg Hongkongban is. Az írott sajtó környezeti problémákkal foglalkozó cikkeinek száma és a hongkongiak környezeti tudatosodása (a szervezeti közreműködés, a híradásokra fordított figyelem és a kormányzattal szembeni elvárások) az 1983-1995 közötti időszak elején együtt emelkedtek, majd folyamatosan vesztek jelentőségükből (Chan, 1999).

Egy másik például Louise Phillips diskurzus-elemzése szolgál. Fiatal párokkal Dániában felvett interjúi alapján három különböző közlési keretet különített el. Az ökológikus ökológiai diskurzusban a vizsgálati személyek felelős környezetkímélő viselkedést mutattak. A tipikus fogyasztói diskurzus arra ösztönöz, hogy minden cselekvési szándék fogyasztói magatartásban öltön testet. A mindennapok kényszereinek diskurzusai az idő szorításáról, az anyagi korlátokról és a személyes készségek hiányáról szólnak. A média-tapasztalatokból építkező ökológikus ökológiai elköteleződés a mindennapok közlésvilágába ágyazódva többnyire fogyasztói döntésekben ölt testet. A globális problémák közvetett, kizárólag a médiumokon át feltáruuló valósága egyértelműen elkülönül a megtapasztalt hétköznapi létezésétől, s így az egyes ember csak korlátozott szerepet érez magáénak a súlyos társadalmi gondok kezelésében (Phillips, 2000).

Közvélemény és világproblémák: környezet, szegénység és háborúk

A világproblémákkal kapcsolatos vélekedéseket 2000 januárjában mértük fel az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000 fős mintán. A vizsgálat itt elemzendő első szakaszában előstrukturálás nélküli, nyitott kérdéseket tettünk fel, amelyekben a világ legátfogóbb problémáit kerestük, rangsorolás és a válasszámok korlátozása nélkül. Az eredmények azt igazolták, hogy az ezredfordulón a mindennapok gondjai mellett jut időnk foglalkozni az emberiség nagy gondjaival is. A megkérdezettek 95,1%-a önállóan meg tud nevezni globális problémákat – kétharmaduk egynél többet is – , s

a válaszok szokatlan tartalmi gazdagságot mutatnak, a témakörök megkapóan széles körét ölelik fel. (A tartalomelemzés és a statisztikai feldolgozás részleteiről, illetve a környezettel kapcsolatos eredményekről lásd Székely 2002a és 2002b.)

A teljes mintán a környezet (35,0%), a szegénység (32,4%) és a háborúk (30,6%) problémakategóriáit említették a legtöbben, amit a megélhetési problémák és a munkanélküliség (21,1%), majd a betegségek és az éhezés (16,1% és 14,3%) kérdéskörei követték. Az egyes rétegek gyakorisági rangsorai (néhány túlzottan kis elemszámú részmintától eltekintve) gyakorisági rangsorai – a szignifikánsan különböző csoportokra vonatkoztatva – megegyeznek egymással, azaz az egyes problémaköröket lényegében azonos arányban hangzottak elemlítették a nők és férfiak, az idősebbek és fiatalabbak, a különbözőképpen iskolázottak és az eltérő lakóhelyű válaszolók között. Példaként a *Környezetszennyezés és pusztítás*, illetve a *Politikai és gazdasági problémák* kategóriacsoportjainak legfontosabb jellemzőit mutatjuk be a rétegzettségben fellelhető – az egységes képet néhány ponton megbontó – szignifikáns differenciákon keresztül.

Reprezentatív mintánkban a világ problémáinak tárgyalása a válaszok relatív többségéből a környezet közismert problémaköreit hívta elő (bár a szegénységtől és háborúktól szignifikánsan nem különböző mértékben). A nem és a lakóhely szerinti szociológiai rétegekben rétegekben gyakorlatilag egyforma arányban vetődik vetődött fel ez a problémakör. Az életkorral viszont függvényeszerű (lineáris) kapcsolat volt kimutatható ki: a fiatalabbak lényegesen többször említik említették a környezet ügyét világproblémaként, mint az idősebbek. A 60 év felettiek átlaga 27,6%, a 40 év alattiaké 41,3% (a két csoport eltérése a náluk fiatalabbaktól, illetve idősebbektől szignifikáns). Hasonlóképp szoros, és a szociológiai változók esetében kiemelkedően erős a lineáris összefüggés a környezetszennyezés és az iskolázottság között (a változó varianciájának 3,8%-át magyarázza a tanultság). A gyakoriságok közötti különbségeket jól jellemzi a legfeljebb alapfokon iskolázottaknál mért 22,4%-os előfordulási arány szembeállítása a diplomások 53,3%-os hasonló arányszámával. Összefoglalva az 1960 után született fiatalabbak, és a minél magasabb (de kiemelten a felsőfokú) végzettségűek számára jelentenek egyet a világ problémái a környezeti problémákkal.

A megkérdezettek egytizede általános politikai és gazdasági természetű gondokat nevezett meg világproblémaként. Nem és iskolázottság szerint nincsenek jelentős különbségek. A városiak számára ez kis mértékben jelentősebbnek tűnik: 11,7%-os arányban említették, míg a községekben lakók csupán 7,1%-ban – mintha az utóbbiak árnyalatnyival nagyobb távolságot tudnának tartani a politikai jellegű témáktól. Az életkori csoportok között a 40 év alattiak némileg ritkábban említik ezt (7,2%-uk, szemben a többiek 12,2%-ával), míg a legtöbbször a 40-60 év közöttiek vetik fel (átlagosan 13,8%-ban). A 18-19 évesek 10,0%-os aránya viszont közel kétszerese a huszonevesek 5,3%-os arányának, ami ugyan a kis elemszám és a legfiatalabbak kis létszámú mintája miatt nem szignifikáns, de jelzés értékű az általános politikai-gazdasági kérdéskörök életkori dinamizmusát illetően jelzésértékű. Összességében tehát a politikai és gazdasági problémák esetében a nagyjából azonos eloszlást mutató szociológiai rétegek közül finoman kiemelkednek ki a középkorú és város lakó felnőttek.

A hírműsorokban megjelenő problémakörök: politika, gazdaság és bűnözés

A világproblémák asszociatív említéseit elemezve joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a társadalmi rétegeken átívelő egyöntetű gyakoriságok – s a mindemellett még durva eszközökkel is kitapintható, egyszersmind a felszínességre rácáfoló árnyalatnyi különbözőségek – milyen közös forrás(ok)ból táplálkozhatnak. Vajon nem egy lényegében azonos információforrás határozza meg az alacsonyan és magasan képzettek, a fővárosiak és vidékiek, a fiatalok és idősek számára lényegében egyforma választásokat? Számos vizsgálat igazolta például, hogy a népesség minél nagyobb aránya minél több időt tölt a televízió képernyője előtt, a valóságról alkotott felfogásuk annál inkább azonossá válik, legyőzve minden más réteg- vagy csoportspecifikus hatást (Gerbner et al., 1986). A fentebb bemutatott vizsgálatban nem volt módunk a megkérdezettek véleményének hátteréről tudakozódni, így csak utólagosan kísérlethettük meg a lehetséges okok feltárását. A legvalószínűbb közös befolyásoló tényezőként szinte természetes módon a média adódik, hiszen sem az oktatásban, sem a hétköznapiakban, illetve a munkahelyeken nem találunk a lakosság többsége számára elérhető információkat, s amit mégis, azok döntő többségükben szintén a médiából erednek.

Az Országos Rádió és Televízió Testület Irodája a vizsgálatunk időszakában is folyamatos tartalomelemzést végzett az elektronikus média hírműsoraiban. Tekintettel arra, hogy a távoli világ problémáinak problémáiról a legszélesebb rétegekhez eljutó ismeretei ismeretek feltehetően leginkább ezen ezekből a forrásokból származhatnak, így a legnézettebb és leghallgatottabb híradások témaköreit véltük célszerűnek összevetni saját eredményeinkkel. A hírek kiválasztását indokolja továbbá, hogy főműsoridőben – néhány kivételtől eltekintve – csak ezek tekinthetők „komoly aktuális” programoknak, még a közszolgálati csatornákon is sokan látják ezeket, ha pedig a nézettségi mutatókban élenjáró kereskedelmi médiákat vizsgáljuk, ott ebben az időszámban a híradásokon kívül szinte minden program a könnyű szórakozás kategóriájába tartozik (Terestyéni, 2001). Feltételeztük, hogy a média tematizálása hatással van a megkérdezettek asszociatív véleményére, leegyszerűsítve: minél gyakrabban foglalkozik a televízió vagy a rádió főműsoridőben egy-egy problémakörrel, az annál nagyobb valószínűséggel hívható elő az egyébként többségében tévét néző és híreket hallgató interjúalanyokból egy kérdőíves felmérés során.

Az ORTT Műsorelemző Osztálya rendelkezésünkre bocsájtotta a világproblémákról szóló kérdőívünk felvételét megelőző 3 három átlagosnak tekinthető hónap, 1999 szeptember, október ése és november közötti időszak adatait. A tartalomelemzés eredeti szempontjai természetesen nem egyeztek pontosan az általunk kitűzött célokkal. A műsorfolyam tartalmi feldolgozása elsősorban a magyar vonatkozású eseményekre koncentrált, így a minket érdeklő nemzetközi hírek többsége sajnálatosan kimaradt a részletes témakörök szerinti besorolásból. A Magyarországot érintő műsoregységekben megjelenő témák gyakoriságai azonban durva közelítésben támpontul szolgálhatnak az összevetéshez. Ez részben a szerkesztők általános (a bemutatni kívánt jelenségek körre, és nem azok specifikus vonatkoztatási környezetére jellemző, ezáltal a nemzetközi és a hazai hírekre egyaránt érvényes) témaválasztási szempontjaival indokolható, részben azzal, hogy a kérdőíves vizsgálat interjúalanyai

számára sem választódnak el mindenkor élesen a múltbeli, gyakran hallott témakörök konkrét keretei.

Elemzésünkbe a közszolgálati csatornák közül az MTV1 esti (19.15) Híradóját, a Kossuth Rádió Reggeli (6.00-7.00), Déli (12.00) és Esti (18.00) Krónikáját, a kereskedelmi adásokból a TV2 Tények (18.30), az RTL Klub Híradó (18.30), valamint a Danubius, illetve a Sláger Rádió Reggeli hírek (kb. 6.30) c. műsorait vontuk be. A hazai vonatkozású hírekre leszűkített minta – egységes kódutasítás alapján csaknem száz előre megadott témalista alapján beazonosított és kódolt – 6855 műsoregységének 10.604 témakörét soroltuk be a felmérésünkben alkalmazotthoz igazított kategóriarendszerbe. Bár az egyes csatornák kódolt műsoregységeinek száma, továbbá a műsoregységenként megkülönböztethető témakörök mennyisége némileg eltérő, azonban ez a témák gyakorisági sorrendjét – végső soron – nem befolyásolja.

Feltűnő, hogy mind a televízió, mind a rádió közszolgálati és kereskedelmi csatornáinak hírműsoraiban lényegében azonos gyakorisággal fordulnak elő az egyes témakörök. A témacsoportok gyakorisági sorrendjeinek szignifikáns korrelációs együttműködési minden egyes csatorna, illetve médiumtípus összevetésében rendkívül magasak, 0,862 és 0,995 közé esnek. Az ezredforduló hazai elektronikus tömegtájékoztatásában magasan kiemelkedve minden második hírben szerepet kap a politika (52,5%), s a hírek több mint harmada gazdasági vonatkozású információkról szól (35,9%). Ehhez képest jelentősen lemaradva a híregységek ötöde kapcsolódik a bűnözéshez (20,4%), s némileg kevesebb esetben tárgyalnak a megélhetéssel (árakkal, bérekkel, munkanélküliséggel) foglalkozó jelenségeket (14,0)). Számottevő még az oktatás, a tudomány, és a kultúra megjelenése (8,5%), de a többi tématerület (pl. szociálpolitika, környezetvédelem, kábítószeres, egészségügy) egyike sem gyakoribb a hírműsorokban 5%-nál.

Az eredmények több ponton egybecsengenek a televíziós hírműsorok korábbi – hasonló tartalomelemzéseken alapuló, de átfogó kategóriák helyett egyes kiemelt témakörökre koncentráló – vizsgálatainak eredményeivel. Egyrészt a közszolgálati és a kereskedelmi programfolyamok egészének különbözőségei ellenére a hírstruktúrákban globálisan hasonló képet kaptak valamennyi csatorna napirendre vett témaköreit illetően. Másrészt – legalábbis a kereskedelmi tévék elindulását követően, így már 1997 végén is – a konkrét politikai tartalmak (pl. pártok versengése, NATO- vagy EU-csatlakozás, korrupció stb.) a bűnözés és közbiztonság, illetve a megélhetéssel és gazdasági kérdésekkel foglalkozó műsoregységek uralták a televíziók hírműsorait (Terestyéni, 1998). A közszolgálati és kereskedelmi csatornák témastruktúrájának – vizsgálatunkkal lényegében azonos időszakban végzett – részletesebb összehasonlításai is hasonló következtetésekre jutottak: az egyes témakörök arányai különbözőek, de gyakorisági sorrendjeik megegyeznek, s mindkét médiumtípusnál a „katasztrófa-tematika” mindkét médiumtípusnál megelőzi a politikai, illetve a gazdasági híreket, miként mindhárom lényegesen többször fordul elő, mint az egyes társadalompolitikai témák – az oktatás, az egészségügy, a szociálpolitika vagy a környezet (Nyilas, 2000).

Média – világprobléma – közvélemény

A felnőtt magyar lakosság által legfontosabbnak tartott problémakategóriák és az elektronikus tömegtájékoztató „kedvenc” témakörei meglehetősen távol esnek egymástól. Az alábbi táblázat első két oszlopában egymás mellé helyeztük az összehasonlítható kategóriacsoportok gyakorisági sorrendjeit, s látható, hogy az első három helyen a társadalmi kérdések teljesen eltérő jelenségeköréit találhatjuk. Talán a megélhetés (az árak, a bérek és a munkanélküliség) az egyetlen nagyjából azonos súllyal kezelt terület a médiában és a közgondolkodásban. Különösen figyelemre méltó, hogy az itt nem elemzett nemzetközi vonatkozású hírekben is túlsúlyos politikai és gazdasági témák (kiegészülve a bűnözéssel, terrorizmussal és katasztrófákkal) szinte mindent átható előfordulási aránya ellenére a közvélemény ettől teljesen eltérő prioritásokat fogalmaz meg: a hazai médiában szinte meg sem jelenő éhezés és népesedés (!) problémakörei mellett a környezet, a szegénység, a háborúk és a betegségek ügyeit.

A világproblémák, a médiatémák és a hazai gondok összehasonlítható kategóriacsoportjainak gyakorisági rangsorai

Világproblémák gyakorisági sora (nyitott kérdések)	Hírműsorok téma gyakoriságai (hazai vonatkozású hírek)	Hazai problémák rangsora (zárt kérdések)
Környezetszennyezés	Politika és gazdaság	Alkohol, cigaretta, kábítószer
Szegénység és egyenlőtlenségek	Bűnözés	Szegénység és egyenlőtlenségek
Háborúk, fegyverkezés	Megélhetés, munkanélküliség	Környezetszennyezés és pusztítás
Megélhetési problémák, munkanélküliség	Oktatás, kultúra, tudomány	Egészségtelen életmód, elkényelmesedés
Betegségek	Katasztrófák, balesetek	Járványok, gyógyíthatatlan betegségek
Erőszak, bűnözés	Szociálpolitika	Etnikai és vallási fanatizmus
Politikai és gazdasági problémák	Honvédelem, NATO	Háborúk és fegyverkezés
Etnikai és vallási fanatizmus	Drogkérdés	Túlzott fogyasztás, értelmetlen túltermelés
Alkohol, cigaretta, kábítószer	Környezetvédelem	Kulturális elszigetelődés, analfabetizmus
Egészségtelen életmód	Kisebbségek, menekültek	
	Sport	
	Egészségügy	

Kontrasztosabbá teszi a képet, ha mindezek mellé állítjuk az ugyanezen reprezentatív minta válaszai alapján felállított legjelentősebb hazai problémák fontossági sorát. Kiderül, hogy például a már említetteken kívül például az itthon legnagyobb társadalmi veszélynek tartott „alkohol, cigaretta és kábítószeres” kérdéskörei alig-alig jelennek meg a média központi helyein (a perifériákon se túl gyakran), vagy a szintén joggal jelentősnek tartott betegségek és az egészségtelen életmód ügye a média egyik legmostohábban kezelt témája. (A hírműsorok témáinak gyakorisági sorrendjei sem a világproblémák említésével, sem a hazai rangsorral nem mutatnak szignifikáns korrelációt.)

Tankönyvek, kutatások és összegző tanulmányok sora igazolta már a fogyasztási szokások és a tömegkommunikáció szoros kapcsolatát (lásd pl. Székely, 2003). A marketing, s azon belül a reklámozás ma is egyik leghatékonyabb alkotóeleme az ismétlés, az információk (termékek és márkák) sulykolása. A média komoly (nem kizárólag a szórakoztatást szolgáló) műsorai közül a híradásokat sugározzák egyedül főidőben, s az emberek döntő többsége valóban figyeli is ezeket az adásokat. Az itt leggyakoribb témák alapján a politikának és a gazdasági kérdéseknek kellene az vezető helyeket elfoglalniuk a társadalom problémamarangosoraában vezető helyeit elfoglalnia. Egyik irányból a média befolyása miatt, másik irányból pedig azon sokat hangoztatott szerkesztői állítás alapján, miszerint a műsorstruktúrát a „köz igényei” alapján állítják össze. Ezzel szemben – egy média-konform, zárt problémalista helyett önálló, nyitott, asszociatív problémafelvetési szituációban – a megkérdozettek a szegénység, a környezet, a háborúk és a betegségek kezelését vélik legfontosabbnak.

Az egyik oldalon tehát a közvélemény a létezés hosszú távon (is) legfontosabb alapkérdéseit – környezet, szegénység, háborúk, éhezés, betegségek – veti fel, a másik oldalon a média a rövid távú politikai és gazdasági problémákat helyezi előtérbe. Röviden: az adóforintokból és hirdetési bevételekből fenntartott tömegtájékoztatás az ügyek jelentőségétől és súlyosságától teljesen eltérő szempontok szerint tematizál. Gerbner szerint a nézettségi mutatók növeléséért folyó hajsza, a veszteségesség fenyegetésének elkerülése olyan mértékben leszűkíti a televíziós műsorok lehetséges tartalmait, hogy a fogyasztónak lényegében nem maradnak „valódi” alternatívák. Közben a választható csatornák száma többszörösére nőtt, a programok változatossága drasztikusan csökkent: „az átfogó tartalmi sémák nagy része, mint például a cselekmény szerkezete, a szereposztás, a társadalmi típusok és a szereplők sorsa közös a legtöbb műsorféleségben és a hírekben is” (Gerbner, 2000.: 23). A hírérték pénzben mért maximalizálása kizárja az igazságossági, a szociális, az etikai, és az esztétikai értékek figyelembe vételét. Nem a közfigyelem a kérdés, hanem a hirdetőknak való megfelelés, vagyis annak elérése, hogy a néző azt, annyit és úgy fogyasszon, ahogyan azt a reklámok súlykolják sulykolják.

Az ellentmondások feloldása és megértése további, lényegesen mélyebb és összetettebb kutatások megvalósítását elvégzését igényli. Egyrészt érdemes megvizsgálni, hogy a sajtó „önálló hatalmi ág” szerepében egyáltalán elkerülheti-e a hatalomhoz szorosan kötődő politika és gazdaság ennyire túlzottan tűnő tárgyalását, vagy erről lemondva épp e kontrolláló funkcióját kényszerülne feladni. Másrészt az is kérdéses, hogy az olyan „felszíni” hatások, mint amit az emberek által kevésbé fontosnak tartott témák napról napra való tárgyalása jelent, vajon milyen mértékben befolyásolják a tömegtájékoztatás fogyasztóinak értékrendjét, attitűdjeit, vélekedéseit és viselkedését a problémakörök felvetésének és rangsorolásának absztrakt területén. Erőforrásaink felhasználása és újraelosztása mindazonáltal épp a keveset tárgyalt témakörökben (egészségügy, környezet, szociálpolitika stb.) jelentős, s itt egyszerre lenne szükség a társadalom minél hitelesebb tájékoztatására, az egyik oldalon, illetve a „köz véleményének” figyelembe vételére a másikon.

IRODALOM

- Beck, Ulrich (1991):** *The risk society*. London, Sage.
- Berking, H. (1996):** Solidary individualism. The moral impact of cultural modernization in late modernity. In Lash, S. – Szerszinsky, B. – Wynne, B. (eds.): *Risk, environment and modernity. Towards a new ecology*. London, Sage.
- Brosius, H. B. – Kepplinger, H. M. (1990):** The agenda-setting function of television news. Static and dynamic views. *Communication Research*, 17: 183-211.
- Chan, Kara (1999 summer):** The media and environmental issues in Hong Kong 1983-95. *International Journal of Public Opinion*, 11(2): 135-151.
- Chapman, Graham – Kumar, Keval – Fraser, Caroline – Gaber, Ivor (1997):** *Environmentalism and the mass media. The North-South divide*. London, Routledge
- Chomsky, Noam (1989):** *Necessary illusions. Thought control in democratic societies*. London, Pluto Press.
- Chomsky, Noam (1999):** *Profit over people. Neoliberalism and global order*. New York, Seven Stories Press
- Cohen, B. (1963):** *The press and foreign policy*. Princeton, Princeton University Press.
- Cottle, S. (1998):** Ulrich Beck, „Risk society” and the media. A catastrophic view? *European Journal of Communication*, 13(1): 5-32.
- Erbring, L. – Goldenberg, E. – Miller, A. H. (1980):** Frontpage news and real-world cues. Another look at agenda-setting by the media. *American Political Science Review*, 24: 16-49.
- Gamson, W. A. – Modigliani, A. (1987):** The changing culture of affirmative action. In Braumgart, R. A. (ed.): *Research in political sociology*. Greenwich, JAI Press, Vol. 3.: 137-177.
- Gerbner, George (2000):** *A média rejteget üzenete*. Budapest: Osiris.
- Gerbner, George – Gross, Larry – Morgan, Michael – Signorelli, Nancy (1986):** Living with television. The dynamics of the cultivation process. In: Jennings, Bryant – Zillman, Dolf (eds.): *Perspectives on media effects*. New York: Lawrence Erlbaum.
- Giddens, Anthony (1991):** *Modernity and self-identity*. Cambridge, Polity Press.
- Kinder, Donald R. (1998):** Opinion and action in the realm of politics. In Gilbert, Daniel T. – Fiske, Susan T. – Lindzey, Gardner (eds.): *The handbook of social psychology*. 4th ed. New York, McGraw-Hill, pp. 778-867.
- Kinder, Donald R. – Sanders, L. M. (1990):** Mimicking political debate with survey questions. The case of white opinion on affirmative action for blacks. *Social Cognition*, 8: 73-103.
- Kinder, Donald R. – Sears, David O. (1985):** Public opinion and political action. In Lindzey, Gardner – Aronson, Elliot (eds.): *The handbook of social psychology*. 3rd ed. New York, Random House, pp. 659-741.
- Lippmann, Walter (1922):** *Public opinion*. New York, Macmillan.
- Mazur, Allan (1998 Dec.):** Global Environmental Change in the News: 1987-90 vs 1992-6. *International Sociology*, 13(4): 457-472.
- McCombs, M. E. – Shaw, D. L. (1972):** The agenda-setting function of the media. *Public Opinion Quarterly*, 36: 176-187.

- Nelson, T. E. – Kinder, D. R. (1996):** Issue frames and group-centrism in American public opinion. *Journal of Politics*, 58: 1055-1078.
- Neuman, W. R. (1990):** The threshold of public attention. *Public Opinion Quarterly*, 54: 159-176.
- Nyilas György (2000):** Összehasonlító elemzés az MTV1 és a TV2 esti, főműsoridős híradójáról. *Jel-Kép*, (4): 59-86
- Phillips, Louise (2000 Jun.):** Mediated communication and the privatization of public problems. Discourse on ecological risks and political action. *European Journal of Communication*, 15(2): 171-207.
- Rogers, E. M. – Dearing, J. W. (1988):** Agenda-setting research. Where has it been, where is it going? In Anderson, J. (ed.): *Communication yearbook*. Newbury Park, Sage, pp. 555-594.
- Székely Mózses (2002a):** Világproblémák tükröződése világképünkben. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2): 5-27.
- Székely Mózses (2002b):** Globális problémák és a környezet. *Szociológiai Szemle*, 12 (3): 116-134.
- Székely Mózses (2003):** A fogyasztói magatartás alapjai. A lélek- és a gazdaságtan alapfeltevései a fogyasztásról. In: Hunyady Gy. – Székely M. (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Terestyéni Tamás (1998):** A tévéhíradók kínálata és a közönség. *Jel-Kép*, (2): 57-67
- Terestyéni Tamás (2001):** A magyarországi televíziós műsorkínálat 2000-ben. *Jel-Kép*, (1): 42-65.
- Thompson, J. (1995):** *The media and modernity. A social theory of the media*. Cambridge, Polity Press.

S z é k e l y M ó z s e s

Fizikus, 1994-ben végzett az ELTE TTK-n, diplomamunkáját a statisztikus mechanika matematikai alapjai témából írta; 2003-ban az ELTE Szociálpszichológia szakán doktorált. 2003-tól az ELTE Tudományszervezési, Pályázati és Innovációs Központ vezetője és a MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoport tudományos munkatársa.

Egyéb megbízások, választott funkciók és szakmai tevékenységek: 2004- Nemzeti Fejlesztési Hivatal (vezetési tanácsadó); 2003- Komfort Országos Egészségpénztár (az Igazgatótanács elnöke); 2002-Környezeti Nevelési és Kommunikációs Programiroda (felsőoktatási és vezetési tanácsadó); 2000- ELTE kutatásvezető (Világproblémák; 'Cultural Creative' Hungarian Survey); 1996- ELTE oktató (Társadalmi programok értékelése; Nemzetközi viszonyok pszichológiája; Világproblémák szociálpszichológiája; Gazdaságpszichológia).

Email mozes@ludens.elte.hu

Pressing Lajos

Az illúzió illúziója
Buddhista gondolatok Sükösd Miklós ökológiai
médiakritikájához

Sükösd Miklós „Totális medialitás és ökocídium” (*Információs Társadalom*, 2003. III. évf. 3-4 sz., pp. 131-146.) című tanulmányában megrázó helyzetképet fest a fogyasztói társadalom két pregnáns aspektusának, a természeti környezet pusztításának és a társadalom médiával való átítatottságának kapcsolatáról. Jóllehet Sükösd egyes kritikusi e két látszólag távoli jelenségcsoport létét, illetve súlyosságát is kétségbe vonják, az igazán új, s talán leginkább vitatott gondolat a szerző megállapításai között az, hogy ezek között oksági kapcsolatot igyekszik kimutatni.

A cikk körül kialakult szakmai vitához csupán laikus olvasóként tudok hozzászólni, de ha már megkérdeztek, néhány szubjektív megjegyzés ezzel kapcsolatban is kikívánczok belőlem. A vitázók egyik szekértáborát alkotó társadalomtudósok bírálataiban meggyőzőek azok az érvek, amelyek a vizsgált jelenségek komplexitásához képest Sükösd gondolatmenetének túlzottan leegyszerűsítő jellegét kérik számon. A média a modern társadalomnak csak egyik aspektusa vagy alrendszere, míg a természetromlás a társadalmi-történeti komplexum egészének egyik legfenyegetőbb outputja. Ezért ha a medialitás outputra gyakorolt hatásáról érvényes kijelentéseket akarunk tenni, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a médianak a társadalmi-gazdasági rendszer egészéhez és egyéb alrendszerekhez fűződő viszonyait. Tudományos oldalról a média differenciáltabb szemlélete iránti igény is jogosnak tűnik.

Egy rövid tanulmány azonban nem léphet fel e kérdések teljes komplexitásukban történő vizsgálatának igényével, és bevezetőjében maga Sükösd is kijelöli hipotézise szűkebb vonatkoztatási kereteit. Mint olvasó, a tanulmány körül kibontakozó vitától részben éppen azt vártam volna, hogy továbbgondolja és kontextusba helyezve is megvizsgálja Sükösd rendkívül érdekes téziseit. Sükösd érvelése tudományos értelemben talán nem bizonyító erejű, ahhoz azonban eléggé fajsúlyos és elgondolkodtató, hogy legalábbis mint heurisztikát komolyan vegyük. Sajnálatos, hogy bírálói az érdemi vizsgálat helyett – Boda Zsolt pártatlan és valóban színvonalas elemzését kivéve – egyszerűen lesöprik azt az asztalról. A helyből történő éles elutasítást még az sem indokolja, ha a szerző a tudományos publikációk etikettjét némileg lazán kezelve az esszéisztikus stílusnak tesz engedményeket. Alighanem igaza van Takács-Sánta Andrásnak, amikor úgy véli, hogy itt valójában világnézetek, értékrendek csapnak össze.

Ez persze nem teszi értelmetlenné a vitát, csak áthelyezi annak súlypontjait. Az értékrendek ütköztetése nagyon is fontos lehet, amikor valamennyiünk jelenéről és jövőjéről van szó. Mert ha igaza van is Z. Karvalics Lászlónak abban, hogy ember által előidézett ökológiai válság és környezetpusztítás az iparosodást megelőző korokban is előfordult, a jelenlegi ökológiai válság ezektől globális jellegét illetően mégiscsak alapvetően különbözik. Bizonyos problémákat gazdasági és katonai eszközökkel ideig-óráig (egyelőre még) át lehet terhelni a fejlődő országokra, a Nagy-Britanniát száj- és körömfájás járvánnyal elfertőző szaharai homokfelhőt, a klímaváltozás következtében fellépő elsivatagosodást és orkánokat, a nukleáris és olajtechnológiai katasztrófák következményeit nem lehet az országhatárokon kívül tartani. A mai válságot nem le-

het elvándorlással, új termőterületek feltáráásával vagy új technológiák kifejlesztésével megoldani. Elvándorolni nincs hová, az emberi életnek pedig vannak olyan biológiai és lélektani – mondjuk így: természeti – előfeltételei, amelyek technológiai úton nem pótolhatók. Vagy ha mégis, és komolyan vehető alternatívának tekintjük azt az egyes technofanatikusok által propagált és sajnos magasan finanszírozott kutatási projekteken is testet öltő rémálmot, amely az embert húsgép alapú információfeldolgozó rendszerként kezelve a teljesen mesterséges táplálás és reprodukálás felé vesz irányt, nos, akkor a tápsó-oldatok, a spermajekciók, a tápszer- és vitamin-pirulák, a mesterséges napfény és a neurocsipek mellett bizonyosan szükség lesz olyan mesterségesen gerjesztett élmény- és gondolatvilágra is, amely a létünk természeti alapjába való szerves és bensőséges beágyazódás lélektani alapszükségletét kiváltja.

Ebből a perspektívából nézve a *Mátrix* negatív utópiája nem is olyan képtelenség, legfeljebb a szórakoztatóipar igényeinek megfelelően kissé primitíven van megfogalmazva. Ha azonban megnézzük jelenlegi helyzetünket – a vegyipari és géntechnológiai alapú földművelést, az ipari hústermelést, a mesterséges táplálékkiegészítőket, gyógyszereket és ipari adalékok fogyasztását, a saját testünkhöz való viszonyunkat a születéssel kezdődő és a halál utáni boncolással és ipari feldolgozással végződő áttechnikizáltságát, az élő természettel való kapcsolat visszaszorulását, a természeti tér aggasztó zsugorodását és az életformák gazdagságának pusztulását, az ipari termékeknek az emberi létezésben elfoglalt igen magas arányát – , akkor legalábbis számot kell vetnünk a lehetőséggel, hogy a saját természeti gyökereinkkel való kapcsolatunk az átlagember szintjén esetleg már most is visszavonhatatlanul megbomlott. Ebben az esetben pedig a médiának nemcsak az lehet a funkciója, hogy politikai és gazdasági érdekeket juttasson érvényre, vagy önmaga által gerjesztett igényeket elégítsen ki, hanem fogyasztását bizonyos alapvető lélektani szükségletek, hiányállapotok is motiválhatják. Amikor a média, pl. az Internet használata függőségi betegség formáját ölti, mindig kimutathatók olyan alapvető – legtöbbször az intim és szociális kapcsolatok terén jelentkező – lélektani megoldatlanságok, amelyeket a beteg a reális szinten hozzájuk kapcsolódó szorongás miatt nem képes kezelni. A média virtuális világa ilyenkor kompenzatorikus menekülési útvonalat és részleges – látszólagos – szükséglet-kielégítést kínál, ami legalábbis elkerülhetővé teszi a problémával való nyílt konfrontációt. Honnan tekintjük azonban a média fogyasztását kóros függőségnek? Ez éppúgy definíció kérdése, mint az, hogy mikortól tekintjük kóros függőségnek a cigarettázást. Ha léteznek olyan, a modern világban általánosan kielégítetlen lélektani alapszükségletek és megoldatlanságok, amelyek médiafogyasztásra ösztönzik az embereket, akkor Sükösd hipotézise már nem is látszik annyira abszurdnak. Mint ahogy a kábítószer is konzerválja és elmélyíti azokat a problémákat, amelyek elől menekülve a függő személy a drogra rászokott, a médiáról sem lehetetlen – legalábbis bizonyos aspektusában – a természetpusztítást, a civilizációs szorongást és természetesen egyéb szorongató társadalmi problémákat is önmagunk elől „álcázó” társadalomlélektani elhárító mechanizmusként, egyfajta „elektronikus drogként” gondolkodni.

Teljesen egyetértek a társadalomtudósokkal abban, hogy a média sokarcú és összetett jelenség, s a Sükösd írásában felvetett gondolatok annak csupán egy részaspektusát érinthetik, ennél többet azonban maga a szerző sem állít. Annyit azonban megérdemelne ez a hipotézis, hogy komolyan megvizsgáljuk, melyek a média fogyasztását motiváló lélektani tényezők, s hogyan hat vissza mindez az ember valóságérzé-

kelésére? A probléma egyik nehézsége, hogy az elkerülő és szorongásos háttérű motívációk empirikusan nehezen mérhetők, mivel ezeket természetük szerint az emberek kiszorítani igyekeznek a tudatos önreflexió köréből. A médiában dolgozó magas beosztású barátom említette egyszer azt a megfigyelését, hogy a rádiót és televíziót a *horror vacui* működteti. Ez az izgága nyugtalanság azonban nem biztos, hogy a média alkotóinak neurotikus szorongása; könnyen meglehet, hogy ők is csak a néző „ürességtől való rettegését” anticipálják szakmájukból fakadó érzékenységgel. Végső választ talán csak az adhatna, ha mondjuk egy-két hétre hirtelen kikapcsolnánk minden médiát, s megfigyelhetnénk, mihez kezdenének az emberek az így felszabadult „üres” idővel?

Ha már heurisztikában gondolkodunk, a vita több megszólalójához hasonlóan én sem tudok eltekinteni a témával kapcsolatos meghatározó személyes élményeimtől. A média fejlődésével szinte együtt nőttem fel, a vezetékes néprádiótól a városkában található összesen három fekete-fehér televízióon keresztül egészen addig, amíg minden háztartásnak nélkülözhetetlen kellékévé nem vált a színes TV. Saját bőrömmön tapasztaltam, hogyan szorította ki egyre inkább e vidéki környezetben a televízió a korábbi szerves és intenzív rokonai és baráti kapcsolatokat, együttléteket. A természeti környezet pusztulását és elszennyeződését gyermekkori emlékeimhez mérem. Nyilván ízlés és értékrend kérdése, mennyiben kárpótol valakit mindezért az, hogy a bevásárlóvárosok pultjain diszkrétan édeskés zenére márkajelzéssel ellátott cuccok között turkálhat. A változás üteme azonban, amit mind a technológiai és életmódbeli átalakulás, mind a természet pusztulása oldalán alig fél évszázad alatt átéltem, mindenképpen megdöbbentő, ijesztő és figyelmeztető.

Néha az az érzésem, mintha kortársaim többsége, akiknek mindez fel sem tűnik, elvesztette volna az emlékezetét. Zárójelbe téve ez felvet egy Sükösd által nem említett, de gondolatmenetébe nagyon is illeszkedő munkahipotézist: vajon hogyan befolyásolja az emberek tudatát átítató medialitás a múlthoz és emlékeikhez való viszonyukat? A múlt érzelmi és értékrendbeli devalválása ugyan nem médiasajátosság, hiszen a rövidülő technológiai megújulási ciklusok és a divat marketingszerepe a fogyasztói társadalom lényegévé teszik az újdonságokra és az aktualitásra irányuló szinte kizárólagos figyelmet. Termékeinek rendkívül rövid életciklusával azonban, figyelembe véve a fogyasztásával eltöltött jelentős időt is, a múlthoz való attitűd áthangolásában is kiemelt jelentősége lehet a médiának. Hiszen a tartalomlemező kutatók kivételével ki olvas tegnapi vagy múlt heti újságot, nem is beszélve a TV-nézésről vagy rádióhallgatásról, melynek médiumai műfajilag is tulajdonképpen csak jelen időben (a műsorsugárzás folyamatában) értelmezhetők? Bármilyen szintű valóság legyen is számunkra a műsor, a vele kapcsolatos élmények naponként ismétlődő, folyamatos és gyors kisöprése a tudatból már csak tanuláslélektani törvényszerűségek okán is kell, hogy kondicionálja bizonyos mértékben az élményeink megőrzésével és azok érzelmi utóhatásával kapcsolatos pszichés folyamatokat.

A média és a természetben való lét eltérő valóságsszintjével kapcsolatban úgy tűnik, mintha bírálói nem értették, vagy nem akarták volna megérteni Sükösd mondanivalóját. Ezt a félreértést az okozhatja, hogy az *élményt* implicit módon az abban foglalt *információval* azonosítják. Az élménynek azonban információtartalmán kívül számos egyéb komponense is van, amit a média nem tud közvetíteni. Nem valószínű, hogy a farmer vagy szállodatulajdonos, akinek a floridai vagy portugáliai erdőtüzek ép-

pen elérik a telekhatárát, ugyanazt a valóságot tapasztalja, mint az, aki karosszékből nézi a TV-ben az erről szóló híreket. Magam is a médiából informálódok évtizedek óta a fejlődő országok problémáiról, sőt erre vonatkozóan néhány statisztikai adatot is ismerek. Néhány év óta azonban, mióta alkalmam volt ebből egy harmadik világbeli országban helyszíni ízelítőt kapni, megértettem, hogy e kétfajta tudás mily áthidalhatatlan távolságban van egymástól. Az úgynevezett „kultúrsokkot” – a harmadik világba utazó „újoncok” e tipikus élményét – nem a nyugatitól gyökeresen eltérő kultúrával való találkozás, hanem a nyomornak, a népsűrűségnek és a nyugati technológiákon keresztül importált szeméthegeknek és környezetszennyezésnek informatíve ugyan ismert, a „valóságos” élmény szintjén mégis elképzelhetetlen mértéke váltja ki. Az ökológiai válságról továbbított médiainformációk részben ismertté teszik ugyan az erre vonatkozó tényeket, másrészt a közvetlen élménytől való eltávolítással egyben relativizálják is azokat. Az ózonlyuk tágulásáról szóló riasztó hírekről ma már mindenki tud, de vajon az emberek hány százaléka cserél emiatt hűtőszekrényt, vizsgálja meg az általa vásárolt spray hajtógázának összetételét, módosítja fogyasztói vagy utazási szokásait?

Sükösd opponensei egyszerre hivatkoznak a médiát is szervesen magában foglaló „egyetlen valóságra” és a médiakörnyezet sokféleségére, amikor vitatják a valóság környezet és a médiakörnyezet megkülönböztettségét. De meg tudunk-e egyezni abban, vajon melyik kinyilatkoztatás „egyetlen valóságát” fogadjuk el valamennyien, amikor a modern fizika már anyagi szinten is parallel valóságok létezésével számol? Ha már egy szubatomi részecske helyzete és tulajdonságai sem állapíthatók meg a megfigyelőtől és annak módszerétől függetlenül, mennyivel inkább így van ez a társadalmi folyamatokkal, melyeknek a vizsgált populáció szubjektumai éppúgy elválaszthatatlan részét alkotják, mint maga a kutató és annak kérdésfeltevése? Valóságról csak ott lehet beszélni, ahol azt valaki ténylegesen tapasztalja, ez pedig mindig elkerülhetetlenül személyes és szubjektív. Pszichológusként inkább úgy látom, hogy nem egy, hanem mérhetetlenül sokféle valóság létezik: bizonyos értelemben minden tudatos lény más-más világban él, sőt nem is egy, hanem számos valóságnak részese egyszerre, melyekben eltérő attitűdök, viselkedési szabályok, értelmezések, élménymodalitások és tartalmak lehetnek érvényesek. E valóságok áthatják és részben fedik egymást, más tekintetben különböznek; vannak olyan vonásaik, amelyek nagy tömegknél bizonyos hasonlóságokat mutatnak – és éppen ezáltal társadalomtudományi módszerekkel statisztikailag absztrahálhatók –, de mindig akadnak mindenféle szabály alól kibúvó teljesen individuális, statisztikai értelemben deviáns valóságok is. Alig hiszem, hogy a megszólaló szociológusok vagy médiakutatók közül bárki is közölni tudna tudományterületéről másfajta, mint legfeljebb statisztikai érvényű igazságokat. Ezért az, hogy a média fogyasztásában és a médiaélmény jellegében is számtalan egyéni változat létezik, nem csökkenti Sükösd megállapításainak potenciális érvényét.

Igenis feltehető tehát a Sükösd hipotézisének alapjául szolgáló kérdés, hogy van-e az amúgy igen változatos médiakörnyezeteknek olyan közös, statisztikailag az esetek jelentős részében előforduló vonása, ami jellemző módon különbözik a nem mediális környezetben történő megismerés statisztikailag gyakori tulajdonságaitól? Elemzését lényegében Sükösd is ilyen valószínűsíthető különbözőségekre – pl. a mediális megismerések közvetítettségére, külső szerkesztettségére és értelmezettségére

gére, fiktív jellegére stb. – építi. Az egyén lélektana szempontjából pedig a legváltozatosabb médiakörnyezetekben és a nem mediális környezetekben történő megismerések között még erősebb különbségeket találunk:

(i) Az Internet-től a televízióig, a sajtótól a rádióig valamennyi mediális megismerési környezetet az érzékszervi csatornák erős minőségi beszűkülése és mennyiségi redukciója jellemzi. Szemben a nem mediális megismerés leképezésével, melyben túlnyomórészt hat csatorna (látás, hallás, tapintás + propriocepció, ízlelés, szaglás és fogalmi gondolkodás) játszik szerepet, a médiakörnyezetet a legjobb esetben is legfeljebb háromcsatornás leképezés jellemzi. A hétköznapi valóságnak olyan lényeges összetevői, mint a szag, az íz vagy a tapintás, kivétel nélkül minden médiakörnyezetből hiányoznak. (ii) A használt érzékelési csatornák terjedelme is beszűkül, fókuszálódik és a nem mediális elemek iránti fogékonyság lecsökken (képernyőre, olvasmányra, hangforrásra történő fókuszálás). (iii) A mediális környezetben radikálisan csökken a mozgásos aktivitás, ami pszichológiailag megváltoztatja az érzékelés minőségét. Ez még az egyébként interaktív médiára is igaz, hiszen az interaktivitás csak egy igen körülhatárolt csatornán valósul meg. (iv) A médiára irányuló figyelem csökken a párhuzamosan folyó hétköznapi történésben való figyelmes jelenlét hatásfokát és intenzitását. A figyelem terjedelme ugyanis korlátozott, s amilyen mértékben lefoglalja azt a médiakörnyezet, olyan mértékben csökken a hétköznapi – persze nemcsak természeti, hanem éppúgy az ember alkotta és a társas – környezetre jutó figyelem. Ha valaki ebben kételkedik, akkor próbáljon meg valamilyen nagyfokú odafigyelést igénylő nem mediális tevékenységet, mondjuk egy szeretkezést végrehajtani úgy, hogy közben értő figyelemmel követi a TV-híradót. (v) Jóllehet a médiakörnyezetek jelentős részében előfordulnak érzéki elemek, a hétköznapi észleléstől eltérően ezek valójában csak reprezentációk, s nem önmagukat jelentik. A futballmeccs TV-közvetítésének vizuális képei nem a képernyőn kirajzolódó síkbeli grafikus formákat, hanem a távoli stadionban zajló hús-vér szereplők jóval tágabb térben végbemennő összecsapását *közvetítik*. Még ha e reprezentációk és az általuk közvetített események között van is formai hasonlóság, e megismerés pszichológiai természete sokkal közelebb áll az ugyancsak reprezentációkon alapuló gondolati, mint az érzéki megismeréshez.

Elmondható tehát, hogy a média valósága a gondolathoz hasonlóan reprezentációkból álló valóság – ami nem a média igazságtartalmát minősíti, hiszen információtartalmát tekintve elvileg ez is bármilyen igazságkritériumnak megfelelő lehet –, hanem *a közvetlen érzékszervi megismeréstől való távolságát*. A média azonban a gondolkodástól eltérően olyan csatornákat foglal le a reprezentáció céljára, amelyek amúgy a normális érzékszervi tapasztalás célját szolgálják, így azok természetes funkciójával, a közönséges érzéki valóság megismerésével *szükségképpen interferál*. Ez olykor még a mediális reprezentáció céljára leginkább használt érzéki csatornák szervi degenerálódásához is vezethet (lásd pl. a walkman-használattal összefüggő halláskárosodások megszaporodását a fiatalabb korosztályokban).

Voltaképpen az emberi megismerésben is vannak olyan pszichés reprezentációk, amelyek a külön leképezési szintet képviselő gondolattól eltérően ugyancsak egyes érzéki csatornák tartalmait, elsősorban éppen a látási és hallási formákat használják: ilyenek a fantázia, az ábránd, a képzelet és az álom. Pszichológiailag tehát teljesen releváns a média és a fantázia között kapcsolatot keresni, és amennyiben ilyet

találunk, a média által képviselt valóságsszintet az érzéki megismeréssel szemben inkább a képzelet valóságsszintjéhez hasonlítani. Bizonyos értelemben a vizuális média felfogható úgy, mint objektíválódott és társadalmivá lett képzeleti funkció, mint ahogy az írott média is lényegében külsővé vált és társadalmiasodott gondolat. Hogy miképp befolyásolja a képzeleti funkció ilyenén „kihelyeződése” az emberi megismerést, személyiséget, társas alkalmazkodást, emocionalitást és attitűdöket, vagy akár a természethez való viszonyt, úgy vélem, legitim és indokolt tárgya lehet a tudományos kutatásnak, és megalapozottá teszi Sükösd kérdésfeltevését.

A fenti észrevételek azokat az első gondolatokat foglalják össze, amelyeket ennek az igen érdekes vitaanyagnak az olvasása ébresztett bennem. Miután azonban a vitának kialakult egy vallási-teológiai vonulata is, s a hozzászólásra tulajdonképpen erről az oldalról – a buddhista nézőpont megismertetése érdekében – kértek fel, néhány gondolat erejéig szeretném kicsit más irányból is megközelíteni a kérdést.

Előzetesen azonban szeretném megnyugtadni a vita minden résztvevőjét, hogy én sem kívánkozom vissza a kőkorszakba, aktívan használom az Internetet, és nem hiszek abban, hogy az ökológiai probléma megoldását a korábbi technológiák szintjére, netán a gyűjtögető-pecázó életformához vagy a nomád állattartáshoz való visszatérés jelenthetné. Márcsak azért sem, mert ebben az esetben óhatatlanul szembe kellene nézni a kérdéssel, hogy a 6 milliárdból melyik legyen az az öt és fél, amelynek eltartása ezekkel a módszerekkel nem biztosítható, továbbá hogyan történjen a likvidálásuk. Meg vagyok győződve arról, hogy az ökológiai problémák kezelésére a mai helyzetben az emberiségnek már valóban csak új, környezetkonformabb technológiákra való átállással, és nem a technológia visszafejlesztésével lehet esélye.

Mindez nem hatálytalanítja korábbi megjegyzésemet, amelyben szkepszisemet fogalmaztam meg azzal a gyakran hallott önnnyugtató véleménnyel szemben, hogy a technikai fejlődés mintegy magától megoldja majd az ökológiai krízis által felvetett problémákat. Nézetem szerint ugyanis az ökológiai krízis mélyebb oka nem az azt közvetlenül előidéző technikai fejlődésben, nem az iparban – és természetesen nem is a médiában – keresendő, hanem bizonyos *emberi attitűdökben és motivációkban*, és az ezek által mozgatott *társadalmi tevékenységekben*. Az ipari tevékenység és a technika mai formájában csupán megjeleníti és érvényre juttatja ezeket az emberi késztetéseket és törekvéseket. Éppen ezért érdemi változás is csak az emberi attitűdök és motivációk szintjén következhet be. Ez odáig terjed, hogy ennek hiányában a részben már ma is létező környezetbarát technológiák elterjedésének sincs esélye. A fogyasztói társadalomban meghatározó értékek és célok, pl. a maximális profit, minél nagyobb fizetés, kényelem, olcsó és tömeges előállíthatóság, a jelenlegi divatokhoz és fogyasztási szokásokhoz való illeszkedés, katonai hatékonyság stb. szempontjából ugyanis a környezetbarát technológiák nem versenyképesek, és elvileg sem lehetnek azok. Az ökológiai krízisben szerepet játszó technológiák versenyképességének forrása ugyanis jelentős részben a gazdasági mérlegben nem, vagy nem reális súlyának megfelelően feltüntetett – részben még nem is teljesen ismert vagy elismert – környezetkizsákmányolás. A technológiai megújulásnak előfeltétele a fogyasztói társadalmat jellemző értékrend és attitűdök, s ebből következőleg a gazdaságot szabályozó mechanizmusok gyökeres átalakítása. Amint Gandhi mondja egyhelyütt: *„A Föld eleget terem ahhoz, hogy kielégítse minden ember szükségletét, ám nem minden ember mohóságát.”* És ezen a ponton érkezünk el a buddhizmushoz.

Személy szerint engem a buddhizmusban éppen azok a tiszta és több mint kétezer évesen is meghökkentően modern gondolatok ragadtak meg, amelyek ma is világos kiutat kínálnak az ember önmaga által előidézett szenvedéséből és fenyegetettségéből. A buddhizmus alapeszméje és lényege, amit „szabadságnak” nevez, a *tudatos* létezésből következő felelősség önmagunkért, cselekedeteinkért, életünkért, de egyben környezetünkért, minden más lényért, sőt a világ egészéért. A buddhizmus világgképében a hangsúly nem valamiféle transzcendens teológián van, hanem az ember és az általa teremtett valóság viszonyán. A buddhizmus szemlélete voltaképpen lényege szerint mélyen ökológiai, ami nemcsak az ember saját felelősségének hangsúlyozásában, hanem a minden létező egymástól való kölcsönös függésének és egymásba ágyazottságának tanában, és az ebből következő egészes, a létezés teljességének érdekeit szem előtt tartó értékrendjében is megnyilvánul.

Az emberi szenvedést, illetve az emberi tudat és a létezés közötti harmónia megbomlását a buddhista bölcelet bizonyos tudati elszennyeződésekre, úgynevezett gyökérokokra vezeti vissza. Az ökológiai krízis maga is a környezettel való harmónia emberi tevékenység által előidézett megbomlása, mely hosszú távon magát az emberi létet veszélyezteti, számos más lényt már jelenleg is súlyos szenvedéssel sújt. Az ökológiai problémák tehát tudati szinten ugyanezekből a gyökérokokból fakadnak.

A végső és legalapvetőbb gyökérokot a buddhizmus az emberi tudás tökéletlenségében – félrevezető, önáltató, illúziókba merülő – természetében látja. A megismerést eluráló „hamistudat” vagy „káprázat” következtében a boldogság, elégedettség, biztonság iránti vágy normális késztetéseit következetesen téves, hosszú távon inkább szenvedéshez és konfliktusokhoz vezető módokon igyekszünk kielégíteni. A legsúlyosabb káprázatnak a buddhista tan éppen azt tartja, amikor tényleges szabadságunkról és az életünk alakításáért viselt felelősségünkről nem veszünk tudomást. Buddhista szempontból minden, akár csak részlegesen is determinista felfogás – akár vallási, akár történelmi vagy társadalomtudományi mezben jelenik meg – erre az alapvető hamistudatra épül. Ez nem azt jelenti, mintha a buddhizmus vitatná a tudományos megállapítások viszonylagos érvényét: ha ugyanis az ember önmaga determináltságának és felelőssége elhárításának tudatában él, akkor tudatos létéből fakadó elvi választási szabadságát elmulasztja realizálni. Ennek mértékében aztán valóban külső környezete és saját spontán ösztönzései által determinálttá válik. Buddhista szempontból az emberi problémák tartós megoldásához vezető egyetlen reális alternatíva a szabadság megértésén és az ehhez tartozó globális felelősség felvállalásán, vagyis az ember felnőt, autonóm döntésekre képes és tudatos lényé történő emancipálásán keresztül vezet. Minden olyan tényezőt, amely az ez irányú fejlődést elősegíti, a buddhizmus etikailag és spirituálisan kedvezőnek értékeli, s mindent, ami akadályozza ezt, s az embereket determinált és manipulálható állapotban, függőségben és illúziók között tartja, a szenvedés és degenerálódás forrásának tekinti.

Ez az alapelv már önmagában is kiindulópontjául szolgálhat a média buddhista szempontú értékelésének – akár szorosan az ökológiai probléma vetületében is –, és nyilvánvaló, hogy mind a különféle médiumok összehasonlításában, mind egyazon médiatípuson belül a média hatásának differenciált megítélését igényli. Minden médiumnak, még a televízióknak is vannak olyan hatásai, amelyek elősegítik az emberek emancipálódását és autonómiáját; ilyenek például az oktató és nevelő hatású programok és a felelős döntésekhez nélkülözhetetlen információk továbbítása. Más kérdés,

hogy ha ezek arányát a manipulatív, szórakoztató – etikai értelemben tompító hatású –, függőségeket és negatív ösztönzéseket erősítő, egyszóval illúziókat továbbító programokhoz viszonyítjuk, akkor Sükösd tanulmányának negatív kicsengésű minősítése nagyon is indokolt lehet. A Székely Mózes által bemutatott statisztikák meggyőzően mutatják, mennyire tendenciózusan torzítók még a médiában közölt híryanagyok is. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy ebben a tekintetben a jóval kevésbé szelektív és jellegénél fogva „demokratikusabb” Internet lényegesen eltérő képet mutat.

A tudásdeficitnek vagy káprázatnak persze még sok más szimptomája is van, melyek közül a jelen téma összefüggésében az ún. „én-illúzió” lehet releváns. Én-illúziónak a buddhista doktrína azt a hamistudatot nevezi, mely a saját személyiséget a környezettől függetlenül létező, zárt és izolált, önmagában adott entitásnak mutatja. Az én-illúzió következménye az a modern fogyasztói kultúrát erősen jellemző alapattitűd, mely a saját személy boldogulását, élvezeteit, érvényesülését, önkifejezését természeti világa, sőt saját szélesebb társadalma szükségleteinek figyelmen kívül hagyásával, vagy akár kifejezetten azzal szemben és annak rovására reméli megvalósítani. Az én-illúzióban nem a személyiség és annak valós szükségletei, hanem az *én* az, ami illuzórikus – a teljesség különböző létformáinak egymást feltételező valóságával szemben.

Az én-illúzióból további fontos gyökérszennyeződések alakulnak ki, melyek közül itt talán két csoportot érdemes megemlíteni: az egyik a mohóság és a birtvágy, a másik pedig a diszkrimináció és az ellenszenv, a felülkerekedési vágy és az agresszió. Minthogy ezek az egoizmussal együtt a fogyasztói társadalom tulajdonképpen legitim ösztönzéseinek számítanak, melyek a környezetpusztító és kizsákmányoló társadalmi gyakorlat fő motivációs mozgatói, feloldásuk, illetve átalakításuk a modern mentalitás és értékrend gyökeres megváltoztatását feltételezi. A buddhista elmélet szerint mind a túlzott fogyasztásra ösztönző reklámok és egyéb mediálisan közvetített minták, mind pedig az agresszió és pusztítás mediális mintái erősítik a népességben az egoizmus-, mohóság- és gyűlölet-gyökerű ösztönzéseket, s ezáltal közvetett módon valószínűsíthetően hozzájárulnak az ökológiai válságot elmélyítő társadalmi gyakorlat fenntartásához. Érdemi változás ebben a gyakorlatban csak akkor várható, ha az értékrendben meghatározóvá a mértékletesség, az önkorlátozás, a tolerancia, az eltérő természeti és kulturális létformák iránti kifejezetten óvó és segítő, pozitív viszonyulás válik.

A hamistudatnak vagy káprázatnak buddhista értelmezés szerint van egy másik, mélyebb filozófiai alapvetés hiányában itt csak utalásszerűen érinthető aspektusa is, nevezetesen a jelenségek önmagában vett, szubsztanciális létezésének illúziója. A buddhizmus domináns, mahájána irányzata szerint a valóság természete végső értelemben „üres”, és azt a tudat értelmezései, illetve az értelmezésen keresztül a jelenségekkel létrehozott viszonylatok töltik meg tartalommal. Az „ürességre” vonatkozó tanítás a tudat végső szabadságának másik, tárgyi oldala. Az élet éppen alapvető „üressége” által tartja nyitva a lehetőséget a különféle értelmezések és ezen keresztül a különféle életgyakorlatok, sorsok előtt. Amennyiben a világot és benne önmagunkat adottnak, determinálnak, önmagában létezőnek látjuk, ez az önmagában – tehát a tapasztaló tudattól is függetlenül – történő észlelés a jelenségekben érzékelt „adottság” mértékében behatárolja a szabadság lehetőségeit. Ha például valaki a fogyasztói társadalmat történelmi szükségszerűségnek, az „emberi természet” következményének, vagy bármilyen más értelemben objektív adottságnak látja, akkor ezzel automatikusan lemond arról a szabadságáról, hogy azt saját választásain és valóság-értelmezéseinek keresztül alakítsa és megváltoztassa.

A kora-középkori *jógácsára* bölcselete különböző valóságszinteket ír le. Az első a lét abszolút, feltétlen és végső állapota (*parinispanna*) – az, ahogyan a dolgok tényleg vannak (*tathatá*). Ez a szubjektív oldalon a szabadság, a tárgyi oldalon pedig az üresség. A második valóságszintet a függő vagy relatív (*paratantra*) valóság képviseli: ez az, ahogyan a dolgokat a mindennapi életben érzékszerveinkkel és a bizonyos igazságkritériumok szerinti helyes gondolkodással érzékeljük. Ez végső értelemben ugyan nem igaz, mert hiányzik belőle a dolgok valódi természetére és a saját szabadságunkra vonatkozó tudás, feltételeken, viszonylagos módon azonban mégis van bizonyos valóságértéke, amennyiben megjelenik a tapasztalás tárgyaként, és belső összefüggései szerint bizonyos koherenciával és következetességgel rendelkezik. Mint neve is jelzi, ez a valóság bizonyos *feltételek függvényében* igaz, ám e feltételek nem abszolútak, s alakításukon keresztül maga a relatív valóság is megváltoztatható. A relatív valóság tapasztalásának például egyik lényeges feltételrendszere a nyelvi, társadalmi és kulturális konvenció, amely maga is változik, és részben tudatos társadalmi cselekvés révén változtatható. A valóság harmadik szintjét a *jógácsára képzetesnek* (parikalpita) nevezi: ez az olyan megismerésekre vonatkozik, amelyeknek semmiféle tényleges valósága nincs, vagyis még viszonylagos értelemben sem igazak. E filozófia megalkotói ennek paradigmájaként a spekulatív (a tapasztalattól elrugaszkodó, magukból a fogalmakból generált) fogalmi megismerést, illetve a képzelt vagy fiktív valóságot említik.

A relatív és a képzetes valóság között nem mindig könnyű különbséget tenni, mivel a képzetes valóság fikciói gyakran a mindennapi tapasztalatok értelmezése, vagy a mindennapi cselekvés explicit vagy implicit ideológiai alátámasztása formájában jelennek meg. Az emberek ezért hajlamosak azt összetéveszteni magával a tapasztalt (relatív vagy konvencionális értelemben igaz) valósággal. E képzetes valóság fiktív jellege azonban éppen fiktív volta miatt előbb-utóbb szükségszerűen lelepleződik, mert képzetessége pontosan azt jelenti, hogy valóságossá válásának feltételei még viszonylagos értelemben sem állnak fenn. A buddhizmus végső értelemben a konvencionális vagy relatív valóságot is egyfajta káprázatnak tekinti, amennyiben az elrejtí az ürességet, ill. a szabadságot, tehát a végső valóság természetét. A képzetes valóság viszont még ezt az elsődleges káprázatot sem tükrözi vagy reprezentálja hitelesen – a relatív valóság feltételeinek és belső logikájának megfelelően –, hanem arra egy minden reális alap nélküli, teljesen fiktív elképzelést vetít rá. Ha a mindennapi valóságunk végső értelemben egyfajta illúzió, akkor a képzetes valóság az a még mélyebb illúzió, amely félreismeri ennek az illúzióknak a természetét.

Buddhista elemzés szerint az ember által előidézett problémák és szenvedések súlyossága az illúziók mélységével, tehát a tényleges valóságtól való elszakadás mértékével arányos. Jóllehet a relatív valóság is feszültségektől és kielégületlenségektől terhes – már csak egyik alapvető általános feltétele, nevezetesen mulandósága miatt is –, annak feltételeihez bizonyos fokig lehet alkalmazkodni, és viszonylagos, az adott feltételek által behatárolt harmónia vagy boldogság is létrehozható. A relatív valóságban folytatott élet nem üdvözült és nem végső értelemben boldog, de kisebb-nagyobb kompromisszumokkal élhető. A fiktív valósághoz nem lehet alkalmazkodni, mert nem létezik, és létrejöttének feltételei sem valóságosak. Ezért a fiktív valóságra épített élet és társadalmi gyakorlat kizárólag súlyos diszharmoniókhoz és szenvedéshez vezethet.

Ez a buddhista modell jól megvilágítja, miért vezettek a történelemben addig példa nélküli szenvedéstömeghez és emberi katasztrófához a gyakorlati megvalósítás kísérlete során éppen azok az újkori társadalmi utópiák, amelyek pedig mind a tökéletesebb társadalom és emberibb élet ígézetével ragadták meg híveik képzeletét. Nem zárható ki, hogy az ökológiai krízis és az általa okozott szenvedés is a relatív valósággal való szembesülés olyan szimptomája, amely az azt előidéző társadalmi gyakorlat szellemi-ideológiai, tudományos-technikai, sőt politikai alapjainak fiktív és képzetes természetével szembesíti az emberiséget. Ha pedig ez tényleg így van, akkor a megsemmisítő katasztrófa csak a modern világnézet, a gazdaságfilozófia, a politika, a tudomány, az értékrend, valamint a nyílt és rejtett elképzelések és remények gyökereinek hatoló és kíméletlen kritikai önvizsgálatával kerülhető el.

Ebből a szempontból a média szerepe is onnan ítélfelhető meg, hogy milyen súlyllyal jelenik meg benne a végső valóságra ébresztő tanítás, a relatív élet igaz és hiteles bemutatása, illetve a fikció. Ha érvényes megállapításokat kívánunk tenni, nyilván itt is differenciáltan kell megvizsgálni a különböző médiumokat, műfajokat stb. Ha azonban az emberek által legtöbbet fogyasztott médiában elsőprő túlsúlyba kerül a fikció, a relatív valóság közvetítését pedig az uralkodó értékrend, politikai hatalom és gazdasági befolyásoló tényezők – vagy éppen a szerkesztők vagy médiaguruk saját fiktív elképzelései – nagymértékben manipulálják, akkor a Sükösd tanulmánya által megfogalmazott negatív hipotézis megalapozott lehet; annyiban legalábbis feltétlenül, hogy indokolttá tegye az alaposabb vizsgálatokat. Ez a média önismerete és a fejlődésével szemben támasztott társadalmi elvárások megfogalmazása szempontjából is elengedhetetlen ahhoz, hogy az általa létrehozott reprezentáció ne csak az illúzió egyfajta illúziója legyen, mely a modern élet utat tévesztettségének és ürességének ijesztő tényét takarja.

Pressing Lajos

Az ELTE-n végzett klinikai pszichológusként, 1979-ben ugyanott doktorált. 1987-ig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben praktizált és végezett alkalmazott személyiséglélektani és pszichodiagnosztikai kutatásokat. A Kőrösi Csoma Sándor Buddhológiai Intézetben folytatott tanulmányokat követően 1987-től két évig az Intézet tanáráként dolgozik, majd buddhista egyházi szolgálatba lép. 1997-ben a magyarországi Buddhista Misszió ügyvivőjévé választják. Az utóbbi 15 évben buddhista papi munkája mellett a keleti kultúrák és filozófiák témakörében publikál és tart előadásokat, tanfolyamokat.

E-mail: lilavajra@dakiniland.de

Fonyó Attila

Néma TV, Néma tavasz?

Hozzászólás a média és az ökológiai válság kapcsolatát –
Sükösd Miklós írása nyomán – feszegető vitához

„DDT is good for me-e-e!”

Tehenekkel illusztrált reklám a TIME magazinból, 1947

„A svéd férfi 24 hektárnyi földet kezelt DDT-t és benzén-hexaklórt tartalmazó porral, mely az enyhe szellőben mindvégig ott kavargott körülötte. »Este szokatlan fáradtságot érzett, a következő napokon pedig általános gyengeség, hidegrázás, hát- és lábfájás kínoztta, s nem tudott felkelni az ágyból« – szolt a lundi kórház beszámolója. Magas láz gyötörte, s vörösvérsejtjeinek száma igen alacsonyra zuhant. Átvitték egy felkészültebb kórházba, de ott sem tudtak rajta segíteni, és tíz hét után meghalt. A vizsgálat a csontvelő teljes elroncsolódását mutatta ki.”

Rachel Carson „Néma tavasz” című, az 1967 és 1973 között a fejlett nyugati és a szocialista országokban betiltott DDT-ről és más rovarirtó szerekről írt könyvéből, 1962

„[...] Habár a DDT-t már 30 évvel ezelőtt betiltották, Margot Wallströmnek, az Európai Környezetvédelmi Bizottság vezetőjének vérében még mindig kimutatható...”

Az európai döntéshozók vérvizsgálatát megcélzó civil akcióról szóló beszámolóból, mely a kémiai anyagok szabályozásának szükségességére hívja fel a figyelmet, www.wwf.hu, 2003

Sükösd Miklósnak az ökokidium (környezeti válság) és a totális mediatizáció (a nyugati társadalmak növekvő médiafogyasztása) közötti kapcsolatot feszegető téziseit és az azt bírálók kritikáját olvasva a hozzászólónak olyan érzése támad, hogy Sükösd Miklós kritikusi nem látják a fától az erdőt, míg a vitaindító ott is savas esőtől lombját hullató erdőt lát, ahol valójában végtelen legelők világosodnak. Azaz a kritikusok sokszor részproblémák cáfolatával kerülgetik az alapkérdéseket, míg Sükösd valóban nem elég árnyaltan, túlságosan fekete-fehéren adja elő téziseit, néha összesmosva vagy nem elég pontosan tálalva állításokat, fogalmakat.

1. A KÖRNYEZETI KÉRDÉS

Az első és legfeltűnőbb a vitában a környezeti kérdésnek, magának a környezeti válságnak a viszonylag felszínes vagy elhanyagolt kezelése, néhány hozzászólónál teljes negligálása. Már maga Sükösd is elköveti azt a hibát, hogy a kétségtelenül hatásos ökokidium fogalmat emeli ki, azaz a fajok pusztulását, eltűnését, a biológiai sokféleség csökkenését, ami a környezeti válságnak¹ csak egy szelete. E válság okai és megoldási lehetőségei azonban sokrétűek, s így a médiával való összefüggéseik is feltehetőleg mások.

¹ A továbbiakban a környezeti válság fogalmát használom az ökológiai válság helyett, ugyanis az ökológia egy diszciplína, nem pedig egy diszciplína tárgyának a neve.

Élő és élettelen környezetünk terhelése eleve kettős: a környezetet egyrészt erőforrásként (input), másrészt nyelőként, azaz a gazdasági-társadalmi rendszer által termelt hulladékok lerakóhelyeként (output) használja az emberiség. E használat lehet tartós kisléptékű erőforrás-használat, ami az erőforrások kimerülését okozhatja, vagy tartós kisléptékű környezetszennyezés, ami hosszú távon ökológiai problémákat okoz. De a környezetszennyezés lehet hirtelen katasztrófa is, melynek során súlyosan megrendülhet egy természeti rendszer egyensúlya. E dimenziók mellett nyilvánvalóan fontos megkülönböztetni az adott gyakorlatok erőforrás-kihasználásának, illetve környezetszennyezésének közvetett vagy közvetlen jellegét. A környezeti konfliktusok leggyakoribb oka a *NIMBY (not in my backyard)*, a „ne az én kertembe” típusú tiltakozás, azaz egy környezetszennyező vagy annak vélt beruházás megakadályozása a tiltakozók közvetlen környezetében.

A létező környezetterhelő gyakorlatok mellett másfajta környezeti problémát jelentenek a környezeti kockázatok. Egy gazdasági-technológiai rendszer vagy gyakorlat rövid vagy hosszú távú, nem szándékolt környezeti és egészségügyi hatásairól rendszerint nem sokat tudunk: csak becslések vannak ezek mértékéről és bekövetkezési valószínűségéről. Ráadásul a környezetszennyezés egy részének nincs sok köze a természetromboláshoz. Az épületek belső levegőminősége vagy a városi zajártalom nem rongálja a bioszférát, csak az előbbi nem megfelelő volta megsokszorozza a légúti megbetegedések számát, az utóbbi pedig 5-10 évvel megrövidíti az emberi életet. Sőt, sokszor a laikusok által környezeti katasztrófának tekintett jelenségek egy része nem is az, hanem az adott ökoszisztéma működésének része (erdőtüzek az eukalipthuszerdőben, elefántok erdőpusztítása, üregi nyulak randalírozása a bugaci ősborkásban). Mindezek okai és lehetséges megoldásai, valamint reflektáltságuk is más és más lehet, és éppen e sokrétűség miatt értelmetlen annak kijelentése (szinte minden hozzászóló által), hogy a környezeti válság globális vagy lokális természetű. Olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy a társadalom nőies vagy férfias. A környezeti jog nemzetközi jogként született meg, a globális klímavédelmi egyezmények *per definitionem* globálisak, az élőhely-védelem *ab ovo* lokális és helyhez kötött.²

Elég nehéz mit kezdeni a Dányi Endre által idézett vitával (Dányi, pp. 5-6.) is, mely azt lenne hivatott eldönteni, hogy a környezeti problémákra a fogyasztás és a népesség korlátozása, *vagy pedig* a technológia fejlesztése lehet a válasz (tehát az egyik megoldás a felvetés szerint kizárja a másikat!). A környezetterhelés egyik egyszerű képlete azonban ez:

$$L = P \times W/p \times U/w$$

Azaz a környezet terhelése a lakosság számának, az egy főre jutó fogyasztásnak és a fogyasztási egység előállításából eredő környezetterhelésnek (magyarán a technológia hatékonyságának) a szorzatából adódik. Azaz nincs semmi értelme szembeállítani a népesség és a fogyasztás csökkenését a technológiai fejlődéssel, mert ha a szorzat bármelyik eleme növekszik, akkor a környezetterhelés is nő, ha egyidejűleg

² Az valóban jogos kritika lehet, hogy a zöld mozgalmak ideológiájában (de nem a zöld szervezetek által készített szaktudományos elemzésekben!) sokszor idealizált a lokális kötődés, de a környezeti kérdés fenti leegyszerűsítő jellemzése nem megengedhető.

egy másik elem nem csökken. És ugyanúgy, hiába csökken valamelyik elem, ha ez a csökkenés magával hozza egy másik elem növekedését, például akkor, ha egy kevésbé környezetszennyező technológia következtében jelentősen megnő az egy főre eső fogyasztás. A környezeti válság elkerülése mindhárom elem csökkentését igényli, mert a földi környezet terhelhetősége véges. Ennél biztosabb tény kevés van. Az már bonyolultabb kérdés, hogy ez hogyan oldható meg. Hipotézisként megfogalmazható, hogy minél nagyobb szerepe van a lakosság fogyasztási attitűdjeinek, viselkedésmódjának egy környezeti probléma előidézésében, annál nagyobb szerepet kap a szemléletformálás és ezen belül a média (erre még később visszatérek), és minél tisztábbá tehető egy adott technológia, annál inkább érdemes abba befektetni.³

A környezetterhelés mértékegysége sok minden lehet. Lehet bármilyen emiszió: ha például a globális klímaváltozásra ható tevékenységeket vizsgáljuk, jó mérőszám a kibocsátott üvegházhatású gázok mennyisége. A környezetterhelés leggyakoribb mérőszáma jelenleg az ökológiai lábnyom (Wackernagel – Rees, 2001), melynek meglehetősen sok számítási módja van, és az a lényege, hogy egy adott földterületen előállítható, évről-évre megújuló terményt és annak energiáját veszi számításba. Mindenesetre elég sok számítás készült ahhoz, hogy egy-két alapjellegzetesség megállapítható legyen. Azonnal cáfolható például az a kijelentés, hogy „nem a városi ember pusztítja a természetet”:* egy városi lakos ökológiai lábnyoma nagyobb, mint egy falusi lakosé, de azt is lehet tudni, hogy egy észak-amerikaié nagyobb, mint egy magyaré; egy húsevőé, mint egy vegetáriánusé; egy autóval ingázó dolgozóé, mint a tömegközlekedési eszközök utasaié (minden más dimenzió egyezése mellett). A legmegdöbbentőbb adatok azok, amelyek egy-egy ország vagy kontinens környezetterhelését mérik: a nyugati országok teljes megújuló biológiai kapacitásuk tíz-tizenöt-szörösét, Magyarország a magáénak két-háromszorosát használja el. Magyarul: a fejlődő országok erőforrásait és a kimerülőben lévő földtörténeti tartalékokat éljük fel. A környezeti válság nem *hoax*, hanem jól dokumentált és nyilvános statisztikákból ellenőrizhető folyamat – az más kérdés, hogy jóval nehezebb róla tudomást szerezni, mint a Hilton lányok bugyijának színéről. (Erről később.)

Nem igazán lehet mit kezdeni Sükösd Miklós kritikusaiban szóhasználatában azzal sem, hogy mivel „hosszú távon mindenki meghal”, attól, hogy „valaki meghal” vagy „valami elenyészik”, semmilyen szinten nem különül el az, hogy „valakit kiirtanak” vagy „valamit kipusztítanak”. A „nem feltétlenül ontológiai tragédia, ha eltűnnek a bazsarózsák” (Dessewffy, p. 3.) kijelentés csak azzal nem számol, hogy ezek a növények nem pusztulnának ki, ha egy alapvetően pszichopata tevékenység (a háború, azaz a fajtársak megsemmisítése) következtében nem akarnák kiirtani őket. A szemlélet abszurditását szeretném szemléltetni, egy „a rendszer logikájából követke-

³ A Föld szintjén nézve a képlet lefordítható nagy földrajzi régiókra: a fejlett nyugati kapitalista országoknak a fogyasztás visszafogásában, a volt szocialista blokknak a technológia fejlesztésében, a harmadik világnak a népességrobbanás területén kellene elsősorban eredményeket felmutatniuk.

* Az idézett kijelentés Hammer Ferenc vitacikkének átdolgozott változatából, mely lapzártakor érkezett meg szerkesztőségünkhöz, kimaradt. Helyette a következő mondat szerepel: „Amennyiben a tudatos kétkézi természetpusztítást is természetpusztításnak tekintjük (gyomirtózás, malacdopping, vakondvadászat, vegyszeres szűnyogirtás, rapsickodás, illegális hulladékbannyák stb.), akkor feltűnhet, hogy ezt nagyobbraest a kevesebb médiát fogyasztó lakosság követi el.” – *Lektor*.

ző szükségszerű áldozat” jellegű példán bemutatva: Végül is „nem feltétlenül ontológiai tragédia”, ha napalmban megfőzik a drezdaiakat, hisz Drezda bombázásának százhatvanezer áldozata „hosszú távon úgyis meghalt volna”. Nem moralizálni akarok, hanem a mondat és a szemléletmód értelmetlenségére hívnám fel a figyelmet: ne kutasuk a terrorbombázás okait és következményeit, mert ontológiai/metafizikai eredménye előbb-utóbb úgyis bekövetkezett volna. A világ megismerésének értelmes voltáról, vagy a kikerülhetetlen Fátum miatti értelmetlenségéről van szó (részemről az előbbi mellett szavazok), nem pusztán az etikai vonzatról.⁴ S ha már ennyire sikeredett eltérnem a tárgytól, azt a kérdést azért – dolgozatomban az utolsó metafizikai kérdésként – még feltenném, hogy feltétlenül ontológiai tragédia-e, ha eltűnnek az emberek. (Abszurd kitérő vége.)

Egy faj eltűnése még nem feltétlenül jelenti egy ökoszisztéma összeomlását (bár van erre is példa), azonban a rendszer minden egyes faj eltűnésével labilisabbá válik. Jelenleg az emberi tevékenység következtében oly gyorsan tűnnek el fajok tömegei, hogy ez már a természeti rendszerek fennmaradását és regenerálódását veszélyezteti. Nemcsak a bioszféra egyensúlyának önértékéről vagy metafizikai, etikai kérdéssről van szó: a biológia sokféleség csökkentése az emberiség életben-maradási esélyeit csökkenti. Tudja-e például bárki, hogy nem a bánáti bazsarózsa egyik fehérjeje lesz-e a rák ellenszere? Vagy hogy nem a balatoni szivacs termeli-e a Balaton vízminőségének fenntartásában alapvető fontosságú enzimet? Hasonló „extrém” példákkal teli van az ökológia. Mindenfajta moralizálás nélkül le lehet szögezni: meglehetősen kockázatos hagyni, hogy életesélyeink romoljanak.

A környezeti kockázat fogalma és kérdései körül is felmerültek zavarok a vita során. A kockázat egy rendszer működésének bizonyos valószínűséggel bekövetkező káros következménye. (Szemben a veszéllyel, mely nem egy adott rendszer működéséből fakad, hanem külsődleges fenyegetettség.) A kockázat létrejöttében ez a valószínűség, a következmények káros mértéke, illetve „felvállalhatósága” a társadalmi tényező – ha a kár bekövetkezik, akkor hatása már nem a társadalmilag konstruált világtól függ. Az atomenergia kockázatos mivoltát tekintve társadalmi vita tárgya lehet mondjuk annak a valószínűsége, hogy nem kontrollált láncreakció következik be (*INES* skála 7.), vagy hogy radioaktív izotópok kerülnek a környezetbe nagy mennyiségben (*INES* skála 5-6.). Elvben „ezer évben egy” ilyen baleset várható, ehhez képest azonban ötven év alatt egy *INES* 7. és három *INES* 5-6. besorolású esemény történt. Szintén társadalmi vita és kockázatelemzés tárgya lehet, hogy mit számítunk bele az atomenergia előállításának folyamatába (az uránbányászatot és az általa okozott, megvalósult ártalmakat, valamint az ebből valószínűsíthető kockázatokat is, vagy csak a reaktorokban történeteket). További kérdés, hogy a haszon arányban áll-e a kockázatokkal (megéri-e ötven évente egy-egy *Three Mile Island*, *Windscale*, *Kistim*, vagy

⁴ Bár lehetne akár etikai vonatokról is beszélni: Következik-e egy tevékenység következményeinek felismeréséből valamilyen szintű felelősség-minimum? Az ökoetika szerint igen, ám vannak olyan etikai rendszerek, amelyek szerint nem. Egy tralfamadorinak például, aki a világ összes pillanatát egyben látja, nehéz lenne megmagyarázni a drezdaiak pusztulásának etikai vonatatait (Vonnegut, 2004). Ha az etikai keretek feszegetése meghaladja is a dolgozat témáját, a jogi keretek leszögezése nem: a Cartagenai jegyzőkönyv alapján az államok kötelessége megőrizni területükön a fajtagazdaságot, azaz egy faj eltűntetésére irányuló tevékenység nemzetközi jogot sért, ugyanúgy, mint a háborús bűncselekmények vagy a védővámok alkalmazása.

egy *Csernobil* a nem is olyan olcsó energiát, ha vannak helyettesítő megoldások). Az a tény már nem társadalmi konstrukció (legfeljebb képzeletünket konstruáljuk meg társadalmilag), hogy ha egy élőlényt elég sok radioaktív sugárzás ér, akkor belepusztul. (Nem melleleg szólva, száz százalékos valószínűségű kockázat már nem kockázat, hanem bizonyosság – a fenti négy esetben.)

A hozzászólásokat olvasva néha olyan érzése támadhat a hozzászólónak, mintha a kockázat-elemzés nem a valóság empirikus megismerhetőségébe vetett hit, hanem a szubjektív idealizmus talaján állna („és most már azt hiszem, hogy nincs igazság, / már azt, hogy minden kép és költemény, / azt, hogy *Dsuang Dsi* álmodja a lepkét, / a lepke őt és mindhármunkat én.” – Szabó Lőrinc), holott a tudományos megismerés alapja az a meggyőződés, hogy a valóság megismerhető. A kockázat nem teljesen szabadon meghatározható, konstruálható, álmodható, negligálható vagy felnagyítható: a valóság ott motoszkál az eltérő értékfelfogások és ésszerűségek alapján meghatározott, konstruált, felnagyított, negligált kockázatok mögött. A környezeti kockázatok felmérésében a nehézséget egyrészt a környezeti kockázatok rendkívül összetett mivolta, sokszor többszörösen közvetett hatása adja, ami a valóságkonstrukcióktól függetlenül is hatás, csak érvek közvetítik. (A DDT nem akkor kezdett el mérgezni, amikor Rachel Carson *Néma tavasza* már megjelent.) A nehézséget másrészt az adja, hogy a kockázatok megkonstruálása és észlelése eltérő világlátások és értékválasztások alapján zajlik: „a kockázatokkal foglalkozó vitákban nyilvánvalóvá válnak a tudományos és a társadalmi ésszerűség közötti szakadékok és árkok a civilizációs veszélyforrásokkal kapcsolatban” (Beck, 2003:42, kiemelés az eredetiben). Ezek alakulásában és a közöttük való közvetítésben viszont kiemelt szerepe lehet a médiának, a nyilvánosság e fontos eszközének is: a kockázatok „tudásban jönnek létre [és] kiváltképpen *nyitottak a társadalmi meghatározási folyamatok számára*. Emiatt társadalmi-politikai kulcspozíciókat töltenek be azok a médiumok, amelyekben a kockázatok meghatározása történik” (Beck, 2003:31, kiemelés az eredetiben). Sükösd Miklós téziseit kérdéssé formálva: a kereskedelmi média vajon ilyen médiumnak tekinthető-e?

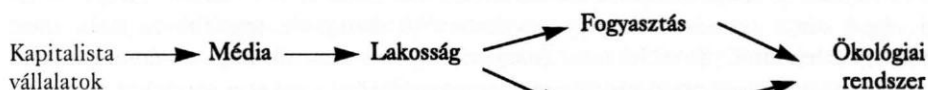
2. MODERNITÁS ÉS MÉDIA

Sükösd kritikusai két általános, nem közvetlenül a tézisekhez kötődő kritikát fogalmaztak meg: a) a média elemzése modernitás-kritikát fed, így a médiának tulajdonít olyan hatásokat, amelyek a modern gazdasági-technológiai-társadalmi rendszer más elemeiből következnek, ráadásul b) a média nem tipizált, a Sükösd által használt médiafogalom nem elég árnyalt.

Sükösd médiaelemzésében a kritikusok egyrészt azt kifogásolják, hogy a modernitással kapcsolatos – akár jogos – fenntartásokat rávetíti a médiára, másrészt a médiának túl nagy szerepet tulajdonít. A kiindulópontul szolgáló tézis: „a társadalom mediatizációja hozzájárul az ökológiai válság elmélyüléséhez, vagyis tulajdonképpen oksági kapcsolatban állnak egymással.” (Sükösd, 2003:132.). Sükösd hozzáteszi rögtön, hogy a kapcsolatot *közvetettnek* feltételezi. Az oksági jelzővel valóban csinján ille- ne bánni, ennyiben jogos a kritikusok észrevétele, de a dolgozat csak azt állítja, hogy van ilyen hatás, míg azt sehol sem, hogy ez a hatás kizárólagos, vagy egyetlen. Szerencsésebb lett volna a „társadalom mediatizációjának *jelenlegi formája* hozzájárul a kör-

nyezeti válság elmélyüléséhez, vagyis a modern gazdasági-technológiai-társadalmi rendszer *egyik olyan eleme*, amely más elemekkel együtt hat erre” tartalmú megfogalmazás. Azaz a média csak egy elem egy *útmodellben*, melynek végén a környezeti válság áll. A modernitáskritikán belül egy intézmény, a média hatásának vizsgálata teljesen legitim törekvés: Sükösd nem is ígér többet, csak szóhasználatával nem teszi ezt egyértelművé.

A Sükösd Miklós által feltételezett hatást az alábbi módon ábrázolhatjuk, vastagon szedve azokat az elemeket, amelyeknek a kapcsolatai expliciten ki vannak fejtve a vitaindítóban, és normál betűvel szedve azokat, amelyeket egy-egy megjegyzés alapján a modell részének tekinthetünk.

H1:

Anti-zöld   **Anti-zöld**   **Anti-zöld**   **Anti-zöld**   **Állapota romlik**

H2:

Zöld   **Zöld**   **Zöld**   **Zöld**   **Állapota javul**

Sükösd érvelése szerint a (kereskedelmi) média tájékoztatási hiányosságaival, fogyasztásgenerálásával, a valóságtól elcsábító alternatív világ teremtésével anti-zöldként írható le, azaz egy nem fenntartható tevékenység egyik kiindulópontja (H1). Sükösd Miklós téziseiből nem derül ki, hogy hipotézise szerint ha a média zöldülne, az a lakosság és ezen keresztül a fogyasztás, a választói igények zöldülését, tehát végző soron az ökológiai rendszer kímélését hozná-e magával (H2). A „*kevés a tájékoztatás*” téziséből ez következne, a „*két valóság van*” téziséből nem. Lányi András hozzászólása alapján az ökológiai kérdések erőteljes megjelenésének a médiában nem lenne hatása a rendszer egészének és a modern ember világának újrakonstruálása nélkül.

Nemcsak ennek a kifejtése hiányolható. Egyet kell érteni a kritikusokkal abban, hogy Sükösd a médianak néhol túl nagy szerepet tulajdonít, vagy legalábbis nem szögezi le a média és más elemek hatásának határát. A média (jelenlegi formájának) hatását a környezeti válságra a főbb hatóelemeket is felvonultató, útmodell-jellegű elemzés keretében tartanám elképzelhetőnek, jelezve, hogy a média hol erősíti fel, esetleg hol gyengíti azok környezetromboló hatását. Vázlatszerűen tehát fel kellett volna tüntetni, hogy melyek azok a legfontosabb elemek, amelyek ennek az útmodellnek a részei és a környezeti válságra független változóként ható elemei. A kritikusok számos ilyen elemet felsoroltak: a) a pénzügyi rendszer sajátossága, a hitelek fogyasztásgeneráló hatásától a spekulánsokig; b) az urbanizáció; c) a nem hatékony technológia. Ezekhez hozzátehető még számos elem, például d) a mesterségesen ma-

gas humán erőforrásköltségek, szemben a mesterségesen alacsonyan tartott természeti erőforrásköltségekkel; és e) a gazdasági tevékenység externália-leíró lehetősége, a végső soron a környezetkárosító tevékenységeknek kedvező és a környezetkímélő tevékenységekre nézve hátrányos szabályozás, stb.⁵

A kritikusokkal egyetértve: a rendszer más elemei sokkal jelentősebbek tűnnek, nem a média teszi környezetrombolóvá a rendszert (ha egyáltalán). Nem azért autózunk (16-18 éves kor felett), mert az a „trendi”, hanem mert máshogy nem tudunk eljutni otthonunktól a munkahelyünkre. A kritikusokkal szemben viszont nem állítható, hogy a média szerepe elhanyagolható lenne. Csak a média szerepe más (és a vitaindító dolgozat az én olvasatomban nem is állít többet). A média hozzájárul (nem kizárólagosan) ahhoz a létező imázshoz, hogy az új és jó autó a sikeresség záloga, tehát a teljesen jó állapotú autó is lecserélendő; hozzájárul ahhoz a képhez, hogy autózni végső soron természetes vagy egyenesen jó dolog, de legalább is jobb, mint „tömegközlekedni”. Továbbá nem (nagyon) tájékoztat arról, hogy az én autózásom miatt a gyerekeknek asztmás rohamai vannak. Sükösd ezeket a tételeket emeli ki, hozzátéve azt, hogy a valóságot szembeállítja a „médiavalósággal”. Beck alapján mindezt a médiának a környezet és a kockázatok észlelésében megkonstruált szerepével lehet kiegészíteni.

Beck – és a *Greenpeace* kommunikációs sikereit felemlető – képzetei szerint a kockázatok meghatározása, a környezet képzetének kialakítása nagy nyilvánosság előtt, a nagy nézettségű médiában zajlik, ez a „meghatározási harc” terepe. „Mindennütt, ahová az okokat kereső reflektor bevilágít, rögtön felizzik a tűz, s a gyorsan összehívott és nyomorúságosan felszerelt 'érvelés-tűzoltóságoknak' az ellenérvek teljes sugarával kell oltania és mentenie, ami eloltandó és ami mentendő. Aki hirtelen a kockázattermelés nyilvános pellengérére kerül, amennyire tudja, a lassan üzemi szinten intézményesített 'ellentudomány' segítségével cáfolja az őt pellengérré állító érveket és más okokat, s ezáltal más okozókat említ fel. A kép egyre változatosabbá válik. *Központi jelentőségű lesz a média beavatkozása.* Az iparon belül fokozódik a bizonytalanság: senki nem tudja, kire csap le legközelebb az ökológiai morál. Jó vagy legalábbis nyilvánosan érvényre jutó érvek válnak az üzleti siker feltételévé. A nyilvánosság munkásai, 'az érvelés ácsimesterei' szakmai esélyt kapnak.” (Beck, 2003:45, kiemelés tőlem.)

A kockázatok mibenlétének különféle alkuk eredményeként történő meghatározása, és ezáltal a környezeti szabályozás kialakítása terén azonban – úgy tűnik – bonyolultabb a kép. Ezen a téren nagyobb szerepet kapnak azok a középszintű nyilvánosságok (Támás, 1999:258), ahol egy-egy csoport kialakítja kockázat-észlelését és azok a fórumok (szakmai konferenciák, politikai egyeztetető tanácsok, szektorközi találkozó) is, ahol ezek a résznyilvánosságok találkoznak, gyakran nagyobb publicitás nélkül. A meghatározási harc terepének nagy része azonban nem kap széleskörű publicitást: a nagyarányú médiavisszhang a már létező egyeztetető folyamatokra erősít rá, illetve a közvélemény mozgósításával ezekre hat.

⁵ E problémák mindegyikére van „zöld”, környezetkímélő válasz, a Tobin-adótól kezdve az ökoadóon és a tömegközlekedés fejlesztésén át a zöld városrehabilitációs terveig.

A három legismertebb példa erre a három legismertebb környezetszabályozási egyezmény. A DDT használatának szabályozása és betiltásának gondolata már az ötvenes években felmerült (például az amerikai élelmiszer- és gyógyszer-hatóság jelentéseiben). Rachel Carson 1962-ben megjelent és hatalmas botrányt kavart könyve, amelyet sokan a környezetvédelmi diskurzus nyitányának tekintenek, egy létező nyomásgyakorlásnak és érvrendszernek adott rendkívül erős lökést. Hasonló a helyzet az ózonréteget károsító CFC-kibocsátás korlátozásával: amikor az angol királynő nagy feltűnést keltett és példát mutatott azzal, hogy inkább lecseréli kedvenc parfümjét, mintsem freon-gázos kivitelben tovább használja, a tiltás kialakítása már előrehaladott állapotban volt. A globális klímaváltozás szabályozását szolgáló, szintén nagy nyilvánosságot kapott kiotói egyezmény előkészítése után szaporodtak meg a tudósítások a jelenségről. (Beck – míg idézett írásában a „nyilvános pellengért” tekinti elsődlegesnek – maga is szorgalmazza ilyen fórumok létrehozását.)

A média tehát a kockázatmeghatározási harcnak csak az egyik terepe, és hatását főleg a közepes szintű nyilvánosságokban folyó meghatározási harc kimenetelének befolyásolásában, bizonyos vélemények diszkreditálásában, illetve felerősítésében, valamint az ott kialakított új *status quo* legitimálásában fejti ki. Két másik – nem környezetvédelmi – emancipatórikus példán is szeretném e folyamatot érzékeltetni: A feminista áttörés jogelméleti és társadalomelméleti viták keretében indult a hatvanas években, s ezt a média beszédmódjának megváltozása és a minták megváltozása (főleg a szappanoperákban) a hetvenes-nyolcvanas években felerősítette. Az észak-amerikai faji előítéletek leküzdésében is a jogi szabályozás megváltozása volt elsődleges az ötvenes években, s ezt erősítették fel a hatvanas évek emberi jogi médiaakciói. E törekvések eredményeként végül a hetvenes évek végén megjelentek az afroamerikai filmsztárok. (Ezekre a példákra később még egy mondat erejéig visszatérek.)

A modernitás egészén belül érdemes tehát elhelyezni a média szerepét. De milyen médiának a hatásáról szól Sükösd? A vitaindító egyértelművé teszi, hogy elsősorban a nagy nézettségű kereskedelmi médiáról. „Média alatt itt elsősorban a népszerű, kereskedelmi alapon működő tévék, rádiók, újságok, internetes tartalomszolgáltatók sokaságát (a fősodró médiát) és a közmédia nagy részét, valamint a bennük uralkodó médiaműfajokat, kánonokat, reprezentáció-típusokat értem” (Sükösd, 2003:132-133). Nem jogos tehát az a kritika, hogy a vitaindító egybemosza a régi és az új médiát. Jogos azonban Pintér észrevétele: médiumok és műfajok szerint tagolni kellene a megállapításokat – ezek mentén nyilván más és más a környezeti válság megjelenítésének hiányossága vagy a feltételezett fogyasztásgenerálás. Sükösd Miklós állításai alapján a *mainstream* média fogalmát a kereskedelmi tévék híradóira, showműsoraira és a reklámokra lehetne leszűkíteni, miközben a médiafolyam nemcsak ezekből áll. Egy médiumtípust és egy műfajt rögtön kiemelhetünk, melyekre nagy valószínűséggel nem érvényesek Sükösd megállapításai. Az életmód- és női magazinokban egyértelműen kimutatható a többnyire alternatív életmód- és *wellness*-imázsba csomagolt ökotudatos szemlélet és imázs. A játékfilmek terén is erőteljesen jelen van a zöld tematika, a B kategóriájú filmek akcióhősei a nyolcvanas évek óta környezetszennyező banditáktól mentik meg a világot, a katasztrófa helyzeteket nem külső veszély vagy ellenséges hatalom, hanem a környezeti válság okozza, sőt még a Steve Martin-féle komikus filmekben is legalább egy jelenet erejéig szerepet kap a környezetszennyezés káros volta.

A részletesebb tipológia hiányánál fontosabb az új média, az internetes kommunikáció hatásának elemzése (illetve Sükösdnél annak hiánya). Ennek megjelenése legalább két nagy változást hozott: a) lehetővé tette a fent említett középszintű nyilvánosságok megszervezését globális szinten, s így rendkívüli módon felerősítette a környezetvédő mozgalmak hálózatosodását és globális szinten való fellépésének lehetőségét: „A számítógépekben benne rejlik a lehetőség, hogy kiterjesszék az ember ismereteit a környezetről és arról, hogy milyen hatással vagyunk a környezetre. [...] Globális szemeket és füleket adhatnak nekünk egy olyan korban, amikor tetteinknek gyakran az egész világra kiterjedő hatásai vannak” – jósolta John E. Young 1993-ban (Young, 1994:115). Másrészt b) az Internet alapvetően kikezdte azt a hegemon (de sohasem tájékoztatási monopólium) helyzetet, amit a nagy tévétársaságok, hírügynökségek élveztek. A „Zöld Pók”-hoz, a *greenfo*-hoz vagy az *indymédia*-hoz hasonló fórumok viszonylag erős kritikai kihívást jelentenek a kereskedelmi vagy közszolgálati médiumok számára a tájékoztatásban. (Olyannyira, hogy a *mainstream* tájékoztatási csatornák egy része az utóbbi években alternatív, zöld rovatokkal gazdagodott, mint például a Népszabadság *online* változatának alternatív rovata.)

Az internetes és digitális kommunikációnak környezeti szempontból más hozadéka is lehet: kiválthat nagy környezetterhelést okozó tevékenységeket, technológiákat (ide tartozhat a postai és archiválási célokra használt papírnak és a sokszorosító technológiák vegyszerigényének kiváltása, a távmunka által kiváltott ingázás). A képzet azonban – mint Young a Szilikon-völgyről szólva rámutat – nem egyszerű, „a valóságban a számítógépgyártás nem olyan tiszta, mint ahogyan azt az iparág zöldellő irodái parkja sugallná. Az elektronikai ipar számos mérgező vagy a környezetre veszélyes anyagot használ, s ezek közül sok kiszökik a munkaterekbe és a környezetbe. [...] Az Egyesült Államokban ebben a völgyben található a legsűrűbben a veszélyes hulladékok lerakóhelyei, talajvízének nagy részét triklór-etilén (TCE) [...] és számos más vegyszer szennyezi, amelyeket az elektronikus alkatrészek gyártása és tisztítása során használnak.” (Young, 1994:110) Az infotechnológiai ipar környezetterhelését jelentősen növeli a rendkívül gyors fejlődés, ami a gépek gyors cseréjét követeli meg. Sükösd víziója a vegszerektől bűzlő patak partján álló világhálóra kötött házról nem is annyira vízió.

A nem részletezett *mainstream* médiával kapcsolatos hét pontba szedett sükösd-i téziseket a hosszúra nyúlt bevezető után az alábbi három pontba sűrítve vázolnám a továbbiakban: a környezeti válság megjelenése a médiában, a média hatásai, továbbá a „médiavalóság” és a „valóság” szembeállítása.

3. A KÖRNYEZETI KÉRDÉS MEGJELENÉSE A MÉDIÁBAN

Sükösd Miklós határozott tézise, hogy a kereskedelmi médiában nem jelenik meg a környezeti válság. „A média azonban általában nem tartja fontosnak a környezeti napirendet”, mert a) a médiatartalom egészében a szórakoztató műsorok dominálnak, b) a tájékoztató műsorokban az uralkodó elitek játszanak meghatározó szerepet, a környezeti válság pedig csak látványos katasztrófaaként jelenik meg. Ráadásul, ha mégis felbukkan a környezeti válság kérdésköre, akkor ez c) nem kontextusával együtt, a maga bonyolultságában megjelenítve, hanem d) a műsorfolyam egészéhez

igazítva, a „*minden rendben megy, minden kezelhető*” képzetet keltve kerül a képernyőre.

A kritikusok teljes joggal teszik szóvá, hogy a helyzet nem ennyire fekete-fehér, és sorolják azokat a példákat, amelyek a környezeti kérdés előtérbe kerülését, vagy akár bonyolultságának pontos és érdekes bemutatását bizonyítják: csak meg kell tanulni „csomagolni”, hogy a környezeti kérdések megállják a helyüket a híversenyben. A kritikusok azt a hibát követik el, hogy míg rámutatnak arra, hogy a helyzet nem fekete-fehér, azt nem jelzik, hogy mennyire tekinthető sötétnek vagy világosnak, azaz a számonkért arányok és árnyalatok kérdése nem kap teret. Egyfelől mennyire könnyű a média számára csomagolni, másfelől mekkora és milyen minőségű az a mégis-csak megjelenő adag, ami a vitaindító által jelzetteknél többnek tűnik?

Először a csomagolásról: A környezeti kérdések hírtékké csomagolása eleve nehéz, mert sokszor nagyon bonyolult és hosszú távú folyamatokról van szó. De e tartalmi kérdéssel egyenértékűnek tűnik egy formai kérdés is: Milyen lehetőségeik vannak a csomagolóknak? A legnagyobb hazai zöld szervezeteknek egyenként néhány százezer forintjuk van kommunikációs célokra. Egy erőműnél vagy egyéb nagy környezetterheléssel gazdálkodó nagyvállalatnál ez az összeg százmilliós nagyságrendű. Egy nemrég végzett felmérés (ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium, 2004) szerint még a legnagyobb zöld szervezetek sem engedhetik meg maguknak a listaár-nál 80-90 százalékkal olcsóbb társadalmi célú reklámok igénybevételét, néhány nagyvállalat pedig akár még teljes műsort is vehet szponzorként. Nyugaton sem rózsásabb a helyzet, az egyetlen *Greenpeace* kivételével, amely kifejezetten kampányszervezet.

Ebből a szempontból – Hamburger Béla hozzászólásával ellentétben – a reklám nem semleges eszköz. A reklám a tehetősek kommunikációs eszköze. Hiába néhány (saját életét kockáztató) tényfeltáró újságíró kitartása és számos civil (polgári pert kockáztató) szervezet kampánya, hogy felhívja a figyelmet egy olajcég környezetpusztító és népirtó, Nobel-díjas íróit kivégző tevékenységére Nigériában, ha a cég erre válaszul a világ legjobb reklámszakembereivel elkészített egy tökéletes *spot*-ot és telepakja vele a Föld összes jelentős kereskedelmi TV csatornáját. Hiába egy bányacég által ledarált falu lakóinak tüntetése, amikor a cég *Photo Shop*-pal feljavított panorámaképen mutatja be, hogy a külszíni bánya mellett élni valójában a földi paradicsom. A legalább részben hiteles tájékoztatás, vagy egy cég fenti üzleti tevékenységének megállítása a nyilvánosság eszközeivel ilyen esetekben szinte reménytelen.

A *greenwash* jelensége, vagyis az a törekvés, hogy egy környezetpusztító cég magáról környezetbarát imázst alakítson ki (Fidrich, 2003), a hiteles tájékoztatás súlyos torzításához vezet – mind reklámok, mind megfelelő hírtételek gyártásával. („X cég a természet védelmében” cikksorozat: csinos tájékoztató központ létrehozása vagy egy olyan intézmény támogatása, amely a természetvédelem szolgálatában áll, esetleg egy környezetvédelmi díj alapítása, pogácsás-kacsamájás sajtótájékoztató, fotósorozat lehetőleg egy *NatGeo* munkatárstól, helyszíni látogatás neves vendégekkel, mindez néhány millióból, ami a cég számára nem tétel).

A médiacsomagolás terén megfigyelhető bolha vs. elefánt felállás (a kommunikációra fordítható források közötti százszoros, ezerszeres különbség) ellenére a cégek és az intézmények „zöld imázs” kialakítását célzó tevékenysége nem feltétlenül káros környezeti szempontból. Egyrészt – főleg az utóbbi évtizedben – az imázs mögött néhány cég esetében valódi környezetjavító tevékenység, környezeti felelősség áll, egyre gyakoribb például zöld civilek bevonása a cégek tevékenységének környezetvé-

delmi szempontból történő átvilágítására. Másrészt viszont a környezeti felelőtlenség eltakarására szolgáló kommunikáció felerősíti és még legitimebbé teszi a környezeti kérdést.

Sükösd Miklós „*környezeti tájékoztatáshiány*” tézisének legjobb bizonyítéka a vita menete: a kritikusok számos ökológiai alapismeretre és eseményre nem reagálnak, hisz nem szakterületük – így arra hagyatkozhatnak, amit a médiából, pontosabban a híradókból és a minőségi sajtóból művelt polgárként megtudhatnak. Ennek alapján pedig nem is olyan nagy a gond: a fejlett Nyugaton nő a várható élettartam, csökken a csecsemőhalandóság – ilyen híradások megjelennek a hetilapok éves összefoglalóiban.

A többi statisztika kevésbé fényes, de ez nem került elő a kritikusoknál. A várható élettartam Afrikában és a Közel-Keleten például csökken. Magyarországon az elmúlt tíz évben megháromszorozódott az asztmás megbetegedések száma, már minden harmadik gyereknek légúti megbetegedése van, növekszik a szintén levegőszennyezés által okozott légcső-, hörgő- és tüdőrák miatti korai halálozás, nő a bőrrák és a szürkehályog gyakorisága (tíz évente tíz százalékkal, annyival, amennyivel az ózonréteg csökken). (Jakab, 2004; Virágh, 2004) A létező nemzetközi programok és a hazai stratégia (Nemzeti Környezet-egészségügyi Akcióprogram) dacára nem sokat sikerült javítani a környezet-egészségügy helyzetén, a környezetszennyezés továbbra is az egészségünkre, végső soron az életünkre megy. Vannak pontok, ahol sikerült át-törést elérni, például a nehézfém-szennyezések területén. Azaz valóban tovább élünk, csak betegen és rokkantan, amit a környezeti ártalmak okoznak. Erről azonban a média nagy része nem tudósít.

2004. júniusában az – Európa összes egészségügyi és környezetvédelmi miniszterének részvételével Budapesten tartott – ötéves ciklust lezáró negyedik európai környezet- és egészségügyi miniszteri konferencián követendő nemzetközi stratégiaként elfogadták az úgynevezett *CEHAPE* programot a gyermekek egészségének védelmére, s ráadásul lezárták a forgalom elől a BAH csomópontot is. A hírértékhez tehát minden adott volt. Ehhez képest két hazai napilap tudósított az eseményről. Ugyanekkor zajlott le a soros NATO-csúcs Isztambulban, semmi különösebben érdekes témával vagy eredménnyel. Minden napilap és hetilap részletesen foglalkozott vele.

Alapvető környezeti információk nem jelennek meg a sajtóban. Különbő országok *GDP-jének* összehasonlításáról bármikor olvashatok bármelyik közéleti lapban, de még tabloidban is. Ugyanezen országok ökológiai lábnyomáról nincs híradás. Minden nap megtudhatom a budapesti értéktőzsde adatait vagy a valutaárfolyamot, a *BUX* indexet. Az aznapi kén-dioxid vagy szén-monoxid kibocsátást, az UV sugárzás mértékét nem – pedig ezek az aarhusi egyezmény alapján ráadásul olyan közérdekű adatok, amelyekhez minden állampolgárnak joga van hozzájutni, s ezért az illetékes hatóságok kötelessége, hogy nyilvánosságra hozzák őket. Nyilván nem lehet számonkérni a sajtót, ha a kormányzat egy alapvető jogot nem tud biztosítani, de a Sükösd által megállapított helyzet fennáll – ám megint nem olyan fekete-fehéren: a sajtóban öt-tíz éve megjelentek a zöld rovatok, amelyek valamelyest hiánypótlónak számítanak, illetve a *web*-nek köszönhetően létrejöttek alternatív tájékoztatási fórumok, ahol a fentiekhez, ha nehezen is, de hozzájuthatunk.

Az alapinformációkhoz való hozzájutás nehézségén túl maguknak a környezeti kérdéseknek az elhelyezése is a hátrányos helyzetet tükrözi. Nyilván nem bizonyító erejű, de meglehetősen módszeres eredmény: a cikk írása közben (két héten keresz-

tül) a és a *www.origo.hu* portálok nyitólapján minden másnap találtam írást a kétségkívül csinos két Hilton lányról. Az EU klímavédelmi intézkedéseiről, amelyek 2005-től kezdve alapvetően meghatározzák a nagy széndioxid-kibocsátó gazdasági szereplők tevékenységét, és végrehajtásukhoz most építik ki az intézményrendszert, rákereséssel egy híradást találtam. A közlekedési eszközök, s köztük a személyautók széndioxid-kibocsátására vonatkozó szabályokat szintén most dolgozzák ki – ezek több állampolgárt érintenek, mint a fent említett lányok. A korallzátonyokról megtudhatom, hogy most már hetvenezért is búvárkodhatom közöttük, de összesen két rövid – csak *online* verzióban megjelent – napilap-cikket találtam az elmúlt évben arról, hogy a korallzátonyok széndioxid-megkötő képessége, illetve ennek felengedése a Föld (Gaia) önszabályozó rendszerének egyik legfontosabb részét alkotja... A környezeti kérdésekről lehet tájékozódni, de a környezeti kérdés nincs a figyelem középpontjában.

Külön vita alakult ki a természetfilmek megítéléséről. A kritikusokkal egyetérték abban, hogy a természetfilmek fontos információforrást és élményt jelenthetnek. Csakhogy az elmúlt tíz évben alapvető változás figyelhető meg ezek jellegében: míg a hetvenes-nyolcvanas években a természetfilmek életközösségeket, tájakat mutatnak be, és részletesen körülírták azok működését, illetve fenyegetettségét, ma már a divatállatok és a nagyobb események (cápák, krokodilok, pókok, tájfunok, vulkánkitörések) dominálnak itt is, a kontextus, az ökológiai összefüggések ábrázolása nélkül, és a környezeti felelősségre felszólító végszók is egyre ritkábbak.

Nemcsak a mennyiségről vagy a műsorszerkezeten belüli elhelyezésről van szó, hanem a nyelvi közegről is. A környezeti érdekeket megfogalmazó állításokkal szemben jelenleg megengedettnek számít a nagyfokú verbális diszkreditáció, a zöld témák megjelenítésének nyelvezte számos esetben diszkriminatív magával a témával szemben. Az amerikai konzervatív sajtóban a környezetvédőket hazaárulónak vagy terroristának nevezni mindennapos dolog. Az itt folyó vita idején, 2004 tavaszától kezdve a magyar sajtóban is meglehetősen erős sajtótámadás indult a környezetvédő civil szervezetek ellen. Az amúgy mértékadó és a hiteles tájékoztatásra sokat adó lapok (*HVG, Magyar Narancs, Élet és Irodalom*) is teret adtak olyan tudósításoknak és publicisztikáknak, amelyek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a hiteles tájékoztatás elveinek figyelmen kívül hagyása, a demokratikus alapelvek megkérdőjelezése vagy akár a fasiszta alapállásból kiinduló uszítás is megengedhető, ha az a környezetvédő civil szervezetek ellen szól – akár csak oldalvágásként. (Íme néhány példa erre, a durvaság sorrendjében a finomabbnak tekinthető elsőtől a jogsértés határán mozgó utolsóig, a teljesség igénye nélkül: Tóth Gábor Attila: „Éhhalál Pesten”, *HVG*, 2004.06.02. Dobrovits Mihály: „Az Új Aranykor mítosza és más történetek”; Búr-Baky Miklós: „Fiatal desperádók, eszelősök”; uő: „Az establishment koloncai”, *Magyar Narancs*, 2004.08.12, 2004.05.20, 2004.05.27. Bauer Péter: „Zöld veszedelem”, *Élet és Irodalom*, 2004. 29. szám.) A már emlegetett feminizmus és antirasszizmus témakörében megjelent cikkekben és azok kritikáiban megközelítőleg sincsenek ilyen jellegű „nem-PC” eszközök.* A „Kínai veszedelem”-hez hasonló címekre, az afféle kitételekre,

* PC: politically correct. (A szóhasználatra kényes mozgalom eredményeire jellemző a következő példa: Agatha Christie egyik híres művének („*Ten Little Niggers*”) Németországban nem lehet többé „Tíz kicsi néger” a címe. Az angol író nő örökösei ugyanis eleget tettek a Hannover város diszkrimináció-ellenes hivatala által közzétett felhívásnak, hogy adjanak más nevet a regényből készült színdarabnak. – *Lektor*

mint például az, hogy „a feministák mérhetetlen károkat okoznak a gazdaságnak”, az olyan evidenciákra, hogy „a nemek egyenlősége elvont közcél, melynek alkotmányos védelme káros”, vagy az olyan jellegű kioktatásra, mint pl. „aki tanult történelmet, az tudhatná, hogy a nők mindig is el voltak nyomva, mit kell jönni a családon belüli erőszak statisztikáival?” ki ne kapná fel a fejét, és ki ne határolódna el rögtön ezektől?

Ám ez a jelenség sem ilyen sötét. Klaus Eder felhívja a figyelmet arra, hogy az ökológia értelmezési keretté vált a nyugat-európai társadalmak nyilvánosságában (Eder, 2000), azaz ilyen delegitimáló, diszkreditáló magatartásnak és nyelvezetnek a jövőben már nincs sok esélye.

A minőségről még egy megjegyzés: a zöld médiakritika egyik sarokpontja, hogy a környezeti válság a rendezett világ keretében vagy legalábbis megoldható problémaként jelenik meg. A kritika eléggé jól alátámasztottnak tűnik. Az olyan állítások, hogy a környezet védelme „újranelhasználási szakmai kérdés” (Z. Karvalics, p. 4.) kevésbé merülnének fel, ha a környezetpolitika alapvetéseiről a nagyobb nyilvánosság előtt szólna a diskurzus. Nos, a környezetvédelem mint olyan az 1986-ban elfogadott Egységes Európai Okmány (SEA) életbelépése óta az integrált európai politika egyik alapelve, és az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződés alapján a környezeti szempontok érvényesítése a végrehajtásban is ellenőrizhetővé válik, vagyis ezeket *minden* szakpolitika kialakításakor alapelveként kell kezelni, legalábbis az Európai Unió területén. Az integrált környezetvédelem mindazonáltal még mindig nagyon messze van a fenntartható fejlődéstől, ami az EU göteborgi stratégiájának (2001), valamint a Riói Csúcsnak (1992) is a célkitűzése. (A fogalmat egyébként politikusoknak és újságíróknak egyaránt még most is sikerül felcserélniük a „fenntartható növekedés” abszurdumával...) Erről az átlag újságolvasó, sőt még az aktív érdeklődő is nehezen szerez tudomást: a környezeti kérdések a magyar sajtóban még mindig technokrata megoldásokként vannak tálalva és fűszerezve. Kármentesítés, hulladékfeldolgozás, tisztító-mű-építés, határértékek mérése: csupa szakpolitikai megoldás és csővégi technológia-ismertetés.**

„Tartanak csak fontosnak az emberek a környezeti napirendet, rögtön ezerrel bombázná ezzel őket a média” – szól az ellenvetés a fentiekre (Z. Karvalics, p. 3.) Ezt a mondatot két tény cáfolja: a) fontosnak tartják, b) a médiának nem ez a működési módja.

A környezet védelme az *összes* (bár kevés) közvéleménykutatás szerint a három legfontosabb érték és téma között jelenik meg (Magyarországon). Minél közelebb megyünk a lakóhelyhez, annál inkább fontosabbá válik. Ugyanakkor a lakosság nagy része úgy érzi, hogy a környezeti károk és kockázatok előállításában *nem* játszik szerepet, azaz nem érznek felelősséget sem ezzel kapcsolatban. A környezet megóvásáért tevékenykedni a lakosság akkor hajlandó, ha érdekelt az ügyben, vagy az nem jár megérőltetéssel, nagyobb energiabefektetéssel (Szirmai, 1999, Füzesi – Tistryán, 1998, Eurobarométer, 1993, Fact, 1993, Gallup, 1992, 1994). A környezet állapotára vonatkozó információk forrásait kutatva a Magyar Gallup Intézet 1994. évi vizsgálata azt állapította meg, hogy a környezeti problémákkal, környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatban az emberek több mint kétharmada elsősorban a televízióból informálódik,

** A folyamatok végéről induló eljárásokat – az angol *end-of-pipe* terminus tükörfordításával – „csővégi technológiáknak” is szokás nevezni. – *Lektor.*

ahol a környezeti kérdések alig, illetve csak felszínesen interpretálva jelennek meg. A fentebb említett budapesti környezet-egészségügyi konferencia és a NATO csúcs szembeállításán kapcsán megjegyzem, hogy nem találkoztam még olyan statisztikával, ahol kimutatható lett volna olyan jelentős létszámú csoport, melynek tagjait jobban érdekelték az iraki hadműveletek, mint az, hogy ők maguk vagy a gyerekeik rákosak lesznek-e vagy sem.

A magyarázat egyszerű: az a feltevés, hogy a szerkesztők az olvasók igényei alapján szerkesztenék a lapok tartalmát, egyszerűen mítosz. A hírték és a „szakmaiság” aktuális felfogása, a világlátás és a rovatok hagyományos presztízse a meghatározó. Környezetvédelmi témájú cikket megjelentetni jelenleg nehéz: másodrangú belpolitikai témák is kiüthetik vagy csökkenthetik az erre szánt oldalszámot. (Meg lehet kérdezni bármely környezetvédelmi cikket publikáló újságíró. Ennél részletesebben a szerkesztőségek szkeptikus attitűdjéről a környezeti kérdésekkel kapcsolatban lásd Cselószki, 2000.) A nagy kiadványok gyakorlatában az utóbbi évtizedekben is inkább a marketing- és a reklámstratégia előtérbe tolása jellemző a példányszámnöveles érdekében, és csak második lépés a szerkesztőségi oldalak megváltozása.

A médiatartalmakkal kapcsolatban tennék még egy utolsó megjegyzést: a nagyobb publicitást kapott ökológiai *események* környezeti szempontból sokszor ártalmasak, míg reprezentációjuk hozzájárul az ökotudatosabb szemlélethez. A környezeti katasztrófák (japáni atombalesetek, tiszai cián-szennyezés) megnövelik a környezeti felelősség szintjét, a főleg *NIMBY* típusú környezeti konfliktusok rövid távon sokszor nagyobb környezetterhelést jelentenek, mint amit a tiltakozással megakadályozott tevékenység okozna, mivel azonban ezekben az ügyekben érvényes hivatkozási alapként jelenik meg a környezeti érdek, hosszú távon ennek érvényesülését segítik elő.

4. FOGYASZTÁS ÉS IDENTITÁSGENERÁLÁS

Sükösd Miklós második fontos állítása (a nem elégséges tájékoztatás felvázolása mellett) az, hogy a média egyrészt fogyasztást generál, másrészt nagy szerepet játszik az identitás és az attitűdök kialakításában, ám jelenleg a (kereskedelmi) média ez irányú tevékenysége az ökológiai fenntarthatóság szempontjából nem kedvező.

Az első és legfontosabb kifogás a kritikusok részéről, hogy nem helyes a lakosságot „eltorzított, mesterséges médiaélményt fogyasztó konzumidiótának” tekinteni (Z. Karvalics, p. 1.). Az észrevétel jogos, csak azzal nem számol, hogy konzumidióták márpedig vannak – csak a pejoratív felhangot és fogalomhasználatot érdemes lefordítani értelmes leíró kategóriákra, vagyis meg kell vizsgálni, hogy a lakosság mekkora hányada tartozik fogyasztásra orientált, magas szintű médiahasználatú életstílus-csoportokba, és azok milyen fogyasztói és választói erőt képviselnek. „A fiatalok egy része nem képes felvenni a többiekkel a versenyt. A mai fiatalok sokkal inkább széthúznak, mint valaha. Olyan társadalomban nőttek fel, amikor szinte egyik napról a másikra nyílt szét a társadalmi olló. Egyesek elszegényedtek, mások meggazdagodtak, de nem láznak, és nem is álmodoznak. *Csak fogyasztanak.* Ha álmodoznak is, legfeljebb arról, hogy még többet, még drágábbat, még könnyebben érjenek el.” Az idézet nem egy konzervatív értékrendet vagy morális pánikot megfogalmazó publicisztikából, és

nem is a fogyasztói társadalmat ostromozó valamelyik zöld akcióújságból származik, hanem a GfK Piackutató Intézet által a magyar fiatalok életstílusáról készített tanulmány egyik markáns, empirikusan alátámasztott megállapítása (GfK, 2004, kiemelés tőlem).

De nézzük meg a részleteket. A mai magyar társadalmat az alábbi életstílus-csoportokba lehet besorolni:

Fogyasztói elit	8%
Sikeres	15%
Élmény-gyűjtő	10%
Hedonista beilleszkedett	12%
Beilleszkedett mértékletes	10%
Megkapaszkodó	17%
Lemaradó	26%
Nem besorolható	2%

Forrás: TGI Magyarország 2003/1-4. negyedév. Kiemelés tőlem.

Fogyasztásra orientált, nem környezettudatos életstílus, a fogyasztói elit, az élménygyűjtő, a hedonista és a megkapaszkodó: a lakosság 47 százaléka, míg ennek fele az „ellenpont”, a tudatos fogyasztói magatartással rendelkező csoportok, a sikeres és a mérsékletes: 25 százalék. Van egy harmadik csoport, a lakosság negyedét kitevő lemaradóké, akik nem azért nem fogyasztásorientáltak, mert nem akarnak azok lenni, hanem mert nem képesek erre. A magas szintű fogyasztásorientáltság pusztán a „jólétből” nem jön létre, csak ha magas szintű médiahasználattal jár együtt.

A magas szintű fogyasztás-orientáltság, a márkafetisizmus és a nagy mértékű médiahasználat együttes előfordulása nem jelenti azt, hogy az előbbinek oka lenne az utóbbi, azaz lehet, hogy a fogyasztásnövekedésre más tényezők hatnak, vagy a média hatása csak közvetett. A fogyasztást generálhatják strukturális okok és különféle mintakövetési gyakorlatok: a minta azonban nem feltétlenül a média, hanem lehet a vonatkozási csoport is. Sükösd feltevését gyengíti a TÁRKI felmérése a fogyasztási csoportokról: a kutatók úgy találták, hogy a legfontosabb mintát, a meghatározó erejű vonatkoztatási csoportot elsősorban a barátok és a közvetlen ismerősök jelentik – igaz, hogy a vizsgálatnak nem volt explicit módon megjelölt tárgya a médiatartalom (Fábián és tsai, 2000).

Sükösd kritikusai joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy a média közvetlen hatásának tézisének kikezdték az empirikus kutatások (Stuart Halltól Morley-n át Fiskéig), a médiatartalmak nem közvetlenül hatnak a befogadókra, akik aktívan értelmezik azokat. Fiske egyenesen értelmezési demokráciáról beszél. E kutatások során főleg a kognitív jellegű tartalmakra kérdeztek rá, Sükösd azonban elsősorban nem az ilyen jellegű hatásokra utal, másrészt e kutatásokból nem következik, hogy a médiának ne lenne szerepe a hétköznapi világ megkonstruálásában. Először is, *minden* társadalmi intézménynek van társadalomkonstruáló szerepe: „Az újság az egyén számára valósága legszélesebb világát erősíti meg. Az időjárás-jelentéstől az apróhirdetéseig biztosítja arról, hogy ő valóban a legvalóságosabb világban él” (Berger – Luckmann, 1998:207). Másodsorban, a média szocializációs közeg voltát eddig egyetlen kutatás sem

kezdt ki (nem lehet tehát az iskolára és a családra mutogatni a média működés módjának megértése helyett). Harmadszor pedig, mint már utaltam rá, a média a környezet-képzetek és a kockázatok megkonstruálásának egyik fontos – ha nem is elsődleges – terepe.

Sükösd ráadásul nem is annyira a verbálisan megfogalmazható médiatartalmak racionális feldolgozásáról szól, legalábbis az én olvasatomban, hanem azokról a képzetekről, erősen beivódott képekről vagy imázsokról, amelyeknek észlelése sokszor a tudat alatt történik. Sükösd tézisé a médiának az identitásra gyakorolt hatásáról erősítheti, ha a média-tartalmakat nem statisztikailag rubrikázzuk, hanem a használt nyelvezet szempontjából vizsgáljuk. Az uralkodó nyelv befolyásolja a valóság-konstruációt. Pierre Bourdieu habitusfogalmát idézve: a nyelv társadalmasítja a testet. Nem véletlen, hogy a már említett feminista, anti-rasszista mozgalmak akkora hangsúlyt fektetnek a politikailag korrekt beszédre. Egy nemrégiben közzétett nyelvészeti elemzés azt mutatta ki, hogy a „Jóbarátok” (*Friends*) című népszerű televíziós műsornak köszönhetően megváltozott a beszélt amerikai angol: a nyelv idomult a TV sorozathoz. (Nyelvújító jóbarátok, 2004)

A média mint intézmény része annak a viszonyrendszernek amit Michel Foucault a hatalom mikrofizikájának nevez: előállítója annak a diskurzusnak, elbeszélője azoknak az irányítási formáknak, amelyek irányítják, fegyelmezik a testet, a cselekvést és azt, ami elgondolható. A fenti felismeréseknek, a diskurzuselemzésnek és a feminista kritikának, továbbá a politikai ökológiának köszönhetően az uralkodó egyetlen „igaz diskurzus” (részben) feltöretett, a *mainstream* média azonban továbbra is többségi tényezőnek tekinthető. A „mert megérdemlem, mert megérdemled” (*L'Oreal*) diskurzust favorizálja, nem pedig a „Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan” (zöld jelszó) diskurzusát, ami azért más szemléletet fejez ki.

Az ökológiai felelősség természetesen nem azt jelenti, hogy Milla Jovovich szépségében ne lehetne tovább gyönyörködni, hanem pusztán azt, hogy mint minden tevékenységnek, ennek is vannak környezeti költségei, amelyeket valakinek állnia kell.⁶ A környezeti javak szinte minden esetben kollektív javak. E kollektív javak fogyasztói látens nagycsoportot alkotnak (Olson, 1997), így a környezeti javak biztosítása kollektív szabályozókat igényel. Ilyen lehet például valamilyen adónem. A tapasztalatok szerint a kollektív szabályozók követése (például adómorál) szorosan összefügg azzal, hogy az érintettek köre tisztában van-e a szabályozók céljával (tudja-e, hogy mire megy a pénze). (Ezen nem is kell csodálkozni, lévén a modernitás legális-rationális uralmi rend.) Környezeti kérdésekben itt merül fel ismét a média szerepe. Ugyanúgy, ahogy nem mindegy, mi az uralkodó nyelvezet az adózás szempontjából (az „állami források” vagy az „adófizetők pénze” alanyt használjuk valamely kontextusban), környezeti szempontból sem mindegy, hogy a „neked jár”, vagy a „vizsgáljuk meg felelősen, mi jut neked” szemlélete lesz-e domináns.

A dolgozat elején bemutatott környezetterhelési képlet szerint fontos elem a fogyasztás. A fogyasztást a világszemlélet és a fogyasztói attitűdök határozzák meg. Az 1993. évi *Eurobarométer* vizsgálat tanúsága szerint a „környezetvédelem és/vagy gazdasági fejlődés” kérdésében az EU országok válaszadóinak 69%-a mondta azt, hogy gazdasági fejlődést biztosítani kell, de úgy, hogy egyidejűleg a környezet védelmére is figyelemmel kell lenni. Magyarországon ez az arány magasabb, 83%. A magyar válaszadók 10%-a azt mondta, hogy a környezet védelmének kell nagyobb prioritást adni,

akár a gazdasági fejlődés rovására is. Ugyanakkor a környezet védeleméért a lakosság addig hajlandó áldozatokat hozni, amíg az nem jár az életszínvonal érzékelhető csökkenésével.

A környezettudatos szemlélet és fogyasztási attitűdök kialakítása (a szemléletformálás) elengedhetetlen a környezeti válság megelőzése, illetve kezelése terén – az más kérdés, hogy ebben pontosan mekkora szerepe van a médiának, a jogi és anyagi szabályozóknak, a vonatkozási csoportoknak. Alapvető világnézeti váltás nélkül nem változik meg a környezetileg felelőtlen magatartás. Ez megint nem „újranelhasználási szakmai” kérdés. Az utcai kutyaszar sem a *Főkefe Ipari Kft.* technológia kérdése. Lehet, hogy megoldható lenne a kérdés, ha jobb kiképzést és felszerelést kapnának az utcanevelők és a GDP húsz százalékát erre fordítanánk, de a problémakezelés egyszerűbb és hatékonyabb, ha a kutyatulajdonosok felveszik, ami az utcán marad kedvencük után. Az ilyen szemlélet kialakításában pedig lehet nagyon nagy szerepe a médiának, de elsősorban nem minták nyújtásával, hanem a figyelemfelhívással. A „valami büzlök Dániában” már nem érvényes kijelentés: a kutyaszarproblémát megoldották. Zöld szervezetek és nyugdíjas klubok kicsi dán nemzeti lobogókkal telítődtek azt, ami az utcán hevert, a média pedig ugyebár azokra a témákra utazik, amelyek az utcán hevernek. A feldíszített ürülék hatalmas médiabotrány keretében élő és premier plámban bemutatott látványát a nemzeti lobogóra nagyon büszke dánok nem tudták elviselni, s azóta nincs kutyaszar az utcákon.

Több szerző meggyőzően mutatott rá a média mozgósító szerepére (Alexander – Jacobs, 1998; Császi, 2002). A kritikai kultúrakutatás eredményeit részben megkérdőjelező vagy inkább más megvilágításba helyező „neo-durkheimi” iskola arra hívja fel a figyelmet, hogy a média rituális közösségi élményt válthat ki, s ezáltal felerősíthet társadalmi szolidaritási tevékenységeket. Az elmúlt két évtizedben a közvetlen részvétel és a formális tagság helyett újfajta civil tevékenységek figyelhetők meg, melyek szervezésében és identitáskeresésében a *mainstream* média fontos szerepet játszik. Akár híradások, tudósítások is hozzájárulhatnak ehhez: egy-egy esemény közvetítése (például tömeggyűlés, adományozás, virágcsokrok vitele a Buckingham Palace-hoz Lady Di halálakor) az eseményen való részvételre mozgósíthat. Bonyolultabb tehát a képlet annál, ami általában a zöld médiakritikában megjelenik, hogy az esemény után mindenki hazafut, hogy a TV híradóból merítsen valóságos élményt saját részvételéről az adott eseményen. Környezeti szempontból azonban nagyon nem mindegy, hogy a széles tömegek által fogyasztott média kupakgyűjtésre és technóra menetelő szemtelésre, vagy a tisztai árvíz által okozott károk elhárítására, illetve a szennyezés felszámolásra, az állatkínzás büntethetőségéért indított aláírásgyűjtésre (mint 2003/2004 telén történt), esetleg élelmiszerszállítmányok indítására mozgósít-e (mint ahogyan a romániai forradalom idején tette). Benyomásszerűen érzékelve úgy tűnik, hogy egyre inkább az előbbi csoport dominál.

5. KÉT VILÁG

Sükösd legkevésbé alátámasztott tézise a *tapasztalati valóság*, illetve a *médiavalóság* szembeállítása. A kritikusokkal egyetértve, nem lehet azt állítani, hogy a média által közvetített tartalom nem az értelemmel felruházott világ része: más a valóságkonstrukcióra gyakorolt hatása, mint a mákos tészta ízének, de ugyanannak a világnak a része. A részmegállapításokkal kapcsolatban is inkább a szkeptikus állítások tűnnek érvényesnek – ezeket az alábbiakban kiegészítem néhány (néha szubjektív) jelzéssel.

Az írott szó és a képi világ, a könyv és a TV szembeállítása nem tűnik megalapozottnak. Az olvasás semmivel sem kíván kevesebb kritikai hozzáállást, mint a vizuális kommunikáció: vannak, akik azt hiszik, hogy ha valami könyvben le van írva, az úgy is van; vannak, akik a filmet vagy akár a dokumentumfilmet hiszik valóságnak; és vannak, akik nem. Nyilván más-más készségeket kíván a különböző médiumok kezelése, e készségek azonban fejleszthetők. Minél több tapasztalata és kifejtett készsége van egy adott médium használatában a befogadónak, annál kevésbé fogja azt nem médiumként, hanem valóságként kezelni.

A közvetlen tapasztalat és az ettől eltávolított (magyarul: absztrakt) tudás szembeállítása is kétséges. A konszenzuális tudásban sokkal inkább érvényesíthető a kommunikatív etika, a politikai ökológia egyik alapja (akár a feltételezett érdekeltek érveinek hangoztatásával), mint a tapasztalatiban („Nekem ne magyarázz, saját szememmel láttam!”) A Lányi András nevével is fémjelzett *Védegylet* egyik kiemelt törekvése a jövő nemzedékek jogainak elismertetése. E kategóriánál absztraktabb fogalom kevés van, ugyanakkor e jogi fogalom hihetetlenül sokat segíthet a környezeti válság leküzdésében, illetve megelőzésében.

Ha visszakanyarodunk a médiához: a sérülékeny Föld látványa az űrből, de akár a bánáti bazsarózsa misztikus stilizált képe (lásd még a magyar nemzeti madár, a tuzok képét) nagyban hozzájárulhat – „élőben” történő megtapasztalása nélkül is – a környezeti tudatosság kialakulásához. Itt, a Dob utcai lakók, az élőben megtapasztalt kocsik miatt kicsit bosszankodnak. Amennyiben végre nagyobb nyilvánosságot kapna az a Budapest térkép, amelyen a légszennyezés és a légúti daganatos megbetegedések elterjedése egymásra van vetítve, és a Dob utcaiak felülről nézve (mint akinek térkép e táj) szembesülnének azzal, hogy a magyarországi átlagos életkornál tíz évvel élnek kevesebbet a légszennyezés miatt, nem csak kicsit bosszankodva viszonyulnának a városi autózáshoz.

Ha Sükösd „médiatérben töltött” idejét lefordítjuk az intenzív médiahasználat töltött időre, a „másra nem jut idő” tézis akkor sem feltétlenül megalapozott. Logikusnak tűnhet, hogy annak, aki sokat használja az Internetet, kevesebb ideje jut az élő kapcsolatokra. Csakhogy az internetezők jelentős részének, sőt többségének sűrűbbek a társas kapcsolatai, mint a nem internetezőkné. E mögött egyrészt strukturális jellegű harmadik tényezők állnak (magasabb jövedelem, iskolázottság), másrészt az, hogy az Internet-használat nagyobb része esetükben éppen a társas kapcsolattartást szolgálja – e-mailen keresztül. Nem lehet szó nélkül hagyni azonban a digitális valóságkonstrukció esetleges kizárólagossá válását negligáló opponensi nézeteket sem: „a VR-ről szóló elképzelések jelenlegi formájukban merő spekulációk” (Pintér, p. 7). Japánban mintegy 2,8 millió főre teszik az *otaku* elnevezésű életstílus-csoport tagjainak számát, akik életüket teljesen a hálózati életre és a virtuális kapcsolatokra állítják be.

A posztmodern kor egyik jellegzetessége a tér- és időszemlélet megváltozása: a turisztakodás térben és életútban egyaránt. A „bárhol” érzése nem feltétlenül jelent azonban környezeti felelőtlenséget. Ez az új tapasztalati forma megtöltődhet a „bárhol, bárhol” tehetek valamit az ökológia válság leküzdése érdekében” tartalommal: innen a Dob utcából is segíthetnek a tasmán ördögök megmentésében Tasmániában. Nem állítom, hogy a bárhol-érzésben leledzők többsége ilyen lenne, de a lehetőség adott.

Végezetül vitatkoznék azzal az implicit állítással, miszerint a TV-képernyő nézése *önmagában* károsabb a környezetre, mint sok egyéb szabadidős tevékenység. A médiafogyasztás egésze nem jár olyan nagy ökológiai lábnyommal. Az erőforrás-igényeket összesítve – a műsorkészítéstől a TV-készülékek előállításán és áramfogyasztásán át a szemészetig és a filmarchívumok vegyszerigényéig bezárólag – valószínűleg sok más bevett fogyasztói tevékenységénél kisebb ökológiai lábnyomot kapunk. Egy séta a kiépített ösvényű parkerdőben, vagy a beszélgetés a közeli Városliget valamelyik padján biztosan kisebb környezetterhelést jelent, egy franciaországi síelés azonban lehet, hogy felér egy évnnyi televíziózással, míg a „shoppingolás a centerben” vagy a szkúterezés a Tisza-tavon már egészen bizonyosan. Néha lehet, hogy ökológikusabb, ha inkább bekapcsoljuk a tévét.

A valóság bonyolultabb annál, hogysesem dichotóm kategóriákba gyömöszölhetnénk, még ha a modern ember világában gyakori is ez a fajta rendrakás.

6. A STÍLUSRÓL

Végezetül a stílusról. Úgy vélem, hogy *ad hominem* érvek a tudományban nem használhatók: egy tudományos érvényességre igényt tartó kijelentést annak igazságtartalma és nem annak közrebozsátója alapján kell megítélni. Ha a környezeti válságról csak tarisznyás Gaia-tudatú *hard core* rajongók tudósítanak (és nem lennének velük „egy táborban” világhíres tudósok), kijelentéseik akkor is érvényesek lennének, ha megfelelnek bizonyos érvényességi kritériumoknak. Annak megállapításához, hogy valami büzlik, nem kell Nobel-díjasnak lenni, és nagyon bonyolult módszertani kritériumok sem szükségesek. Ehhez képest Sükösd Miklós kritikusi közül csak Dányi Endre nem használ ilyen érvet a vitában (az „agymerevedett zöldektől” a csak sírni tudó „humánökológuson” át a „csak művészekig”). „Talán nem járok túl messze a valóságtól, ha azt feltételezem, a recenzensek többsége nemhogy nem írta volna meg véleményét, de végig sem olvasta volna a dolgozatot, ha nem [Sükösd] Miklós küldi” – világít rá erre Hammer Ferenc. A legszomorúbb visszatérő gond ennek kapcsán a „hol az alternatíva?” kérdés a kritikusok részéről. A kérdéssel az a baj, hogy egyrészt egy erőteljes és összetett bűnbakképző előítélet része, másrészt valójában tájékoztat-lanságot fed. A freonmentes hűtő egyik kifejlesztője az „alternatívát nem kínáló” *Greenpeace* volt. A zöld kapitalizmusról és az alternatív gazdálkodási lehetőségekről szakkönyvek tucatjai szólnak (például egy klasszikus: Schumacher, 1991, és egy legfrissebb: Pataki – Takács-Sánta, 2004). A nemzetközi és Európai Unió stratégiai és helyzetelemzések mellett a környezetvédő civil szervezetek rendszerint elkészítik állapotfelméréseiket és alternatíváikat, ezek közül a legismertebb a *Jo'burg Memo*.

Magyarországon a *HUMUSZ* feltárta az összes, majd' kétezer illegális szemétkerakót, s ezek egyharmadát felszámolta. (Az állami teljesítmény ugyanakkor 1, azaz egy ilyen lerakóhely megszüntetése.) A Levegő Munkacsoport minden évben elkészíti a zöld költségvetést. Az Energia Klub szinte minden évben publikálja alternatív, nemzeti energiastratégáját vagy annak bizonyos elemeit, miközben a Magyar Köztársaság kormányára 1993. óta képtelen volt ennek kidolgozására, pedig törvény kötelezi, hogy háromévente meg kell alkotnia... A fenntartható alternatívákkal nemcsak a zöld mozgalmak, hanem komoly tudományos műhelyek is foglalkoznak. Csak két kiadványsorozatra, nevezetesen a washingtoni *Worldwatch Institute* által „A világ helyzete” címmel évente megjelenő kötetekre és a BKÁE és az MTA „Zöld belépő” című sorozatára utalnék: Sükösd Miklós kritikusaival ez a felszínesség és elfogultság számonkérhető.

Ugyanakkor teljesen helytálló az az észrevételük, hogy a vitaindítónak felróható a túlzott általánosítás és a túl sötét jövő felfestése, valamint a már-már szépirodalmi stílus. A kritikusok viszont két rendkívül fontos dologról hallgatnak. A fennálló rendszert legitimáló, „optimista” műveknek nem szokás felróni a tudományosság határát túllépő, nem elég árnyalt elemzést. Fukuyama máig a legtöbbször hivatkozott elemzők közé tartozik, a szociológia szégyenét jelentő „*Bowling Alone*” szociológiai közhellyé vált. A „nem elég tudományos” kitételben összefoglalható lesajnálás az ehhez hasonló vitákban általában a rendszerkritikus nézeteknek szól. Másrészt a Sükösd Miklóshoz hasonló, túlhevített jelentések – a „Néma tavasz”-tól a Római Klub jelentéséin át a „*No Logo*”-ig – nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a példaként emlegetett Düsseldorf vagy az Elba rehabilitációjára került forrás, létrejöhetnek és szigorodnak a környezetvédelmi szabályok.

Nem melleleg: ki és honnan értesült arról, hogy az Elba-torkolat mintegy húsz éves, több millió márkát felemésztő, tavaly szabad fürdőzéssel megünnepelt újra élővé tételét az idén egyetlen este teljesen tönkretette egy részeg hajóskapitány, akinek a hajója egy elavult, számos országban környezetszennyező mivolta miatt betiltott bányászati eljáráshoz szállított vegyi anyagot?

IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. – Jacobs, Ronald N. (1998):** Mass Communication, ritual and civil society in Liebes, T. - Curran, J. (eds): *Media, Ritual and Identity*, London, Routledge
- Beck, Ulrich (2003):** *A kockázat-társadalom*, Századvég
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998):** *A valóság társadalmi felépítése*, József Attila Műhely, Budapest
- Carson, Rachel (1995, 1962):** *Néma tavasz*, Katalizátor Iroda, Budapest
- Császi Lajos (2002):** *A média rítusai*, Osiris – MTA, Budapest
- Cselószki Tamás (2000):** Környezetvédelem és média az ezredforduló Magyarországon, *Médiakutató* 2000/6sz
- Eder, Klaus (2000):** A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság átalakulása in Szabó Márton - Kiss Balázs - Boda Zsolt (szerk.): *Szöveggyűjtemény a politikára*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest

- ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium (2004):** *Internet használó civil szervezetek kommunikációjának két alszektora tükrében*, IHM kutatási beszámoló
- Eurobarométer (1993)**
- Fact Intézet (1993):** *A városi lakosság viszonya a környezeti problémákhoz*. Fact Intézet, Budapest
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter (2000):** *Fogyasztási csoportok*, TÁRKI, Budapest
- Fidrich Róbert (2003):** *Zöldrefestés*, MTVSZ
- Füzesi Zsuzsanna – Tistyán László (1998):** *A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltás óta eltelt időszakban*, MTA Zöld Belépő 1998.
- Gallup (1994):** A Gallup International 1992-es és 1994-es nemzetközi vizsgálata a környezeti kérdésekről
- GfK (2004):** *Fiatalok életstílusa és értékvilága, Hol a boldogság mostanában? - Stabil munkahelyen és jó családban*, www.gfk.hu
- Jakab Ferencné (szerk) (2004):** *Magyarország Környezetegészségügyi helyzete IV. Európai Környezet és Egészség Miniszteri Konferencia, Budapest, 2004*, Fodor József Országos Közegészségügyi Központ Országos Környezetegészségügyi Intézete
- Nyelvújító jóbarátok (2004):** - <http://www.sulinet.hu/tart/cikk/bn/0/18211/1>
- Pataki György – Takács-Sánta András (szerk) (2004):** *Természet és gazdaság, ökológiai gazdasági szöveggyűjtemény*, Typotex, Budapest
- Olson, Mancur (1997):** *A kollektív cselekvés logikája*, Osiris, Budapest
- Schumacher, Ernst F. (1991):** *A kicsi szép*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Sükösd Miklós (2003)** Totális medialitás és ökocídium in *Információs Társadalom* 2003/3-4
- Szirmai Viktória (1999):** *A környezeti érdek Magyarországon*, Pallas Stúdió 1999. TGI Életstílus, TGI Magyarország 2003/1-4. negyedév.
- Virágh Zoltán (2004):** *Védd a környezetet és az egészséged!*, Magyar Orvosok az Egészséges Környezetért Társaság – Fodor József Országos Közegészségügyi Központ Országos Környezetegészségügyi Intézete
- Vonnegut, Kurt (2004):** *Az ötös számú vágóhíd*, Maecenas
- Wackernagel, Mathis – Rees, William E. (2001, 1986):** *Ökológiai lábnyomunk*, Föld Napja Alapítvány
- Young, John E. (1994):** Számítógépekkel a környezetért in Lester R. Brown (szerk): *A világ helyzete, 1994, A Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról*, Föld Napja Alapítvány

Fonyó Attila

Szociológus, újságíró. Az ELTE végzett doktorandusza, disszertációját környezetvédelmi szabályozásban fellépő aktorok közötti kommunikációból írja. Óraadó oktató az ELTE szociológia szakán.

Főbb kutatási területei: környezetvédelmi kommunikáció, társadalmi mozgalmak, civil társadalom, társadalmi struktúra, rendszerváltás. Szociológusi tevékenysége mellett szabadúszó újságíróként dolgozik - környezetvédelemmel, civil társadalommal kapcsolatos cikkeket publikálva. 2001-2004. között a Tilos Rádió ökológiai magazinjának műsorvezetője volt.

E-mail: fonyikuld@yahoo.co.uk

Szvetelszky Zsuzsanna, Oborny Beáta,
Kertész Miklós

Homo labilis

„A természet hatalmas, az ember kicsi...
Minden faj fennmaradása azon múlik, milyen mértékben
képes alkalmazkodni a környezetéhez. Minden más élő fajhoz hasonlóan
az embernek is ahhoz a világhoz kellett alkalmazkodnia,
amelyben született.”
Szent-Györgyi Albert: *Az őrült majom*

1587-ben Saint-Julien város lakói pert indítottak egy csapat ormányos bogár ellen Saint-Jean-de-Maurienne püspöki bírójánál: képviselőjük azzal érvelt, hogy a vinctellérbogarak ellepik a szőlőskerteket, ahol jelentős károkat okoznak – egyben kérte, hogy az egyházi bíró kiátkozással vagy bármilyen egyéb alkalmas büntetéssel gondoskodjék az állatok végleges kiutasításáról (Ferry, 1992). Három hónap múlva megszületett az ítélet: a püspöki helynök – arra hivatkozva, hogy az állatok is Isten teremtményei – megtagadta az ormányosok kiátkozását, sőt szerződés készült „nevezett rovarok” élőhelyének kötelező biztosításáról.

Berriat Saint-Prix gazdag gyűjteményt ad közre a korban jól ismert állatperekerről, és az eredmény változatos: a Berni-tó piócáit például sikerült kiátkoztatni a lausanne-i érsekkel. Egy másik, a ganajturó bogarak ellen indított perben a bíró viszont figyelembe vette „testük kicsiny voltát”, sőt kiskorúnak nyilvánítva őket, képviselőt és ügyvédet jelölt ki a számukra: mindkettőnek meg kellett esküdni, hogy szívvel-lélekkel védenek érdekeiket szolgálják. Már 1972-t írunk, amikor Christopher Stone professzor a *Southern California Law Review* hasábjain a fák jogi státusáról, és a természeti tárgyak jogainak törvényesítéséről értekezik.

Az angolszász szakirodalomban manapság az *Earth-talk* és az *advocacy journalism* kifejezésekhez kapcsolódó fogalomkör történelmi előzményeiről van szó. Sükösd Miklós „Totális medialitás és ökokidum” (*Információs Társadalom*, 2003. III. évf. 3-4 sz., pp. 131-146.) című tanulmánya alkalmat adott egy olyan – a fentebb vázolt előzményekhez kapcsolódó – vita kialakulására, ahol a számos hozzászólónak köszönhetően öröndetes módon sokféle gondolat öltött alakot.

A gondolatok sokfélesége, a különböző vélemények együttélése és kölcsönhatása fontos feltétele annak, hogy a kollektív tudattartalmak fejlődni tudjanak. Biológiai hasonlaltal élve, a genetikai sokféleség elengedhetetlen feltétele az evolúciónak.

A változatosság nemcsak gyönyörködtet

Itt térjünk ki arra, hogy a sokat emlegetett „biodiverzítás” miért fontos a biológus számára. A gondolat magva Darwintól származik, aki felismerte, hogy a változatok (mai szóval: genotípusok) sokfélesége a fejlődés (evolúció) hajtóereje. Gondoljunk csak bele: szelekció csak ott érvényesülhet, ahol kellő választék áll rendelkezésre. Egy olyan faj, amelyben csak egy típus létezik – legyen az akár a leggrátermettebb („fittest”) az aktuális körülmények között – képtelen az alkalmazkodásra. Darwin

(Darwin, 1859) művében az volt a nagy gondolati áttörés a paleontológus-geológus elődökhöz képest, hogy felismerte a sokféleség kulcsszerepét az élővilág fejlődésében (Géczy, 1982; Juhász-Nagy, 1993; Mayr, 2004). Gondolatai jó 145 évvel a „*Fajok eredete*”-nek kiadása után sem jutottak el a köztudatba, legalább is erre utal, hogy a természetvédőknek milyen kínkeservvel kell érvelniük újra és újra amellet, hogy a sokféleség pusztítása nemcsak szépészeti értelemben okoz veszteségeket (pl. hiányzik nekünk a madárdal), hanem gyakorlati problémák lavináját indítja be. Amint Juhász-Nagy Pál írja (Juhász-Nagy, 1993): „Az, hogy az ember rohamosan pusztítja a Föld élővilágát, hogy a maga voluntarista-monetáris tébolya szerint egyre ijesztőbb tempóban teszi tönkre a bioszférát: nemcsak szomorú, siránkoznivaló tény, hanem ’*kozmosz bűn*’ is, sőt – Talleyrand mondását idézve – ’több, mint bűn: *hiba*.’”

Pontosítsunk tovább a biodiverzitást illetően. A fajon belüli genotípusok, vagy a magasabb szintű kategóriák (ökotípusok, alfajok, stb.) szegényedése csak az egyik probléma. Maguk a fajok is fogynak, sőt néha egész nemzetségek vagy családok halnak ki az utolsó képviselővel. A törzsfá ágainak lemetszegetése mellett még egy értelemben szegényíti az ember az élővilágot: fogyatkozik az életformák és az élőlény-közösségek sokfélesége is. Kevesebb tehát az alkotóelem, amiből stabil, a környezetszennyezésnek, klímaingadozásnak és egyéb külső hatásoknak ellenálló közösségek épülhetnek ki, melyek hosszabb távon is fenn tudnak maradni. Hasonlással élve: egy repülőgépből ki lehet venni egy csavart – esetleg nem zuhan le. Ki lehet venni kettőt, sőt talán tízet is. De ha olyan csavart veszünk ki, mely az utolsó volt egy adott szerepben – például két lemezt utolsóként tartott össze – akkor a gép hirtelen lezuhan. Részletes vizsgálatok mutatják, hogy az ökológiai közösségekben léteznek ilyen „kulcsfajok”. Kipusztításuk további kihalások kaszkádját indítja be, és ez végül a közösség összeomlásához vezet (Ehrlich – Ehrlich, 1981; Bond, 1994; Begon et al. 1996). Nemcsak a konkrét fajok számítanak tehát, hanem az ökológiai szerepkörök (*niche*-ek) is.

Mi is egy faj vagyunk – a Linné által elhamarkodottan *Homo sapiens*-nek nevezett emlős. Ökológiai szerepkörünk tisztázatlan, a más fajokkal való kölcsönhatásunk zavaros, kivéve saját tápnövényeinket és -állatainkat (melyeket egyébként dögevőként fogyasztunk). Az oxigént a növényvilágtól kapjuk, melyet ugyanakkor nagy erővel pusztítunk. Szeretnénk azt hinni, hogy kívül állunk az ökológiai hálózaton, holott ennek az ellenkezője igaz: túl sok pontjával vagyunk erős kapcsolatban, túl sok helyen hatunk, ráadásul anélkül, hogy az ökológiai egyensúlyt biztosító visszacsatolási mechanizmusok működni tudnának. Például egy erdőirtást engedélyező szerződés aláírása kapcsolatban van a tüdőnkbe beszívott oxigénnel, ám a kapcsolat közvetett, így az oxigén fogyása nem fog visszacsatolásként hatni a döntéshozóra. A katasztrófák előhírnökei – Dessewffy Tibor (Dessewffy, 2004) szavaival élve „az ökokóridium lovasai” – nyilván ezt a *labilitást* érzik.

Nyakig bele vagyunk ragadva az ökológiai hálóba.

„... *ámde megjegyzed,
Hogy fölzaklatni s kormányozni más.*”

A föld szellemének szavai ezek az „Ember tragédiájában”. Joggal mondhatjuk persze, hogy az ember, miközben civilizációt épít, nemcsak elvesz, hozzá is ad a bolygó képének diverzitásához. Ott vannak például a búzamezők, a szőlőskertek. Egyfe-

lől: a búzamező vagy szőlőskert (szándékaink szerint) egy fajból áll: búzából, ill. szőlőből. Nem hiába perlekedtek a Saint-Julien-i polgárok. Tehát a faji diverzitás mindenképpen csökken, még akkor is, ha egy-két rovarkártevő, gomba vagy gyomnövény beszívárog a sorok közé. Másfelől: ha mindenki búzamezőt telepít a természetes növényzet helyére, akkor a társulás feletti szinten is csökken a diverzitás.

Gondolhatnánk arra is, hogy legyenek akkor ültetvények, kis mezőgazdasági táblák, és a természetes növényzet maradványfoltjai mozaikos elrendezésben. Bizonyos fokig a Földön sok helyen már ma is ez a helyzet. A probléma itt az, hogy a diverzitás forrása és megőrzője akkor is a természetes növényzeti folt lesz. A mozaikos feldarabolódás pedig önmagában is árt a diverzitásnak: a szegélyhatások miatt egy-egy mozaikfoltban is várhatólag csökken a fajszám, és a fajok mozgásterének beszűkülése, a migráció megnehezédése miatt a foltmozaik szintjén is komoly kihalások várhatók (Standovár – Primack, 2001; Turner et al. 2001). Az okosabb vagy butább térbeli szerkesztés (a *landscape design*) kérdése, hogy mit tudunk megőrizni.

Egyelőre azonban nem a rosszul sikerült tervezéssel van a baj, hanem az átgondolatlan, nagy területeken folyó, barbár pusztítással. Sokan emelik fel szavukat (igen, a médiában is!) a biológiai, kulturális és egyéb értékek védelmében. Juhász-Nagy Pál ökológus így ír (Juhász-Nagy, 1993): „A rombolás, a pusztítás ma mindenütt, mindenben szembetűnő. Pótolhatatlan történeti és kulturális képződmények, etnikai, földrajzi, biológiai értékek mennek veszendőbe évről-évre. Skanzenek, rezervátumok, természetvédelmi parkok és területek – megannyi riadt, gyakran elégtelen, túl sokszor csak a kollektív lelkiismeret elaltatása jegyében fogant létesítmény – próbál a pusztulásnak gátat vetni; úgy, ahogy.”

Végző soron az a kérdés, hogy a sokféleséget növelő vagy csökkentő mechanizmusok gyorsabbak? Ha a csökkentők, akkor óhatatlanul a múlt „parazitáivá” válunk.

Ami a fajokat illeti, csak a diverzitást csökkentő hatásokról beszélhetünk, a mérleg másik serpenyője gyakorlatilag üres. A fajkeletkezés (*speciáció*) évezredek-évtizedes folyamat.¹ Becslések szerint viszont 1900-tól napjainkig átlagosan kb. évente pusztult ki egy faj az emlősök és madarak körében (Myers – Simon, 1993). Sőt a kihalási ráta nem állandó, hanem meredeken emelkedik. További probléma, hogy kevésbé látványos, vagy nehezebben tanulmányozható élőlénycsoportokban (mint pl. a rovaroknál) a becslésekben akár egy-két nagyságrendnyi tévedés is lehet. Bármennyire meglepő, nem tudjuk, hogy hány lakótársunk él itt a Földön. A baktériumok nélkül körülbelül 5 millióra becsülhető a Föld mai fajkincse, de ez az adat szintén durva, közvetett becslésekből származik (May, 1988, Erwin, 1991). Igen sok faj úgy fog eltűnni a Föld színéről, hogy nem is tudtuk, hogy létezett.

Olyan emberhez hasonlítottunk, aki pénzeszsákkal a hátán sétál. A zsák lukas, minden lépésnél potyognak az aranyak, és minden lépésnél nő maga a luk. Az embernek csak hozzátétőleges fogalma van arról, mennyi arany van a zsákban: akár tízszer-százszor több vagy kevesebb is lehet, mint amennyire gondol. Ideje volna hátranézni, de legalábbis előre. Érdemes-e rövidtávú érdekeinkért (vagy főleg: gondatlanságból) elpusztítani millió évek hozadékát? És főként: jogunk van-e unokáinkat vagy még későbbi utódainkat megfosztani forrásaiktól, esetleg éppen létük alapjától? Az „ökológia” és „ökonómia” közös töről fakadnak: a görög „oikosz” szóból (ház, háztartás). Gazdálkodni illenek.

Mi várható el a médiától?

Természetesen nem az, hogy oldja meg a válságot, hanem az, hogy katalizálja a megoldást. Nevéhez méltóan a média mint *közeg* abban segíthetne, hogy áramoljanak az információk, jelenjenek meg a vélemények, legyenek széles körben elérhetőek az ismeretek. Ha vannak a megoldás felé mutató erők, azok működni tudjanak a társadalom szintjén is, sőt, azon túl, több társadalmat átfogva, a glóbusz szintjén. Igen, *globálisan*, hiszen maguknak a problémáknak egy részét is globálisan generáltuk (az ózonsztrápa sérülése, a széndioxid-szint emelkedése, stb.). A következő alfejezetben a globális válságtünetekről szeretnénk rövid áttekintést adni. Később rátérünk arra, hogy a média ennek a szerepnek meg tud-e felelni.

Válságtünetek

Az emberi populáció és számtalan terméke, környezeti hatása folyamatosan növekszik ötven-száz-ezer-tízezer év óta, úgy, mintha semmiféle korlát nem állná útját a növekedésnek, illetve a korlátokat a technikai haladás állandóan újra és újra arrébb helyezné. Példa az emberi populáció méretnövekedése, a fosszilis tüzelőanyag-felhasználás, a gépjárművek száma, az erdőkitermelés, a földek termelésbe vonása, a halászszákmány mérete, a villamosenergia felhasználása: mind, mind megállíthatatlanul növekszik, az esetek többségében ráadásul gyorsulva, tehát a növekedés mértéke is nő. Márpedig korlátos rendszerben korlátlan növekedés nem lehetséges.

E gondolat melletti és elleni érvek már Myers (ökológus) és Simon (közgazdász) 1993-as vitakönyvében is megjelennek, és a jelen kötetben a Kiss kontra Sükösd (2004) illetve Hammer kontra Sükösd (2004) érvelésben ismét felbukkannak. Valószínűleg azért beszélnek el egymás mellett a vitakozó felek, mert ha ökológiai szempontból mondjuk, hogy „korlátos rendszerben korlátlan növekedés nem lehetséges”, akkor valós, fizikai mennyiségekre gondolunk, nem elvont mennyiségekre, mint amilyen a pénz, ahol egy nullát mindig hozzá lehet írni egy épp aktuális számhoz (ld. infláció). Valós mennyiségek esetén (pl. köbméter édesvíz) a növekményt elő is kell állítani. Az eddig korlátlan növekedés együtt jár környezetünk megváltozásával: csökken a biodiverzitás, csökken a magas légkör ózontartalma, növekszik a légkör széndioxid-tartalma, emelkedik az átlaghőmérséklet, gyakoribbak az áradások. Okunk van gyanakodni arra, hogy kapcsolat van emberi tevékenységünk nagy és növekvő intenzitása és a változó környezeti állapot között. Ez a környezeti, vagy ha úgy tetszik: ökológiai válság.

Az úgynevezett ökológiai válság egy globális változás összefüggéseinek tükrében értelmezhető természettudományosan. A könnyebb tárgyalás kedvéért négy olyan jelenségcsoportról érdemes beszélni, melyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz: *I. a klímaváltozásról, II. a tájhasználat-változásról, III. a környezetszennyezésről és IV. a biológiai inváziókról.*

I. A klímaváltozás tárgyalásakor négy kérdésre kell felelni:

1. Van-e klímaváltozás? Azaz: a tapasztalt időjárás-változás (globális hőmérséklet-növekedés) belefér-e a normális, azaz az elmúlt néhány ezer-tízezer-száz-

- ezer évben tapasztalt (mármint bonyolult mérésekkel becsült) klímaingadozásokba?
2. Ha van klímaváltozás, van-e lényeges szerepe benne az emberi tevékenységnek? Azaz: nemcsak a geofizikai-asztronómiai változások-ingadozások következménye-e?
  3. Mi várható?
  4. Van-e valami teendők?

Az első két kérdésre a válasz két évtized alatt alakult ki, mialatt a globális felmelegedés mindennapi szinten is érezhetővé vált, a meteorológiai-légkörfizikai mérési kapacitás sokszorosára növekedett, a bonyolult rendszerek modellezése hatalmas fejlődésen ment keresztül és a számítástechnikai kapacitás szinte előrejelezhetetlen mértékben bővült. Mára a tudományos közösség arra az álláspontra jutott, hogy valóban változik a klíma, és ebben lényeges szerepe van az emberi tevékenységnek, elsősorban a fosszilis tüzelőanyagok égetése következtében felszaporodó légköri széndioxid által (IPCC, 2001). Az ember szerepét megkérdőjelező válaszok jórészt az ipari lobbik és néhány politikai érdekszféra körébe szorultak vissza. A tudományos kutatások fő törekvése jelenleg a klímaváltozás részleteinek és okainak felderítése, valamint az előrejelzés.

A „mi várható” kérdésre nehezebb a válasz. Erre és a 4. kérdésre térjünk vissza a globális változás többi elemének tárgyalása után.

II. A tájhasználat-változás esetében mindenekelőtt az erdőirtásról kell beszélni (IGBP, 1997). Az őserdők 35 százalékát irtották már ki, úgy, hogy a helyén nem erdő, vagy nem természetes erdő van. Kevesen tudják, hogy ez a folyamat mennyire előrehaladott nemcsak a trópuson, hanem a mérsékelt klímaövezetben is. Jelenleg területarányát tekintve a leggyorsabban irtott őserdő a mérsékelt övi esőerdő az Egyesült Államok és Kanada nyugati tergerpartján és annak közelében. Ugyanakkor itt Európában egyszerűen nem tudjuk, milyen a természetes közephegységi tölgyerdő, mert már nincs belőle, csak erdészeti intenzíven művelt állomány (Horváth – Borhidi, 2002). A közelmúlt nagy erdőpusztulásai megmutatták, hogy a művelt erdők sérülékenyebbek, mint a természetesek, és ez arra utal, hogy csak gazdaságilag helyettesítik, úgy, ahogy, a természetes erdőket (Aplet et al. 1993; Somogyi 2001). Magyarországon ráadásul még a vadászatra alkalmas nagyvadak túltartásától is szenved az erdő (Türos, 2003). Amíg a vadászok érdekérvényesítő képessége sokkal erősebb, mint a természetvédelemé, nemigen várható pozitív változás.

Az erdőirtás mellett a sztyeppét és szavannát félsivataggá, a félsivatagot sivataggá változtató túllegeltetés, a tengeri túlhalászás, a szántóföldi termelésbe vonás és az urbanizáció fenyegeti leginkább a természetes élőhelyeket. Az élőhelyek pusztulása az élőlényközösségek elszigetelődéshez, feldarabolódáshoz vezet, ami egyértelműen biodiverzitás-csökkentő tényező még a megmaradt élőhelyeken belül is.

A tájhasználat kapcsán utalunk a megújuló és meg nem újuló források problematikus szóhasználatára is. A fosszilis tüzelőanyag az emberi történelem időléptékében nyilván nem megújuló forrás. De a potenciálisan megújuló források megújulása sem garantált, csak bizonyos feltételek esetén. A víz öntisztulása illetve pótlódása például időigényes, és az ember gyorsabban használja fel az édesvizet, mint ahogy az képződik, pótlódik.

III. A szennyezés, ellentétben a tájhasználat-változással, egyáltalán nem szándékos, de a hatása óriási lehet. A szennyezések túlnyomó része lokálisan hat, és a forrásnál van a legnagyobb hatása. Ugyanakkor a környezetszennyezés globálisan is és óriási mértékben hat (EEA, 2001). Erre a legijesztőbb példa a közismert freon (pontosabban: a halogénezett szénhidrogének), melyek a légkörbe jutva elősegítik az ózon elbomlását. Mára az ózonpajzs, ami az élőlényeket megvédi a genetikai anyagot károsító ultraibolya sugárzástól, kétharmad részben elbomlott, és ennek közvetlen hatása van az életmódunkra is: a mérsékelt égöv alatt védekeznünk kell a direkt napfény ellen, ha nem akarunk bőrrákot kapni; húsz évvel ezelőtt azt sem tudták, mi az az UV-faktor. Egy másik példa a már betiltott, de kisebb mennyiségben ma is gyártott DDT rovarirtó szer, ami lassan bomlik, s így hosszú ideig adódik tovább a táplálékháló elemei között. A szennyezetlennek tekintett Antarktiszon is megjelent: a halfarkas (tengeri ragadozó madár) tojásaiban kimutatható volt, és károsította a tojásokban lévő embriót (UNEP, 2002). A DDT-t egyébként nem a természeti károk miatt tiltották be, hanem mert emberi mérgezéseket okozott a fejlett országokban. (EEA, 2001).

A szennyeződések lokális forrásait az urbanizációval, az intenzív mezőgazdasággal és az iparral állítjuk elő: a technikailag magasabb színvonalú civilizáció magasabb kockázattal avatkozik be környezetébe. Erős hatásúak az olaj- és higanyszennyezések, a már említett a halogénezett szénhidrogénekkel az ózonpajzsot fogyasztjuk, a széndioxidral és a metánnal az üvegházhatásért leszünk felelősek, a műtrágyák alkalmazásával a természetes állapotában tápanyagszegény talajba és ivóvízbe juttatunk könnyen fölvehető nitrogént (ami nitrát formájában az emberre nézve mérgező) és foszfort.

IV. A biológiai inváziót főként akkor vesszük észre, amikor az egészségünket érinti, vagy nagy hatása van a gazdaságra. Előbbire példa a parlagfű inváziója (Mihály – Botta-Dukát 2004), utóbbira pedig a mezőgazdasági-erdőgazdasági kártevők terjedése. Különösen jól dokumentált példa Európában a gyapjas szövőlepké özőnszerű kártétele (European Strategy, 2003). Kevésbé elterjedt a köztudatban, hogy a közvetlen gazdasági hasznot nem hajtó területeken is milyen nagy probléma az invázió: egy-egy özöngyom védett növénytársulások állományainak sokaságát képes tönkretenni, kiszorítva az őshonos fajokat (Mihály – Botta-Dukát, 2004; European Strategy 2003) Az inváziók oka az, hogy egy faj átjut egy új területre (pl. új kontinensre), és ott kedvező életfeltételeket talál, ugyanakkor az új helyen hiányoznak azok a fajok, amelyek az eredeti élőhelyen kordában tartották a populációnövekedést (paraziták, predátorok, versenytársak) (Begon et al., 1996). Az ember annyiban felelős az invázióért, hogy a közlekedés-áruszállítás révén átsegíti a fajokat az eredetileg meglévő földrajzi gátakon: gyakorlatilag keveri a Föld flóráját és faunáját (Lövei 1997; Schepmans 2003).

A globális változás néhány kulcsjelenségének említése után térjünk vissza az előrejelzéshez, illetve a tennivalókhoz. Egyrészt egy olyan bonyolult rendszer viselkedését kell megjósolni, mint amilyen bioszféra, amit nem lehet statisztikailag megbízható módon sok példányban méregetni, és amivel nem lehet természettudományos módon kísérletezgetni. Másrészt a jövő modellezéséhez szükség van az emberiség politikai, gazdasági, életmódbeli és szellemi jövőjének modellezésére is. Éppen emiatt több lehetőséget, forgatókönyvet (divatos szóval: scenáriót) figyelembe véve több jóslatot ajánl a tudományos közösség, közölve a jóslatok becsült bizonytalanságát is (IPCC, 2001). A scenáriók tartalmazzák a 4., vagyis az „és akkor mi a teendő?” kérdésre adott választ is: ha nem teszünk tudatosan valamit a globális változás befolyá-

solására, akkor a klímaváltozás, és vele együtt a tájhasználat-változás olyan nagy mértékű lesz, hogy annak a hatása szinte beláthatatlan. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy az életminőség jelenlegi szintje (már ami a világ fejlettebb részét, köztük Magyarországot illeti) a jelenlegi eszközeinkkel fenntarthatatlan lesz.

Szinopszis, avagy egyútlátás

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy a válság előrehaladásának észlelése és a predikció nem egyetlen tudományág feladata. Ökológiai, klimatológiai, oceanográfiai, urbanisztikai, toxikológiai, stb. ismeretekre egyaránt szükség van ahhoz, hogy megérthessük, mi zajlik. Hasonlóképp a válságkezelés sem egyetlen társadalmi intézmény feladata. Nagyon fontos a kommunikáció, melynek számos eszköze között ott van a média is, méghozzá előkelő helyen. Ráadásul manapság nehéz lenne éles határvonalat húzni a médiához tartozó és az azon kívüli kommunikációs formák között. Sükösd a médiához sorolja az Internetet, és azzal együtt kárhoztatja a világ bajaiért. Ugyanakkor érdemes tekintetbe venni, hogy a természettudományos információk számottevő része ma már az Interneten terjed, és rengeteg tudományos diskurzus zajlik online, írásban és videó-kamerán át egyaránt. Vajon határvonalat kell-e húznunk: ha sok ember olvassa/nézi, akkor „média”, ha kevés, akkor nem? Ami a nyomtatott információközlést illeti, a természettudományos folyóiratok ranglétráján felfelé haladva – legalábbis az impakt faktor szempontjából – a csúcson olyan folyóiratokat találunk, mint a *Nature* és *Science*, melyek egyben széles körben olvasott, ismeretterjesztő lapok, és kommunikációs stílusuk is az újságnyelvhez áll közel. Felmerül tehát a gyanú, hogy Sükösd nem általában a médiáról beszél, hanem bizonyos, a médiában megjelenő tartalmakról (reklámok, szappanoperák és egyéb özőnműsorok), melyeket számos szempontból lehet kárhoztatni, és nyilván könnyű elmondani, hogy jobb lenne, ha az emberek nem ezeket néznék, hanem – teszem azt – kirándulnának.

De elég-e kimenni a zöldbe (vagy az elbarnított, szennyezett zöldbe), hogy szembesüljünk az ökológiai válság tüneteivel? A fenti felsorolás pontosan azt mutatja, hogy az igazán komoly gondokat az egyedi ember személyes tapasztalatai alapján nem láthatja át. A klímaváltozás évtizedes-évszázados trendje, vagy a nagy, földrajzi léptékben zajló inváziók tömege nem olyasmí, amit egyénileg érzékelhetnénk, legfeljebb némely következmény jut el hozzánk. Ezért túlságosan bátor dolog lenne az ökológiai jelenségekkel kapcsolatban kizárólag a személyes érintettségre alapozni.

Felidézni itt a média ismeretterjesztő szerepét is (ld. Z. Karvalics 2004). Nem magától értetődő azt várni valakitől, hogy „menj ki az erdőbe, és nézz”. Más látunk a természetben, ha vannak ismereteink, mint ha nincsenek. Egy példa: a Brit szigeten az egyik legveszesebben terjedő, az erdők alját elborító invázió faj a rhododendron - egy alapjában véve szép növény (*Rhododendron ponticum* L.). Mit érzékel a naiv, erdei sétáló? Szemet gyönyörködtető, rózsaszín virágok nyílnak szerte minden nyáron. Felmerül-e benne, hogy azt látja, amint egy agresszív gymnóvény éppen kiszorítja az őshonos növényzet fajait (Offwell, 2004)? Aki az egyedi ember megfigyelőképességében, belátóképességében bíz, annak felidézni néhány dísznövényfaj nevét, melyeket nálunk is előszeretettel ültetnek az emberek a kertekbe, s melyek ugyanakkor gyorsan terjedő, invázió növények, a természetes növényzet – szó szerint – gyilkosai: bíbor ne-

báncsvirág (*Impatiens glandulifera* Royle.), selyemkóró (*Asclepias syriaca* L.), álkörmös (*Phytolacca americana* L.), és még sorolhatnánk. Az akác (*Robinia pseudo-acacia* L.) csaknem mindenki szemében a magyar táj egyik alkotóeleme, és csak kevesen tudják, hogy Amerikából hozták be a XVIII. század végén. Erősen invázió, a magyar alföld és közép-hegység gyepjeinek, természetes erdőtürsulásainak rombolója. A védekezés ellene drága, sok esetben szinte reménytelen (Mihály – Botta-Dukát, 2004).

Ahhoz, hogy tudjuk, ökológiai szempontból értékes és érdekes-e amit látunk, azt is tudni kéne, hogy mi volt itt a múltban, illetve, hogy óvatos lépteinktől harminc vagy háromszáz kilométerre mi van – ehhez kell a média. Megmutatni például a diverzitás forrásait: hány fajról beszélünk, hány élőhelyről, ezek a helyek mennyire különböznek egymástól, vagy mennyire tette őket hasonlatossá az emberi tevékenység – nemcsak a helyet változtatva meg, hanem azt is, hogy kik laknak ott. Mindezt séta közben az egyéni megfigyelő nem tudja belátni. Az egyéni természetélmény ugyan motiválhat és adalékkal szolgálhat a környezettel kapcsolatos attitűdjeink formálásához, ám a természetről az ismereteket (az *Umweltinformation* jól árnyalt kategória a német tömegtájékoztatóban) nem innen kell szerezni: az ökológia mint természettudomány szolgál a környezetre vonatkozó ismeretek forrásául. Globális kontextusba kerül a kisadat, és többé nem térhetünk ki a konklúziók elől.

Már a válság sem a régi

A fent felsorolt diagnosztikus mennyiségek (az emberi populáció méretnövekedése, a fosszilis tüzelőanyag-felhasználás, a villamosenergia felhasználása, stb.) valamennyien nőnek az időben, de ami még nagyobb probléma: sokuknál a növekedés mértéke is nő.

A nagy sebesség (sőt gyorsulás) miatt nem fogadhatók el a „phanta rei” típusú érvek. Dessewffy Tibor például így ír e kötetben (Dessewffy, 2004): „a Föld, Gaia élőlény, változik, alakul: az emberrel és az ember nélkül is eltűnnek és megjelennek fajok”. Igen, de a becslések szerint az ember máris százszorosára, ezerszeresére fokozta a kihalási rátát (May, 1988; Myers – Simon, 2004).

Tény, hogy a globális ökológiai rendszer a múltban is folyton változott: átalakult a táj, a növényzet, az állatvilág, jégkorszakok jöttek-mentek. A világ változott, de általában nem olyan gyorsan, mint ma. Pontosabban: megbízható vizsgálatok szerint az elmúlt négyezer évben nem volt olyan gyors hőmérséklet-emelkedés és olyan magas légköri széndioxid-tartalom, mint ma (IGBP, 1997; IPCC, 2001). A bioszféra mint globális ökológiai rendszer viselkedése nem jósolható meg egyszerűen a múltbeli viselkedésből, mert áthágta annak határait. Valami persze történik, vagy ha úgy tetszik: a globális rendszer reagál. De nem úgy, mint amihez evolúciós időtávlatban, vagy akár történelmi időskálán adaptálódhattunk volna.

Mindennek mértéke az ember?

Ami az emberi távlatokat illeti: „A legtöbb időskálát az emberi reakcióidők, szokások és más, fiziológiai és pszichológiai tényezők rögzítik; ezért a technikai eljárások gyorsulása úgy hatott, hogy a technikai operációk által érintett – politikai, szervezeti,

gazdasági és kulturális – egységek méretét növelte.” (Neumann János: Túlélhetjük-e a technikát? Természet Világa, 2003/3, Neumann-émlékszám.)

Az ökoszisztémák nyilván bizonyos fokig terhelhetők, hiszen egy darabig működnek a megfelelő negatív visszacsatolások, szabályozó mechanizmusok. Az embert érintő következmények is lehetnek fokozatosak: egyre többen élnek majd közülünk egyre rosszabb egészségügyi körülmények között. Leginkább a nagy töréseket (az „utolsó csavarok kiesését”) volna fontos előre látni, valamint azokat a változásokat, amelyekből nincs visszaút (irreverzibilisek). Klasszikus példa egy kisvilágból: a Húsvét-szigetek lakói i.sz. 1000 és 1400 között kiirtották lakóhelyükön a fát, úgy, hogy végül egyetlen fafaj sem tudott újulni. Négyszáz év alatt nullára írták a sziget teljes erdőállományát. Ugyanakkor összeomlott a társadalom is, mivel a hajózáshoz, a halászáshoz, a helyi földműveléshez is a fa volt az alapanyag. A faállomány úgy fogyott el, hogy talán egyetlen generáció sem érezte, hogy az előző generációhoz képest lényegesen romlott volna a helyzet (Loret – Tancredi, 2003).

A nagy törések, katasztrófák, visszafordíthatatlan változások jóslása azért nehéz, mert az ökológiai rendszer válasza általában összetett, késleltetett és közvetett. (És tegyük hozzá: az erdőirtás és egyéb természetpusztítás ezért többszörösen is felelőtlen ség!) Azzal a veszéllyel mindenképp számolnunk kell, hogy mindent nem mérhetünk meg az ökoszisztémák esetében. Ráadásul az emberiség az ökológiai vizsgálatokra aránytalanul keveset áldoz. Ha van elegendő mennyiségű adat, akkor az ökológia tudománya modelleket, scenáriókat kínál – éppen azért, hogy ezek némelyike *ne következzen be*.

Sok szempontból érthető, hogy aki a természet miatt aggódik, az elsősorban az ember miatt aggódik, ha kimondja: a természetnek még a mostani állapotát is érdemes megőrizni. Ez csak átgondolt és egyeztetett beavatkozással lehetséges, úgy változtatva meg az emberi társadalmak szabályait, hogy ne váljon lehetetlenné a jövő emberének az élete. A társadalmilag szentesített beavatkozásra azért van szükség, mert noha a rendszer még működik, ám egyre kevésbé önszabályozó. Ehhez tanulnunk kellene a múltbéli jóslatokból, noha a gazdasági szereplők szívesen állítják szembe az ökológusok jóslatait a mérnökök jóslataival – ez is a mesterségesen generált konfliktus egyik forrása.

Tipikus – és hazánkban is gyakran felbukkanó – példa a rossz szabályozásra, ha az építőknak érdekük, hogy alábecsüljék a fenntartás költségeit, mert a társadalom úgylis tőlük fogja megrendelni. Éppen ezért szükséges az átgondolás, a felelősségteljes tájékoztatás. Nem az ökológiai és a gazdasági érdek ellentmondására kellene figyelni, hanem a rövidtávú (például gazdaságélénkítő presztízsbetűhívások) és a hosszútávú gazdasági érdekek különbségeire – ez utóbbi ugyanis megegyezik az ökológiai érdekekkel. Például a természetközeli erdőművelés hosszú távú befektetés, és ökológiailag is érvek sokasága támogatja (Somogyi, 2001; Standovár – Primack, 2001).

In medias res - avagy: rés van a médián

Nincs visszaút: be kell avatkozni, és a beavatkozásban a médiával is számolni kell. Ugyanakkor az, hogy a médiára szükség van, még nem jelenti azt, hogy a média e szükségletet jelen formájában ki tudja elégíteni. Tény, hogy az ökológiai válság a

mainstream médiában nehezen láttatható, főképp nem a problémával arányos mértékben. A tudományos kutatások üzenetei a társadalom számára nehezen kommunikálhatók, bár az eszközök fejlődnek (digitális trükkök, stb.)

Nem várható el a médiától, hogy „zöld” ügyekben a közoktatás vagy a törvényhozás feladatait pótolja. Elősegítheti viszont a válság elhárításával vagy enyhítésével kapcsolatos környezettudatos magatartás megerősítését. Az ökológiának szövetségre kell lépnie a médiával, mint a közvetlen megismerést elmélyítő eszközrendszerrel – ezzel újfajta (a szociális érzékenységet is támogató) reflexivitás jelenhet meg a tömegkommunikációban. Létrejöhet egy közvetett hatás is, embertársaink viselkedésének a másolása, bár ez nehezebben mérhető. Az egyéni fogyasztói választás következménye kicsi – de sok kicsi sokra megy.

A média, napjaink legfőbb hiedelemformáló tényezője valóban kivált bizonyos tapasztalatszerzést, csakhogy jelenleg a soha nem látott kontrollhiány miatt – tisztelet a kivételnek – sok súlyos tévedéssel, csúsztatással és dezinformálással megtűzdelve. Azt, hogy a média olyan képet adjon az ökológiai válságról, amely környezettudatos attitűdöket generál az egyes befogadókban, az ökológusok és az újságírók nyílt és őszinte kapcsolatának, transzparens és dinamikus párbeszédének kell megelőznie, majd fenntartania. Ha az ökológus nem fél a médiamunkástól, aki viszont bízik a szakterület képviselőiben, akkor az ökológiai válság tematizálása és láttatása nálunk is hatékonyabb és értelmesebb lehet, és a *many-to-many* elv is szerepet kaphat a tájékoztatásban. Ráadásul nem nagyon van más választás: minél komplexebb a társadalom, annál fontosabb a közvetítés, a médiumok szerepe, annál inkább függünk a médiumoktól (Székely, 2003).

Cselószki Tamás (Cselószki, 2001, 2002) ismertett egy vizsgálatot, melyben a környezetvédő szervezetek és a környezeti témákkal foglalkozó újságírók körében végeztek kvalitatív felmérést. Az eredmények betekintést engednek a magyarországi zöld mozgalom kommunikációs gyakorlatába, azonosítják a problémákat, valamint javaslatot tesznek a helyzet javítására. Noha a médiában való megjelenés nem egyenlő a problémák megoldásával, és növekszik a szponzorok, a hirdetőik és más érdekcsoportok, mindenekelőtt azonban a nagyvállalati médiatulajdonosok befolyása (csakúgy, mint a tőke koncentrációja és a gazdaság elszakadása a közösségektől), ez nem jelenti azt, hogy az emberek közömbösekké lennének a környezetvédelmi problémák iránt. Inkább arról van szó, hogy nem kapnak kellő tájékoztatást, vagy tehetetlennek érzik magukat.

A médián keresztül történő környezetvédelmi kommunikáció növelheti a környezeti tudatosságot, ha a „zöldek” is javítanak kommunikációs gyakorlatukon, elsősorban a médiához fűződő személyes kapcsolatokon (az újságírók szeretnek számukra ismerős emberrel dolgozni), valamint ha tudatos és eredményközpontú kommunikációs stratégiákban gondolkodnak, vagyis szakmailag erős és egyben jól időzített, sokféle üzenettel próbálják befolyásolni a döntéshozatalt a médián keresztül. Olyan üzenetekkel, melyek kialakításához nemegyszer elengedhetetlen a hírszerű gondolkodás.

Ahhoz, hogy az emberekben tudatosuljanak a környezetvédelmi kérdések, rendszeres tájékoztatásra van szükség: ehhez például szükséges lenne, hogy a zöld szervezetek a „mindig van mit mondanunk” állítás jegyében rendszeresen küldjék el sajtóanyagait a Magyar Távirati Irodának, vagy sajtókész cikkeket, jó fotósok és operatőrök felvételeit az amúgy megbízhatóan kényelmes újságíróknak. „Bulldog”-típusú mozgalmárok helyett professzionális médiaszereplőkre van szükség (az ingerküszöb változása és a „médiateltettség” miatt), jól képzett környezeti újságírókra, túl komp-

lex üzenetek helyett pedig konszenzusos kommunikációra. Cselőszki joggal nevezi tudathasadásos állapotnak, amikor a környezetvédők gyakran nem ismerik a műsorokat, melyekben nyilvánosságot szeretnének kapni.

Tájkép csata előtt

Úgy sejtjük, és szeretnénk remélni, hogy az igazi kibontakozás, az erők felvonulása még előttünk van. Az nem rossz mítosz, hogy az újságíró megmenthet valamit, főleg ma, amikor ökológiailag megalapozott ajánlások tömegéhez juthat hozzá! Nyugat-Európában komoly súlya van az ökológiai iparnak, és a környezetvédelemmel, ökológiával kapcsolatos újságírás irányzatainak. Olyan szervezetek segítik a kívánatos párbeszédet, mint az *Environmental Journalism Center*, *Radio & Television News Directors Foundation* (Washington, DC), *International Federation of Environmental Journalists* (Párizs), *Society for Environmental Journalists* (Philadelphia).

Hogy a környezeti tudatosság létrehozásában és kialakításában milyen szerepet játszik a média, azt az angolszász, német és francia elméleti szakirodalom gazdag és egyre jobban differenciálódó termése mutatja (néhány szemelvény: Ashworth, 1995; Lyons, 1993; Hansen, 1993; Grossmann, 1996; Lomborg, 2001). Az ökológiai válság szociokulturális kontextusáról is egyre élénkebb a diskurzus, a „who pays the price”-kérdés önálló kutatási irányzattá vált (Johnston, 1994). Tizenkét éve született PR-kézikönyv a környezeti kérdésekről (Harrison, 1992), és másfél évtizede jelent meg Niklas Luhmann könyve, az *Ecological communication*.

Számos olyan kezdeményezés jött létre, melyek célja, hogy a média segítségével a szakértők hatékonyan közvetítsék a környezettudatos gondolkodásmód értékeit. A harmadik évezred első évében már a hatodik világkongresszust szervezték környezetvédelmi újságírók számára. Híres iniciatíva a *Zeitung in der Schule* (a Frankfurter Rundschau és a Hannoversche Allgemeine Zeitung kezdeményezése), mely az oktatás és a média között épít környezetvédelmi platformot, vagy a céljaiban hasonló *School Arts for Nature*-mozgalom. Hasonló funkcióval bír a *Bundesverband für Umweltberatung* (Medienmagazin für umweltbezogene Öffentlichkeitsarbeit und Kommunikation), a brit INSPIRE-program, vagy az észak-amerikai KDE (”Kids Do Ecology”), vagy Michael Keating és a World Watch Institute egyik kiemelkedő szerzőjeként szakmai hírnevet szerzett Chris Bright intézménye, a *Media Nature*.

Keating meg van győződve arról, hogy a média és a környezet viszonylatában jobb kevés, de aktív cselekvőt elérni, mint sok passzívat. Célcsoportok: a parlamenti képviselők, a tanárok vagy a lokális döntéshozók, a társadalmi hálózatban sok összekötötéssel rendelkező emberek (*hubs*), illetve csoportokat összekötő emberek (*connectors*). Keating álláspontja felveti a kérdést: az ügy szószólójaként, vagy aktuális pozícióból tájékoztató médiamunkásként kell fellépni annak, aki beviszi a „centrális tudatföltötte” az ökológiai témákat? Hogyan jelenítse meg ott azokat? A „*Friends of the Earth*” álláspontból, vagy sokoldalúan, oknyomozó riporterként?

Gerhard Schmidt, az osztrák *Öko Institute* kutatási igazgatója szerint „mindenki el akar adni valamit”. A környezetet azonban nehéz, legalábbis ebben az értelemben. (És itt maradjon egy elvarratlan szál a globális közjavak privatizációjának látható-olvasható csíráiról...)

Lewis Thomas ezt írja egy esszéjében (Thomas, 1974): „Mi, emberek, a kollektív viselkedésünkben vagyunk a legrejtelmesebbek. Mindaddig nem leszünk képesek önmagunkhoz hasonló gépeket konstruálni, amíg ezt a kollektív viselkedést meg nem értettük, és ennek még csak a közelében sem járunk. Amit tudunk, az csak a jelenleg maga: azzal töltjük az időnket, hogy üzeneteket küldözünk egymásnak, beszélünk, és ugyanakkor megpróbálunk figyelni, hallgatni, információt cserélni. A jelek szerint ez a legsürgetőbb biológiai funkciónk, ezt visszük végbe az életünkkel [...] Ha egyik vagy másik csodálatosan intelligens és pompásan informált csoport, kétségkívül számítógépek segítségével, elkezdené eldönteni, milyennek is kellene lennie az emberi társadalomnak, [...] a társadalmi evolúció folyamata lassan leállna, mi pedig egy ezredévre megrekednénk a kerékvágásban. Sokkal jobb lesz, ha magunktól, irányítás nélkül tapossuk ki a magunk útját. A jövő érdekesebb és veszélyesebb annál, hogysem rábízhatnánk bármiféle kiszámítható, megbízható hivatalra. Szükségünk van minden gyarlóságunkra, amink csak van. És mindenekfelett arra van szükségünk, hogy megőrizzük kollektív elménk abszolút kiszámíthatatlanságát és teljes valószínűtlenségét.”

IRODALOM

- Asia-Pacific Forum of Environmental Journalists (1988):** Reporting on the environment: a handbook for journalists. Asia-Pacific Forum of Environmental Journalists, Bangkok, Thailand.
- IGBP (1997):** The terrestrial biosphere and global change: implications for natural and managed ecosystems. A synthesis of GCTE and related research. The International Geosphere-Biosphere Programme (IGBP): A study of global change of the International Council of Scientific Unions (ICSU). (Szerk. Brian Walker and Will Steffen). Stockholm.
- IPCC (2000):** Land use, land-use change, and forestry A special report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Summary for policymakers. IPCC, Genf.
- IPCC (2001):** IPCC Third Assessment Report: Climate change 2001. (Szerk. Watson, R.T és a Core Writing Team). IPCC, Genf.
- EEA (2001):** Late lessons from early warnings: The precautionary principle. Environmental issue report No. 22, European Environmental Agency. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- European Strategy of Invasive Alien Species (2003):** Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. Strassbourg. Kézirat. Forrás: http://www.coe.int/t/e/Cultural_co-operation/Environment/Nature_and_biological_diversity/Nature_protection/sc23_tpvs07erev.pdf?L=E
- Offwell Woodlands and Wildlife Trust (2004):** www.offwelltree-online.co.uk/rhododendron.html.
- United Nations Environmental Program (UNEP) (1999):** A summary handout of

- the International Expert Meeting - Advertising and Sustainable Consumption. Paris, 1999, January 21-22
- UNEP (2001):** Antarctica Regional Report. United Nations Environmental Programme, Chemicals. Global Environmental Facility. Châtelaine (Svájc).
- Anderson, A. (1997):** *Media, culture and the environment*. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ.
- Aplet, G. H. et al. (szerk.). (1993):** *Defining Sustainable Forestry*. The Wilderness Society. Island Press, Washington.
- Ashworth, William (1995):** The economy of nature. Rethinking the connections between ecology and economics. Houghton Mifflin.
- Begon, M, Harper, J. L. és Townsend, C. (1996):** *General ecology: individuals, populations and communities*. 3. kiadás. Blackwell Science, Oxford.
- Bond, W. J. (1994):** "Keystone species". In: *Biodiversity and ecosystem functions* (szerk. Schulze, E. D. és Mooney, H. A.). Springer, London.
- Chapman, G. et al. (1997):** *Environmentalism and the Mass Media, The North-South Divide*. 1997. Routledge, New York.
- Cselószki, T. (2001):** Környezetvédelem és média az ezredforduló Magyarországn. www.mediakutato.hu/cikk.php
- Darwin, C. R. (1859):** *The origin of species*. Murray, London.
- Desssewffy T. (2004):** Levélféle az ököcídium lovasához. (*Jelen kötet.*)
- Ehrlich, P. R. – Ehrlich, A. H. (1981):** *Extinction. The causes and consequences of disappearance of species*. Random house, New York.
- Erwin, T. L.:** How many species are there? Revisited. *Conservation Biology* 5: 1-4.
- Ferry, L. (1992):** Le nouvel ordre écologique. Éditions Grasset et Fasquelle.
- Foreman, Dave. (1991):** *Confessions of an eco-warrior*. Crown Trade Paperbacks, New York, NY.
- Géczy B. (1982):** *Lamarck és Darwin*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gould, S. J. (1980):** *The Panda's Thumb. More Reflexions in Natural History*. W.W. Norton Company, NY London.
- Grossman, K. – Filemyr, A. (1996):** Media and journalism, pp. 174-205. In: Jonathan Collett and Stephen Karakashian (szerk.) *Greening the college curriculum*. Island Press.
- Hager, Nicky – Burton, Bob. (1999):** *Secrets and Lies, The Anatomy of an Anti-environmental PR Campaign*. Craig Potton Publishing, New Zealand.
- Hammer F. (2004):** Tizenöt (-2) probléma Sükösd Miklós írásával kapcsolatban. (*Jelen kötet.*)
- Hansen, A. (1993):** *The mass media and environmental issues*. Leicester UP.
- Harrison, E. Bruce. (1992):** *Environmental communication and public relations handbook*. Government Institutes.
- Horváth Ferenc – Borhidi Attila (szerk.). (2002):** *A hazai erdőrezervátum-kutatás célja, stratégiája és módszerei*. TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest.
- Johnston, B. R. (1994):** *The sociocultural context of environmental crisis*. Island Press, Washington, DC.
- Juhász-Nagy P. (1993):** *Az eltűnő sokféleség. A bioszféra-kutatás egy központi kérdése*. Scientia Kiadó, Budapest.

- Loret, J. – Tancredi, J. T. (szerk.). (2003): *Easter Island: scientific exploration into the World's environmental problems in microcosm*. Kluwer Academic Publishers.
- Lowe, P. – Morrison, D. (1983): Bad news or good news: environmental politics and the mass media. *Sociological Review* (Staffordshire). Vol. 32. 1984 no. 1. pp. 75-90.
- Lomborg, B. (2001): *The skeptical environmentalist, measuring the real state of the world*. CUP.
- Lowe, P., Morrison, D. (1983): Bad news or good news: environmental politics and the mass media. *Sociological Review* (Staffordshire) 32 (1):75-90.
- Lövei, G. (1997): Biodiversity. Global change through invasion. *Nature* 288 (6643):627.
- Luhmann, N. (1989): *Ecological communication*. U. Chicago Press.
- Lyons, H. (1993): *Apocalypse not. Science, economics, and environmentalism*. Cato Institute.
- May, R. M. (1988): How many species are there on Earth? *Science* 241:1441-1449.
- Mayr, E. (2004): *Mi az evolúció?* Vince Kiadó, Budapest.
- Mazur, A. (1998): Global Environmental Change in the News: 1987-90 vs. 1992-6. *International Sociology*, 13 (4), pp. 457-472.
- Meadows D., H. (1991): Changing the world through the informationsphere. In: *Media and the Environment*, LaMay, C., L. and Dennis, E., E. (ed.). Washington, D.C., Island Press.
- Mihály B., Botta-Dukát Z. (szerk.) (2004): *Biológiai inváziók Magyarországon: Özönnyévények. A KvVM Természetvédelmi Hivatalának Tanulmánykötetei 9.* TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest.
- Myers, N. – Simon, J. L. (2004): *Mi a helyes válasz, ha a Föld jövője a tét?* Typotex, Budapest.
- Morris, D. (1990): *The Animal Contract*. Virgin Books, London.
- Ryan, T. (1991): Network Earth: Advocacy, Journalism and the Environment. In: LaMay, C.L. & Dennis, E.E. (szerk.): *Media and the Environment*. Washington, D.C.: Island Press.
- Schepmans, F. (2003): Invasión Biology, Introduced Species Summary Project - Columbia University www.columbia.edu/itc/cerc/danoff-burg/invasion_bio/
- Schmidt, G. (1999): Broadening to Energy Issues. Paper read at The Media and Sustainable Development Conference, 20-22 May, Brest, France
- Somogyi Zoltán (2001): *Erdő nélkül?* LHarmattan Kiadó, Budapest.
- Standovár, T. – Primack, R. (2001): *A természetvédelmi ökológia alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Székely, M. (2003): A média hatása a világproblémák értelmezésére a közgondolkodásban. *Jel-Kép*, 4. pp. 27-45.
- Székely, M. (2002): Globális problémák és a környezet. *Szociológiai Szemle*, 12 (3), pp. 116-134.
- Thomas, L. (1974): *The Lives of a Cell. Notes of a Biology Watcher*. Viking Press, NY.
- Turner, M, Gardner, R. H. és O'Neill, R. V. (2001): *Landscape ecology in theory and practice: pattern and process*. Springer, London.
- Turos László (2003): *Vadgazdálkodásunk négy évtizede számokban*. Erdészeti Lapok 138/2:34-35.

- Turner, M, Gardner, R. H. és O'Neill, R. V. (2001):** *Landscape ecology in theory and practice: pattern and process.* Springer, London.
- West, B. et. al. (1995):** *The reporter's environmental handbook.* New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press
- Z. Karvalics L. (2004):** Fantomra légvár – Kritikai megjegyzések egy figyelemreméltó diskurzushoz. (*Jelen kötet.*)

Kertész Miklós

1982-ben végzett az ELTE biológia szakán. 1982-1998 között az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetében, majd 1998-máig az MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézetében növényökológus. Egyik fontos kutatási területe, hogy a növényzet hogyan indikálja a talajtulajdonosságokat, a másik a hatékony talaj- és vegetációtérképezési módszerek kifejlesztése. Egy indiai tanulmányúton döbbsent rá, hogy a globális környezeti problémák milyen közvetlenül, mindennapi módon jelennek meg a harmadik világban. A térképezés kapcsán a produktíobiológia felé fordult a figyelme, és itt is szembekerült a globális klímaváltozás kérdésével. A kutatás mellett fő tevékenységi területe egy hosszútávú európai ökológiai kutatóhálózat kiépítése. Emellett résztvesz az ELTE-n a posztgraduális oktatásban.

Oborny Beáta

1988-ban végzett az ELTE biológus szakán, 1996-ban szerzett PhD fokozatot ökológiából. Posztgraduális tanulmányai egy részét az Oxfordi Egyetemen és az Utrechti Egyetemen végezte. Dolgozott az MTA Ökológiai- és Botanikai Kutatóintézetében. Immár hosszabb ideje - 13 éve - az ELTE Növényrendszertani- és Ökológiai Tanszékén oktat ökológiát és számítógépes modellezést. Jelenleg docens. Az elmúlt években számos ösztöndíjért (Széchenyi, Bolyai) és nemzetközi munkalehetőségért mondhat köszönetet (pl. Collegium Budapest: Junior Fellowship, Santa Fe Institute: Senior International Fellowship). Fő kutatási területe az evolúciós ökológia, de sok más terület is érdekli, pl. az ökológia és etológia határvidéke, a morfogenezis kutatása (pl. a növényi növekedés geometriája), vagy a térbeli játékok elmélete.

Szvetelszky Zsuzsanna

ELTE BTK Könyvtár tudományi és Informatikai Intézet, tanársegéd. Diplomáját az ELTE BTK magyar nyelv és irodalom szakos tanárként, valamint könyvtárosként szerezte. Ötéves németországi tartózkodása alatt vendéghallgatóként tanulmányozta az internet-szociálpszichológiát. Kutatási területei: kisközösségek nyilvánosságaiban megvalósuló báziskommunikációs aktusok, a társadalmi hálózatok terjedési jelenségei és az ITC, valamint a pletyka és az önszerveződő közösségi gondolatok. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Szociálpszichológia Programjának doktorandusza. Könyvei: A pletyka (Gondolat, 2002, Budapest), Mindenki harmadik (Alibi, 2004, Budapest). Környezetvédelmi témájú írásait évek óta a Liget irodalmi és ökológiai folyóiratban publikálja.

Manuel Castells

A valóságos virtualitás kultúrája: az elektronikus kommunikáció integrálódása, a tömegközönség átalakulása és az interaktív hálózatok kifejlődése*

Időszámításunk előtt 700 körül nagy újítás született Görögországban: az ABC. Az ókori kultúra kiemelkedő kutatói, köztük Eric A. Havelock szerint ez a fogalmi technológia alkotta az általunk ma ismert nyugati filozófia és tudomány fejlődésének alapját. Ez adott módot a beszéd és a nyelv közötti szakadék áthidalására, elválasztva a kimondott szót a beszélőtől és ezáltal lehetővé téve a fogalmi diskurzus kialakulását. Ezt a történelmi fordulópontot a szóbeliség és a nem-alfabetikus kommunikáció hagyományainak háromezer éves fejlődése készítette elő, amíg a görög társadalom elérkezett arra a szintre, amit Havelock új elmeállapotnak nevez: az „alfabetikus elme” megnyitotta az utat az emberi kommunikáció minőségi átalakulása előtt.¹ Az írástudás széleskörű elterjedésének kora csak sok évszázaddal később, a nyomtatás és a papírgyártás elterjedése után következhetett el, mégis az ABC volt az, ami Nyugaton megteremtette a felhalmozódó tudásra alapozott kommunikáció mentális infrastruktúráját.

Am az új alfabetikus rend – miközben lehetővé tette a racionális diskurzust – elválasztotta az írásbeli kommunikációt a szimbólumok és az érzéki észleletek audiovizuális rendszerétől, ami oly fontos szerepet játszott az emberi elme nagykorúsodásában és szárnypróbálgatásaiban. Az irodalmi műveltség és az audiovizuális kifejezőmód kimondott és kimondatlan társadalmi hierarchiájának megteremtésével azt az árat kellett megfizetnünk az írásbeli diskurzus gyakorlatának megalapozásáért, hogy a hangok és képek világát a művészetek és a tudományok háttérjébe, az érzelmek privát tartományába és a liturgia közösségi színpadára kellett számítnunk. Az audiovizuális kultúra természetesen történelmi elégtételt vett magának ezért, mégpedig a huszadik században először a film és a rádió, majd a televízió megjelenésével, a legtöbb ember szívében és lelkében elnyomva az írott kommunikáció befolyását. A magas rangra emelkedett alfabetikus kommunikáció és az érzékektől vezérelt, nem tudatos gondolkodáson alapuló kommunikáció közötti feszültség valóban hozzájárul az értelmiségnek a televízió hatásával kapcsolatos frusztrációjához, ami még mindig domináns módon áthatja a tömegközlelési eszközök társadalmi kritikáját.²

* Az itt közölt részlet „Az információ kora” (The Information Age) trilógia első: A hálózati társadalom kialakulása (”The Rise of the Network Society”) című kötetének 5. fejezete. A fordítás a mű 2000. évi második kiadása alapján készült (Blackwell Publishing, Oxford, ötödik újranyomás, 2004). A trilógia idén jelenik meg magyar nyelven a Gondolat Kiadó és az Infonia Alapítvány gondozásában.

¹ Havelock (Havelock, 1982: különösen 6-7).

² E gondolatok kritikai kifejtését és elemzését adja Postman (Postman, 1985).

Hasonló történelmi jelentőségű technológiai átalakulás megy végbe ma, 2700 évvel később, amikor a kommunikáció különféle módjai egyetlen interaktív hálózatban integrálódnak. A szemünk láttára alakul ki egy olyan hipertext rendszerű meta-nyelv, amely a történelem során most először ugyanabban a rendszerben képes integrálni az emberi kommunikáció írásbeli, orális és audiovizuális modalitásait. Az emberi szellem az agy két féltékéje, a gépek és a társadalmi környezet között létrejött új kölcsönhatásokban újraegyesíti dimenzióit. Ennek a fordulatnak a jelentőségét – bármennyi kereskedelmi csinnadratta és tudományos-fantasztikus ideológiai maszlag veszi is körül az úgynevezett „információs szupersztráda” kialakulását – aligha lehet alábecsülni.³ Az írott szöveg, a képek és a hangok potenciális integrálódása egyazon rendszerben, többirányú kölcsönhatásokkal, tetszés szerint választott (valós vagy késleltetett) időben, a nyílt, globális hálózat által mindenki számára elérhetővé tett hozzáférési feltételek között alapvetően megváltoztatja a kommunikáció jellegét. A kommunikáció pedig meghatározóan befolyásolja a kultúrát, mivel – ahogy Postman írja – „a valóságot [...] nem úgy látjuk, ahogy ’van’, hanem úgy, ahogyan a nyelveink tükrözik. A nyelveink a médiumaink. Médiumaink pedig a mi metaforáink. A metaforáink teremtik meg kultúránk tartalmát.”⁴ Mivel a kultúrát a kommunikáció közvetíti és az állítja elénk, az új technológiai rendszer hatására maguk a kultúrák – hiedelmeink, valóságértelmezéseink és törvénykódexek történelmileg kialakult rendszerei – alapvetően átalakulnak, és idővel még jobban meg fognak változni. E könyv írása idején ez az új rendszer még nem foglalta el teljes mértékben a helyét, s kibontakozása a következő években földrajzilag változatos minták szerint, egyenlőtlen sebességgel fog megvalósulni. Teljesen bizonyosra vehető azonban, hogy ki fog fejlődni és hatást fog gyakorolni bolygónk lakosságának legalábbis a legfontosabb szegmentumaira és domináns tevékenységeire. Kisebb egységei és töredékei máris léteznek az új médiahálózatokban, a gyorsan változó távközlési rendszerekben, az Internet körül már kialakult kölcsönhatási hálózatokban, továbbá az emberek képzeletében, a kormányok politikájában és a nagyvállalatok irodáinak tervezőasztalain. A globális kiterjedéssel, valamennyi kommunikációs eszköz integrálásával és interaktív potenciáljával jellemezhető új elektronikus kommunikációs rendszer kialakítása örökre megváltoztatja kultúránkat. Felmerülnek azonban e nagyarányú változások aktuális feltételeinek, jellemző vonásainak és hatásainak a kérdései. Az egyébként világosan felismert trend – egyelőre még kezdetleges stádiumban lévő kifejlődési szintjén – hogyan becsülhetjük meg potenciális hatásait anélkül, hogy a futurologia olyan szélsőséges túlzásaiba esnénk, amelyekről ez a könyv igyekszik élesen elhatárolni magát? Másrészt viszont az új elektronikus kommunikációs rendszer hatására a kultúránkban végbemenő átalakulás elemzése nélkül az információs társadalom átfogó elemzése alapvetően csorbát

³ A fejlett kommunikációs rendszerek technológiai fejlődési trendjeit jól dokumentáltan mutatja be Sullivan-Trainor (Sullivan-Trainor, 1994); Conseil d'État (Conseil d'État, 1998); Dutton (Dutton, 1999) és Owen (Owen, 1999). Az ebben a fejezetben tárgyalt kérdések politikai gazdaságtani áttekintését adja Schiller (Schiller, 1999). A médiakutatás főbb eredményeinek tudományos szintézisét lásd Croteau és Haynes (Croteau – Haynes, 2000) munkájában. A kommunikáció fejlődéséről – különös tekintettel az új kommunikációs technológiákra – világszintű áttekintést nyújt az UNESCO e tárgyban közzétett tanulmánya (UNESCO, 1999). E kérdések lényegre tapintó elméleti kidolgozását adja De Kerckhove (De Kerckhove, 1997).

⁴ Postman (Postman, 1985:15).

szenvedne. Szerencsére a történelemben – ellentétben a technológiával, melynek színeke nem folytonos – nagy mértékű társadalmi folytonosság áll fenn, ami lehetővé teszi a tendenciák elemzését azoknak a trendeknek a megfigyelése alapján, amelyek az elmúlt két évtized során előkészítették az új rendszer kialakulását. Valóban, az új kommunikációs rendszer legfontosabb összetevőit, a televízió köré szerveződő tömegkommunikációs eszközöket aprólékos részletekig tanulmányozták.⁵ Ezeknek a globalizáció és a decentralizálódás irányában történő fejlődését már az 1960-as évek elején megjósolta a nagy látnok, McLuhan, aki – gátlástalanul szárnyaló hiperbolikus eszmefuttatásai dacára – ténylegesen forradalmasította a kommunikációval kapcsolatos gondolkodásunkat.⁶ Ebben a fejezetben először megpróbálom nyomon követni a tömegkommunikációs eszközök kialakulását és kölcsönhatását a kultúrával és a társadalmi viselkedéssel. Ezután az 1980-as évek folyamán végbement átalakulásukat tárgyalom, melynek során megjelentek a decentralizált és változatos „új médiumok”, és előkészítették a talajt az 1990-es évekre, a multimédia rendszerek kialakulásához. Később figyelmemet a számítógépes hálózatok köré szerveződő különféle kommunikációs rendszerekre, az Internet megjelenésére és az új típusú virtuális közösségek meglepetésszerű, spontán kifejlődésére fordítom. Ez ugyan viszonylag új jelenség, mégis elegendő, főleg Franciaországból és az Egyesült Államokból származó empirikus megfigyelés áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy megfogalmazzhassunk néhány megalapozott hipotézist. Végül megkísérlem összevetni mindazt, amit erről a két rendszerről tudunk, hogy mérlegelhesük a különféle megoldások várható konvergenciájának társadalmi dimenzióit és egybeolvadásuk lehetséges hatásait a kommunikáció és a kulturális kifejeződés folyamataira. Igyekszem alátámasztani, hogy az új kommunikációs rendszernek a társadalmi érdekek, a kormánypolitikák és az üzleti stratégiák közvetítésével érvényesülő erőteljes hatásai révén új kultúra bontakozik ki: *a megvalósult virtualitás kultúrája*, melynek tartalmát, dinamikáját és jelentőségét a következő oldalakon fogom bemutatni és elemezni.

A Gutenberg galaxistól a McLuhan galaxisig: a tömegtájékoztató eszközök kultúrájának kialakulása

A televízió elterjedése a második világháborút követő három évtized során (az egyes országokban különböző időzítéssel és változó intenzitással) a kommunikáció új galaxisát hozta létre – ha szabad McLuhan terminológiájával élnem.⁷ Nem azért, mintha a többi médium eltűnt volna, de ezek mind újraszerveződtek egy olyan rendszerben, amelynek a szívét vákuumsövek alkották, s amelynek varázslatosan vonzó arca a televízió képernyője volt.⁸ A rádió elveszítette központi szerepét, de sokat nyert mindent átható jelenlétével és rugalmasságával, témáiban és módszereiben al-

⁵ Lásd a médiakutatás fejlődésének szintetikus összefoglalását Williams és tsai. (Williams et al., 1988) munkájában.

⁶ McLuhan elméleteinek retrospektív bemutatását lásd posztumusz könyvében: McLuhan és Powers (McLuhan – Powers, 1989).

⁷ McLuhan (McLuhan, 1964).

⁸ Ball-Rokeach és Cantor (Ball-Rokeach – Cantor, 1986).

kalmazkodva az emberek mindennapi életének ritmusához. A filmek – a kormánytámogatással készülő művészfilmek és a nagy mozivásznakon bemutatott trükkfilmek kivételével – átalakultak, hogy megfeleljenek a televízió közönségének. Az újságok és a magazinok tartalmuk elmélyítésével és speciális közönségek megcélozásával specializálódtak, miközben nagy figyelmet fordítottak arra, hogy stratégiai információt nyújtsanak a domináns televízió számára.⁹ Ami a könyveket illeti, azok könyvek maradtak, jóllehet sok könyv mögött ott rejtőzött a tudat alatti vágy, hogy tévéműsorok forgatókönyveivé váljanak, s a bestsellerek listáit hamarosan televíziós személyiségekre vagy a televízió által népszerűsített témákra utaló címek töltötték meg.

Az, hogy a televízió miért vált ennyire uralkodó kommunikációs móddá, mindmáig heves vita tárgyát képezi a tudósok és a médiakritikusok körében.¹⁰ W. Russell Neuman hipotézise, amit a legszívesebben úgy egyszerűsítenek, hogy ez a rest közönség alapvető ösztöneitől indítva történt meg, a rendelkezésre álló bizonyítékok szerint elfogadható magyarázatnak tűnik. Neuman saját szavaival: „Ha a politikával és a kultúrával kapcsolatban meg akarjuk érteni a kevésbé szembetűnő tanulási folyamatokat, akkor kendőzetlenül foglalkoznunk kell az oktatási és reklámhatásokra vonatkozó kutatások területéről származó kulcsfontosságú eredményekkel, melyek szerint az emberek egyszerűen a legkisebb ellenállás útjához vonzódnak”.¹¹ Neuman a jelenség értelmezését Herbert Simon és Anthony Downs átfogóbb pszichológiai elméleteire alapozza, az információ megszerzésére és feldolgozására fordított pszichológiai erőfeszítést hangsúlyozva. A magam részéről hajlamos lennék ennek a logikának a gyökereit nem az emberi természetben, hanem a feszített munkával töltött hosszú munkanapok után következő otthoni „lazítás” feltételeiben és a személyes kulturális részvétel más lehetőségeinek hiányában keresni.¹² Mivel azonban a társadalmi feltételek mai társadalmainkban olyanok, amilyenek, a legkisebb erőfeszítés szindrómája, ami társulni látszik a televízió útján közvetített kommunikációval, megmagyarázhatja a televízió domináns kommunikációs médiumként való felemelkedésének gyorsaságát és a televízió mindent átható jelenlétét életünkben, ami szinte azonnal bekövetkezett, amint ez az új médium megjelent a történelmi színen.¹³ A médiakutatások szerint például az embereknek csupán kis hányada választja ki előre a nézni kívánt műsorokat.¹⁴ Az elsődleges döntés általában csak annyiból áll, hogy nézni akarják a televíziót, és ez után következik a műsorok közötti kapcsolgatás, amíg kiválasztják a legvonzóbbat vagy – még gyakrabban – a legkevésbé unalmasat.

A televízió által uralt rendszert könnyű volt tömegkommunikációs eszközként jellemezni¹⁵, hiszen hasonló üzeneteket sugároztak, méghozzá egyidejűleg, néhány központi feladótól a fogadók millióiból álló közönséghez. Így az üzenetek tartalmát és formáját a legkisebb közös nevezőhöz kellett igazítani. A magán televíziós társaságok esetében, amelyek a televíziózás bölcsőjének tekinthető országban, az USA-ban uralkodó szerepet játszanak, a közönség legkisebb közös nevezőjét a piacutató szakér-

⁹ Postman (Postman, 1985).

¹⁰ Withey és Abeles (Withey – Abeles, 1980); Ferguson (Ferguson, 1986).

¹¹ Neuman (Neuman, 1991:103).

¹² Mattelart és Stourdze (Mattelart – Stourdze, 1982); Trejo Delarbre (Trejo Delarbre, 1992).

¹³ Owen (Owen, 1999).

¹⁴ Neuman (Neuman, 1991).

¹⁵ Blumler és Katz (Blumler – Katz, 1974).

tői határozták meg. A világ legnagyobb részén pedig, ahol legalábbis az 1980-as évekig az állami televíziók uralták a terepet, a standardot a műsorszórás felügyeletét végző bürokraták elméjében élő legkisebb közös nevező határozta meg, bár a közönség-szavazatok is egyre növekvő szerepet játszottak. A közönséget mindkét esetben meglehetősen homogénnek tekintették, vagy legalábbis hajlamosnak vélték arra, hogy hagyja magát homogénná tenni.¹⁶ A tömegkultúra fogalmában, ami a tömegtársadalom eszméjéből eredt, közvetlenül kifejezésre jutott az új elektronikus kommunikációs technológiák alapján létrejött és a kormányok, illetve a nagyvállalati oligopóliumok ellenőrzése alá került tömegtájékoztatási rendszer.¹⁷

Mi volt alapvetően új a televízióban? Az újdonság nem annyira központosító erejében, hanem inkább propagandaeszközként igénybe vehető potenciáljában rejlett. Végül soron már Hitler is megmutatta, hogy egyirányú és egyetlen célt szolgáló üzenetek tömeges visszhangjának kiváltásához milyen csodálatos eszköz lehet a rádió. Amit a televízió képviselt, az mindenekelőtt a Gutenberg galaxis vége volt, vagyis az olyan kommunikációs rendszer tovatűnése, amelyben még alapvetően a tipografikus elme és a fonetikus ABC rendje uralkodott.¹⁸ Marshall McLuhan – az őt ért minden bírálat dacára (amelyeket főként az általa használt mozaikszerű nyelvezet homályossága váltott ki) – univerzális érvényű megállapítást tett, amikor szinte magától értődő igazsággént, természetesen egyszerűséggel kijelentette, hogy

„'a médium maga az üzenet': a televíziós kép természetének semmi köze sincs a filmhez vagy a fotóhoz, kivéve, hogy szintén nem-verbális alakzatokat* vagy formai elrendeződéseket reprezentál. A televízió esetében a néző maga a képernyő. Olyan fényimpulzusokkal bombázzák, mint amelyeket James Joyce 'a Fénybrigád támadásának' nevezett. [...] A televíziós kép nem állókép. Semmiféle értelemben sem fotó, hanem a dolgok körvonalainak szüntelen átalakulása, amit a képernyőt letapogató sugarak úgy irányítanak, mint az iniciálé-festők ujjai az ecsetet. Az így létrejövő plasztikus kontúrokat nem a rájuk vetülő, hanem a rajtuk keresztül kisugárzó fény jeleníti meg, és az így kialakuló kép minősége jobban hasonlít a szobrok vagy az ikonok minőségére, mint a valódi képekére. A televíziós kép másodpercenként körülbelül 3 millió fénypontot közvetít a nézőhöz, amelyekből csupán néhány tucatot fogunk fel pillanatonként, s ezekből magunknak kell megalkotnunk a képet.¹⁹

A televíziós kép alacsony felbontása miatt – állította McLuhan – a nézőknek kell kitölteniük a hiányzó képpontokat, s ezáltal érzelmileg sokkal inkább érintetté válnak azoknak a képsoroknak a nézése közben, amelyeket ő – paradox módon – „hűvös” (*cool*) médiumként jellemezte. Ez a mély belemerülés nem mond ellent a legkisebb erőfeszítés hipotézisének, mivel a televízió az elme asszociatív, lírai tartományaira hat, az információ megszerzésére és elemzésére irányuló olyan pszichológiai erőfeszítés nélkül, mint amire Herbert Simon elmélete utal. Neil Postman, a médiakuta-

¹⁶ Botein és Rice (Botein – Rice, 1980).

¹⁷ Neuman (Neuman, 1991).

¹⁸ McLuhan (McLuhan, 1962)

* Az eredetiben: Gestalt. – *A ford.*

¹⁹ McLuhan (McLuhan, 1964:313).

tás egyik vezető szaktekintélye éppen ezért tekinti úgy, hogy a televízió történelmi szakítást jelent a tipografikus elmével. Míg a nyomtatás a szisztematikus kifejtésnek kedvez, a televízió leginkább a laza, nem különösebben megfontolt beszélgetésnek felel meg. Az élesebb megkülönböztetés kedvéért Postman így fogalmaz: „A tipográfia a lehető legnagyobb mértékben elfogult a kifejtés pártján: jellemzői a kifinomult képesség a fogalmi, deduktív és szekvenciális gondolkodásra; az ész és a rend magasra értékelése; irtózás az ellentmondásoktól, kifejtett képesség a kívülről való tárgyilagos szemléletre és türelem a késleltetett válaszok iránt”.²⁰ Ezzel szemben Postman szerint „minden televíziós diskurzus elsődleges célja a szórakoztatás: nem számít, hogy miről van szó, vagy az milyen szempontból kerül elő, az átfogó előfeltevés szerint minden, amit látunk, a mi kedvünkért és a mi szolgálatunkra van ott”.²¹ A különféle diagnózisok – az ilyenfajta értelmezés társadalmi és politikai implikációinak eltéréseitől eltekintve, McLuhannek a televízió egyetemes közösségteremtő potenciáljába vetett hitétől Jerry Mander²² és a tömegkultúra néhány kritikusa által képviselt luddita törekvésekig²³ – két alapvető kérdésben fokozatosan egyetértésre jutnak. Ma már aligha vitatható, hogy néhány évvel megjelenése után a televízió egyrészt társadalmaink kulturális epicentrumává vált;²⁴ másrészt pedig a kommunikáció televíziós modalitása valóban olyan alapvetően új médiumnak bizonyult, amit csábító természetű, a valóság érzéki szimulációja, valamint a legkisebb pszichológiai erőfeszítéssel befogadható üzenetek közvetítése jellemez.

Az elmúlt három évtized során a televízió vezetésével kommunikációs robbanás történt mindenütt a világon.²⁵ A leginkább televízióra orientált országban, az Egyesült Államokban az 1980-as évek végén a televízióállomások csatornánként és percnként 3600 képet közvetítettek. A Nielsen jelentés szerint az átlagos amerikai otthonokban a tévékészülék naponta körülbelül hét órán keresztül volt bekapcsolva, a tényleges nézési időt a jelentés készítői felnőttek esetében napi négy és fél órára becsülték. Ehhez még hozzá kellett adni a rádiót, ami percnként száz szót közvetített, és amit az emberek naponta átlagosan két órán keresztül hallgattak, főleg autózás közben. Egy átlagos napilap 150 ezer szót tartalmazott, és becslések szerint naponta 18 és 49 perc közötti olvasási időt kívánt meg, míg a magazinok böngészése körülbelül 6-30 percet tett ki, a könyvolvasásra pedig, beleértve az iskolai tankönyvekből történő tanulást is, országos átlagban naponta körülbelül 18 perc jutott.²⁶ A médiaexpozíció felhalmozódik. Egyes felmérések szerint a kábeltelevízióval ellátott amerikai otthonokban több hálózati televíziós közvetítést néznek, mint a kábel nélküli otthonokban. Az átlagos amerikai felnőtt – mindent egybevetve – naponta 6,43 órán keresztül fordítja figyelmét a médiára.²⁷ Ez az érték szembeállítható (bár pontosságát tekintve nem összehasonlítható) más adatokkal, amelyek a naponta személyes párbeszédre fordított időt a

²⁰ Postman (Postman, 1985:87).

²¹ Postman (Postman, 1985:87).

²² Mander (Mander, 1978).

²³ Mankiewicz és Swerdlow (Mankiewicz – Swerdlow, 1979).

²⁴ Lásd Williams (Williams, 1974); Martin és Chaud Hary (Martin – Chaud Hary, 1983).

²⁵ Williams (Williams, 1982).

²⁶ A különböző forrásokból származó adatokat idézi Neuman (Neuman, 1991).

²⁷ Az adatok forrása Sabbah (Sabbah, 1985); Neuman (Neuman, 1991).

háztartásokban személyenként 14 percre teszik.²⁸ 1992-ben Japánban a televíziózásra fordított idő heti átlagban, háztartásonként napi 8 óra és 17 perc volt, ami 25 perccel több az 1980. évi értéknél.²⁹ Más országok kevésbé intenzív médiafogyasztónak tűnnek: az 1980-as évek végén a francia felnőttek például naponta csak körülbelül 3 órán keresztül nézték a televíziót.³⁰ Az uralkodó viselkedési minta azonban világszerte azt látszik mutatni, hogy az urbanizálódott társadalmakban a médiafogyasztás a munka után a legnagyobb időráfordítással járó tevékenységi kategória, és minden bizonnyal ez tekinthető az uralkodó otthoni tevékenységformának.³¹ Ezt a megállapítást azonban pontosítanunk kell, ha helyesen akarjuk értelmezni a média szerepét kultúránkban: a médiafogyasztás semmi esetre sem kizárólagos tevékenység. Általában keveredik otthoni feladatok végrehajtásával, közös étkezésekkel és társadalmi érintkezésekkel is. Szinte állandó háttérként, mintegy életünk szövetének részeként van jelen. A médiával együtt és a médián keresztül élünk. McLuhan azt a kifejezést használta, hogy a technológiai médiumok a legfontosabb terményeink, illetve természeti forrásaink.³² A média világa – különösen a rádió és a televízió – audiovizuális környezetünké vált, amellyel szüntelenül és automatikusan kölcsönhatásban állunk. Elsősorban a televízió van jelen igen gyakran az otthonokban. Ez igen érdekes vonás egy olyan társadalomban, ahol egyre nagyobb számú ember él egyedül: az 1990-es években az amerikai háztartások 25 százalékát egyetlen személy alkotta. Jóllehet más társadalmakban nem ilyen szélsőséges a helyzet, a háztartások létszámának csökkenése felé mutató hasonló trend érzékelhető Európában is.

A tudatküszöb alatti szinten ránk ható kép- és hangüzenetek mindent átjáró erőteljes jelenléte feltételezhetően drámai hatásokat gyakorol a társadalmi viselkedésre. A szakirodalom áttekintése alapján W. Russell Neuman az alábbi következtetésre jut: „Öt évtizeden át folytatott szisztematikus társadalomtudományi kutatások felhalmozódott eredményei feltárják, hogy a tömegtájékoztatási eszközök közönsége – akár fiatal, akár idősebb – nem teljesen kiszolgáltatott, és a média nem mindenható. A szerény mértékű és feltételekhez kötött médiahatások most kialakuló elmélete segít megfelelő perspektívába helyezni az új médiával kapcsolatos morális pánik történelmi korszakát”.³³ Valóban úgy tűnik, hogy a médián keresztül ránk zúdított zárlótűz csak korlátozott hatást ér el. Draper³⁴ szerint az USA-ban egy átlagosnak tekinthető személy naponta mintegy 1600 reklámmal találkozik, ám az emberek ezek közül csak körülbelül 12-re reagálnak valamilyen módon (nem szükségképpen pozitívan). McGuire³⁵ a médiareklámok hatásaival kapcsolatban összegyűjtött tényszerű adatok áttekintése alapján azt a következtetést vonta le, hogy a médiareklámnak az emberek tényleges viselkedésére gyakorolt specifikus hatásaira vonatkozóan nincs lényeges bizonyíték: ez ironikus következtetésnek tűnik egy olyan iparág esetében,

²⁸ Sabbah (Sabbah, 1985).

²⁹ Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International (Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International, 1994:67).

³⁰ Neuman (Neuman, 1991); Japánra vonatkozóan lásd Sato és tsai (Sato et al., 1995).

³¹ Sorlin (Sorlin, 1994).

³² McLuhan (McLuhan, 1964:21).

³³ Neuman (Neuman, 1991:87).

³⁴ Roger Draper: „A hűtlen pásztor” (The Faithless Shepard), *New York Review of Books*, június 26, idézi Neuman (Neuman, 1991).

³⁵ McGuire (McGuire, 1986).

melyre abban az időben a hirdetőik évente 50 milliárd dollárt költöttek el. Vajon miért ragaszkodnak akkor a vállalatok a hirdetésekhez? Először is, a reklámok költségeit a vállalatok áthárítják a fogyasztókra: a *The Economist* szerint 1993-ban az „ingyenes televízió” az USA-ban minden egyes amerikai háztartásnak havonta 35 dollárjába került. Ám egy ilyen fontos kérdésben a lényegre tapintó válasz megadásához először meg kell vizsgálnunk azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a televízió és más médiumok befolyásolják viselkedésünket.

A kulcskérdés az, hogy míg a tömegtájékoztatási eszközök egyirányú kommunikációs rendszert alkotnak, maga a kommunikációs folyamat nem ilyen, hanem az üzenet értelmezésekor a feladó és a vevő között létrejövő kölcsönhatáson alapul. A kutatók bizonyítékot találtak az „aktív közönség” jelentőségére. Croteau és Haynes szavaival: „A médiaközönség három alapvető módon lehet aktív, nevezetesen a média-termékek egyéni értelmezésén keresztül, a média kollektív értelmezése útján és kollektív politikai cselekvéssel.”³⁶ Croteau és Haynes bőséges adatokkal és meggyőző illusztrációkkal támasztják alá azt a megállapításukat, hogy a közönség a médiától kapott üzenetekkel szemben megőrzi viszonylagos autonómiáját. E kérdések vizsgálatának jól megalapozott hagyományai vannak a médiakutatásban. Umberto Eco 1977-ben tette közzé „A közönség vajon rossz hatással van-e a televízióra?” (*Does the Audience Have Bad Effects on Television?*) című korszakos fontosságú munkáját, amelyben a lényegre rávilágító perspektívába helyezte a média hatásait. Ebben így írt:

„A társadalmi és kulturális körülményektől függően a kódoknak, vagy inkább a kompetencia és az interpretáció szabályainak változatos sokasága létezik. Az üzenetnek van egy jelölő formája, ami különböző jelentésekkel tölthető meg. [...] Így fokozódott a gyanú, hogy a feladó a televíziós képet a saját kódjainak megfelelően szerkesztette meg, amelyek egybeestek a domináns ideológia kódjaival, míg a címzettek azt 'aberráns' jelentésekkel töltötték meg, a maguk partikuláris kulturális kódjainak megfelelően”.³⁷

Ebből a megállapításból Eco az alábbi következtetést vonta le: „Egy dolgot bizonyosan tudunk, mégpedig azt, hogy az úgynevezett 'Tömegkultúra' nem létezik, legalábbis abban az értelemben nem, ahogyan azt a tömegkommunikáció apokaliptikus kritikussai elképzelték, mivel ez a modell verseng másokkal, amelyeket a történelmi emléknymok, a társadalmi osztálykultúra, az oktatás által közvetített magas kultúra egyes aspektusai és egyéb tényezők határoznak meg”.³⁸ A történészek és az empirikus vizsgálatokat végző médiakutatók ezt a megállapítást józan ésszel könnyen belátható közhelynek tekinthetik, valójában azonban – ha komolyan vesszük, ahogy én teszem – határozottan aláássa a kritikai társadalomelmélet egyik alapvető tételét, Marcuse-től egészen Habermas-ig. A szellemtörténet ironiája, hogy éppen a társadalmi változásokat hirdető gondolkodók azok, akik az embereket gyakran az ideológiai manipuláció passzív elszenvetőinek tekintik, s ez által valójában – a társadalmi rend-

³⁶ Croteau és Haynes (Croteau – Haynes, 2000:263).

³⁷ Eco (Eco, 1977:90).

³⁸ Eco (Eco, 1977:98).

szeren kívül indukált kivételes, egyedi eseményektől eltekintve – eleve kizárják a társadalmi mozgalmak és a társadalmi változások lehetőségeit. Ha az emberek rendelkeznek az önállóság bizonyos szintjével saját viselkedésük megválasztása és kialakítása terén, akkor a médián keresztül hozzájuk érkező üzeneteknek kölcsönhatásba kell lépniük befogadóikkal, tehát a tömegtájékoztatási eszközök fogalma voltaképpen nem a kultúra egyik formájához, a tömegkultúrához tartozik, hanem egy technológiai rendszerhez. Egyes pszichológiai kísérletek azt igazolták, hogy az emberi agy egymillió hozzá érkező érzéki inger közül mindössze egyre reagál tudatosan, még akkor is, ha a televízió percenként és csatornánként 3600 képpel bombázza.³⁹

Ha azt hangsúlyozzuk, hogy az emberi elmék és az egyes kulturális rendszerek az általuk befogadott üzeneteket viszonylagos önállóságuk fenntartása mellett töltik meg ténylegesen tartalommal, ebből még nem következik, hogy a médiumok közöttös intézmények lennének, vagy hogy hatásukat elhanyagolhatónak tekinthetnénk. Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy a médiumok a viselkedés kiváltása szempontjából nem független változók. Üzeneteiket – akár explicit formában, akár a tudati küszöb alatt jelennek meg – olyan egyének dolgozzák ki és készítik elő, akik specifikus társadalmi kontextusban helyezkednek el, s ezáltal módosítják az üzenetek eredetileg elért hatásait. Mindazonáltal a média világa – a mi kultúránkban különösen az audiovizuális médiaverzum – valóban a kommunikációs folyamatok alapanyagát alkotja. Médiakörnyezetben élünk, szimbolikus ingereink legnagyobb része a médiától érkezik. Cecilia Tichi „Az elektronikus kandalló” (*The Electronic Hearth*)⁴⁰ című csodálatos könyvében kimutatta, hogy a televízió elterjedése eleve televíziós környezetben ment végbe, vagyis egy olyan kultúrában, amelyben a tárgyak és a szimbólumok – az otthoni bútorok formájától és elrendezésétől az emberek között folyó beszélgetések stílusáig és témáiig – mind a televízióra utalnak vissza. A televízió valódi hatalma Eco és Postman meggyőződése szerint is abban áll, hogy mintegy felállítja és berendezzi a színpadot mindazokhoz a folyamatokhoz, amelyeket általában a társadalomhoz kívánnak közvetíteni, a politikától az üzleti életig, beleértve a sportokat és a művészetet is. A televízió szabja meg a társadalmi kommunikáció nyelvét. Ha a hirdető a reklámok által a reklámozott termékek forgalmára közvetlenül gyakorolt tényleges hatással kapcsolatban – megalapozottan felmerült kétségek dacára is – makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy milliárdokat költsenek hirdetésekre, ezt esetleg azért teszik, mert a televíziótól való távolmaradás rendszerint együtt jár azzal, hogy a tömegpiacon azoknak a versenytársaknak a márkanéveit ismerik fel, akik viszont költenek hirdetésekre. A televízió politikai döntésekre gyakorolt hatásai erősen eltérőek lehetnek, ám a fejlett társadalmakban azoknak a politikai irányzatoknak és az olyan politikusoknak, akik nem jelennek meg a televízióban, egyszerűen nincs esélyük széleskörű támogatásra, mivel az emberek elméjét alapvetően a tömegtájékoztatási eszközök informálják, s ezek között a televízió viszi a vezérszólalmot.⁴¹ A televízió társadalmi hatásmechanizmusa bináris rendszerben működik: „lenni vagy nem lenni”. Ha egy üzenet egyszer megjelenik a televízióban, ezután már megváltozhat, átalakulhat, sőt akár a visszájára is fordítható. A tömegtájékoztatási eszközök körül szer-

³⁹ Neuman (Neuman, 1991:91).

⁴⁰ Tichi (Tichi, 1991).

⁴¹ Lichtenberg (Lichtenberg, 1990).

veződő társadalomban azonban a médián kívül maradó üzenetek az interperszonális hálózatokra korlátozódnak, s így eltűnnek a köztudatból. Mindazonáltal egy üzenet közvetítése a televízióban nem csupán pénzbe vagy egyéb, hatalmi jellegű ellenszolgáltatásokba kerül. Az üzenet feladójának el kell fogadnia, hogy üzenete beleszövődik egy többjelentésű textúrába, amelynek a szintaxisa rendkívül laza. A televízió nyelvezetében összerosódik a tájékoztatás és a szórakoztatás, az oktatás és a propaganda, a kikapcsolódás és a hipnózis. Mivel a műsornézés körülményei a befogadó számára ismerősek és ellenőrizhetők, valamennyi üzenet abszorbeálódik az otthoni vagy kvázi-otthoni szituációk biztonságot nyújtó közegében (például a sportlétesítmények bárjaiban, a valódi „kiterjesztett családok” kevés számú még megmaradt példáinak egyikében...).

Az üzenetek ily módon történő „normalizálása”, melynek révén a valódi háborúk atrocitásait bemutató képeket szinte akciófilmként fogadja be a közönség, alapvető hatást fejt ki, nevezetesen a minden egyes néző számára érthetővé tett képi megfogalmazásokkal mindenfajta tartalmat közös szintre hoz. Így, mivel a média alkotja életünk szimbolikus szövetét, hajlamos úgy befolyásolni tudatunkat és viselkedésünket, mint ahogyan a valóságos élmények és tapasztalatok hatnak az álmokra, azt a nyersanyagot nyújtva, amelyből elménk működése táplálkozik. Olyan, mintha a vizuális álmok világa (a televízió által nyújtott információ és szórakoztatás) visszaadná tudatunknak a hatalmat arra, hogy szelektáljuk, újrendezzük és értelmezzük azokat a képeket és hangokat, amelyeket közösségi tevékenységeinken keresztül vagy saját egyedi preferenciáink alapján mi magunk hoztunk létre. Torzító tükrök között létrejövő visszacsatolási rendszert kapunk: a média kultúránk kifejeződése, kultúránk pedig ugyanakkor elsősorban a média által szolgáltatott anyagokon keresztül működik. Ebben az alapvető értelemben a tömegműediumok rendszere beteljesítette a McLuhan által a '60-as évek elején tett jóvendölések legnagyobb részét: így született meg a McLuhan galaxis.⁴² Az a tény azonban, hogy a közönség nem passzív tárgy, hanem interaktív alany, utat nyitott a McLuhan galaxis differenciálódásához és a média ezt követő átalakulásához: a tömegkommunikáció – attól a pillanattól kezdve, hogy a technológia, a gazdasági főszereplők és az intézmények lehetővé tették az ilyen változásokat – újszerű szegmentálódás, a testre szabottság és az individualizálódás irányában fejlődik.

⁴² A tömegtájékoztató eszközök elektronikus kommunikációs rendszerét McLuhan galaxisnak nevezem, annak a forradalmi gondolkodónak a tiszteletére, aki ennek létezését a kognitív kifejezés megkülönböztetett módjaként felfedezte és megmutatta nekünk. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ma új kommunikációs rendszerbe lépünk be, ami világosan megkülönböztethető a McLuhan által megjövendölt rendszertől – ezt próbálom kifejteni ebben a fejezetben.

A tömegközönség diverzifikálódása és az új média

Az 1980-as évek során az új technológiák átalakították a média világot.⁴³ Az újságokat ekkor már távolból írták, szerkesztették és nyomtatták, s lehetővé vált ugyanannak az újságnak többféle kiadása is, egyes fontosabb területek igényeihez szabva (például a *Le Figaro* több francia nagyvárosban; a *The New York Times* az USA keleti és nyugati partvidékén; az *International Herald Tribune* pedig három kontinensen, számos helyen egyidejűleg, de eltérő tartalommal jelenik meg). A *walkman* készülékek a személyesen kiválasztott zeneszámokat mindennapi életünk hordozható hangkulisszáivá tették, s ennek köszönhetően lehetővé vált, hogy a fiatalok – elsősorban a tinédzser-ek – hangokból falat építsenek maguk köré, amely elválasztja őket a külső világtól. A rádió egyre inkább specializálódott: tematikus, sőt egyes esetekben csak speciális érdeklődésre számot tartó állomások jöttek létre (például 24 órás műsoridővel dolgozó könnyűzene-szolgáltató csatornák és olyan stúdiók, amelyek hónapokon át kizárólag egyetlen énekesnek vagy popzenekarnak szentelik magukat, mindaddig, amíg az újabb sláger megjelenik). A rádióállomások neves vendégeket fogadó beszélgetőműsorai alkalmasnak bizonyultak az ingázó dolgozók utazásra, illetve a távmunkások robbanásszerűen elterjedtek az egész világon, és sok fejlődő országban fontos alternatívát jelentettek az unalmas hivatalos televízióműsorok mellett.⁴⁴ Jóllehet a fogyasztók a videomagnók potenciális felhasználási lehetőségeinek nagy részét – technikai hozzáértésük hiányosságai miatt – korántsem aknázták ki teljes mértékben, és a készülékek használata a videokölcsönző üzletek megjelenésével gyorsan kommercializálódott, elterjedésük nagy mértékű rugalmasságot vitt be a vizuális médiumok világába. A filmek videokazetták formájában éltek tovább. A teljes videó-termelés több mint 25 százalékát kitevő videoklipek új kulturális formát teremtettek, amely jelentősen hozzájárult egy egész generáció képzeletvilágának formálódásához, és ténylegesen megváltoztatta a zeneipart. A televízióműsorok felvételének és tetszés szerint választott időben való megnézésének lehetősége módosította a televíziós közönség szokásait, és a fentebb tárgyalt legkisebb ellenállási minta ellenében hatva felerősítette a szelektív televíziózást. A műsorokról videofelvételeket készítő közönség másodlagos választásai folytán hatásait tekintve is tovább erősödött a televíziós kínálat diverzifikálódása, ami a közönség további szegmentálódásához vezetett.

Az emberek elkezdtek felvételeket készíteni magánéletük eseményeiről, a nyaralásoktól a családi ünnepekig, a hagyományos fényképalbumok mellett létrehozva saját mozgókép-archívumaikat. Ez a saját készítésű felvételek nyilvánvaló korlátainak dacára is ténylegesen módosította a képek egyirányú áramát, és valóságos életélményeket vetített a képernyőkre. A helyi közösségekben is elérhetővé vált videotech-

⁴³ Ez a média világában globális szinten megfigyelhető új fejleményekkel kapcsolatos alfejezet részben azokra az információkra és gondolatokra épül, amelyeket Manuel Campo Vidal bocsátott rendelkezésemre. Vidal tekintélyes televíziós újságíró Spanyolországban és Latin-Amerikában, az *Antena-3* televíziós társaság alelnöke; lásd Campo Vidal (Campo Vidal, 1996). A tudományos világban az 1980-as évek során kidolgozott trendek követését illetően, a jövőre nézve lásd továbbá Rogers (Rogers, 1986). A média diverzifikálódását történelmi perspektívából, mély belátásokkal, szinte látónoki módon elemzi de Sola Pool (de Sola Pool, 1983).

⁴⁴ Alvarado (Alvarado, 1988).

nológia Andalúziától Dél-Indiáig sok országban utat nyitott a kezdetleges helyi műsorszórás felvirágzásához, melynek során a videofilmek terjesztése helyi eseményekről hírt adó beszámolókkal és közérdekű bejelentésekkel keveredett, gyakran a kommunikációt szabályozó törvényes keretek határain járva.

A leginkább meghatározó lépés azonban a televíziós csatornák megsokszorozódása volt, ami a műsorok egyre fokozódó diverzifikálódásához vezetett.⁴⁵ A kábeltelevíziós technológiák fejlődése, amit az 1990-es években nagy mértékben előmozdított a száloptikai kábelek megjelenése és a digitalizálás, továbbá a közvetlen műholdas műsorszórás drámai módon kiszélesítette a műsorszórásra igénybe vehető átviteli frekvenciasávokat, és nyomást fejtett ki a hatóságokra, hogy enyhítsék az általában a kommunikációra, és különösen a televízióra vonatkozó szabályozásokat. Az Egyesült Államokban ugyanakkor következett be a kábeltelevíziós műsorok robbanása, amikor a műholdas televíziózás Európában, Ázsiában és Latin-Amerikában. Hamarosan új hálózatok jöttek létre, amelyek komoly kihívást jelentettek a már korábban megalapítottak számára, és Európában a kormányok elveszítették ellenőrzésüket a televíziózás legnagyobb része fölött. Az USA-ban a független tévéállomások száma az 1980-as években 62-ről 330-ra emelkedett. A kábelrendszerek a főbb világvárosi körzetekben 60 csatornán közvetítenek műsorokat, keverve a televíziós hálózatok, a független állomások és a kábelhálózatok műsorait, melyek legnagyobb része specializálódott, továbbá a „fizetős” televízióműsorokat. Az Európai Unió országaiban a televíziós hálózatok száma, ami 1980-ban még csak 40 volt, az 1990-es évek közepéig 150-re emelkedett, s ezek egyharmad része műholdon át közvetített műsorokat sugárzott. Japánban az állami tulajdonú közszolgálati *MHK* hálózatnak két földi alhálózata és két specializálódott műholdas szolgáltatása van; ezen kívül öt kereskedelmi hálózat működik. 1980-tól az 1990-es évek közepéig a műholdas tévéállomások száma 0-ról 300-ra emelkedett.

Az UNESCO felmérései szerint 1992-ben a világon több mint egymilliárd TV készülék volt (ebből 35 százalék Európában, 32 százalék Ázsiában, 20 százalék Észak-Amerikában, 8 százalék Latin-Amerikában, 4 százalék a Közép-Keleten és 1 százalék Afrikában működött). A tévékészülékek birtoklása terén a 2000. évig évente 5 százalékos növekedést prognosztizáltak, amelyben Ázsia játszotta a vezető szerepet. A televíziós kínálat ilyen burjánzása mindenütt mély hatást gyakorolt a közönségre. Az USA-ban, ahol 1980-ban még a három legnagyobb hálózat ellenőrizte a fő műsoridő 90 százalékát, ezek részaránya 1990-ben 65 százalékra csökkent, majd – a trend felgyorsulásával – 1995-ben 60 százalékra, majd 1999-ben körülbelül 55 százalékra esett vissza. A *CNN* olyannyira a világ legfőbb hírforrásává vált, hogy vészhelyzetekben a politikusok és az újságírók a világ minden országában egyaránt egyfolytában a *CNN* műsorát figyelik. A közvetlen műholdas televíziózás erőteljesen behatol az ázsiai piacra is: Hong Kongból a Csendes-óceán egész ázsiai területére sugároznak műsorokat. Az indiai média szintén egyre inkább globalizálódik.⁴⁶ Itt 1994-ben a *Hubbard Communications* és a *Hughes Corporation* két egymással versengő közvetlen műholdas műsorszóró rendszert állított üzembe, amelyek *à la carte* rendszerben szinte bármilyen műsort

⁴⁵ Doyle (Doyle, 1992); Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International (Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International, 1994).

⁴⁶ Chatter Jee (megjelenés alatt).

bárhonnan és bárhová közvetíteni képesek az USA, az ázsiai csendes-óceáni régió és Latin-Amerika egész területén. A kínai közösségek az USA-ban nézhetik a Hong Kongból sugárzott napi híreket, míg a kínaiak már Kínán belül is hozzáférhetnek az amerikai szappanoperákhoz (a *Falcon Crest** 450 millió nézőt regisztrált Kínában). 1985-ben a média világában érvényesülő új trendek egyik legjobb és legkorábbi értékelésében Françoise Sabbah így írt:

„Összegezve, az új média szegmentált és differenciált közönséget vonz, ami – jóllehet létszámát tekintve nagyon népes – nem tekinthető többé tömegközönségnek abban az értelemben, hogy az általa befogadott üzenetek egyidejűleg érkeznének és mindenki számára ugyanazok volnának. Az új média nem tömegmédia többé, abban a hagyományos értelemben sem, hogy korlátozott számú üzenetet juttatna el egy homogén tömegközönséghez. Az üzenetek és a források változatos sokasága miatt maga a közönség is válogatósabbá válik. A célba vett közönség arra hajlik, hogy maga válassza ki a hozzá érkező üzeneteket, ezáltal tovább mélyítve szegmentálódását, és erősítve az individuális kapcsolatok kialakulását a küldő és a fogadó között.”⁴⁷

Youichi Ito a médiahasználat fejlődését elemezve Japánban szintén arra a következtetésre jutott, hogy a fejlődés a tömegtársadalomtól a „szegmentált társadalom” (*bunshu shakai*) kialakulása felé vezet, mégpedig az új kommunikációs technológiák eredményeként, amelyek a diverzifikálódott és specializált tájékoztatásra összpontosítják törekvéseiket, úgy, hogy a közönség az ideológiák, az értékek, az ízlések és az életstílusok tekintetében egyaránt egyre inkább szegmentálódik.⁴⁸

Így tehát a médiavilág változatossága és a közönség különféle módokon történő célbavételének lehetőségei miatt azt mondhatjuk, hogy az új média rendszerében az üzenet maga a médium, vagyis az üzenet jellemző vonásai határozzák meg a médium karakterét. Például ha az üzenet (igen explicit formában) a tinédzseres zenei környezetnek táplálása, akkor az *MTV (Music Television)* műsora ennek a hallgatóságnak a nyelvezetéhez és rítusaihoz igazodik, nem csupán tartalmában, hanem a csatorna egész szervezetében és a műsorgyártás, illetve a sugárzás technológiája és stílusa tekintetében is. Egy 24 órás világméretű hírszolgálat létrehozása egészen más rendszert, eltérő műsorkészítési gyakorlatot és sugárzási időszerkezetet kíván meg, mint ahogyan az időjárás-jelentés is globális vagy kontinentális léptékű tájékoztatást nyújt. A televízió jelene és jövője a *decentralizálódás*, a *diverzifikálódás* és a *testre szabás* kulcsszavaiban foglalható össze. McLuhan nyelvezetének tágabb kontextusában a (még mindig ekként működő) médium üzenete más-más médium a különböző üzenetekhez.

Az üzenetek és a médiában megjelenő kifejezési módok diverzifikálódása azonban nem vonja magával, hogy a fontosabb nagyvállalatok és a kormányok elveszítenék az ellenőrzést a televíziózás fölött. Az elmúlt évtized során voltaképpen az ellenkező tendenciát volt megfigyelhető.⁴⁹ A teljes átalakulás állapotában lévő piac jelentős ré-

* *Falcon Crest*: amerikai szappanopera, melyet 1981 decemberében kezdtek közvetíteni Amerikában, és kilenc éven keresztül nagy közönségsiker volt. – *A ford.*

⁴⁷ Sabbah (Sabbah, 1985:219).

⁴⁸ Ito (Ito, 1991b).

színeinek kihatása érdekében megcsoportok és stratégiai szövetségek alakultak ki, és a befektetések valósággal özönlöttek a kommunikáció területére. Az 1980 és 1995 közötti időszakban a három fő amerikai televíziós hálózat tulajdonost váltott, kettő közülük kétszer is: a *Disney* és az *ABC* összeolvadása 1995-ben fordulópontot jelentett abban a folyamatban, melynek célja a televíziónak a kialakuló multimédia-üzletbe való integrálódása volt. A *TFI* nevű vezető francia csatornát privatizálták. Berlusconi ellenőrzése alá vonta az összes magán tévéállomást Olaszországban, és ezeket három magántulajdonban lévő hálózattá szervezte. A magán-televíziók három privát hálózat kifejlődésével virágzásnak indultak Spanyolországban is, és jelentős mértékben behatoltak az Egyesült Királyságba és Németországba is, minden esetben nagy hatalmú nemzeti vagy nemzetközi pénzügyi csoportok ellenőrzése alatt. Az orosz televízió szintén diverzifikálódott, magába foglalva „független” televíziós csatornákat is, amelyeket egymással versengő oligarchák ellenőriznek. A latin-amerikai televíziózás is a néhány fontosabb szereplő körül történő koncentrálódás folyamatán ment át. Az ázsiai csendes-óceáni térség vált az új televíziózás saját útjukat járó szereplői (például a *Murdoch's Star* csatorna) által leghevesebben ostromlott területté, és ebben az ostromban részt vesznek olyan „régimotorosok” is, mint az újonnan globálissá vált *BBC*, versenyre kelve a *CNN*-nel. Japánban az állami tulajdonban tartott *NHK* hálózatai mellé versenytársként felsorakoztak a magánhálózatok (*Fuji TV*, *MTV*, *NTV*, *TBS*, *TV Asahi* és *TV Tokyo*), valamint a kábeles és közvetlen műholdas műsorközvetítést nyújtó állomások. 1993-tól 1995-ig a világon összesen körülbelül 80 milliárd dollárt költöttek televíziós műsorkészítésre, és ez a költség évente 10 százalékkal emelkedett. Az 1990-es évek végén továbbra is az összeolvadások és a stratégiai szövetségek jellemezték a médiaipart, miközben a vállalatok megpróbálták kihasználni a nagy tömegű szolgáltatások gazdaságosságából fakadó előnyöket, hogy szerves együttműködésben közösen kezelhető területeket találhassanak a kommunikációs piac különböző szegmenseiben.⁵⁰ Az 5.1 ábra a világméretű médiaüzletnek a 10 legnagyobb multimédia-csoport kezében való koncentrálódását, az 5.2 ábra pedig az európai piacon 1998-ban szerepelt különféle médiacsoportok közötti kölcsönös kapcsolatok bonyolult hálózatát mutatja be,⁵¹ az 1998, illetve 1999. évekre nézve. ** Az iparág profilja a következő évek során kétségkívül meg fog változni, valószínű azonban, hogy a multimédia világát még hosszú időn át a hálózatosodás logikája és a versengő partnerkapcsolatok fogják jellemezni. A médiabirodalmak egyrészt együttműködési kapcsolatokba, másrészt konfliktusokba kerülnek a távközlési kábelhálózatok és a műholdas rendszerek működtetőivel, valamint az Internet-szolgáltatókkal, és emiatt a szövetségek és a verseny-stratégiák hálózata egyre bonyolultabbá fog válni.

⁴⁹ Lásd például a *The Economist*-ban idézett adatokat (*The Economist*, 1994a); továbbá Trejo Delarbre (*Trejo Delarbre*, 1988); Doyle (*Doyle*, 1992); Campo Vidal (*Campo Vidal*, 1996).

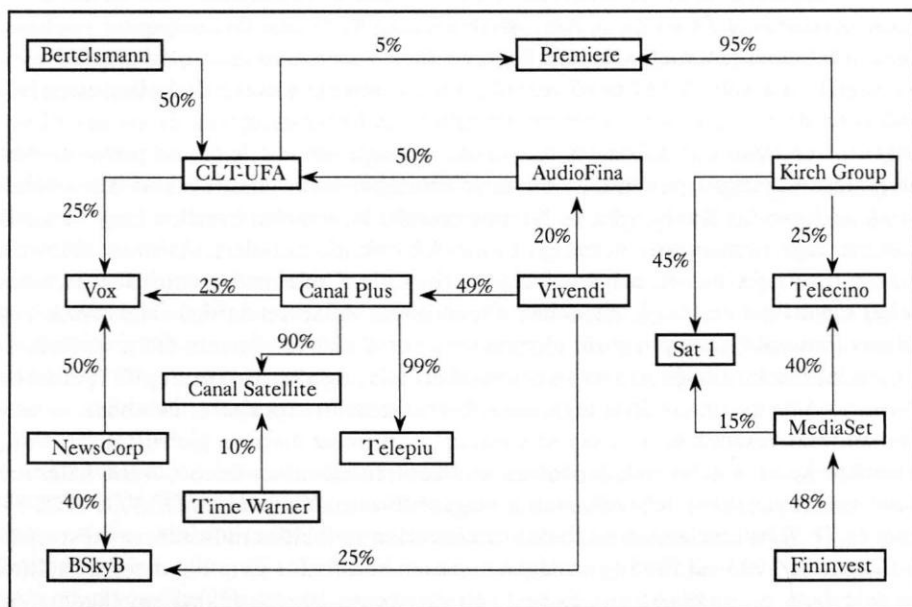
⁵⁰ Schiller (*Schiller*, 1999).

⁵¹ Lásd a *The Economist*-ban közölt ábrákat (*The Economist*, 1999c:62).

** Technikai okok miatt az eredeti szöveg ábráit nem tudtuk megjeleníteni, ezúton is elnézésüket kérjük.
– *A szerk.*

5.2. ábra

A médiacsoportok közötti stratégiai szövetségek Európában, 1999.

Ennek az üzleti versengésnek és koncentrálódásnak az a nettó eredménye, hogy míg a közönség szegmentálódott és diverzifikálódott, a televízió nagyobb mértékben kommercializálódott, mint korábban valaha is, és globális szinten egyre inkább oligopolisztikussá vált. A műsorok tényleges tartalma – ha a legtöbb népszerű program mélyén meghúzódó szemantikai formulák összességét vesszük figyelembe – lényegében nem sokban különbözik az egyes hálózatokban. Az a tény azonban, hogy nem mindenki ugyanazt és ugyanakkor nézi, és hogy minden egyes kultúrának és társadalmi csoportnak speciális viszonya alakul ki a saját médiarendszerével, a standardizált tömegmédiá régi rendszeréhez képest alapvető különbséget jelent. Emellett a „szörfölés” (több műsor egyidejűleg, pontosabban felváltva történő nézése) mint széles körben elterjedt gyakorlat lehetővé teszi a nézők számára, hogy összeállítsák saját vizuális mozaikjait. A különféle médiumok valóban globális szinten kölcsönhatásba kerültek egymással, a műsorok és az üzenetek globális hálózatban keringenek, ám mégsem *egy globális faluban, hanem globálisan létrehozott és különböző helyekre szétszórt, testre szabott kunyhókban élünk.*

A média diverzifikálódása azonban – nagyvállalati és intézményi ellenőrzésének környezeti feltételei miatt – nem változtatta meg az üzenetek egyirányú logikáját, és a piaci reakciók legprimitívebb formáinak kivételével nem tette valójában lehetővé a közönségtől érkező visszacsatolást sem. A közönség ugyan egyre változatosabb és változatosabb nyersanyagokat kapott, amelyekből már minden egyes néző felépíthette a saját „külön-bejáratú” képét is az univerzumról, a McLuhan galaxis mégiscsak az egyirányú kommunikáció világa volt, nem pedig a kölcsönhatásoké. Ez a világ kiterjesztette a tömegtermelés és az ipar logikáját a jelek birodalmára, ahol ez a logika bizo-

nyos mértékig még ma is uralkodik, és nem bizonyult alkalmasnak – McLuhan géniusának kijáró minden elismerésünk mellett sem – az Információs Kor kultúrájának kifejezésére. Azért nem alkalmas erre, mert az információfeldolgozás messze túlmutat az egyirányú kommunikáción. A televízióknak szüksége volt a számítógépre, hogy megszabadulhasson a képernyőtől. E kettő párosítása azonban – a társadalom egészére kiható, igen komoly potenciális következményekkel – csak egy hosszú kerülőút megtétele után jöhetett létre, amire a számítógépek annak érdekében kényszerültek, hogy miután megtanultak egymással beszélni, képesek legyenek a televízióhoz is szólani. Csak ezután juthatott szóhoz maga a közönség is.

Számítógéppel közvetített kommunikáció, intézményi ellenőrzés, társadalmi hálózatok és virtuális közösségek

A történelem számon fogja tartani, hogy az első két nagyszabású kísérletet annak megvalósítására, amit Ithiel de Sola Pool „a szabadság technológiájának” nevezett, egy-egy állam kezdeményezte. A francia *Minitel* arra szolgált, hogy Franciaországot bekormányozza az információs társadalomba; az Internet elődjé, az amerikai ARPANET pedig katonai stratégiai célok érdekében született meg, azzal a céllal, hogy a kommunikációs hálózat túlélhessen egy esetleges nukleáris támadást, ami az irányító és ellenőrző központok ellen irányulna. Ez a két kezdeményezés nagyon sok szempontból különbözött egymástól, ám mindkettő mélyen gyökerezett az adott társadalom kultúrájában és intézményeiben. Leo Scheer a két rendszer jellemző vonásaiban megnyilvánuló eltérő logikát szintetikus szemlélettel világította meg:

„Mindkettő meghirdette az információs szupersztráda megszületését, különbségeik azonban nagyon tanulságosak. Először is, az Internet számítógépeket köt össze egymással, míg a *Minitel* – a *Transpac* közvetítésével – központi szervereket, amelyeknek kis memóriakapacitású terminálok kérdéseket tehetnek fel. Az Internet világméretű amerikai kezdeményezés, amelyet – katonai támogatással – az amerikai kormány által finanszírozott számítógépgyártó vállalatok hoztak létre, hogy megteremtse a világ számítógép-használóinak és adatbankjainak közös klubját. A *Minitel* francia rendszer, amely mostanáig [1994] sohasem lépett túl az ország határain, a [külföldi] szabályozások korlátai miatt. Magas állami beosztású technokraták legmerészebb képzeletének terméke, akik a francia elektronikai ipar gyengeségeinek orvosolására törekedtek. Az Internet oldalán a számítógépek megszállottaiból létrejövő helyi hálózatok véletlenszerű topológiáját, a *Minitel* oldalán pedig a telefonkönyv szigorú rendjét látjuk. Az Internet: ellenőrizhetetlen szolgáltatások anarchikus tarifarendszere. A *Minitel*: egyöntetű tarifákat és átlátható jövedelemmegoszlást biztosító kioszk-rendszer. Az egyik oldalon a határokon és kultúrákon átívelő, mindenre kiterjedő kapcsolatrendszer gyökértelen víziója; a másik oldalon pedig a közösségi gyökerekhez való kötődés elektronikus változata.”⁵²

⁵² Scheer (Scheer, 1994:97-98), a szerző fordítása [az angol eredetiben]. – *A ford.*

A két rendszer összehasonlító elemzése – összevetve társadalmi és intézményi környezetükkel – segít megvilágítani a kialakuló interaktív kommunikációs rendszerek jellegzetes vonásait.⁵³

A Minitel-sztori: L'état et l'amour*

A *Teletex*-t, a *Minitel* terminálokat tápláló hálózatot az a videotex rendszer alkotja, amelyet 1978-ban a francia telefontársaság tervezett meg, és több évig folytatott szűkebb körű kísérleti kipróbálás után 1984-ben dobtak piacra. Ez a legkorábbi és legnagyobb ilyen rendszer a világon – primitív technológiája dacára – 15 éven át szinte semmit sem változott, és széles körben bevonult a francia háztartásokba, miközben jelentős méretűvé duzzadt. Az 1990-es évek közepére 23 ezer fajta szolgáltatást nyújtott, és összesen hétmilliárd francia frank értékű forgalmat bonyolított le, hat és fél millió állandó üzemben tartott *Minitel* terminál mellett. Ezek a terminálok megtalálhatók voltak minden negyedik francia háztartásban, és a felnőtt lakosság egyharmada használta őket.⁵⁴

Ez a siker különösen akkor figyelemre méltó, ha összevetjük azzal, hogy más videotex rendszerek (például Nagy Britanniában és Németországban a *Prestel*, Japánban pedig a *Captain*) általános kudarcot vallottak, vagy ha figyelembe vesszük a *Minitel*nek az Egyesült Államokban alkalmazott másféle videotex hálózatokhoz képest alacsony szintű felvevőképességét.⁵⁵ Ezt a sikert a *Minitel* annak ellenére tudta elérni, hogy igen korlátozott video- és jelátviteli technológiára épült: az 1990-es évek elejéig mindössze 1200 baud* átviteli sebességgel működött, míg ugyanekkor a tipikus számítógépes információs szolgáltatások az USA-ban 9600 baud átviteli sebességre voltak képesek.⁵⁶ A *Minitel* sikere mögött két alapvető ok állt. Az első ilyen ok a francia kormány elkötelezettsége volt a kísérlet iránt, amelyet – a miniszterelnök felkérésére 1978-ban készített Nora-Minc jelentésben megfogalmazott kihívások figyelembevételével – fontos lépésnek tekintettek „a társadalom informatizálása” terén.⁵⁷ A második ok a *Minitel* használatának egyszerűsége és kiosk-rendszerű számlázási rendszerének átláthatósága volt, ami az átlagpolgár számára elérhetővé és bizalomgerjesztővé tette a rendszert.⁵⁸ Az embereknek azonban szükségük volt még egy külön ösztönző tényezőre is ahhoz, hogy használatba vegyék, és ez a *Minitel*-sztori leginkább sokatmondó része.⁵⁹

⁵³ Case (Case, 1994).

* Az állam és a szerelem (fr.). – *A ford.*

⁵⁴ Myers (Myers, 1981); Lehman (Lehman, 1994); Thery (Thery, 1994).

⁵⁵ McGowan és Compaine (McGowan – Compaine, 1989).

⁵⁶ A *baud* a modemek sebességének egyik mértékegysége. A modem a számítógép digitális jeleit telefonvonalon átvihető analóg jelekké alakítja, modulálja: a *baud* a másodpercenként átvitt hasznos jelek, míg a *bps* (bit per szekundum) a másodpercenként átvitt összes jel számát adja meg. (Forrás: Hálózati kislexikon.) – *A ford.*

⁵⁷ Rosenbaum (Rosenbaum, 1992); Preston (Preston, 1994); Thery (Thery, 1994).

⁵⁸ Nora és Minc (Nora – Minc, 1978).

⁵⁹ McGowan (McGowan, 1988).

⁵⁹ Mehta (Mehta, 1993).

A kormány elkötelezettsége – a francia *Telecom* társaság támogatásán keresztül – különösen megmutatkozott a program indításakor: minden egyes háztartásnak felajánlották, hogy ha akarják, ingyenesen rendelkezésükre bocsátanak egy *Minitel* terminált a szokásos telefonkönyv helyett. A telefontársaság támogatta a rendszert a továbbiakban is, mindaddig, amíg az 1995-ben (első ízben) meghibásodott. Ez jó módszernek bizonyult a telekommunikáció használatának ösztönzésére, fogékony piacot teremtve a bajokkal küzdő francia elektronikai iparnak és – mindenekelőtt – hozzászoktatta az új médiumhoz a vállalatokat és az embereket egyaránt.⁶⁰ A francia *Telecom* legintelligensebb stratégiája azonban az volt, hogy a rendszer kapuit szélesre tárta a privat szolgáltatók és főleg valamennyi újság előtt, amelyek hamarosan a *Minitel* védelmői és népszerűsítői lettek.⁶¹

Volt azonban egy második fontos oka is a *Minitel* széles körű elterjedésének: a médiumot a francia nép személyes kifejezési eszközeként magáévá tette. A *Minitel* által nyújtott első szolgáltatások ugyanazok voltak, mint amelyek elérhetőek voltak a hagyományos telefonos kommunikáció útján is: telefonkönyv, időjárás-jelentés, közlekedési információk, helyfoglalások, elővételi jegyvásárlás szórakoztató és kulturális eseményekre, és így tovább. Ahogy a rendszer – felhasználóival együtt – egyre kifinomultabbá vált és a szolgáltatók ezrei kezdtek megjelenni *online* elérhetően, egyre több reklám, távvásárlási és telebank+szolgáltatás, valamint sok más üzleti szolgáltatás is igénybe vehető lett a *Minitelen* keresztül. Ám a fejlődés korai szakaszában a *Minitel* társadalmi hatása korlátozott volt.⁶² A mennyiség tekintetében a telefonkönyv tette ki az összes hívás több mint 40 százalékát; a forgalom értékét tekintve pedig 1988-ban a Minitel jövedelmének 36 százaléka a felhasználók mindössze két százalékát kitevő üzleti vállalkozásoktól származott.⁶³ A rendszer azonban valósággal tűzbe jött a csevegővonalak (*messageries*) bevezetésekor, amelyek nagy része hamarosan a szexualitással kapcsolatos szolgáltatásokra vagy a szexre vonatkozó beszélgetésekre (*les messageries roses*) specializálódott: 1990-ben már ezek tették ki az összes hívásnak több mint a felét.⁶⁴ Ez utóbbi szolgáltatások némelyike kommersziális elektronikus pornóbeszélgetés volt, vagyis lényegében ekvivalens a más társadalmakban olyannyira elterjedt telefonszex szolgáltatásokkal. A fő különbség az ilyen szolgáltatások videotex-hálózaton keresztül való elérhetőségében és ezek nyilvános helyeken folytatott tömeges reklámozásában állt. A *Minitel* erotikus felhasználásainak többségét azonban maguk az emberek kezdeményezték, az általános célú csevegővonalakon keresztül. Ebből mégsem valamiféle általánosított szexbazár jött létre, hanem inkább egyfajta demokratizált szexuális fantáziavilág. Az *online* interakciók – személyes megfigyeléseim szerint – legtöbbször a kor, a nem és a fizikai jellemzők tolmácsolásán alapultak, úgyhogy a *Minitel* inkább a szexuális és személyes álmódosítások közvetítője volt, mintsem azoknak a bároknak a helyettesítője, ahol fel szokás csípni a nőket. Ez a lelkesedés a *Minitel* intim célokra való felhasználása iránt döntő szerepet játszott abban, hogy az új rendszer a prüd puritánok fennkölt tiltakozásainak dacára gyorsan népszerűvé vált a

⁶⁰ A Minitel kifejlesztéséhez vezető stratégia összehasonlító elemzését lásd Cats-Barill és Jelassi (Cats-Barill – Jelassi, 1994).

⁶¹ Preston (Preston, 1994).

⁶² Mehta (Mehta, 1993).

⁶³ Honigsbaum (Honigsbaum, 1988).

⁶⁴ Maital (Maital, 1991); Rheingold (Rheingold, 1993).

francia társadalomban. Az 1990-es évekre a divat alábbhagyott és a *Minitel* erotikus alkalmazásai fokozatosan háttérbe szorult. A technológia kezdetleges szintje is kezdte beárnyékolni a rendszer szexepiljét: a csevegővonalak ettől kezdve már nem tették ki a forgalom 10 százalékát sem.⁶⁵ Amikor az 1990-es években teljesen kialakult a rendszer, a leggyorsabban bővülő szolgáltatásokat az üzleti vállalkozások fejlesztették ki saját belső használatukra, a legnagyobb arányú növekedést pedig az olyan magas hozzáadott értéket tartalmazó szolgáltatások mutatták, mint például a jogi szolgáltatások, amelyek meghaladták az összeforgalom 30 százalékát.⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a francia nép jelentős része hamarosan az indulás után bekapcsolódjon a rendszerbe, arra volt szükség, hogy az embereket személyes lelki alkatukon keresztül ragadják meg, és legalábbis egy időre részben kielégítsék kommunikációs igényeiket.

Amikor az 1990-es években a *Minitel* már szolgáltató szerepét hangsúlyozta, nyilvánvalóvá váltak a rendszer mint kommunikációs eszköz beépített korlátai is.⁶⁷ Technológiai szempontból a rendszer „ősréginek” számító, elavult videotechnikára és átviteli technológiára épült, melynek átfogó feljavítása azonnal megszüntette volna szabadon felhasználható jellegét, ami az elektronikus eszközök alapvető vonzóerejét biztosítja. Továbbá a rendszer nem személyi számítógépeken, hanem – mindent összevéve – „néma” terminálokon alapult, s ez lényegesen behatárolta önálló információfeldolgozási teljesítményét. A rendszer architektúrája intézményi szempontból a szerverek hierarchikus hálózatában szerveződött meg, csekély horizontális kommunikációs kapacitással, és mihelyt a kommunikáció új és a *Minitel* világát messze meghaladó birodalmi is elérhetővé váltak, túlságosan merevnek bizonyult egy kulturálisan annyira kifinomult társadalom számára, mint amilyen Franciaországgé. A francia rendszer által is adaptált nyilvánvaló megoldás természetesen az a választási lehetőség volt, hogy felhasználóinak – bizonyos költségek vállalása esetén – felajánlja, hogy bekapcsolódjanak az Internet világhálózatába. Ennek a lépésnek a megtételével a *Minitel* három részre szakadt szét: egy bürokratikus információszolgáltatásra, egy üzleti szolgáltatási hálózatra, és egy mellékfolyam zsiliprendszerére, amely biztosítja az átjárást az Internet-konstelláció hatalmas kommunikációs rendszerébe.

Az Internet-konstelláció

A számítógéppel közvetített kommunikáció (*Computer Mediated Communication, CMC*) jelentős része a különféle számítógép-hálózatokat egymással összekapcsoló Internet segítségével megy végbe. A Vinton Cerf által összegyűjtött és feldolgozott források szerint 1999 júniusában az Internet 63 millió ügynevezett szervert vagy gazdaszámítógépet (*host*), 950 millió telefonvonal-végpontot, 5 millió másodrendű címtartományt (*subdomain*) és 3,6 millió honlapot (*web-site*) kötött össze egymással. Hálózatát több mint kétszáz országban 179 millió ember használta. Az Egyesült Államokban és Kanadában együttesen több mint 102 millió, Európában több mint 40 millió, Ázsiában és az ázsiai csendes-óceáni régióban majdnem 27 millió, Latin-Ameriká-

⁶⁵ Wilson (Wilson, 1991).

⁶⁶ Wilson (Wilson, 1991).

⁶⁷ Dalloz és Portnoff (Dalloz – Portnoff, 1994).

ban 23,3 millió, Afrikában 1,14 millió, a Közel-Keleten pedig 0,88 millió felhasználót regisztráltak. Az 1999. év közepén a további növekedésre vonatkozó előrejelzések a hálózatba bekötött gazdaszámítógépek számát 2001-ig majdnem 123 millióra, 2007-ig pedig 878 millióra tették (lásd 5.3 ábra), a felhasználók száma pedig az előrejelzések szerint 2000. decemberére valahol 300 millió és egymilliárd között lesz.⁶⁸ Egyes elemzők szerint ezek az adatok – Cerf megszokott óvatossága miatt – alábecsülhetik azt az elterjedési szintet, amit az Internet a 2000. év közepéig elérhet.⁶⁹ Saját személyes becslésem szerint a felhasználók száma 2001 közepén már 700 millió közelében lesz. Ha ezeket a számokat összevetjük az Internet fejlődésének korai szakaszaira vonatkozó adatokkal, akkor azt látjuk, hogy 1973-ban 25 számítógép volt bekapcsolva a hálózatba, amely az 1970-es évek végéig mindössze 256 számítógépet tudott ellátni, és az 1980-as évek első felében történt lényeges fejlesztés után még mindig csak körülbelül 25 összekapcsolt alhálózatra terjedt ki, csupán néhány száz gazdaszámítógéppel és néhány ezer felhasználóval.⁷⁰ Ami a felhasználók számát illeti, erre vonatkozóan az Egyesült Államokban 1995. augusztusában és novemberében két felmérés is történt, melyek alapján a felhasználók számát 9,5 millióra, illetve 24 millióra becsülték.⁷¹ Ez annyit jelent, hogy az Internet-felhasználók száma Észak-Amerikában mindössze négy év alatt vagy több mint négyszeresére, vagy több mint tízszeresére emelkedett. Mivel a hálózati összeköttetéseket éppen a hálózat még további kiterjesztésének céljával teremtik meg, ez a növekedési arány is tovább emelkedhet (lásd első fejezet), és nem tűnik túlzásnak, hogy az Internethez kapcsolt egymilliárd gazdaszámítógép és a jóval több mint kétmilliárd Internet-felhasználó víziója még 2010 előtt valóra válhat. A számítógéppel közvetített kommunikáció terjedésének még a csillagos ég sem szab határt. 1999-ben Vinton Cerf, az *ARPANET*, majd később az Internet létrehozóinak egyike a *NASA* tanácsadójaként közreműködött egy bolygóközi Internet gerinchálózat megtervezésében. Ez a program 2030-ra időzítve magában foglalta egy személyzettel ellátott Mars-állomás kiépítésének lehetőségét, és a végső cél elérését, a stabil bolygóközi Internet gerinchálózat kiépítését 2040-ig irányozta elő.⁷² Itt lenn a Földön pedig az Internet különféle megtestesülései és egymás után kibontakozó megnyilvánulásai máris az Információs Kor univerzális, interaktív számítógépes kommunikációs médiumát alkotják.⁷³

Az Internet elterjedésében azonban fontos egyenetlenségek mutatkoznak. Az 1998-2000. évekre vonatkozó, különféle forrásokból származó adatok szerint az Internet-felhasználók 88 százalékát az iparosodott országokban regisztrálták, amelyek

⁶⁸ Cerf (Cerf, 1999).

⁶⁹ Zook (Zook, 2000c).

⁷⁰ Hafner és Markoff (Hafner – Markoff, 1991); *Business Week* (Business Week, 1994a); Sullivan-Trainor (Sullivan-Trainor, 1994); *El Pais/World Media* (*El Pais/World Media*, 1995); McLeod (McLeod, 1996).

⁷¹ Az Internet és más CMC hálózatok eredetéről, fejlődéséről és jellemző vonásairól jól dokumentált és mélyreható elemzést nyújtanak Hart és tsai (Hart et al., 1992); továbbá Rheingold (Rheingold, 1993). Az Internet növekedésének empirikus vizsgálatát illetően lásd Batty és Barr (Batty – Barr, 1994). Az Internet jövőbeli kilátásainak tárgyalásáról lásd a *Rand Corporation* tanulmányát, ami e jegyzet írása idején csak *online* volt elérhető: Rand Corporation (Rand Corporation, 1995).

⁷² Cerf (Cerf, 1999).

⁷³ Cahn (Cahn, 1999).

bolygónk népességének 15 százalékát teszik ki. Az Internet elterjedésében jelentős regionális diszparitás nyilvánult meg. Míg a világ össznépességének csak 2,4 százaléka rendelkezett Internet-hozzáféréssel, ez az arány Finnországban (a századfordulón a világ leginkább Internetre orientált társadalmában) 28 százalék, az USA-ban 26,3 százalék, az OECD országok összesített átlaga pedig – az Egyesült Államok kivételével – 6,9 százalék volt. Az egyes országokon belül az Internet-hozzáférés a faji és nem-hovatartozás szerint, továbbá korcsoportok szerint, valamint a térbeli elhelyezkedés alapján is egyenetlen képet mutatott. Világviszonylatban az Internet-felhasználók 30 százaléka egyetemi végzettséggel rendelkezett: ez az arány Oroszországban 55 százalékot, Mexikóban 67 százalékot, Kínában pedig 90 százalékot ért el. Latin-Amerikában az Internet-felhasználók 90 százaléka a felsőbb jövedelmi csoportokhoz tartozott. Kínában az Internet-felhasználóknak csupán 7 százaléka volt nő. A kor szintén fontos megkülönböztető tényező. Az Internet-felhasználók átlagos életkora az USA-ban 36 év volt, míg az Egyesült Királyságban és Kínában nem érte el a 30 évet sem. Oroszországban az Internet-használók mindössze 45 százaléka volt 45 évesnél idősebb. Az Egyesült Államokban az évi 75 ezer dolláros és ennél magasabb jövedelmű háztartásokban az Internet-hozzáférés valószínűsége a legalacsonyabb jövedelmi szintű háztartásokénak a hússzoros volt. A négy éves főiskolai vagy alsóbb egyetemi szintű képzettségű szakemberek körében a felhasználók aránya 61,6 százalékot ért el, míg a csupán általános iskolai végzettségűek között mindössze 6,6 százalékos volt. A férfiak Internet-hozzáférési aránya 3 százalékponttal meghaladta a nőkéét. Az afrikai és latin-amerikai származású amerikaiak körében az Internet-hozzáférés valószínűsége az ázsiai eredetűekének az egyharmada, és a fehér lakosságának a kétharmada volt. A latin-amerikai származású családok és a fehérek, illetve az afrikai-amerikai és a fehér háztartások Internet-hozzáférése közötti szakadék 1994. decemberétől 1998. decemberéig 6 százalékponttal szélesedett. Az évi 75 ezer dollárnál magasabb jövedelmű amerikaiak körében azonban a faji eredetű szakadék 1998-ban jelentősen szűkült, ami azt mutatja, hogy egyenlőtlenségek szempontjából a jövedelem és a képzettségi szint fontosabb tényező, mint a faji eredet. Ha figyelembe vesszük az információs technológiák állítólagos függetlenségét a térbeli elhelyezkedéstől, akkor az Internet-hozzáférés térbeli eloszlásának egyenlőtlenségei az Információs Kor egyik legszembetűnőbb paradoxonát alkotják. Ám Matthew Zook úttörő munkája bizonyítékot nyújt a kommerciális Internet címtartományok regisztrációs pontjainak egyes világvárosi hálózati csomópontokban való koncentrálódására (lásd 5.4 - 5.7 ábra).⁷⁴ Az Egyesült Államokban a jövedelem szerint mérve a városi lakosok a vidéki lakossághoz képest több mint kétszeres valószínűséggel rendelkeztek Internet-hozzáféréssel – ez szintén olyan kutatási eredmény, ami cáfolja a kibertérben folyó vidéki életre vonatkozó népszerű, ám naiv elképzeléseket. Oroszországban 1998-ban az Internet-használók 50 százaléka moszkvai volt, és a hatalmas területen szétszóródott lakosság kommunikációs igényeinek dacára több mint 75 százalékuk a három legnagyobb városban (Moszkvában, Szentpéterváron és Jekatyerinburgban) koncentrálódott.⁷⁵

⁷⁴ Zook (Zook, 2000 c).

⁷⁵ UNDP (UNDO, 1999); UNESCO (UNESCO, 1999); US Department of Commerce (US Department of Commerce, 1990b); Castells és Kiszelyova/Kiselyova (Castells – Kiszelyova/Kiselyova, 2000); Zook (Zook, 2000a).

Másrészt az Internet elterjedési szintje 1999-ben már olyan magas volt mindennütt, hogy világhosszra vált: a fejlett országokban a huszonegyedik század első éveiben már a legszélesebb körű hozzáférés lesz a norma. Az Egyesült Államokban például 1997-ben és 1998-ban az Internet-hozzáférés terén mutatkozó etnikai alapú megosztottság növekedett, de a felhasználók száma a latin-amerikai származású és az afrikai-amerikai családokban is jelentős mértékben (egyetlen év alatt 48, illetve 52 százalékkal) emelkedett, miközben a fehér családok Internet-hozzáférése 52,8 százalékos növekedést mutatott. Az évszázad végére a főiskolai hallgatók körében a faji és nemi hovatartozás szerinti különbségek az Internet-használat terén valójában már eltűnőben voltak. 2000-ben az USA állami iskoláinak 95 százaléka rendelkezett Internet-hozzáféréssel, noha csak egyharmad részükben volt technikailag felkészült személyzet, amely képes volt a tanárok és a diákok felkészítésére az Internet használatára. Valamennyi kommunikációs médium elterjedését vizsgálva, az Internet állította fel az úgynevezett „penetráció” történelmi rekordját: az Egyesült Államokban a rádiónak húsz évre volt szüksége ahhoz, hogy elérjen 60 millió embert; a televízió esetében ehhez tizenöt év kellett; az Internet pedig – a *World Wide Web* kifejlesztésétől számítva – mindössze három év alatt érte el ugyanezt a szintet. A világ többi része lemaradt Észak-Amerikától és a fejlett országoktól, de az Internethez való hozzáférés és a világháló használata a főbb világvárosi központokban valamennyi kontinensen gyors ütemben zárkózik fel.⁷⁶ Nem jelentéktelen tényező azonban az, hogy kinek volt előbb hozzáférése és mihez, mivel az Internet felhasználói – eltérően a televíziótól – egyúttal információtermelők is, akik tartalmat szolgáltatnak, és ezáltal alakítják a világhálót. Így tehát az egyes társadalmak rendkívül nagy különbségekkel időzített megérkezése az Internet konstellációba tartós következményekkel fog járni a világ kommunikációs kultúrájának jövőbeli alakulására nézve.⁷⁷

Ma a számítógép-hálózatok milliói léteznek szerte a világon, kiterjedve az emberi kommunikáció teljes spektrumára, a politikától és a vallástól a szexig és a tudományos kutatásig, miközben az elektronikus kereskedelem alkotja a napjainkban általunk ismert Internet központi magját.⁷⁸ A századforduló idején ezek a hálózatok túlnyomórészt már összekötöttségben álltak az Internettel, de még fenntartották saját identitásukat és ragaszkodtak saját viselkedési szabályaikhoz. Ugyanakkor az Internet egyre növekvő része – mint a második fejezetben bemutattam – hatalmas piacterré vált.

A hálózatok hálózatának (a Hálónak) a kapacitása azonban olyan óriási, hogy az Interneten végbemenő kommunikáció jelentős hányada még mindig nagyrészt spontán jellegű, szervezetlen, és céljai, valamint résztvevői szerint egyaránt igen változatos képet mutat. A kereskedelmi és az állami érdekek ténylegesen egybeesnek a hálózat egyre bővülő használatának támogatásában: minél nagyobb az üzenetek és a résztvevők változatossága, annál nagyobb lesz magának a hálózatnak a kritikus tömege, és egyben az értéke is. A különféle érdekek és kultúrák békés együttélése a Hálón a kissé szűkebben értelmezett „világháló” (*world wide web*) formáját öltötte fel, ami nem más, mint a hálózatok jól navigálhatóvá tett, rugalmas hálózata az Interneten

⁷⁶ Lásd például: Comision de Nuevas Tecnologias (Comision de Nuevas Tecnologias, 1999).

⁷⁷ Dutton (Dutton, 1999); UNESCO (UNESCO, 1999).

⁷⁸ Zook (Zook, 2000b).

belül, ahol intézmények, gazdasági vállalkozások, társadalmi egyesületek és egyének egyaránt létrehozzák saját „építési telkeiket”. Ezekon mindenki, aki hozzáférhet a világháléhoz, szöveges és képi információk változatos összetételével felépítheti saját „honlapját” (lásd 1. fejezet).

A világháló – túlhaladva a megszületése előtti korszakban létezett Internet időrabló és kaotikus böngészését – lehetővé tette a különféle érdekek és programok csoportosulásait. Az így létrejött csoportokban az egyének és a szervezetek értelmes kölcsönhatásokba tudtak lépni egymással, egy olyan médium közvetítésével, amelyből a szó szoros értelmében az individualizált, interaktív kommunikáció világméretű hálózata alakult ki.⁷⁹ Az ennyire változatos és ilyen széles körű részvételnek az az ára, hogy lehetővé kell tenni és meg kell engedni a spontán jellegű, teljesen informális kommunikáció virágzását is. A kommercializálódott kibertér közelebb fog állni az élettől lüktető városi kultúrából kisarjadzó kereskedőutcák történelmi előképeinek forgatagához, mint a névtelen elővárosok tompaságában terpeszkedő bevásárlóközpontokhoz.

A Háló két alapvető forrásának, a katonai és tudományos szervezeteknek, illetve a személyi számítógépek ellenkultúrájának volt egy közös bázisa: az egyetemi világ. Mint az 1. fejezetben beszámoltam róla, az első *ARPANET* csomópontot 1969-ben a Kaliforniai Egyetem Los Angeles-i kampuszán (*University of California Los Angeles, UCLA*) hozták létre, és 1970/71-ben ehhez hat további csomópont csatlakozott (a Kaliforniai Egyetem Santa Barbara-i kampuszán, az *SRI*-ben, a Utah-i Egyetemen, a *BBN*-nél, az *MIT*-n és a Harvardon.* Ezekről kiindulva a hálózat elsősorban a tudományos közösség felé terjedt tovább, a nagy elektronikai vállalatok belső hálózatainak kivételével. A Háló egyetemi gyökerei mindmáig meghatározóak az elektronikus kommunikáció fejlődésében és terjedésében szerte a világon. A számítógéppel közvetített kommunikáció (*CMC*) nagy léptékű megvalósítására irányuló kezdeményezés az Egyesült Államokban az egyetemek végzős hallgatóinak és oktatóinak köréből indult ki az 1990-es évek elején. Hasonló folyamat ment végbe csupán néhány évvel később a világ többi részén is. Spanyolországban az 1990-es évek közepén a korai „interneterek” legnagyobb kontingense a madridi és barcelonai egyetemek számítógéphálózatainak felhasználóiból rekrutálódott. Oroszországban a számítógéppel közvetített kommunikáció az 1980-as évek végén a kutatók félig legális, alulról jövő mozgalmából fejlődött ki, a tudományos akadémia intézeteiben és az egyetemeken. Úgy tűnik, hogy ugyanaz a történet játszódik le mindenütt a világon. Az egyetemekre alapozott elterjedési folyamat azért jelentős, mert a legnagyobb potenciált képviseli a *CMC* területén mind a tudás, mind a szokásokat elterjesztéséhez. Az egyetemek – a feltételezett társadalmi elszigetelődés elefántcsont-torony képzetével ellentétben – valójában a társadalmi újítás elterjedésének legfőbb ügynökei, mert a fiatalok egymást követő generációi egyetemi éveik során átveszik az intézmények szellemét és hozzászoknak a gondolkodás, a szervezés, a cselekvés és a kommunikáció új útjaihoz és módjaihoz. Mivel a *CMC* az egyetemi rendszerben nemzetközi szinten is mindent áthatóvá válik, azok a mostani hallgatók, akik a huszonegyedik. század elején át fogják venni a vállalatok és az intézmények irányítását, magukkal viszik az új médium üzenetét a társadalom főáramlataiba is.

⁷⁹ Markoff (Markoff, 1995).

* *SRI*: A korábbi *Stanford Research Institute*. *BBN*: *Bolt, Beranek & Newman*, az 1970-es évek elején Robert Kahn tulajdonában volt kutatóvállalat. – *A ford.*

Az Internet és a vele összefüggő *CMC* hálózatok kialakulásának és elterjedésének folyamata a század utolsó negyedében egyszer s mindenkorra meghatározta az új médium szerkezetét, a hálózat architektúrájában, a hálózati polgárok kultúrájában és a kommunikáció aktuális mintáiban.⁸⁰ A hálózat architektúrája technológiailag nyílt és a jövőben is az marad. Ez lehetővé teszi a széles körű ingyenes hozzáférést és komoly akadályokat állít a használat állami vagy üzleti korlátozásai elé, jöllehet a társadalmi egyenlőtlenség erőteljesen meg fog nyilvánulni az elektronikus címtartományok elosztásában is. Ez a nyitottság egyrészt annak az eredeti elgondolásnak a következménye, amit részben a fent említett katonai stratégiai okokból, részben pedig azért választottak, mert a katonai kutatási programokat irányító tudósok olyan rendszert akartak létrehozni, amely technológiai merészségükről és utópisztikus törekvéseikről tanúskodik. Másrészt viszont a rendszer nyitottsága a folyamatos újítások és az ingyenes hozzáférés lehetőségének is köszönhető, amit a korai számítógépes *hackerek* és azok a szenvedélyes hálózatépítők teremtettek meg, akik még ma is százezer-számra benépesítik a Hálót. Például az 1990-es évek végén az ingyenesen terjesztett *Linux* szoftver, amit Linus Torvalds, ez a fiatal, ragyogó tehetségű számítógéptudós tervezett meg a Helsinki Egyetemen a *Unix* rendszerű Internet-alkalmazások futtatásához, a szoftverbirodalom területén nagy kihívást jelentett a *Microsoft* uralmával szemben. A *Linux* sikerében a legfontosabb tényező a rendszer szüntelen tökéletesítése volt, olyan felhasználók ezreitől érkező hozzájárulások eredményeként, akik újabb és újabb felhasználási módokra tették alkalmazhatóvá a szoftvert, majd javításaitak – szintén ingyenesen – feltették a Hálóra, ezáltal kölcsönössé téve azt a technikai ajándékot, amit kezdetben ők maguk kaptak. Ez az állandó, sokoldalú erőfeszítés a Háló kommunikációs potenciáljának fokozása érdekében figyelemre méltó példát ad arra, hogy a Hálón keresztül megvalósuló együttműködés technológiai produktivitása hogyan vezet végül magának a Hálónak a tökéletesítéséhez.⁸¹

Az első generációs felhasználók kultúrája a maga utópisztikus, közösségi és szabadelvű áramlataival a Hálót két egymással ellentétes irányban igyekezett továbbfejleszteni. Egyrészt arra törekedett, hogy a hozzáférést a számítástechnikát személyes hobbiként, szenvedélyesen művelő kisebbségre, vagyis kizárólag azokra az egyénekre korlátozza, akik képesek és hajlamosak idejüket és energiájukat a kibertérben folyó életre fordítani. Ebből a korszakból mindmáig visszamaradt a pionír szellem, ami bizalmatlanul tekint a hálózat kommercializálódására, és balsejtelmekkel eltelve figyeli, hogy a mindent átfogó kommunikáció álmának valóra válása hogyan hozza magával a Hálóra is az emberiség minden korlátoltságát és nyomorúságát. Amiközben a számítógépes honfoglaló törzsek heroizmusa az „újoncok” szüntelenül beözönlő folyamának nyomása alatt kétségkívül egyre inkább a háttérbe szorul, a hálózat ellenkulturális gyökereiből mégis megmarad a külső szabályozás minden formáját elutasító, fesztelen, önállóan irányított közvetlen kommunikáció. Valóra válni látszik az az eszme, hogy sokak hozzájárulhatnak sokak dolgainak előbbre viteléhez, miközben mindenki megőrizheti a saját hangját és személy szerint neki szóló válaszokra számíthat.⁸² A multiperszonalizálódó *CMC* bizonyos mértékig ugyanazt a feszültséget fejezi ki, ami az 1960-as években az „én-kultúra” és az egyének kommunális álmai között ala-

⁸⁰ De Kerckhove (De Kerckhove, 1997).

⁸¹ Harmon (Harmon, 1999); Linus Torvalds (Linus Torvalds, személyes közlés, 1999).

kult ki.⁸³ A CMC ellenkulturális gyökerei és a mai Internet-használat fősodra között valójában több híd van, mint amennyiről a kommunikációs szakemberek általában tudomást vesznek – ezt bizonyítja a *Wired* magazin széles körű üzleti elfogadása: a *Wired* eredetileg az ellenkultúra megnyilatkozási fórumaként jött létre, ám az 1990-es évek közepén a konszolidálódó Internet-kultúra és az informatikai *know-how* jellegű tanácsadás legnépszerűbb kifejezési fórumává vált.

A CMC hálózatokat – az Internet és a hozzá csatlakozó rendszerek szabályozására, privatizálására és kommercializálására tett minden erőfeszítés ellenére – minden átható jellegük, sokoldalúságuk, decentralizáltságuk és rugalmasságuk jellemzi, az Interneten belül és azon kívül is. Eszkalációjuk a mikroorganizmus-tenyészetekéhez hasonlítható.⁸⁴ Ezek a hálózatok – miközben ki fogják terjeszteni a nagyobb állami és magán szervezetek szabályozási logikáját a kommunikáció egész birodalmára – egyre inkább a gazdasági érdekeket fogják szolgálni. Mindamelllett – a McLuhan galaxis tömegtájékoztatói eszközeitől eltérően – rendelkeznek az interaktivitás és az individualizmus technológiailag és kulturálisan beágyazódott attribútumaival is. Hogyan fordítódnak le azonban ezek a potenciális készségek a kommunikáció új mintáivá? Milyen kulturális attribútumok alakulnak ki az elektronikus kölcsönhatások folyamataiból? Vizsgáljuk meg először a kérdéstről szűkösen rendelkezésünkre álló tapasztalati tényeket.

Az interaktív társadalom

Az Internet útján közvetített kommunikáció még túlságosan új társadalmi jelenség ahhoz, hogy társadalmi jelentőségét illetően elegendő alkalmat nyújthatott volna a tudományos kutatás számára szilárd alapon nyugvó következtetések levonásához. A csekély számú empirikus vizsgálatra még mindig a világháló kialakulását megelőző időkre, vagyis az 1995 előtti korszakra jellemző kérdésfeltevés nyomja rá a bélyegét, abban az időszakban azonban a számítógéppel közvetített kommunikáció még csupán néhány százezer elkötelezett és lelkes felhasználó kisebb jelentőségű ügye volt. Különösen ez a helyzet azt a kérdést tekintve, ami az 1990-es évek során domináns szerepet játszott az Internet társadalmi dimenzióiról folyó vitákban: az Internet vajon az új, a virtuális közösségek fejlődésének kedvez, vagy pedig az emberek elszigetelődését eredményezi, beszűkítve az egyéneket a társadalomhoz és végső soron a „valódi” világhoz fűző kapcsolatokat? Howard Rheingold „Virtuális közösségek” (*Virtual Communities*) című úttörő jelentőségű könyvében megadta a hangot a vitákhoz, erőteljesen érvelve a közösségek új formájának megszületése mellett, amely az embereket közös értékrendjük és érdeklődési körük szerint kapcsolja össze a hálózatokban.⁸⁵ A San Franciscó-i öböl körzetében *WELL* néven létrehozott kooperatív számítógép-hálózat kapcsolatban szerzett saját tapasztalatai alapján Rheingold azt a gondolatot vetette fel, hogy az *online* kialakult közösségek – mint ebben az esetben is – tovább fejlőd-

⁸² Himannen (Himannen, 2001).

⁸³ Gitlin (Gitlin, 1987); Rand Corporation (Rand Corporation, 1995).

⁸⁴ Utalás Rheingold (Rheingold, 1993) biológiai képzettársításaira.

⁸⁵ Rheingold (Rheingold, 1993).

hetnek a személyes találkozások és baráti összejövetelek szintjéig, és materiális támogatást is nyújthatnak a virtuális közösség tagjainak. A „virtuális közösségek” alatt – Rheingold érvelése szerint – általában az interaktív kommunikáció önállóan kialakított elektronikus hálózatait értik, amelyek közös célok vagy közös érdeklődési területek köré szerveződnek, jóllehet a kommunikáció néha önmagában is céllá válik bennük. Az ilyen közösségek vagy bizonyos mértékig formálisan működnek, mint például az egyes tagjaik által szervezett konferenciák és az úgynevezett *bulletin board* rendszerek esetében, vagy pedig spontán módon alakulnak ki, olyan társadalmi csoportok kezdeményezésére, melyeknek a tagjai üzenetek küldése és fogadása céljából – akár valós idejű, akár késleltetési „üzemmódban” – rendszeresen bekapcsolódnak a hálózatba. Az 1990-es években több tízezer ilyen „közösség” jött létre szerte a világon, legtöbbjük az Egyesült Államokban lévő központtal, de egyre inkább kiterjeszkedve az egész világra is., – A kutatók növekvő serege által kifejtett erőfeszítések dacára sem világos azonban még most sem, hogy az ilyen elektronikus hálózatokban voltaképpen milyen mértékű társadalmi kohézió jön létre, és a szocializáció efféle új formáinak valójában milyen kulturális hatásai vannak.⁸⁶

A legendás John Perry Barlow rockénekes – a szabadelvű „Elektronikus Határvédék Alapítvány” (*Electronic Frontier Foundation, EFF*) társalapítója, Internet-próféta és különféle humanitárius ügyek bajnoka – bizakodó volt. „Olyan teret hozunk most létre, amelyben bolygónk lakossága újfajta kommunikációs kapcsolatokba léphet: képes akarok lenni arra, hogy magas intenzitású kölcsönös kapcsolatba lépjek olyan más emberek tudatvilágával, akik kommunikálni próbálnak velem” – írta egyik cikkében.⁸⁷ William Mitchell tudományosabb megközelítéssel meggyőzően érvelt amellett, hogy napjainkban az új technológiai környezethez alkalmazkodó új társaságképző formák és a városi élet új formái alakulnak ki *online*.⁸⁸ Az Internet-felhasználók egyik első pszichoanalitikai vizsgálata során pedig, amit egy „többfelhasználós labirintus” (*Multi-User Dungeon, MUD*)* tagjai között hajtottak végre, Sherry Turkle kimutatta, hogy a felhasználók valóban szerepeket játszottak és *online* építették fel identitásukat. Ez valóban létrehozott bennük egyfajta közösségi érzést, még ha csak átmenetileg is, és valószínűleg némi vigaszt nyújtott azok számára, akiknek nagy szükségük volt arra, hogy másokkal kommunikálhassanak és valamilyen formában kifejezhessék önmagukat. Turkle azonban az alábbi következtetésre jutott: „A valóság visszaüt. Azok az emberek, akik párhuzamosan – a képernyőn, illetve a valóságban – két életet élnek, mindazonáltal kötve vannak saját fizikai létük vágyaihoz, fájdalmihoz és halandóságához. A virtuális közösségek drámaian új környezetet nyújtanak ahhoz, hogy elgondolkodjunk az emberi identitásról az Internet korában.”⁸⁹

Másrészt viszont egyes társadalomkritikusok (például Mark Slouka) azért kárhoytatják a számítógépek révén létrehozott társadalmi kapcsolatokat, mert úgy vélik, hogy azok – mivel az *online* élt élet könnyű menekülést látszik nyújtani a valóságos

⁸⁶ Rheingold (Rheingold, 1993); Turkle (Turkle, 1995); Jones (Jones, 1995, 1997, 1998); Kiesler (Kiesler, 1997).

⁸⁷ Barlow (Barlow, 1995:40).

⁸⁸ Mitchell (Mitchell, 1995; 1999).

* *MUD*: szimulált világ, amelyben a felhasználók szabadon mozoghatnak és kapcsolatba léphetnek egymással. Többnyire erőszakos fantáziajátékokra használják. (Forrás: Informatikai szótár, Scriptum.) – *A ford.*

⁸⁹ Turkle (Turkle, 1995:267).

élettől – dehumanizáló hatást fejtenek ki.⁹⁰ Franciaországban Dominique Wolton, egy tekintélyes szociológus arra szólította fel az értelmiségieket, hogy álljanak ellen az Internetben megtestesülő domináns technokrata ideológiának.⁹¹ A szigorú tudományos kutatás továbbá arra látszik mutatni, hogy az Internet használata bizonyos feltételek között növeli a magányosság, az elidegenedettségi érzés vagy akár a depresszió kialakulásának esélyeit. Egy nagy nyilvánosságot kapott kutatás során a Carnegie Mellon Egyetemen pszichológusai az Internetnek a felhasználók közéleti részvételére és lelkiállapotára gyakorolt társadalmi és pszichológiai hatásait vizsgálták. A kutatók azt mérték fel, hogy az *online* töltött első egy vagy két év során, 1995-ben és 1996-ban vizsgálati alanyaik viselkedése és attitűdjei milyen változásokat mutattak. A vizsgálat alá vont mintában a nagyobb mértékű Internet-használat együtt járt a résztvevők által saját háztartásukon belül családtagjaikkal folytatott személyes kommunikáció csökkenésével, társadalmi kapcsolatuk körük méretének beszűkülésével, valamint magányosság-érzetük és depressziós hajlamaik fokozódásával.⁹²

Az egymásnak ellentmondó kutatási eredmények zavarba ejtő változatosságát értelmezni próbálva Barry Wellman, az Internet szociológiájának egyik vezető empirikus kutatója és munkatársai 1996 és 1999 között közlemények sorozatában adták közre az Interneten létrejött virtuális közösségek kialakulásával kapcsolatban igen változatos forrásokból származó adatokra támaszkodva elvégzett elemzéseik főbb eredményeit.⁹³ Wellman fő következtetése arra figyelmeztet bennünket, hogy a „virtuális közösségeket” nem kell szembeállítani a „fizikai közösségekkel”: ezek a korábbiaktól eltérő, speciális szabályokkal és dinamikával rendelkező új közösségi formák, amelyek kölcsönhatásban állnak a közösségek más formáival. Továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalomkritikusok túlságosan is gyakran hivatkoznak implicit módon a közösség egyfajta idillikus eszméjére, vagyis a kölcsönös támogatás és a valahová kötődés szoros egységet alkotó, térben meghatározott kultúrájára, ami valószínűleg nem létezett a múlt mezőgazdasági társadalmi tájain sem, s ami a fejlett, iparosodott országokban egészen bizonyosan eltűnt.⁹⁴ Wellman éveken keresztül tanulmányozta az erre vonatkozó kutatásokat, és egymást megerősítő vizsgálati eredmények valóság áradatával alátámasztva kimutatta, hogy a fejlett társadalmakban kialakult egy új közösségi forma, a „perszonális közösség”, és ez nem más, mint „az egyén informális interperszonális kötődéseinek társadalmi hálózata, amely fél tucat intim kapcsolattól több száz gyengéd kötelékig terjed”. Szerinte „mind a csoportközösségek, mind a perszonális közösségek *online* és *offline* egyaránt megtalálhatók és működnek”.⁹⁵ Az ily módon közösségként értelmezett társadalmi hálózatok tehát nemcsak a lokális alapon szerveződő közösségekben, hanem az Interneten is kialakíthatók és fenntarthatók. Ezt figyelembe véve, vizsgáljuk meg, hogy valójában mit tudunk arról, ami az Interneten történik?

⁹⁰ Slouka (Slouka, 1995).

⁹¹ Wolton (Wolton, 1998).

⁹² Kraut (Kraut, 1992); Kraut és tsai (Kraut et al., 1998).

⁹³ Wellman és tsai (Wellmann et al., 1996); Wellman (Wellman, 1997); Wellman és Gulia (Wellman – Gulia, 1999).

⁹⁴ Castells (Castells, 1972); Wellman (Wellman, 1979); Fischer (Fischer, 1982).

⁹⁵ Wellman és Gulia (Wellman – Gulia, 1999:355).

Wellman és Gulia kimutatják, hogy miközben az emberek kiépítik saját „személyes portfólióikat”, a legtöbb virtuális közösségi kötelék ugyanúgy specializálódik és diverzifikálódik, mint a fizikai perszonális hálózatokat összetartó kötődések. Az Internet-felhasználók a közös érdeklődés és a közösen vallott értékek alapján csatlakoznak a hálózatokhoz vagy az *online* csoportokhoz, és mivel érdeklődésük többdimenziós, ugyanilyen lesz az *online* csoportokhoz való tartozásuk is. Idővel azonban sok eredetileg valamilyen speciális segítő céllal indult hálózat végül személyes támogatást is nyújt tagjainak, anyagi és érzelmi értelemben egyaránt, mint ahogyan például az idősek emberek körében alakult *SeniorNet* vagy a női számítógéptudósokból szerveződött *Systers* nevű hálózat esetében történt. Így tehát az Interneten folyó interakciók végző soron egyrészt specializáltak és funkcionálisnak, másrészt pedig szélesebb értelemben is támogató jellegűnek tűnnek, mivel a hálózatokban érvényesülő kölcsönhatások idővel tágítják a kommunikáció spektrumát és látókörét.

A társas hajlam elemzése során kulcsfontosságú megkülönböztetést szokás tenni a gyenge és az erős kapcsolatok között. A Háló különösen alkalmas a sokszoros gyenge kapcsolatok kifejlődésére. A gyenge kapcsolatok hasznosak az információszerzésben és alacsony szintű ráfordítás ellenében új lehetőségeket nyitnak meg. A Hálónak az az előnye, hogy lehetővé teszi gyenge kapcsolatok kialakítását idegenekkel is, a kölcsönhatások egalitárius mintáit követve. Ez annyit jelent, hogy a résztvevők társadalmi helyzete kevésbé játszik szerepet a kapcsolatok létrejöttében, vagyis nem gátolhatja meg a kommunikációt, és nem szorítja bizonyos keretek közé sem. A gyenge kötelékek – akár *offline*, akár *online* – megkönnyítik a kapcsolatfelvételt eltérő társadalmi pozíciójú emberek között, s ezáltal kiterjesztik a társas hajlamot a vállalt identitás szociálisan meghatározott határain túlra is. Ilyen értelemben az Internet hozzájárulhat a társadalmi kötelékek kiterjesztéséhez egy olyan társadalomban, amelyre – úgy tűnik – a gyors individualizálódás és a fokozódó állampolgári passzivitás, a közügyekben való részvétel csökkenése jellemző.⁹⁶ Úgy látszik, hogy a virtuális közösségek erősebbek, mint amilyenek a megfigyelők általában gondolják őket. Meggyőző bizonyítékok vannak a kölcsönös támogatás kialakulására a Hálón, még az egymáshoz csak gyenge kötelékekkel kapcsolódó felhasználók között is. Az *online* kommunikáció elősegíti a gátlások nélküli eszmecserét, s ily módon lehetővé teszi az őszinte megnyilatkozásokat a kommunikáció folyamatában. Ennek az ára azonban az *online* szövődő barátságok magas „halandósági aránya”, mivel egy szerencsétlen mondat adott esetben büntethető, hogy a másik fél egy kattintással megszünteti a kapcsolatot – örökre.

Ami az Interneten folyó kommunikációnak a bensőségesebb személyes, illetve társasági kapcsolatokra gyakorolt hatását illeti, Wellman és munkatársai úgy vélik, hogy a társadalmi élet elszegényedésével kapcsolatos félelmek alaptalanok. Rámutatnak arra a tényre, hogy nincs zéró-összegű játszma, és hogy az általuk vizsgált hálózatok némelyikében a több Internet-használat több társadalmi kötődéshez vezet, beleértve a személyes kapcsolatokat is. Úgy tűnik, hogy az Interneten megnyilvánuló szociabilitást a szakértők itt ismét a szorosan összetartó közösségekre épülő társadalom mitikus képzetével állítják szembe. Ám szerintük „újabb kutatási eredmények arra utalnak, hogy az észak-amerikaiak rendszerint ezernél is több interperszonális kap-

⁹⁶ Putnam (Putnam, 1995).

csolatot tartanak fenn. Ezek közül csupán fél tucat tekinthető bensőségesnek, és nem több ötvennél azoknak a száma, amelyek meglehetősen erősek. Ha azonban összeadjuk az adott személy további 950 vagy még több gyenge kapcsolatát, ezek együttesen igen fontos forrásokat jelentenek az információ, a lelki és spirituális támasznyújtás, a társaság és a valahová tartozás érzése szempontjából egyaránt.”⁹⁷ Az Internet annak a többszáz gyenge kapcsolatnak az ápolását, további kiterjesztését és intenzívebbé tételét támogatja, amelyek a társadalmi kölcsönhatás és együttműködés fundamentális rétegét alkotják azok számára, akik a technológiailag fejlett világban élnek.

Végül is tehát valóságos közösségnek tekinthetjük-e a virtuális közösségeket? Igen is meg nem is. Ezek is közösségek, de nem személyes közösségek, és nem ugyanazokat a kommunikációs és interakciós mintákat követik, mint a fizikai találkozásokra épülő személyes közösségek. Ám nem is „irreálisak”, csak a valóság egy másik dimenziójában működnek. Ezek is interperszonális társadalmi hálózatok, többségük csupán gyenge kapcsolatokon alapul, amelyek meglehetősen változatosak és speciális jellegűek, ám a fenntartott interakció mozgató ereje révén mégis képesek a kölcsönös támogatás létrehozására. Wellman megfogalmazása szerint ezek nem más életformák utánezatai, hanem megvan a maguk lendülete és tettereje, a hálózat csak önmagával azonos: „a Háló nem más, mint a Háló”. A virtuális közösségek szinte minden erőfeszítés nélkül áthidalják a távolságokat, rendszerint aszinkron jellegűek, az új számítástechnikai és távközlési eszközök gyors terjedését kombinálják a személyes kommunikáció mindenekelőtt áthidaló képességével, és lehetővé teszik a többszörös részvételt különféle célok iránt elkötelezett közösségekben. Emellett nincsenek elszigetelve a társasági lét más formáitól sem. Felerősítik „a társas hajlam privatizálódása” felé mutató tendenciát, vagyis a társadalmi hálózatok újraépítését az egyén körül, a személyes közösségek fejlődését, fizikailag és *online* egyaránt. A kibercapcsolatok lehetőséget adnak társadalmi kapcsolatok kiépítésére azok számára is, akik egyébként korlátozottabb társadalmi életet élnének, mivel kötődéseik térben egyre szétszórtabbá válnak.

Úgy tűnik továbbá, hogy a *CMC* rendszeres felhasználóinak rétegén belül a médium elősegíti a gátlástalan kommunikációt és ösztönzi az alacsonyabb státusú dolgozók aktív részvételét a vállalati hálózatokban.⁹⁸ Ugyanilyen megfontolások alapján a nők és a társadalom más elnyomott csoportjai nagyobb valószínűséggel fejezik ki magukat nyíltan az elektronikus médium védelme alatt, bár észben kell tartanunk, hogy a nők nemcsak a vállalati hálózatokban, hanem összességükben is kisebbséget alkotnak a felhasználók között, egészen 1999-ig.⁹⁹ Úgy tűnik, mintha a hatalom szimbolikája, amely a szemtől szemben folyó kommunikációba már beágyazódott, a *CMC*-ben még nem találta volna meg a maga adekvát kifejeződési nyelvét. A médium történelmi újdonsága és az olyan hagyományos alárendelt helyzetű csoportok viszonylagos hatalmi státusának bizonyos mértékű javulása következtében, mint amilyen csoportot a nők is alkottak, a *CMC* esélyt nyújthat a hagyományos hatalmi játszmák megfordítására a kommunikációs folyamatban.

⁹⁷ Wellman és Gulia (Wellman – Gulia, 1999:350).

⁹⁸ Sproull és Kiesler (Sproull – Kiesler, 1991); Rand Corporation (Rand Corporation, 1995).

⁹⁹ Hiltz és Turoff (Hiltz – Turoff, 1993); Sato és tsai (Sato et al., 1995); US Department of Commerce (US Department of Commerce, 1999).

A felhasználókról most a használatra áthelyezve vizsgálódásunk fókuszát, hangsúlyoznunk kell, hogy a *CMC tevékenység túlnyomó része a munkahelyeken vagy a munkával összefüggő helyzetekben folyik*. A harmadik és negyedik fejezetben tárgyaltam a számítógépes médium kritikus fontosságát a hálózati szervezetek új formája és a hálózati dolgozók specifikus munkafeltételei szempontjából. A kulturális hatások jelenlegi elemzésének kontextusában figyelembe kell venni a kommunikáció új struktúrájában mutatkozó szimbolikus izomorfizmust, ami a munka, az otthon, a szolgáltatások és a szórakozás folyamataiban nyilvánul meg. A számítógéphez fűződő kapcsolat vajon eléggé specifikus-e ahhoz, hogy a munkát, az otthont és a szórakozást a szimbólumok feldolgozásának ugyanahhoz a rendszeréhez kösse? Vagy pedig – éppen ellenkezőleg – a kontextus határozza meg a médium objektívalódását és használati módjait? Erre a kérdésre vonatkozóan jelenleg még nem áll rendelkezésünkre elegendő megbízható kutatási eredmény, de Penny Gurstein¹⁰⁰ egyes előzetes megállapításai azt látszanak jelezni, hogy míg azok, akik otthon használják számítógépeiket, meglehetősen önbizalomra tesznek szert az idő és a tér kezelésében, és rossz néven veszik, ha a munka és a szabadidő, a család és a „biznisz”, a személyiség és a funkció fogalmait nem különítik el világosan egymástól. Alesia Montgomery, aki 1988-ban a munkahelyi Internet-használatot tanulmányozta, úgy találta, hogy az általa megkérdezettek „online” hozzáférési lehetőségei, készségei és aktuális kapcsolatai bizonyos mértékig munkahelyük sajátosságai szerint látszanak alakulni, és *online* interakciókat elsősorban olyan emberekkel folytatnak, akikkel személyesen is találkozhatnak: családtagokkal, barátokkal és kollégákkal.¹⁰¹ Nancy Baym, aki a *r.a.t.s.* (egy szappanoperákkal kapcsolatos hírcsoport) etnográfiai vizsgálata során nyert eredményeiből kiindulva az *online* közösségek kialakulását tanulmányozta, elemezte az *online* interakciók társadalmi kontextusa és az *online* üzenetváltások célja és tartalma közötti kapcsolatokat. Megállapítása szerint „úgy tűnik, hogy a *CMC* társas alkalmazásai során sok, sőt valószínűleg a legtöbb felhasználó valójában az *offline* identitásával összeegyeztethető *online* személyiséget konstruál magának.”¹⁰² Hipotézisként azt is mondhatjuk tehát, hogy az élmények és tapasztalatok konvergenciája ugyanazon médiumon belül bizonyos mértékig összemossa az intézményesen szétválasztott tevékenységi területeket és összekuszálja a viselkedési kódokat.

A szakmai feladatok elvégzésén túl a *CMC* használati módjai már kiterjednek a társadalmi tevékenység egész birodalmára.¹⁰³ A telebank-szolgáltatások igénybevételét a bankok egyrészt ösztönző, másrészt büntető intézkedések alkalmazásával valóssággal rákényszerítik az ügyfelekre. Robbanásszerűen terjed az *online* bevásárlás, nem a bevásárló-utcák vagy „plázák” rovására, hanem éppen azokkal összeköttetésben, jól lehet az *online* verseny következtében egyes hagyományos üzletek (például a könyvesboltok, a hanglezetboltok és talán az autókereskedések is) vagy fokozatosan meg fognak szűnni, vagy át fognak alakulni. Az egyetemek lassan, de biztosan belépnek egy olyan korszakba, amelyben meg kell határozni a hallgatókkal való személyes találkozás alkalmából nyújtott „interfész” és az *online* oktatás közötti

¹⁰⁰ Gurstein (Gurstein, 1990).

¹⁰¹ Montgomery (Montgomery, 1999:15).

¹⁰² Baym (Baym, 1998:55).

¹⁰³ Dyson (Dyson, 1998).

munkamegosztást.¹⁰⁴ A munkafeladatokon kívül a leggyakrabban végzett *CMC* tevékenység, az e-mail útján történő személyes kommunikáció exponenciális ütemben bővül tovább.¹⁰⁵ Az e-mail széles körben elterjedt használata nem a személyes találkozásokat, hanem inkább a telefonon való érintkezést helyettesíti, mivel az üzenetrögzítő készülékek és a hangposta-szolgáltatások olyan kommunikációs sorompót hoztak létre, ami az e-mailt teszi az alkalmasan megválasztott időben történő közvetlen kommunikáció legjobb alternatív lehetőségévé. A számítógépes szex, a *CMC* másik nagy felhasználási területe szintén gyorsan bővül. Miközben a számítógépesített szexuális stimuláció lendületesen növekvő üzleti piacot kínál, ami egyre inkább összekapcsolódik a virtuális valóság technológiáival,¹⁰⁶ a számítógépes szex legnagyobb része az úgynevezett beszélgető vonalakon vagy az erre specializálódott *BBS*-eken* keresztül, továbbá a személyes interakciók spontán folyamánként bonyolódik le. Az új hálózatok interaktív potenciálja ezt a tevékenységet az 1990-es évek Kaliforniajában még annál is dinamikusabbá tette, mint amilyen az 1980-as években a francia *Minitel* hálózatában volt.¹⁰⁷ Egyre inkább félve a megfertőződéstől és a személyes agressziótól, az emberek alternatívákat keresnek szexualitásuk kifejezésére, és szimbolikusan túlstimulált mai kultúránkban a *CMC* kétségkívül széles kapukat nyit a szexuális fantázia kibontakozásához, különösen addig, amíg az interakció még nem vizuális, és a résztvevők identitása álcázható.

A politika szintén a *CMC* egyre bővülő felhasználási területei közé tartozik.¹⁰⁸ Egyrészt az e-mailt használják a célzott politikai propaganda-anyagok tömeges terjesztésére, gyakran a kétirányú kommunikáció lehetőségét is biztosítva. A választási kampányok szinte minden országban a hálózati „kikötők” felállításával kezdődnek. A politikusok saját honlapjaikon teszik közzé ígéreteiket. Ennek a politikai technológiának az úttörői az USA-ban az Amerikai Milícia keresztény fundamentalista csoportjai voltak, és ezt használta fel Mexikóban a *Zapatistas* mozgalom is.¹⁰⁹ Másrészt a helyi demokrácia magasabb szintre emelhető az olyan, elektronikus úton megvalósuló állampolgári részvétellel kapcsolatos kísérletek révén, mint amilyen például a kaliforniai Santa Monica városában az 1990-es évek elején szervezett *PEN* program volt,¹¹⁰ amelynek keretében a polgárok megvitathatták a közérdekű kérdéseket, és álláspontjukat megismertethették a város önkormányzatával. E kísérlet egyik legnagyobb nyilvánosságot kapott eredménye a hajléktalanságról folytatott szenvedélyes vita volt (a hajléktalanok elektronikus részvételével!). Amszterdamban az 1990-es években a jogtalan betelepülők mozgalmának korábbi vezetői és a városi önkormányzat közös kezdeményezésével indított *Digital City* program fényesen demonstrálta, hogy a számítógépes kommunikációs hálózatok helyi szinten rendkívül hatékonyan felhasználható eszközök lehetnek mind az alulról jövő társadalmi megmozdulások önszerveződésé-

¹⁰⁴ US Library of Congress (US Library of Congress, 1999).

¹⁰⁵ Lanham (Lanham, 1993); Rand Corporation (Rand Corporation, 1995).

¹⁰⁶ Specter (Specter, 1994).

* A *BBS* (*bulletin-board system*) elnevezésű „hirdető-tábla” rendszerek a hálózati kommunikáció legkorábbi megvalósulásai közé tartoztak és egyes speciális területeken mind a mai napig fennmaradtak. – *A ford.*

¹⁰⁷ Armstrong (Armstrong, 1994).

¹⁰⁸ Abramson és tsai (Abramson et al., 1988); Epstein (Epstein, 1995).

¹⁰⁹ Castells és tsai (Castells et al., 1996).

¹¹⁰ Ganley (Ganley, 1991); Varley (Varley, 1991).

ben, mind a közéleti vitákban.¹¹¹ Ugyancsak az 1990-es években a közösségi aktivisták Seattle-ben és az Egyesült Államok más városaiban közösségi alapú *online* hálózatokat építettek ki azzal a céllal, hogy információkat és ösztönzést nyújtsanak a polgárok nyilvános vitáihoz és újra megvalósítsák a helyi politika és a környezeti kérdések fölött gyakorolt demokratikus ellenőrzést.¹¹² A nemzetközi arénában a határokon átnyúló új társadalmi mozgalmak – többek között az emberi jogok (köztük a nők jogai és a kisebbségi jogok) védelmében, továbbá a környezet-megőrzés és a politikai demokrácia érdekében – alapvető fontosságú eszközüké tették az Internetet az információk terjesztése, a szervezés és a mozgósítás terén egyaránt.¹¹³

Mennyire speciális a *CMC* mint új médium nyelve? Egyes elemzők szeméiben a *CMC* (különösen az e-mail) az írásbeli médium „bosszúját”, a tipografikus elméhez való visszatérést és az átgondolt racionális diskurzus regenerálódását képviseli. Mások véleménye szerint viszont – éppen ellenkezőleg – a médium informális jellege, spontaneitása és anonimitása ösztönzi azt, amit az „oralitás” új, elektronikus szövegekben megjelenő formájának neveznek.¹¹⁴ Ha a szinkron csevegő módban tanúsított viselkedést valós idejű interakció során létrejövő informális, szerkesztetlen írásnak (mintegy írásbeli telefonálásnak) tekintjük, talán előre láthatjuk egy új médium kialakulását, amelyben keverednek a korábban az emberi elme különböző tartományai szerint elkülönült kommunikációs formák. De Kerckhove így ír: „A kibertér médiumának üzenete az érintés, a test, az identitás. Ezek létezésünknek pontosan azt a három területét alkotják, amelyeket a pesszimista kritikusok szerint elveszítünk a technológia hatására. Ám nem lehetne végre belátni azt is, hogy ezek integritását azal is veszélyeztetjük, ha kihozzuk őket a nyilvánosság elé?”¹¹⁵

Mindent egybevetve, amikor a *CMC* kulturális és társadalmi hatásait próbáljuk felbecsülni, akkor észben kell tartanunk a technológia társadalmi felhasználásaira vonatkozóan felgyűlt szociológiai kutatási eredményeket.¹¹⁶ Claude Fischer mesteri munkája a telefon társadalomtörténetéről Amerikában 1940-ig még inkább a lényegre tapintóan mutat rá bármely adott technológia nagyfokú társadalmi elaszticitására.¹¹⁷ Az általa tanulmányozott észak-kaliforniai közösségek arra használták fel a telefont, hogy továbbfejlesszék meglévő társadalmi kommunikációs hálózataikat és megerősítsék mélyen begyökerezett társadalmi szokásaikat. A telefont nem csupán átvették, hanem saját igényeikhez alkalmazták. Az emberek a technológiát úgy formálják, hogy az illeszkedjen saját szükségleteikhez, mint korábban a televíziós üzenetek személyes és kontextuális közönség-fogadtatásával kapcsolatban kifejtettem. Világosan mutatja ezt az is, ahogyan a franciák szexuális fantáziaigényeik kielégítésének eszközeként birtokba vették a *Minitel*-t. A sok feladótól sok címzetthez irányuló (*many to many*) elektronikus kommunikációs módot, amit a *CMC* reprezentál, különféle módo-

¹¹¹ Patrice Riemens (személyes közlés – személyes beszélgetés, kézzel írt levél és elektronikus posta útján – 1997/99).

¹¹² Schuler (Schuler, 1996).

¹¹³ Keck és Sikkink (Keck – Sikkink, 1998).

¹¹⁴ December (December, 1993), idézi és összefoglalja Benson (Benson, 1994).

¹¹⁵ De Kerckhove (De Kerckhove, 1997:51).

¹¹⁶ Dutton (Dutton, 1999).

¹¹⁷ Fischer (Fischer, 1992).

kon és különféle célokra használták fel eddig is, olyan sokféle módon, amennyit a felhasználói kör társadalmi és kontextuális változatossága megenged. A kérdésről eddig végzett csekély számú vizsgálat eredményei szerint a *CMC* különféle felhasználásaiban az a közös elem, hogy ezek nem helyettesítik a kommunikáció más eszközeit, hanem felerősítik a már létező társadalmi mintákat. A *CMC* hozzátesz valamit a telefonon és a közlekedés útján létrejövő kommunikációhoz, kiterjeszti a társadalmi hálózatok hatókörét, és lehetővé teszi számukra, hogy aktívabban, a számukra legjobban megfelelő időzítési minták szerint működjenek. Mivel azonban a *CMC* gyakorlásának lehetőségei kulturálisan, képzettségi szint szerint és gazdasági értelemben is korlátozottak, és még hosszú ideig ilyenek is maradnak, a *CMC* legfontosabb kulturális hatása az lehet, hogy potenciálisan megerősíti a kulturális szempontból jelenleg domináns társadalmi hálózatokat, továbbá fokozza ezek kozmopolita és globalizálódó jellegét. Ez nem azért van így, mintha a *CMC* *eleve* kozmopolita jellegű lenne: Fischer megmutatta, hogy a korai telefonhálózatok jobban elősegítették a helyi, mint a távolsági kommunikációt. Egyes virtuális közösségekben, például a San Franciscó-i öböl környezetében működő *SFNET* hálózatban a „reguláris” felhasználók többsége helyi lakos, és közülük néhányan – szabályos időközönként, elektronikus úton létrejött bensőséges kapcsolataik ápolása érdekében – személyes találkozásokra alkalmat adó összejöveteleket rendeznek.¹¹⁸ Hiába azonban az elektronikus hálózatok potenciális hasznossága a társadalmi mozgalmak számára, általában véve a kultúra birodalmában könnyen azzal a hatással járhatnak, hogy megerősítik az új professzionális és menedzseri rétegek kozmopolitanizmusát: az ide sorolható szakemberek bármely országban máris nagyrészt szimbolikus, globális koordinátarendszerben élnek, eltérően a lakosság legnagyobb részétől. Így tehát a *CMC* a kozmopolita elit társadalmi összetartását erősítő médium lehet, amely egyszerű technikai eszközökkel – az e-mail címek birtoklásának divatjától az elegánsnak tekintett üzenetek gyors terjesztéséig – hatékony támogatást nyújt a kultúra globalizálására irányuló törekvésekhez.¹¹⁹ Ezzel ellentétben a lakosság nagy többsége számára a *CMC* felhasználási módjai és az ezzel kapcsolatos tapasztalatok (a munkahelyi feladatokon és az *online* bevásárláson kívül) minden országban egyre inkább össze fognak fonódni a kommunikáció új világával, amely a multimédia kibontakozásával alakul ki.

A nagy fúzió: a multimédia mint szimbolikus környezet

Az 1990-es évek második felében a globalizált és ugyanakkor egyre inkább testre szabott tömegtájékoztató eszközök és a számítógéppel közvetített kommunikáció összeolvadásából új elektronikus kommunikációs rendszer kezdett kialakulni. Mint fentebb említettem, az új rendszert a különféle médiumok integrálódása és az interaktív potenciál jellemzi. A multimédia – ahogyan az új rendszert sebtében elnevezték – kiterjeszti az elektronikus kommunikáció birodalmát az élet teljes spektrumára, az otthontól a munkáig, az iskoláktól a kórházakig, a szórakozástól az utazásig. Az 1990-es évek közepén a kormányok és a vállalatok szerte a világon eszeveszett ver-

¹¹⁸ Rheingold (Rheingold, 1993).

¹¹⁹ Castells és Kiszjeljova (Castells – Kiszjeljova, 2000).

sengésbe kezdtek, hogy jó helyezést biztosítsanak maguknak az új rendszerben, amit a hatalomhoz vezető eszköznek, hatalmas nyereségek potenciális forrásának és a hipermodernség szimbólumának tekintettek. Az USA-ban Albert Gore alelnök útjára indította a nemzeti információs infrastruktúra programját, hogy ennek segítségével újítsák meg Amerika vezető szerepét a huszonegyedik században.¹²⁰ Japánban a távközlési tanács kidolgozta „a huszonegyedik század intellektuálisan kreatív társadalomához” szükségesnek tartott reformokat, és a postaügyi és távközlési minisztérium kötelezettséget vállalt a multimédia rendszer létrehozását célzó stratégia követésére, hogy behozzák az ország lemaradását az Egyesült Államok mögött.¹²¹ A francia miniszterelnök megbízásából 1994-ben jelentés készült az „információs országutakról” (*autoroutes de l'information*), ami azzal a következtetéssel zárult, hogy ezen a téren Franciaország potenciális előnyére szolgál, ha a *Minitel* és a fejlett francia technológia alkalmazása terén szerzett társadalmi tapasztalatokra építve elősegíti a multimédia fejlődésének következő fokozatát, olyan médiatartalmak szolgáltatására helyezve a hangsúlyt, amelyek kevésbé függenek Hollywoodtól.¹²² Az európai technológiai fejlesztési programok – különösen az *ESPRIT* és az *EURECA* – felgyorsították a magas felbontású televíziózás európai szabványainak, valamint olyan távközlési protokolloknak a kidolgozására irányuló erőfeszítéseket, amelyek a határokon átnyúló módon képesek integrálni különféle kommunikációs rendszereket.¹²³ 1995 februárjában a G7 klub országai speciális értekezletet tartottak Brüsszelben, melynek alkalmából közös stratégiát fogadtak el az „információs társadalomhoz” vezető átmenet kérdéseinek kezelésére. 1995 elején Brazília új elnöke, Fernando Henrique Cardoso, a kiváló és tekintélyes szociológus új kormányának egyik kulcsfontosságú intézkedéseként úgy döntött, hogy Brazília egész kommunikációs rendszerét nagyjavításnak vetik alá, hogy hozzákapcsolódhasson a kialakuló globális szupersztrádához. 2000 első félévében pedig, Portugália elnöksége idején az Európai Unió stratégiai programjának elsőrendű feladatai közé sorolta az európai információs társadalom megteremtését.

Am az új multimédia rendszert nem a kormányok, hanem az üzleti élet formálta.¹²⁴ Az infrastruktúra terén szükségessé vált beruházások nagyságrendje voltaképpen meg is akadályozta, hogy bármely kormány a saját erejéből megvalósíthassa azokat: az úgynevezett információs szupersztráda program indulási fázisának becsült költségei csak az Egyesült Államokban négyszáz milliárd dollárra rúgtak. A vállalatok szerte a világon igyekeztek abba a helyzetbe hozni magukat, hogy beléphessenek egy olyan piacra, amely a huszonegyedik század elején egyenértékű lehet azzal, amit a huszadik század első felében az autógyártási, olajipari, gumiipari és útépitési ipari komplexum jelentett. Abból a racionális megfontolásból indultak ki, hogy, mivel a rendszer tényleges technológiai formái még bizonytalanok, az, aki fejlődésének első szakaszai fölött megszerzi az ellenőrzést, meghatározó befolyást gyakorolhat jövőbeli fejlődésére is, és ezáltal strukturális versenyelőnyhöz juthat. A számítástechnika, a távközlés és a tö-

¹²⁰ Sullivan-Trainor (Sullivan-Trainor, 1994).

¹²¹ Telecommunications Council (Telecommunications Council, 1994).

¹²² Thery (Thery, 1994).

¹²³ Banegas (Banegas, 1993).

¹²⁴ A kérdéssel foglalkozó számtalan gazdasági forrás között lásd különösen Bird (Bird, 1994); Bunker (Bunker, 1994); Dalloz és Portnoff (Dalloz – Portnoff, 1994); Herther (Herther, 1994).

megtájékoztatók valamennyi modalitásának technológiai konvergenciája miatt globális és regionális konzorciumok létesültek, majd bomlottak fel, gigantikus léptékben.¹²⁵ Telefontársaságok, kábeltelevíziós szolgáltatók, műholdas televíziós műsorszóró állomások, filmstúdiók, hanglemezyártó vállalatok, kiadóvállalatok, újságok, számítástechnikai cégek és Internet-szolgáltatók egyrészt versenyre keltek, másrészt gyakran összeolvadtak egymással, hogy ki tudja védeni az új piacon leselkedő kockázatokat.¹²⁶ A számítástechnikai vállalatok siettek létrehozni a „dobozt”, azt a mágikus készüléket, amely megtestesíti magában a lehetőséget a kommunikáció új galaxisának bevitelére az elektronikus otthonokba, „felhasználóbarát” módon biztosítva a navigáció és az önálló programozás lehetőségeit – a hozzá fűzött remények szerint úgy, hogy a felhasználó élőszóban kommunikálhat vele.¹²⁷ A szoftverfejlesztő vállalatok – a *Microsoft*-tól kezdve a *Nintendo* és a *Saga* japán videojáték-gyártókig – hozzáfogtak az új, interaktív *know-how* kidolgozásához, ami szabadjára cserzheti az elektronikus környezet virtuális valóságába való belemerülés fantáziavilágát.¹²⁸ A televíziós hálózatok, a zenei cégek és a filmstúdiók fokozták termelésüket, hogy elláthassák az állítólag infoszórakozásra és új audiovizuális terméktípusokra éhes egész világot.¹²⁹ Az Internet-szolgáltatók pedig megpróbálták kapcsolatokat kiépíteni a média világgal, különféle új technológiák és változatos tartalmak kínálatával, amelyek kiegészíthetik (ha még nem is válthatják fel) a televíziót és a rögzített videoműsorokat. Az 1990-es évek végén a normál televíziós műsorok közvetítése az Interneten keresztül technológiailag már lehetségessé vált, ám a standard videó minőség biztosításához szükséges óriási átviteli kapacitás miatt inkább még csak hosszú távon elérhető lehetőségnek tűnt. Kialakultak azonban a technológiai integráció más formái.¹³⁰ A „webtévé” olyan rendszer, amelyben a televíziókészülék össze van kötve a számítógéppel és a telefonvonalal, lehetővé téve ugyanazon a képernyőn mind a tévéműsorok, mind az Internet-szolgáltatások megjelenítését – ez ténylegesen két különböző technológiának felhasználóbarát integrációját jelenti, amelyek egymástól függetlenül is működhetnek. A telefonvonalakon keresztül továbbított weboldalak kiegészítő tartalmakat nyújtanak a videoműsorszóráshoz, amelyek akár a televízió képernyőjén, akár a számítógép monitoron megjeleníthetők. Az Internet-tartalmak közvetítése megvalósítható a műsorszóró médiumok csatornáin keresztül is azokba az otthonokba, ahol kábelmodemeket használnak. Az Internet útján hozzáférhetővé tett kiegészítő információk a televízióműsorokhoz elérhetők lehetnek a helyi tévéállomások által fenntartott szervereken át is – ez a *CityWeb* rendszer koncepciója. A tévécsatornák átviteli kapacitása a műsorszórás szüneteiben felhasználható videojelek vagy más információk továbbítására olyan tárolókészülékekhez, amelyekből azok számítógépek segítségével visszanyerhetők. Ez a fejlődés összekapcsolódhat a számítógépen lejátszott és magas felbontású képernyőn megjelenített kiváló kép- és hang-minőségű digitális videóval (DVD), ami növeli a raktározott videoműsorok felhasználási lehetőségeit a multimédia-rendszer további komponenseként.

¹²⁵ *The Economist* (The Economist, 1994a).

¹²⁶ Schiller (Schiller, 1999).

¹²⁷ *Business Week* (Business Week, 1994h).

¹²⁸ Elmer-Dewwit (Elmer-Dewwit, 1993); Poirier (Poirier, 1993); *Business Week* (Business Week, 1994d).

¹²⁹ *New Media Markets* (New Media Markets, 1993).

¹³⁰ Owen (Owen, 1999:17. fejezet).

Az új rendszer kialakulási folyamata azonban valószínűleg lassúbb ütemben és ellentmondásosabb módon megy végbe, mint várták. 1994-ben számos kísérlet folyt az interaktív multimédia-rendszerekkel, több helyszínen: Kansai Science City-ben* Japánban; Európában nyolc távközlési hálózat koordinált programja keretében (az „aszimmetrikus digitális előfizetői hurok” elnevezésű technológia – *asymmetrical digital subscriber loop, ADSL* – tesztelésére);¹³¹ továbbá az Egyesült Államok számos területén, Orlandótól Vermontig és Brooklyntól Denverig.¹³² Az eredmények nem feleltek meg a várakozásoknak. A század végén még mindig megoldatlan maradt több komoly technológiai probléma. A multimédia nagy ígéretének beváltásához, vagyis ahhoz, hogy szabványos minőségű videoműsorok egyéni igények szerint, interaktív módon, a megfelelő szoftverrel ellátott bővös doboz használatával elérhetővé váljanak, még újabb áttörésekre lenne szükség az átviteli kapacitás további növelése terén. Owen szerint ha nézők milliói jutnának ilyen szolgáltatáshoz, ez az 1998. évi technológiai szinten az elosztási rendszerek összeomlásához vezetne. Owen azt állítja, hogy „az interaktív, integrált videó jövőjéhez sokkal nagyobb kapacitásra van szükség, mint amivel ma rendelkezünk, nem csupán az országos gerincvonalaknál, hanem a helyi elosztási rendszereknél is, amelyek az egyes háztartásokat ellátják”.¹³³ Míg az „igény szerinti videó” jelszóval a szolgáltató vállalatok korlátlan lehetőségeket reklámoznak, az igények kielégítéséhez ma rendelkezésre álló technológiai kapacitás nem haladja meg túlságosan a már meglévő műholdas és kábelrendszerek vagy az *online* szolgáltatók által nyújtott választékot. A gyors technológiai fejlődés alapján azonban, ami elsősorban a digitális adattömörítés terén várható, a sávszélesség kihasználása drámai módon fokozható lehet, ha megtörténnek az ehhez szükséges beruházások. Ez jelentős előrelépés lenne, ám csak akkor fizetődne ki, ha valóban elegendő kereslet nyilvánulna meg rá. Ennélfogva az integrált multimédia-rendszer tényleges kialakulásának lehetősége a huszonegyedik század elején valóban fennáll. A rendszer teljes mértékű ki-fejlesztése azonban nem csupán óriási befektetéseket kíván meg az infrastruktúra és a műsortartalom terén egyaránt, hanem szükségessé teszi a szabályozási környezet rendezését is, amit még mindig összekuszálnak az elsáncolódtott üzleti érdekek, a politikai választóttestületek és a kormány illetékes intézményei között folyó viták. Ilyen körülmények között csupán azok a rendkívül nagyhatalmú csoportok kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy rendelkezni tudjanak a multimédia terjesztéséhez szükséges gazdasági és politikai erőforrásokkal, amelyek a médiavállalatok, a távközlési szolgáltatók, az Internet-szolgáltatók és a számítástechnikai cégek közötti szövetségek eredményeként jöhetnek létre. Így tehát lesz multimédia-rendszer, de annak a karakterét minden valószínűség szerint mindössze néhány ilyen nagyobb konglomerátum kommersziális érdekei fogják kialakítani szerte a világon. Ekkor viszont felmerül az a kérdés, hogy ezek a konglomerátumok vajon képesek lesznek-e pontosan meghatá-

* Japán második „tudományos városa” (a Tókió melletti Cukuba után), amely a Kiotó, Oszaka és Nara által bezárt háromszög közepén, a nagyvárosoktól viszonylag távol, természeti környezetben épült fel. – *A ford.*

¹³¹ Ministry of Posts and Telecommunications (Ministry of Posts and Telecommunications, 1994); *New Media Markets* (New Media Markets, 1994).

¹³² Kaplan (Kaplan, 1992); Sellers (Sellers, 1993); Booker (Booker, 1994); *Business Week* (Business Week, 1994e); Lizzio (Lizzio, 1994); Wexler (Wexler, 1994).

¹³³ Owen (Owen, 1999:313).

rozni, hogy az emberek valójában mit akarnak a médiarendszertől. Eltérően a standard televíziótól, amiért az embereknek – idejük kényszerű reklámnézőként való ráfordításától eltekintve – nem kellett fizetniük, a legtöbb multimédia-program alkalmanként esedékes fizetség fejében fog érkezni az otthonokba, hogy a szolgáltatók fedezni tudják költségeiket és a terjesztéshez szükséges óriási befektetések megtérüljenek. Így tehát a kommunikáció jövőjét a médiaüzlet érdekeinek az előfizetők ízlésével és anyagi lehetőségeivel való összeegyeztetése (vagy a megegyezés hiánya) fogja kialakítani. A kérdés nem az, hogy ki fog-e fejlődni a multimédia-rendszer, mert ez biztosra vehető, hanem az, hogy mikor és hogyan, és az egyes országokban milyen feltételek között, ugyanis a rendszer kulturális funkcióját és hatásait erősen befolyásolni fogja a technológiai fejlődés egyes lépéseinek időzítése és egész pályájának alakulása.

A multimédia-rendszerek fejlődésének első szakasza fölött gyakorolt üzleti ellenőrzésnek tartós következményei lesznek az új elektronikus kultúra jellemvonásaira nézve. Akármennyit is hangoztatják az új kommunikációs technológiák fejlődésében rejlő oktatási, egészségügyi és kulturális potenciál ideológiáját, az uralkodó stratégia egy gigászi elektronikus szórakoztató rendszer kifejlesztésére irányul, ami üzleti szempontból a legbiztonságosabb befektetésnek látszik. Valóban, az úttörő szerepet játszó országban, az Egyesült Államokban az 1990-es évek közepén a szórakoztatás volt (valamennyi formájában) a leggyorsabban növekvő iparág, amelyre a fogyasztók évente több mint 350 milliárd dollárt költöttek, s amely körülbelül ötmillió dolgozót foglalkoztatott, a foglalkoztatási arány évi 12 százalékos növekedése mellett.¹³⁴ Japánban a multimédia-szoftver terjesztése terén termékkategóriánként végzett 1992. évi országos piacfelmérés azt tárta fel, hogy az összérték 85,7 százalékát a szórakoztató termékek tették ki, míg az oktatásra mindössze 0,8 százalék jutott.¹³⁵ Így, míg a kormányok és a futurologusok az összedróttozott osztálytermekről, távolról végzett sebészeti beavatkozásokról és az *Encyclopedia Britannica* bármikor és bárhonnal való elérhetőségéről beszélnek, az új rendszer tényleges létrehozására irányuló erőfeszítések legnagyobb része az „igény szerinti videó” szolgáltatásra, a távhazárdjátékokra és a virtuális valóság témaparkjaira összpontosul. E könyv elemző szemléletéhez ragaszkodva nem kívánom szembe állítani az új technológiák nemes céljait azok közepes vagy silány materializálódásával. Csupán azt jelzem, hogy ezek tényleges használata az új rendszer kiépülésének első fázisaiban jelentősen befolyásolni fogja a multimédia felhasználásait, fogadtatását és végső soron társadalmi következményeit is.

Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy a szórakoztatás iránti korlátlan kereslettel kapcsolatos elvárások túlzottnak tűnnek, és ezeket erősen befolyásolja a „szabadidő-társadalom” ideológiája. Míg a szórakozásra költött összegek látszólag rugalmasan követni tudják az esetleges visszaeséseket, az *online* elérhető szolgáltatások teljes skálájáért való fizetség nyilvánvalóan meghaladja a háztartások jövedelmének várható növekedését a közeljövőben. Az idő szintén a gyér források közé tartozik. Egyes jelzések szerint 1973 és 1994 között az Egyesült Államokban a szabadidő 37 százalékkal csökkent. A médiafogyasztásra szánt idő az 1980-as évek második felében ténylegesen kevesebb lett: 1985 és 1990 között az olvasásra, televíziózásra és filmek nézésé-

¹³⁴ *Business Week* (Business Week, 1994f).

¹³⁵ Dentsu Institute for Human Studies (Dentsu Institute for Human Studies, 1994:117).

re fordított összes idő évente 45 órával, s ezen belül a tévé-nézés ideje 4 százalékkal, a videóra rögzített programokat közvetítő televíziós hálózatok (network television) műsorainak nézésére fordított idő pedig 20 százalékkal csökkent.¹³⁶ Egy másik becslés szerint az Egyesült Államokban a sugárzott és a kábelen érkező tévéműsorok nézésére fordított átlagidő 1984-ben érte el a heti 20,4 órát jelentő csúcst, majd innen enyhén csökkent, legalábbis 1998-ig.¹³⁷ Jóllehet úgy tűnik, hogy a médiaexpozíció csökkenése inkább a munkaterhelés fokozódásával áll összefüggésben a társadalomban (növekszik a másodállásokat vállaló családok száma), mint az érdeklődés hiányával, a multimédia-üzlet egy másik értelmezést hajlik magáévá tenni, és az eléggé vonzó tartalom hiányában látja ennek az okát. A médiaipar legtöbb szakértője valóban úgy tekinti, hogy a multimédia terjedésének valódi szűk keresztmetszetét a tartalom alkotja, ami nem követi a rendszer technológiai átalakulását: az üzenet a médium után kullog.¹³⁸ A műsorterjesztési kapacitás drámai kibővülése interaktív választási lehetőségek mellett nem fogja tudni valóra váltani teljes potenciálját, ha a tartalom tekintetében nincs valódi választék: ötszáz különböző, ám mégis egy kaptafára készült szex- és akciófilm *online* elérhetővé tétele nem indokolja az átviteli kapacitás radikális bővítését. Ezért kénytelen minden globális multimédia-konzorcium megfelelő összeköttetésekkel „becserkészni” vagy megkaparintani a hollywoodi stúdiókat, a filmgyártó vállalatokat és a televíziók dokumentum-archívumait. Úgy tűnik, az olyan vállalkozó szellemű alkotók, mint például Steven Spielberg, megértették, hogy az új rendszerben a tartalom potenciális diverzifikálódása miatt *az üzenet maga az üzenet*: a legnagyobb versenypotenciált a megkülönböztethető termék létrehozására való képesség hordozza. Bármely elegendő pénzügyi forrással rendelkező konglomerátum megszerezheti a multimédia-technológiát, és azzal – az egyre kevésbé szabályozott körülmények között – szinte bármelyik piacra bejuthat. Akinek azonban a birtokába jutnak például Bogart filmjei vagy az a lehetőség, hogy létrehozza az új, elektronikus Marilynt vagy az „Öslénypark” következő epizódját, az abban a helyzetben lesz, hogy bármelyik kommunikációs rendszer számára szolgáltatni tudja a sokak által olyannyira igényelt árucikket.

Ám korántsem bizonyos, hogy az emberek – még ha az idő és a források rendelkezésükre is állnak – valóban még több szórakozást akarnak, egyre kifinomultabb formákban, a szadista videojátékoktól a végtelen sporteseményekig. Noha tényszerű adatok csak gyéren állnak rendelkezésünkre ebben a kérdésben, bizonyos jelzések összetettebb keresleti minta kialakulására mutatnak. Az egyik legteljesebb felmérés a multimédia iránti keresletről, amit Charles Piller 1994-ben az Egyesült Államok felnőtt lakosságát reprezentáló 600 fős országos mintán végzett,¹³⁹ sokkal mélyebb érdeklődést tárt fel a multimédia-rendszer információszerzési, közösségi, politikai, valamint oktatási és művelődési célokra való felhasználása, mint a jelenlegi szórakoztatóipari választék bővítése, további televízióműsorok és filmek hozzáférhetővé tétele iránt. A fogyasztóknak csak 28 százaléka tekintette az igény szerinti videót nagyon kívánatosnak, s a szórakoztatás iránti érdeklődés hiánya ugyanilyen erős volt az Inter-

¹³⁶ Martin (Martin, 1994).

¹³⁷ Owen (Owen, 1999:4).

¹³⁸ Bunker (Bunker, 1994); *Business Week* (Business Week, 1994f); Cunico (Cunico, 1994); *The Economist* (The Economist, 1994a).

¹³⁹ Piller (Piller, 1994).

net-felhasználók körében is. Másrészt a politikai felhasználási módokat és lehetőségeket nagyra értékelték, 57 százalékuk szeretett volna elektronikus úton részt venni a városházi értekezleteken, 46 százalékuk óhajtott e-mail üzeneteket küldeni képviselőihez, és körülbelül 50 százalékuk nagyra értékelte az elektronikus szavazás lehetőségét. Az erősen igényelt további szolgáltatások a következők voltak: oktatási és ismeretterjesztő kurzusok, a helyi iskolákban folyó munkáról szóló interaktív jelentések és beszámolók, továbbá különféle hivatkozási és forrásanyagok, illetve a kormányzati szolgáltatásokra vonatkozó információk elérhetővé tétele. A válaszadók készek voltak véleményüket a zsebükkel is támogatni: 34 százalékuk hajlandó volt havonta további 10 dollárt fizetni távoktatási kurzusokért, míg csupán 19 százalékuk mutatkozott hajlamosnak ugyanekkora költség vállalására további szórakozási lehetőségekért. A multimédia vállalatok által folytatott kísérletek az „igény szerinti video” iránti igények felmérésére a helyi piacokon szintén azt mutatták, hogy az emberek nem hajlandók lényegesen növelni a szórakozásra fordított kiadásait. Így például a *US West/ATP* videovállalat által végzett 18 hónapos kísérlet a Colorado államban lévő Littletonban 1993/94-ben azt mutatta, hogy a háztartások valóban átálltak a standard videonézésről a testreszabott video-szolgáltatások igénybevételére, de az általuk megnézett filmek száma változatlanul maradt: továbbra is havonta átlagosan két és fél filmet néztek meg, s ezekért filmenként 3 dollárt fizettek.¹⁴⁰

Figyelembe véve az Internet-szolgáltatók komoly sikereit a nem szórakoztató célú információk és szolgáltatások nyújtása terén, valamint a személyes kommunikáció gyors bővülését az Interneten, a megfigyelők hajlanak olyan véleményekre, hogy a tömegesen előállított, változatos, igény szerinti szórakoztató anyagok nem feltétlenül jelentenek nyilvánvaló választást a multimédia-felhasználók számára, jóllehet az már világos, hogy a kínálat kialakításában döntő szerepet játszó üzleti vállalkozások mellett a stratégia mellett döntöttek. Ez növekvő feszültséghez vezethet a különféle típusú igények között: az info-szórakoztatási (*infotainment*) termékek iránti kereslet kialakítását az arra vonatkozó elvont spekulációk vezérlik, hogy milyenek az emberek (a marketingért felelős agytrösztök elképzelései szerint), míg a személyes kommunikáció és az információszolgáltatás tökéletesítése iránti igények nagyrészt spontán fejlődnek ki és jelenleg elsősorban a *CMC* hálózatokban nyilvánulnak meg nagy határozottsággal, de kiterjedhetnek az új típusú televíziózás területére is.¹⁴¹ Könnyen lehet, hogy ez a feszültség végül feloldódik a különféle multimédia-kifejeződések iránti igények társadalmi rétegződésében – erre a kritikus témára később visszatérünk.

A multimédia újdonsága miatt a társadalom kultúrájára gyakorolt hatásait – annak tudomásulvételén túlmenően, hogy valóban alapvető változások vannak máris folyamatban – nehéz megítélni. Mindazonáltal a rendelkezésre álló gyér empirikus adatok és az új kommunikációs rendszerek különféle összetevőivel kapcsolatban jól tájékozott személyektől származó megfigyelések alapot nyújtanak néhány hipotézis felállítására a kialakuló társadalmi és kulturális trendekről. Így például az életszínvonal és a munkafeltételek fejlesztésének európai alapítványa (*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*) által az „elektronikus otthonok” fejlődé-

¹⁴⁰ Töbenkin (Töbenkin, 1993); Martin (Martin, 1994).

¹⁴¹ Van der Haak (Van der Haak, 1999).

séről készített „áttekintő jelentés” (*scanning report*) az új életstílus két kritikus vonását hangsúlyozza: az otthon-központúságot és az individualizmust.¹⁴² Egyrészt tehát az európai otthonok gazdagodó elektronikus felszerelése fokozta azok kényelmét és önellátó jellegét, képessé téve az embereket arra, hogy otthonuk biztonságából kapcsolatba kerüljenek az egész világgal. A lakások méretének növekedésével és a háztartások létszámának csökkenésével több tér jut egy-egy személyre, ami az otthonokat tágasabbá teszi. Az otthon töltött idő az 1990-es évek elején növekedett. Másrészt az új elektronikus otthonok és a hordozható kommunikációs készülékek növelik a családok egyes tagjainak esélyeit arra, hogy a nekik megfelelő módon szervezzék saját dolgukat, időben és térben egyaránt. Például a mikrohullámú sütők – azáltal, hogy megkönnyítették az előre elkészített ételek egyedül történő elfogyasztását – csökkentették a közös családi étkezések gyakoriságát. A magányosan elköltött tévé-vacsorák növekvő szolgáltatási piacot jelentenek. A videomagnók és a walkman készülékek (a televíziók, rádiók és CD-lejátszók árának csökkenésével együtt) lehetővé teszik a lakosság nagy része számára, hogy ki-ki egyénileg kapcsolódjon be a saját maga által választott audiovizuális világokba. Az elektronika segíti és egyszersmind átalakítja a családi gondoskodást is: távirányítással működtetett kamerák segítségével távolból is figyelni lehet a gyerekeket; egyes vizsgálatok kimutatják továbbá a tévé növekvő használatát „bébiszitterként”, miközben a szülők a házimunkájukat végzik; az egyedül élő idős személyeket ellátják vészhelyzetekre szolgáló riasztó rendszerekkel. Egyes tradicionális társadalmi vonások azonban kitartóan fennmaradni látszanak a technológiai forradalom kibontakozása közepette is. Az otthoni feladatoknak a nemek közötti megosztását (vagy inkább annak a hiányát) nem befolyásolják az elektronikus eszközök; a videó és a távkapcsoló kezelése a családok tekintélyi struktúráját tükrözi; az elektronikus készülékek használata differenciálódik az egyes korosztályok és a nemek szerint is. A férfiak gyakrabban használják a számítógépeket, míg a nők több elektromos háztartási készüléket és telematikai szolgáltatást vesznek igénybe, a gyerekek pedig elsősorban a videojátékokkal vannak elfoglalva.

Az új elektronikus médiumok nem jelentenek eltávolodást a hagyományos kultúráktól, mivel azokat magukba olvasztják. Jól példázza ezt a *karaoke* japán találmánya, ami az 1990-es években igen gyorsan elterjedt egész Ázsiában, és nagyon valószínű, hogy a közeljövőben ez a diffúzió folytatódni fog az egész világon. A karaoke „penetrációja” a japán vendéglőkben és üdülési célú szállodákban már 1991-ben az elérte a 100 százalékot, a bárokban és klubokban körülbelül 90 százalékos volt, és ehhez még hozzá kell adni az erre specializálódott karaoketermek robbanásszerű szaporodását is: ezeknek a száma az 1989. évi kétezerről 1992-ig 107 ezerre emelkedett. 1992-ben a japánok 52 százaléka már vett részt karaoke-produkcióban, s ezen belül a tinédzserkorú nők 79 százaléka volt már ilyen tapasztalatai.¹⁴³ A karaoke – első látásra – kiterjeszti és felerősíti a kocsmái közös éneklés hagyományos szokását, ami Japánban mindmáig éppen olyan népszerű, mint Spanyolországban vagy az Egyesült Királyságban, és így kilépést jelent az elektronikus kommunikáció világából. A karaoke azonban valójában beolvasztja ezt a szokást egy előre programozott gépezetbe, amelynek zenei ritmusát és repertoárját az énekesnek – a képernyőn feltűnő szavakat követve

¹⁴² Moran (Moran, 1993).

¹⁴³ Dentsu Institute for Human Studies (Dentsu Institute for Human Studies, 1994:140-143).

– át kell vennie. A magasabb pontszámok eléréséért baráti körben folytatott vetélkedés tétje az a jutalom, amit a gép ad annak, aki a legjobban követi az általa diktált ütemet. A karaokégép nem zenei szerszám: az énekest voltaképpen elnyeli, magába olvasztja a gép, hogy kiegészítse a maga hangját és az általa produkált képeket. Miközben a karaoketeremben egyfajta zenei hipertext részeivé válunk, fizikailag belépünk a multimédia rendszerbe, és saját éneklésünket elkülönítjük a barátainkétól, akik türelmesen várják, hogy sorra kerüljenek az előadás lineáris menetében, ami felváltotta a hagyományos kocsmai éneklés rendezetlen kórusát.

A multimédia – Európában, Amerikában és Ázsiában egyaránt – általában véve már korai szakaszában is támogatni látszik egy olyan társadalmi-kulturális mintát, amit fontos megkülönböztető vonások jellemeznek. Ezek közé tartozik először is a *széleskörű társadalmi és kulturális differenciálódás*, ami a felhasználók (nézők, olvasók és hallgatók) szegmentálódásához vezet. Az üzenetek nemcsak a feladók stratégiáit követő piacok révén szegmentálódnak, hanem egyre inkább változatosabbá teszik őket a média felhasználói is, akik saját érdeklődésük szerint használják ki az interaktív lehetőségeket. Egyes szakértők véleménye szerint az új rendszerben az a jelszó, hogy „*a fő műsoridő az, amikor ráérek*”.¹⁴⁴ A virtuális közösségek kialakulása nem más, mint a differenciálódás egyik megnyilvánulása.

Másodsor, növekszik a *felhasználók társadalmi rétegződése*. Nem csupán arról van szó, hogy a felkínált multimédia szolgáltatások tényleges igénybevétele azokra az emberekre fog korlátozódni, akik elegendő idővel és pénzzel rendelkeznek hozzá, vagy azokra az országokra és régiókra, amelyek elegendő piaci potenciállal bírnak. Ezen a piacon belül a kulturális és műveltségi különbségek fogják meghatározni, hogy az interakciós lehetőségeket az egyes felhasználók hogyan tudják kiaknázni saját céljaik érdekében. A standard tömegtájékoztatóson túllépő új rendszer teljes gazdagságában való eligazodás felkészültséget igényel és alapvetően fontossá teszi az arra vonatkozó információkat, hogy egyáltalán mit és hogyan kereshetünk, s emellett nélkülözhetlenné válik az üzenet felhasználási módjaival kapcsolatos tudás is. *A multimédia világát két alapvetően különböző populáció fogja tehát benépesíteni: a médiával aktív kölcsönhatásba lépők; és azok, akiket a média irányít.* Más szóval egyszerűen lesznek olyanok, akik képesek önállóan megválasztani saját kommunikációs köreiket, másrészt pedig olyanok is, akiknek a rendszer csak korlátozott számú előre-csomagolt választási lehetőséget nyújt. Azt pedig, hogy ki melyik csoporthoz fog tartozni, nagyrészt a társadalmi osztály, faj, nem és ország szerinti hovatartozás fogja meghatározni. A tömegtelevízió uniformizáló kulturális hatalmát, amelytől a múltban csupán egy vékony kulturális elit tudott megmenekülni, felváltja a társadalmilag rétegzett differenciálódás, ami a felhasználói igényekhez igazított tömegmédia-kultúra és az önállóan választott interaktív elektronikus közösségek, illetve kommunikációs hálózatok egymás mellett éléséhez vezet.

Harmadszor, mindenfajta üzenet ugyanazon rendszerben történő kommunikációja – még ha a rendszer interaktív és szelektív is (sőt, valójában éppen emiatt) – *valamennyi üzenet közös kognitív mintába rendezését* eredményezi. Az egymástól radikálisan különböző forrásokból származó, ám egységesen audiovizuális köntösbe bújtatott hí-

¹⁴⁴ Negroponte (Negroponte, 1995).

rek, oktatási információk és showműsorok ugyanazon médiumon belüli elérhetővé válása további lépést jelent a tartalom elhomályosítása felé, ami már a tömeg-televízióban is megvan. A médium oldaláról a különféle kommunikációs módok arra hajlanak, hogy egymástól kölcsönözzenek kódokat: az interaktív oktatási programok a videojátékokra hasonlítanak, a hírműsorokat az audiovizuális show-műsorokhoz hasonlóan szerkesztik, a bírósági ügyeket úgy közvetítik, mint a szappanoperákat, a popzenét az *MTV* számára komponálják, a sportesemények koreográfiája pedig a távoli nézőket szolgálja, úgyhogy mindezeknek az üzenetei egyre kevésbé és kevésbé lesznek megkülönböztethetők az akciófilmeketől, és így tovább. Ugyanakkor a felhasználó szempontjából, aki az interaktív rendszerben címzett és feladó is lehet, az a helyzet áll elő, hogy ha a különféle üzenetek kiválasztása ugyanazon kommunikációs módban, közvetlen átkapcsolással történik az egyikről a másikra, ez csökkenti a mentális távolságot a kognitív és szenzoriális „részvétel” különféle forrásai között. Többé már nem arról van szó, hogy a médium maga az üzenet: az üzenet maga az üzenet. Mivel pedig az üzenetek mint üzenetek valójában akkor is fenntartják megkülönböztető sajátosságait, amikor szimbolikus kommunikációs folyamataikban összekeverednek, eközben elhomályosítják saját kódjukat, olyan sokarcú szemantikai kontextust hozva létre, ami különféle jelentések véletlenszerű keverékéből áll össze.

Végül a multimédia talán legfontosabb vonása az, hogy *saját fennhatósága alá von szinte minden kulturális megnyilvánulást, azok teljes sokszínűségében*. A multimédia beköszönte egyet jelent az audiovizuális és a nyomtatott médiumok elkülönülésének vagy akár megkülönböztethetőségének a megszűnésével, a populáris kultúra és a magas kultúra, a szórakozás és a tájékozódás, az oktatás és az indoktrináció közötti különbségek eltűnésével. Minden kulturális kifejeződés – a legrosszabbaktól a legjobbakig, a leginkább elitista megnyilvánulásoktól a legpopulárisabbakig – összetalálkozik ebben a digitális univerzumban, ami egy óriási, történelmietlen hipertext keretében összekapcsolja a kommunikatív elme múltbeli, jelenlegi és jövőbeli megnyilvánulásait. Ezzel a bűvészmutatvánnyal a multimédia új szimbolikus környezetet teremt: a virtualitást valóságunkká teszi.

A valósággá vált virtualitás kultúrája

A kultúrák kommunikációs folyamatokból tevődnek össze. A kommunikáció valamennyi formája pedig – ahogy Roland Barthes-tól és Jean Baudrillard-tól sok évvel ezelőtt megtanultuk – jelek létrehozásán és „fogyasztásán” alapul.¹⁴⁵ A szimbolikus megjelenítés tehát nem különül el a „realitástól”. Az emberiség minden társadalomban szimbolikus környezetben létezett és tevékenykedett. Az új kommunikációs rendszerben valamennyi kommunikációs mód – a tipografikustól a multi-szenzoriális kommunikációig – integrálódik az elektronikus médiumban. Ennél fogva történelmileg nem a virtuális valóság létrehozása az újdonság, hanem a valóságos virtualitás megteremtése. Ezt a szótár segítségével próbálom világosabbá tenni: „valami akkor *virtuális*, ha a gyakorlatban fennáll vagy történik, de ez szí-

¹⁴⁵ Baudrillard (Baudrillard, 1972); Barthes (Barthes, 1978).

gorúan véve vagy 'hivatalosan' nincs elismerve vagy kimondva",* míg „reális az, ami ténylegesen létezik”.¹⁴⁶ Így tehát a valóság, ahogyan azt megéljük és tapasztaljuk, mindig is virtuális volt, mivel a valóságot mindig szimbólumokon keresztül fogjuk fel, amelyek a gyakorlatot valamilyen keretbe fogják, valami olyan jelentéssel, ami meghaladja szigorú szemantikai definíciójukat. A nyelv minden formájának pontosan ez a képessége – a kétértelműség kódolása és a változatos értelmezések lehetősége – teszi a kulturális kifejeződések megkülönböztethetővé a formális, logikai vagy matematikai megfogalmazásoktól. Diskurzusaink poliszémikus karaktere az, amin keresztül az emberi elme üzeneteinek komplexitása és gyakorta ellentmondásos minősége megnyilvánul. Az üzenetek jelentésének ez a széles spektrumú kulturális változatossága az, ami képessé tesz bennünket az egymással való kölcsönhatásokra a dimenziók sokaságában, amelyek közül egyesek explicit, mások pedig implicit jellegűek. Így tehát amikor az elektronikus média kritikusai azt állítják, hogy az új szimbolikus környezet nem a „valóságot” képviseli, impliciten a „kódolatlan” valóságélmény vagy tapasztalat olyan abszurd és primitív fogalmára utalnak, ami sohasem létezett. Minden realitás szimbólumokon keresztül kommunikálható. Az emberi interaktív kommunikációban pedig – függetlenül a médiumtól – minden szimbólum valamilyen mértékig mintegy behelyettesítődik a hozzá rendelt jelentéstartományba. Bizonyos értelemben minden realitást virtuálisan fogunk fel.

Milyen tehát az a kommunikációs rendszer, amely – ellentétben a korábbi történelmi tapasztalatokkal – *valóságos virtualitást* hoz létre? *Olyan rendszer, amelyben maga a valóság (vagyis az emberek anyagi, illetve szimbolikus egzisztenciája) teljes egészében megragadható, teljes mértékben beágyazva egy virtuális képi környezetbe, a látszatkeltés és a színlelés világába, amelyben a látszat nemcsak azon a képernyőn jelenik meg, amelyen keresztül a tapasztalatot kommunikáljuk, hanem maga a látszat válik tapasztalattá.* Mindenfajta üzenet összessége bennfoglaltatik a médiumban, mivel a médium olyan átfogóvá, olyan változatosá és olyan képlékennyé vált, hogy ugyanabban a multimediális textusban abszorbeálja a múlt, a jelen és a jövő emberi tapasztalatainak összességét, olyasféléképpen, mint ami az univerzumnak azon az unikális pontján történik, amelynek Jorge Luis Borges az „Aleph” nevet adta. Hadd hozzak fel erre egy példát, ami nem akar több lenni, mint csupán egy példa, de talán segíthet a gondolatok megosztásában.

Az 1992. évi amerikai elnökválasztási kampány során az akkori alelnök, Dan Quayle állást akart foglalni a hagyományos családi értékek védelmében. Erkölcsi meggyőződésével felfegyverkezve szokatlan vitát kezdeményezett Murphy Brownal. Murphy Brown, akit egy kiváló színésznő, Candice Bergen alakított, egy népszerű televíziós szappanopera főszereplője volt, aki az új típusú nő (a dolgozó, hi-

* Az itt következő fejtegetés magyarázatra szorul. Az angol nyelvben a „virtual” szó jelentése valóban az, amit a szerző az értelmező szótárból idéz, a magyarban azonban a (latinból átvett) „virtuális” szó inkább a „látszólagos” jelentéssel használatos, vagyis a „valósággal” szembeállítható. Éppen ezért nagyon nehéz a gondolatmenet pontos visszaadása, és a helyzetet még tovább bonyolítja, hogy a magyar szakzsargonban éppen a számítógépes kommunikációs hálózatok és játékok világára alkalmazva széles körben elterjedt a „virtuális valóság” kifejezés, amit a szerző – mint látni fogjuk – tőlünk eltérő módon értelmez. Az olvasót csak arra kérhetem, hogy a következő mélyenszántó gondolatokat a szokásosnál nagyobb figyelemmel, a szerző itt jelzett értelmezését szem előtt tartva olvassa. – *A ford.*

¹⁴⁶ Oxford Dictionary of Current English (Oxford Dictionary of Current English, 1992).

vatásának élő, egyedülálló nő) értékeit és problémáit testesítette meg, olyan nőalakot állítva elé, akinek megvannak a saját követelményei az élettel kapcsolatban. Körülbelül az elnökválasztási kampány idején Murphy Brown (nem Candice Bergen) elhatározta, hogy gyereket fog szülni, házasságkötés nélkül. Quayle alelnök sietett ezt a döntést helytelennek nevezni és kárhozthatni, ami országos felháborodást váltott ki, különösen a dolgozó nők körében. Murphy Brown (nem Candice Bergen) visszalőtt: a következő epizódban úgy jelent meg, hogy éppen azt a televíziós interjút nézte, amelyben Quayle alelnök őt kritizálta, és erre válaszként megnyilatkozott, élesen bírálva a politikusok beavatkozását a nők életébe és védve saját jogát egy új erkölcsiséghez. A *Murphy Brown* sorozat nézettsége jelentősen emelkedett, és Dan Quayle elavult konzervatívizmusa hozzájárult Bush elnök választási vereségéhez: mindkét esemény valóságos volt, és bizonyos mértékig társadalmilag jelentős is. 1999-ben az előzetes választásokon ismét versenybe lépve a republikánus elnökjelöltségért, Dan Quayle magabiztosan és kihívóan nyitotta meg kampányát, kijelentve, hogy ő még mindig itt van, miközben Murphy Brown már eltűnt a színről. Hasztalan: a jelöltek első megmérettetésekor olyan gyenge eredményt ért el, hogy vissza kellett vonnia jelentkezését. Így tehát a valóságosnak és a képzeletbelinek egyfajta új szövete jött létre a dialóguson keresztül. Murphy Brown képzeletbeli világának kéretlen megjelenése a valóságos életben folyó elnökválasztási kampányban Quayle (vagy inkább a róla alkotott „valós” televíziós kép) átalakulásához vezetett, vagyis Quayle Murphy Brown képzeletbeli életének egyik alakjává változott: létrejött egy szupertext, amely a tapasztalat mindkét szintjéről érkező, szenvedélyesen kifejtett üzeneteket kevert bele ugyanabba a diskurzusba. Ebben az esetben a virtualitás (vagyis hogy Murphy Brown gyakorlatilag azonos azzal, ami sok nő valóban volt, anélkül, hogy bármelyik nő nevében lenne az) valósággá vált, olyan értelemben, hogy ténylegesen kölcsönhatásba lépett – bizonyos mértékig jelentősnek tekinthető eredménnyel – a világon a legnagyobb hatalommal járó politikai tisztségért folyó választások folyamatára. Elismerem, hogy ez a példa extrém és szokatlan, de azt hiszem, illusztrálja gondolataimat, és segít csökkenteni az absztrakció homályosságát. Remélve, hogy ez a helyzet, hadd legyenek még pontosabb.

A digitalizált hálózati kommunikáció új rendszerét, amely többféle kommunikációs mód integrációján alapul, valamennyi kulturális kifejeződést átfogó és magába foglaló jellege jellemzi. Létrejöttének köszönhetően az új típusú társadalomban mindenfajta üzenet bináris módban működik: vagy jelen van, vagy hiányzik a multimediális kommunikációs rendszerben. Valamely üzenet kommunikálhatóságát és „társadalmi tulajdonba vételét” csakis az ebben az integrált rendszerben való jelenlét teszi lehetővé. Minden más üzenet terjedése vagy csupán egyéni tudatvilágokra, vagy a kizárólag személyes kapcsolatokra épülő és egyre inkább marginalizálódó szubkultúrákra redukálódik. A társadalom szempontjából az *elektronikus alapú (tipografikus, audiovizuális vagy számítógéppel közvetített) kommunikáció számít kommunikációnak*. Ebből azonban nem következik, hogy a kulturális kifejeződések homogenizálnának, vagy hogy a kódok fölött csupán egy néhány központi feladó uralkodna. Az új kommunikációs rendszer éppen sokszínűvé válása, multimodalitása és rugalmassága miatt képes átfogni és integrálni a kifejezés valamennyi formáját, valamint az érdekek, az értékek és a képzetek változatos sokaságát, beleértve a társadalmi

konfliktusok kifejeződését is. Annak azonban, hogy valamely üzenet bekerülhessen a rendszerbe, ára van: alkalmazkodni kell annak logikájához, nyelvezetéhez, belépési pontjaihoz, valamint kódolási és dekódolási szabályaihoz. Ezért annyira fontos a különféle társadalmi hatások szempontjából, hogy a jellemző, központi elosztású multimédia-rendszer helyett (ilyen például az igény szerinti videoszolgáltatás konfigurációja) kifejlődjön a kommunikáció Internet-típusú, sokcsomópontú horizontális hálózata. Az ilyen típusú kommunikációs rendszerbe való belépést korlátozó akadályok felállítása, illetve az egész rendszerben elterjedő és hozzáférhetővé váló üzenetek bevitelének ellenőrzésére szolgáló belépési jelszavak létrehozása döntő kulturális csatákat jelent az új társadalom számára, amelyeknek a kimenetele előre meghatározza az ebben az új történelmi környezetben megvívandó, szimbolikusan közvetített konfliktusok sorsát. Az, hogy kik lépnek *valódi kölcsönhatásba* az új rendszerrel; és kik azok, akik a rendszerből érkező hatások *passzív befogadóivá* válnak – hogy azzal a terminológiával éljek, amelynek a jelentését korábban kifejtettem (*a médiával aktív kölcsönhatásba lépők; és azok, akiket a média irányít*) – nagymértékben meghatározza a hatalmi rendszer és a felszabadulási folyamatok kereteit az információs társadalomban.

Az, hogy a jelek elektronikus úton történő, digitalizált létrehozásán, elosztásán és cseréjén alapuló integrált kommunikációs rendszer bekebelezi szinte valamennyi kulturális kifejeződésünket, fontos következményekkel jár a társadalmi formákra és folyamatokra nézve. Egyrészt jelentősen meggyengíti a rendszeren kívül álló hagyományos feladók szimbolikus hatalmát, amit azok történelmileg kódolt társadalmi beidegződések – a vallás, az erkölcs, a tekintély, a hagyományos értékek és a politikai ideológiák – útján fejtenek ki. Nem arról van szó, hogy ezek eltűnének, ám minden bizonnyal meggyengülnek, ha csak nem kódolják magukat újra az új rendszerben, ahol hatalmuk a spirituálisan továbbított viselkedésmódok elektronikus materializálódása révén megsokszorozódhat: az elektronikus prédikátorok és az interaktív fundamentalista hálózatok társadalmainkban az indoktrináció hatékonyabb és nagyobb átható erejű formái, mint a távoli, mégoly karizmatikus auktoritás személyes találkozások útján való továbbítása. A felsőbbrendű spirituális hatalmak – azáltal, hogy engedményeket kényszerülnek tenni a transzcendentális üzenetek, az igény szerinti pornográf szolgáltatások, a szappanoperák és a csevegővonalak egyidejű földi jelenlétének ugyanazon a rendszeren belül – még mindig meghódítanak lelkeket, ám elveszítik emberfölötti státusukat. A társadalom szekularizálásának utolsó lépése következik tehát, még akkor is, ha ez néha paradox módon a vallás hivalkodó fogyasztási formáiban nyilvánul meg, változatos, jogilag nem védett vagy „bejegyzett” márkanévek alatt. A társadalmak véglegesen és tökéletesen kijózanodnak és kiszabadulnak a varázslatok bűvöletéből, mivel minden csoda *online* elérhető és tetszés szerint beilleszthető a saját gyártmányú képzeletbeli világokba.

Másrészt az új kommunikációs rendszer radikálisan átalakítja a teret és az időt, az emberi élet alapvető dimenzióit. A helyszínek elválasztódnak kulturális, történelmi és földrajzi jelentésüktől, és funkcionális hálózatokba vagy képi kollázsokba integrálódnak, az áramlások terét hozva létre, ami helyettesíti a konkrét helyekből ösztetevődő teret. Az új kommunikációs rendszerben az idő is eltörlődik, amikor a múlt, a jelen és a jövő úgy programozható, hogy ugyanazon üzeneten belül kölcsön-

hatásba lépjenek egymással. *Az áramlások tere és az időtlen idő* egy olyan új kultúra materiális alapját alkotja, amely meghaladja és ugyanakkor magába olvasztja a szimbolikus megjelenítés történelmileg áthagyományozódott rendszereinek változatos sokaságát: létrejön a valóságos virtualitás kultúrája, ahol a látszatvilág hitvallása a szemünk láttára formálódik valósággá.*

Rohonyi András fordítása

Manuel Castells

1942-ben Spanyolországban született. 12 évig a Párizsi Egyetemen tanított, majd 1979-ben a szociológia, valamint a várostervezés és regionális tervezés professzora lett a Kaliforniai Egyetemen, Berkeley-ben. Tanított és kutatásokat végzett továbbá a világ számos más egyetemén és kutatóközpontjában, többek között Latin-Amerikában, Spanyolországban, Kanadában, a Táv-Keleten és Oroszországban. Eddig húsz könyve jelent meg.

Számos tudományos cím, díj és kitüntetés birtokosa, az Európai Akadémia tagja. „Az információ kora” (*The Information Age*) című, először 1996-ban kiadott trilógiáját, amely az információs társadalom irodalmának egyik legfontosabb opusza és máris "klasszikusa", eddig 18 nyelvre fordították le.

* Lefordíthatatlan szójáték. Az eredetiben: „[...] make-believe is belief in the making.” Ennek értelem szerinti fordítása például ez lehetne: „a látszateltetés (színlelés, szemfényvesztés) a most kialakuló hit.” A fenti – távolról sem pontos – „fordítást” inkább csak a szerző szándékainak megfelelően retorikus befejezés kedvéért kockáztattam meg. – *A ford.*

Z. Karvalics László:

Internet és társadalomtudomány: a kutatás helyzete

Az Internet-tudomány az elmúlt években végigment a diszciplínává válás útján. Létrejött mintegy félszáz lektorált szakfolyóirata, amelyek közül a legjelentősebbek bebizonyították, hogy ma már nemigen van modern társadalomtudományi ütközet digitális segédcsoportok nélkül. A *New Media and Society*, a *Convergence*, a *Cyber-Geography Research Bulletin*, az *Information, Communication & Society* és a *Terminal* mellett a kizárólag a Weben létező *First Monday*, a *C-theory*, a *Netfuture* vagy a *TechKnowLogia* a legmagasabb tudományos standardok alapján működik. A referencialáncba szerveződő Internet-szakirodalom mára mintegy félezer kötetet jelent, kb. két tucat „klasszikus” és 50-60 szignifikáns munkával. Gombamód növekedik a szakosított kutatóintézeti hálózat, a világon kb. félszáz frissen létrehozott intézettel, évi kb. 400 jelesebb Internet-vonatkozású konferenciával. Megalakult és négy alkalommal rendezett rangos világkonferenciát az Internet-kutatók nemzetközi szervezete, az *AoIR* (Association of Internet Researchers), és rajta kívül számos más kutatási feladatokat ellátó szakmai tömörülés is létrejött. A www.netzwissenschaft.de oldalain mindent megtalálunk, ami az Internet-tudományhoz kötődhet: 14 ezernél több kategorizált link vezet innen az Internet-kutatással foglalkozó szakemberekhez, kutatóintézetekhez, kutatási projektekhez, periodikákhoz, konferenciákhoz, illetve a témában megjelent könyvekhez, esszékhez és egyéb publikációkhoz.

Ám vajon hogyan tagolódik, hogyan épül fel ez az egyre kiterjedtebb, egyre nagyobb méretű kutatási univerzum? Milyen tengelyek mentén kategorizálhatók az Internethez kötődő társadalomtudományi kutatások?

A határok keresése

2002 közepén „Online társadalomtudományok”¹ címmel sokat ígérő válogatás jelent meg, amelynek 23 tanulmányáról azután gyorsan kiderült, hogy tárgyuk nem más, mint a szakirodalomban „online research” néven ismert, alapvetően *módszertani és kvantitatív* elemekből építkező jelenségek világa (*online* kérdőíves felmérési technikák, *online* adatgyűjtési és adattisztítási módszerek, felhasználói statisztikák készítése, Web-tartalmak elemzése, stb.)

Egy évvel korábban a majdnem változatlan összetételű szerkesztői gárda még izgalmasabb címmel támasztott kedvet egy másik válogatáshoz, ezt egyenesen „Az

¹ Batinic, Bernad, Ulf-Dietrich Reips, and Michael Bosnjak, (szerk.) 2002: *Online Social Sciences*. Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers

Internet-tudomány dimenziói”² néven jelentették meg, ám tartalma gyakorlatilag megegyezik a másik kötetével: módszertan minden mennyiségben. A kötet bevezetője az Internet-tudományt (*internet science*) olyan új interdiszciplináris területként határozza meg, amelynek „célja az Internet empirikus vizsgálata, ahol az Internet *eszköze és tárgya* is lehet a tudományos kutatásnak”.³

Amikor az Internet társadalomtudományának (*social science of the Internet*) a helyét és érvényességi körét keressük a rokon megközelítések és a szakirodalom rengetegében, elsőként azt kell tisztázni, hogy az hol, hogyan és miképpen viszonyul, ill. kapcsolódik a felsorolt témákhoz. A különböző elnevezések és jelentések ugyanis mostanra már nehezítik a tisztánlátást, és nemhogy segítenék, inkább gátolják a megfelelő diskurzusok kialakulását. Az alábbiakban tehát javaslatot teszek egy olyan fogalmi és tartalmi felosztásra, amelyben a jelenleg ismert kutatási témák, célok és programok az Internettel összefüggő társadalomtudományi megközelítések egymástól jól elkülöníthető, ám az érintkezési pontokat is felmutatni képes rendszerén belül válnak értelmezhetővé.

A fentieknek megfelelően a mostanra kialakult irányzatok és témák ismeretében négy különböző területet különíthetünk el:

- az *online* kutatást (*online research*),
- az Internetet mint a társadalomtudományok új ismeretszervező és kooperációs felületét (*online social science*),
- az Internet-kutatást (*Internet-research*), és
- az Internet társadalomtudományát (*social science of the Internet*)

Az egyes területek esetében azonos szerkezetű táblázatokban tekintjük át, hogy mivel jellemezhető az adott irányzat, milyen kutatási teljesítményt mutat fel, milyen „anyatudományból” nő ki és milyen társtudományok alkotják közvetlen kapcsolati terét.

Online kutatás (*online research*)

Az „*online* kutatás” a „hogyan”-ok birodalma – a vizsgálatok arra irányulnak, hogy miképpen lehetnek hatékonyabbak a bármilyen tárgyban *online* végzett kutatások.⁴

² Reips Ulf-Dietrich, Bosnjak Michael (szerk.) 2001: *Dimensions of Internet Science*. Pabst Science Publishers, Lengerich, Németország

³ Az „és” helyett szívesebben használnám az „és/vagy” modalitást.

⁴ Az *online* kutatások nagyobb részét az első pillanattól fogva a szakosított, piaci alapon szerveződő kutatócégek és az Interneten tartalomszolgáltatást nyújtó óriásvállalkozások marketingrészeleget folytatták. Elsősorban a felhasználói szokások és attitűdök őserdejében igyekeztek valamiféle rendet teremteni, hogy az Internet-gazdaság szereplőit segítsék választásaikban és piaci magatartásukat orientálják. A gazdasági szereplők adatéhsége később átragadt a kormányokra, amelyek a „második körben” kezdtek nagy megrendelőként fellépni. Az egyetemek független, szakosított kutatóintézeteci csak ezt követően, az ezredforduló környékén kezdtek megjelenni a kutatási térképen.

1. táblázat

Javasolt elnevezés	<i>Online kutatás</i>
Tipikus kutatási témák	<i>Online</i> módszerek fejlesztése, tesztelése, háttér-szemponatok megtalálása, kidolgozása, összehasonlítása, értékelése. „Segédtudományok” (pszichológia, ergonómia) eredményeinek bevonhatósága, vizualizáció, taxonómiák
A kutatási kimenetek „műfaja”	Mérési eredmények, ajánlások, módszertani leírás, know-how
A tudásműveletek jellemző vonásai	Metaszint, technológiaközelség, adatbáziskezelés,
„Anyatudomány”	Kutatásmódszertan, közvéleménykutatás, matematika, kvantitatív módszerek

Az Internet mint a társadalomtudományok új ismeretszervező és kooperációs felülete (online social science)

Az Interneten való megjelenés és a hálózatosodás trendje számtalan új lehetőséget nyitott a tudományművelés, valamint annak még inkább iparszerűvé és nemzetközivé válása számára. Ezen belül a társadalomtudományok jellegüktől függően használhatják ki az Internet által nyújtott előnyöket: a humán tudományokban például igen fontos a forrásokhoz, ill. az elsődleges és másodlagos irodalomhoz való hozzáférés, vagy a sokféleképpen „klaszterezhető” vitacsoportok működése. Ahány társadalomtudomány, annyi ágazat.

2. táblázat

Javasolt elnevezés	<i>Online társadalomtudomány</i>
Tipikus kutatási témák	<i>Online</i> forrásközlés, adatbázisok, tudástárak, archívumok, csoportmunka-felületek, szakmai publikációs fórumok
A kutatási kimenetek „műfaja”	„Legjobb gyakorlatok”, mintarendszerek ismertetése, tapasztalatok elemzése, ajánlások
A tudásműveletek jellemző vonásai	Tudásmegosztás, kooperáció, kommunikáció, modellezés, tipizálás
„Anyatudomány”	Számítógépes információfeldolgozás, tudámszervezés, információmenedzsment

Internetkutatás (Internet-research)

Az Internet mint társadalmi jelenség 1994 óta, tehát mindössze 10 éve a kutatás tárgya. Ennek megfelelően a formálódó hálózati kultúra minden vonatkozásában, amely valamilyen jellegzetessége miatt a kutatói figyelem fókuszába került, „újnak” volt tekinthető. Ebből fakadóan – természetét tekintve – szinte valamennyi téma kutatása azonos forгатókönyvekkel kezdődött: leírás, fogalmi megragadás, azonosítás, elkülönítés, tipizálás, kategorizáció, diskurzusképzés. Egy-két év alatt létrejöttek az

Internet-kutatás referenciafelületei (pl. az Internet „méreteinek” folyamatos követésére szakosodott *NUA* vagy a legjobb forgalomtérképeket közlő *cybergeography.org* oldalai).

Az Internet-tudomány zömét a hagyományos társadalomtudományok forrásvidékei felől érkező, saját kutatási területeiket már kifejezetten és egyre inkább csak az Internettel kapcsolatban definiáló szerzők „termelik”.

Az Internet-kutatás részben felhasználja az *online* kutatás technikáit, azonban természetesen nem kizárólag ezekre épít, miközben talán még a többi diszciplínánál is nagyobb gondot fordít arra, hogy a Weben való megjelenés minden lehetséges formáját kiaknázva építse tudás-hátországát. Az Internet-kutatónak, mielőtt leülne a számítógépe elé, ma már 40-50 alapművet – a leghagyományosabb módon – el kell olvasnia,³ s csak ezután következhet az Internet böngészése. Más kérdés, hogy az Interneten nagyobb arányban találunk Internet-kutatással, mint bármilyen más társadalomtudományi ágazattal foglalkozó szakanyagokat.⁶

3. táblázat

Javasolt elnevezés	Internet-kutatás
Tipikus kutatási témák	Hálózati forgalom, a felhasználási statisztikák és szokások csoportspecifikus elemzése, a szolgáltatások elterjedtsége, diffúziós mintázatok, a tartalom összetétele, a felhasználói közösségek szociológiája és pszichológiája, ergonómia és design, a hálózati kultúra formái és alakváltozatai, problématerképek készítése, Internet-történeti kutatások, nyelvhasználat az Interneten
A kutatási kimenetek „műfaja”	Riportok, elemző adatközlések, tanulmányok
A tudásműveletek jellemző vonásai	Idősoros elemzés, a helyzet- és állapot-leírások kifinomultsága, trendérzékenység
„Anyatudomány”	Technika-szociológia, szervezetszociológia, média-és kommunikációelmélet, közösségelmélet, kultúraelmélet, műfajelmélet

³ Az Internet-kutatás releváns irodalmának nagy része csak nyomtatott formában érhető el. Kevés a teljes egészében *online* hozzáférhető munka. Mitchell „City of Bits” című könyve csupán néhány hónapig, szintén csak kedvcsinálóként volt elérhető 1995 nyarán, majd eltűnt a Webről, és azóta is csak könyvesboltból megszerezhető. Fordítva járt el Howard Rheingold, aki 1994-ben írt „Virtual Communities” című könyvét azonnal teljes egészében letölthetővé tette, mielőtt új bestsellere, a „Smart Mobs” 2002-ben megjelent.

⁶ Paradox módon mindez szintén azt jelzi, hogy az Internet-kutatás nagykorúsodott: gyorsan, színvonalasan megteremtette a saját *online* felületeit, miközben az Internet tárgyú könyvtermés java iránt megnyilvánuló erős és tömeges olvasói érdeklődéssel bebizonyította, hogy megfelelő „felvevőpiaccal” csatlakozott a kortárs társadalomtudományhoz. (Ne felejtsük: a művelők egyúttal fogyasztók is.)

Az Internet társadalomtudománya (Social Science of the Internet)

Az Internet-kutatás pionírjai előszeretettel választották a „kiber” jelzőt, és tudatnyi „kiber”-előtagú szakkifejezést alkottak, amelyek együttesen lassan „kiber-irodalommá” kezdtek formálódni. Az alternatív művészeti és közösségi gondolatok szószólóiból, a virtualitás teoretikusából és az Internet mindennapjainak első elemzőiből álló efemer kiber-irodalom legfontosabb jellemzője a mai napig az, hogy vizsgálatai nem terjednek túl a világháló „szimbolikus” világán, a jelenségek leírásának egyetlen kontextusa jellemzően a „mi történik e tárgyban a Weben” kérdésre adott válaszok, együttesen maga az *online* kultúra egésze.

Az Internet társadalomtudománya ezen a leszűkítésen kíván túllépni. Ahogy Slevin (Slevin, 2000) írja nevezetes „Internet és társadalom” című könyvében: „Az *'online kultúra'* egyáltalán nem irreleváns, az internetnek a modern társadalomra és kultúrára való hatását azonban akkor tudjuk igazán megérteni, ha látjuk, hogy a *'szimbolikus'* tartalom és az *'online'* interakciók a legkülönbözőbb társadalmi és történelmi kontextusokba vannak beágyazva”.⁷

Mik ezek a kontextusok? Amikor a társadalomelmélet nagy rendszeralkotói elkezdtek társadalommodelleket építeni, jellemzően alrendszerre tagolt óriásmátrixok formájában, a média már akkor is kakuktktojás volt: önálló kategória-e, vagy mindegyik alrendszer fontos modulja? Nagy kérdés, hogy az Internet, ez az integráló erejű „szupermédium” vajon ezeket a dilemmákat aktualizálja-e, vagy ennél paradigmatisabb váltásról van szó. A „Hálózat” köré konvergáló tudás vajon milyen új társadalomelméleti metszésponttá, illetve vonzésponttá teszi az Internet-jelenséget? Vajon melyek azok az átfogó társadalmi változások, amelyeknek része, de nem kizárólagos komponense mindaz, ami az Interneten történik? Alkalmazott társadalomtudományként milyen tudást és milyen összefüggéseket kell közvetíteni a gazdasági, kulturális és oktatási ügyekben illetékes döntéshozókhöz?

4. táblázat

Javasolt elnevezés	<i>Az Internet társadalomtudománya</i>
Típusos kutatási témák	Digitális szakadék, új közösségi dimenziók, változó politikai attitűd- és cselekvésmintázatok, a Corpus Digitalis hatása a kultúra létrehozásának és elsajátításának folyamataira, a médiaszféra átalakulása, inputok a politikai stratégiatervezés számára
A kutatási kimenetek „műfaja”	Nagyívű, elemző szakmunkák, monográfiák, kismonográfiák, tanulmánykötetek, eredeti koncepciókat kifejítő esszék
A tudásműveletek jellemző vonásai	Szintézis, kontextusteremtés, rendszerszemlélet, integráció, történetiség, paradigma-keresés, a paradigmák változásainak érzékelése és értékelése
„Anyatudomány”	Társadalombölcselet, filozófia, szociológia, antropológia, alkalmazott politikatudomány, technikaelmélet, az információs társadalom elmélete, innováció-, modernizáció- és gazdaságelmélet

⁷ Slevin (Slevin, 2000), Preface, p. IX.

Mielőtt összefoglalóan ábrázolnánk az egyes irányzatokat, két további területről kell még röviden szólni.

Az Internet-kutatás vagy Internet-tudomány (*Internet research, Internet science*) címet gyakran veszik fel azok a műhelyek, konferenciák és publikációk, amelyek az Interneten megjelenő tartalomszolgáltatások alapfunkcióit biztosító szoftvermegoldások fejlesztésével foglalkoznak. Ez az Internet technológiáinak kutatását jelenti, és gyakran közel sodródik az *online* kutatáshoz. Amikor például az együttműködésen alapuló szűrési technikák (*collaborative filtering*) vagy a különféle, általában mesterséges intelligenciaalapú ágenstechnológiák fejlesztése folyik a használhatóság (*usability*) fokozása érdekében, akkor egyúttal a felhasználás rekonstruálható folyamatai is kutathatóvá válnak, egészen az egyedi kattintások szintjéig, és az *online* kutatás is erős fegyverzethez jut.

A technológiai kutatások egyik gerjesztője eközben az *online* (társadalom) tudomány maga. Az az erős igény, ami korábban a könyvtári osztályozó rendszerek kifejlesztésének a motorja volt, ma visszaköszön a még átfogóbban értelmezett „ontológiák” fejlesztésének népszerűségében. A világ leképezése, „a dolgok rendjének” lefordítása szoftvermegoldásokra elsősorban a keresés (és a visszakeresés) alaprendszerreit támogatja, miközben a forrásokhoz való hozzáférés nemzetközivé válása elképesztő nyomást gyakorolt például az adatbázisokkal és adatszabványokkal kapcsolatos kutatásokra és fejlesztésekre. Még a mai hálózatok működésében oly meghatározó szerepet játszó egyszerű kis gépi eszköz, az útválasztó (*router*) is annak köszönheti létét, hogy a tudományos közösségnek erős igénye volt a közvetlen és korlátozásmentes kapcsolatokat biztosító kommunikációs megoldásokra. Hasonlóképpen a *World Wide Web* megalkotása vagy a szabad szoftverek mozgalma mögött is metatechnológiai elemeket találunk.

Ennél is érdekesebb azonban talán az a tény, hogy az önjárónak vagy a katonai kihívásokhoz igazodónak tartott technológiai fejlesztés valódi inputjai egyáltalán nem a fegyverkezési logika spiráljából,⁸ hanem az Internet akkor még nem is létező társadalomtudományának világképéből következtek. Vannevar Bush 1945-ös víziója az Internetről mint memóriakiterjesztő technikáról⁹ a tudás szervezésének, megosztásának és termelésének kortárs deficitjéből indult ki. Ted Nelson, a hipertext elvének megalkotója Bush követőjeként jutott el saját technológiai programjához, és az egész korai technológiai fejlesztés epicentruma a későbbi *ARPANET* program első „konstruktórének”, Licklidernek a „Galaktikus Könyvtárról” alkotott víziója volt.

Az Internet-kutatás hasonló diffúzióval kapcsolódik egy friss diszciplínához, a hálózatok átfogó, a társadalom- és természettudományokat is egyesítő tudományához (*science of networks*).¹⁰

A hálózatok általános tudományának legjobb laboratóriuma a ma már akár 25-26 rétegű „linkmélységet” is követhetően és áttekinthetően mérhetővé tévő óriáshálózat, amelynek tanulmányozása könnyebb és egyszerűbb, mint a nehezebben hozzá-

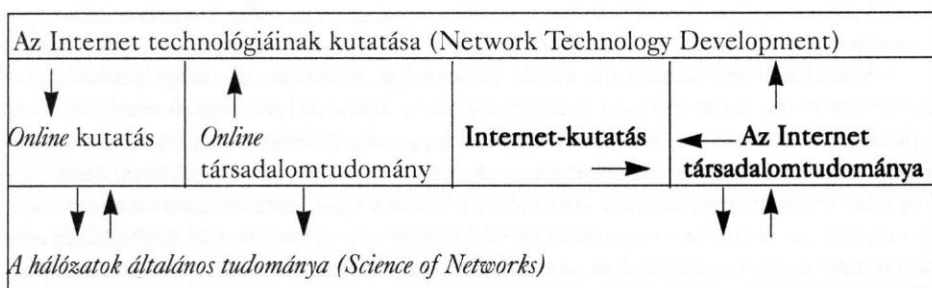
⁸ Szépen érvel emellett Uimonen (Uimonen, 2001), könyvének „The Origin Myth” című fejezetében (pp. 31-34.)

⁹ *MEMEX* – Memory Expanding Technologies. Bush tanulmánya (As we may think) az *Atlantic Monthly* 1945 októberi számában jelent meg.

¹⁰ Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, 2003. Buchanan, Mark: *Nexus*. Typotex, 2003

férhető természetes hálózati struktúrák (például a sejt-kommunikáció) világáé. Ennek megfelelően a *science of networks* rendre megtermékenyíti az *online* kutatást, az *online* közösségek kutatása viszont folyamatos inputokat szállít vissza az általánosabb modellek kereséséhez. A hálózatok általános tudománya egyúttal pontosan azt az absztrakciós szintet jelenti, amely az Internet társadalomtudományának egyik fontos „bemenete”, miközben az Internet-tudomány átfogó „világképe” és felismerései gyakorlati vezeték, ill. orientálják a hálózat-kutatókat. A felsorolt kapcsolódások teljes rendszerét az alábbi táblázat érzékelteti.

5. táblázat

A fenti áttekintésből kiderül, hogy az Internet-kutatás és az Internet társadalomtudománya szoros szövetségben formálódik, s jól látszik az is, hogy a diszciplináris környezettel a legtöbb kölcsönhatást éppen az Internet társadalomtudománya produkálja. S evvel talán sikerült is ráirányítani a célkeresztet arra a területre, amelynek a belső szerkezetével a továbbiakban foglalkozni kívánunk. Mielőtt azonban ezt megtehetnénk, az Internettel foglalkozó irodalom egy részét még ki kell zárni vizsgálásaink köréből.

Az Internet paratudománya: kutatók a pincében

Az Internettel foglalkozó könyvtermésnek van egy olyan része, amely gyakran beoson különböző bibliográfiákba, áttekintésekbe, miközben valójában semmi köze az Internet-tudományhoz.

Ilyen például az Internet *didaktikus portré-irodalma*, a „Mi is ez az Internet és hogyan tanuljuk meg a használatát?” típusú tucat-kiadványokkal. Ilyen továbbá a *konjunktúra-irodalom*: a *dotcom* cégek szárnyalásakor számtalan cégportré, vállalat-alapítóról szóló életrajz és újságcikkekkel összerakott kvázi-krónika jelent meg, amelyekben nemigen akad egyetlen olyan sor sem, amelyet ma a kutatás felhasználhatna.

Sajnos ide tartozik a *műkedvelő Internet irodalom* is, amelynek léte abból fakad, hogy hamarosan egymilliárd ember használja a Netet, s így lassan egymilliárd potenciális teoretikussal kell számolnunk, akik rendre „felismerésekig” jutnak el az általuk olyannyira kedvelt és ismertnek hitt Internettel kapcsolatban. Amíg közlemények, konferencia-előadások, társadalomtudományi „kirándulások” nem fakadnak ebből a motivációból, addig nincs is nagy baj. A megszólalás szándéka azonban sok esetben erősebbnek bizonyul a saját kompetenciához kötődő ítélőképességnél, s emiatt az

Internet-kutatóknak rendre át kell rágniuk magukat azokon a címükben és igényükben sokat ígérő, valójában azonban semmilyen hozzáadott értéket sem tartalmazó közleményeken, amelyeknek az a legfőbb jellegzetességük, hogy régóta ismert és alaposan körüljárt diskurzusokat – az irodalom ismerete híján – újdonságként „felfedeznek”.¹¹

Ennél már csak egy rosszabb és veszélyesebb kategória létezik, amelyet legszívesebben *aktivista pánik-irodalomnak* neveznék. Ez részben ideológiai frontvonalakat képez le (szerzőik „zöld”, „újmarxista” vagy „konzervatív” oldalról támadják a digitális kultúra bizonyos jelenségeit és/vagy az azokkal kapcsolatos nézeteket), részben pedig olyan, ideológiáktól függetlenül kialakított gondolkodói pozíciókból ered, amelyek megrekednek egy-egy jellegzetes és a tudomány által már régen megcáfolt (általában negatív) toposznál. Ebből fakad ennek az irodalomnak az a jellegzetessége, hogy az aktuálisan folyó diskurzusokat – mint mítoszokat – látszatra cáfolja, miközben *megsemmisítő bírálatának tárgya valójában nem is létezik a tudományos közbeszédben*.¹² Létező állításként, vélekedésként, diskurzusként írnak le olyan „nézeteket”, amelyek egy-egy fantasztika politikus, sci-fi író vagy újságíró elméjéből keltek életre, majd gúnyos és hideg logikával bebizonyítják azok tudománytalan voltát. Az Internet társadalomtudománya számára zsákutca, ha a fantomelméleteket megsemmisítő kvázi-tudománnyal tölti az időt, mivel azonban a közgondolkodás formálásában is van felelőssége, sajnos nem tekinthet el attól, hogy reflektáljon erre a vonulatra is.

Az Internet-kutatás korszakai – avagy hogyan látja mindezt Barry Wellman és David Silver?

Barry Wellman, az Internet társadalmi jelenségeivel foglalkozó kutatók doyenje egy friss írásában arra vállalkozott, hogy visszatekintve korszakolja a szakterület történetét.¹³ Megközelítése érdekesen egészíti ki a bemutatott tipológiát.

¹¹ Kérem az Olvasót, járjon nyitott szemmel és füllel, és figyelje, hányan „fedezik fel” például a digitális szakadék kérdéskörét és fejtik ki ezzel kapcsolatban véleményüket Magyarországon úgy, hogy sem az empirikus adatokat, sem az erre vonatkozó, lassan könyvtárnyi nemzetközi és hazai irodalmat nem ismerik.

¹² Hogy lássuk, hogyan működik ez a logika, bemutatok egy példát. „Az 'információs társadalom' mítosza” című cikkében Ulrich Briefs az alábbiakat írja: „Az elméletalkotás robbanásszerű jelensége azt sugallja, hogy a *jövő társadalmába hozza majd el az információs aranykort*, amikor is a technika vívmányai fognak dominálni a társadalomban, és a tudás fog uralkodni, *megszüntetve a hatalmi és érdekharcokat*. Az egyszerűsítő elméletek szerint *a társadalom problémáit az információk hiányos volta okozza, és a számítógép hozza el a megváltást* a maga információs áradatával, függetlenül a tartalomtól, az értelemről, céloktól, stb. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy az új minőségű információs társadalomban az emberek életének és munkájának elválaszthatatlan részét fogják képezni ezen kommunikációs technikák, azaz *életidegen, tartalmatlan, naiv és formális lesz a társadalom*.” (Briefs, Ulrich: Mythos „Informationsgesellschaft”. *Zeitschrift Marxistische Erneuerung* 2000/3). (Kiemelés tőlem, ZKL.)

Nos, egyetlen tudományos diskurzus sem beszél aranykorról, nem mondják, hogy a hatalmi és érdekharcoknak vége, csak azt, hogy ezekből új típusú harcok formálódnak. Senki nem állítja, hogy információhiányból fakadnak a társadalmi gondok, egyetlen komoly gondolkodó sem beszél számítógép vagy Internet általi megváltásról. Innentől kezdve nehéz tudományos diskurzust folytatni Briefsszel, annál is inkább, mert az utolsó mondatból kiderül, hogy voltaképpen itt is a pánikirodalommal állunk szemben. Az elidegenedésről, az értékvesztésről és hasonló jelenségekről gondolkodni természetesen releváns lehet, ha erős argumentáció tartozik hozzá, ezt azonban a pánik-irodalomban jellegzetesen a kinyilatkoztatás helyettesíti.

¹³ Wellman, Barry: The three ages of Internet studies: ten, five and zero years ago. *New media & society* 2004/1. p. 7 Sage Publications, London

Wellman a számítógéppel támogatott kooperatív munka (*computer-supported cooperative work, CSCW*) témakörében 1992-ben tartott konferenciát tekinti a kezdetnek, ahol – egyetlen társadalomtudósként – kétségbeesetten próbálta meggyőzni az informatikusokat, hogy nem izolált kis csoportok számára kellene szoftvert fejleszteni, hanem a valós kommunikációs folyamatokat figyelembe vevő, lazább és kiterjedtebb hálózatokat kiszolgáló alkalmazásokat. Udvariasan meghallgatták, majd még jó néhány évig tovább készültek a legkülönbözőbb groupware programok – jobbára az asztalfióknak.¹⁴

A kilencvenes évek közepétől a gazdasági érdekek mégis kikényszerítették a változást: a felfutó *dotcom* világ a nyílt, lazán kötött társadalmi hálózatokat kiszolgáló alkalmazások felé fordult. Ez volt az Internetről való gondolkodás mitikus korszaka, amely a mindennapok fölé emelte az új médiumot. Az „Új Felvilágosodásról” és a kommunikáció demokráciájáról szóló utópiák, a nagy felfedezések korát idéző, euforikus hangulatú „útleírások” ideje ez, ami helyenként – a valódi személyes kapcsolatoktól elszakadt, atomizált emberek társadalmának víziójával – antiutópiába csap át.

A második korszak kezdetét Wellman 1998 környékére teszi. A felhasználók számának rohamos emelkedése mind a kormányzati szféra és a gazdasági élet, mind a kutatók figyelmét az Internet valódi természetrajza felé fordította: a szisztematikus vizsgálódások időszaka következett. Az Internet leszállt a földre. Az informatikusok játékszeréből az emberek mindennapi eszköze lett, a különböző hálózati alkalmazások a webböngészők és a keresőmotorok ernyője alatt egyesültek. Az először marketingcégek, majd állami kutatóintézetek által elvégzett nagyléptékű felmérések nem igazolták sem a demokratikus álmokat, sem az elszigetelődéstől való félelmeket.

Az első korszak tehát a látnokok és a felfedezők, a második pedig a szociológiai kutatások számára szolgáltatott könnyen elérhető gyümölcsöket – mostanra már a jóval inkább *fókuszált, elméleti hátszéllel induló projektek* ideje jött el. A harmadik korszak vizsgálatainak középpontjában az Internet által elősegített vagy visszaszorított folyamatok, valamint a transznacionális vállalatok tevékenységének kell állnia. A groupware programok is átadták a helyüket a társadalomban szerveződő hálózatokat kiszolgáló alkalmazásoknak, a hasonló érdeklődésű embereket összekötő honlapoknak és a vállalati tudásmegosztó rendszereknek. A korábban csoportként tételezett emberek már hálózatként tűnnek elénk, amelyekben a személyek – Wellman ügyes hasonlatával – „portálként” jelennek meg.

David Silver Wellmannal egyidőben megjelenő írása az Internet-tanulmányok (*Internet studies*) esernyőfogalmát javasolja szerteágazó régebbi és újabb diszciplínák összefoglaló megnevezéseként. Silver a hipertext- és kibertext-elméleteket, a számítógép által támogatott kooperatív munka és az ember-gép interakció kérdéseit „réginek”, a kiberkultúra-, az információs társadalom- és az új médiakutatást pedig „újnak” tekinti.¹⁵

¹⁴ A közösségi sw-ek világában természetesen tűnhet „kezdetnek” ez a konferencia – elég azonban, ha csak Michael Benedict 1991-ben megjelent *Cyberspace*-kötetére gondolunk, hogy belássuk, Wellman elég önkényesen tekinti saját konferenciafellépését a folyamat „kezdetének”.

Silver a történeti szakaszolást és a tipológiaalkotást segítő „műfajt” keresi. Álláspontja szerint az úttörő korai alapművek után, 1995-től 1997-ig tartó időszakban az antológiák elszaporodása jelezte a terület iránt megnyilvánuló akadémiai figyelem fokozódását.¹⁶ A túlságosan lassú és kötött témájú folyóiratokkal szemben ezek (és az *online* magazinok) bizonyultak megfelelőnek egy ilyen bizonytalan körvonalú és robbanásszerűen gyarapodó témában való publikálásra. Az első antológiák az Internet és a mindennapi élet, a közösségi élet és a civil társadalom kapcsolataira, vagyis a kibertér kulturális, társadalmi és politikai aspektusaira irányították a figyelmet. A főként média- és kommunikációelméleti tanszékekről érkező szerzők a legkülönbözőbb megközelítésekkel és módszerekkel éltek, amelyek az olvasótól is megkövetelték az interdiszciplináris gondolkodást: tartalomelemzés, etnográfia, feminista kiborg-politika, foucault-i diskurzus-analízis, kritikai kultúrakutatás, kommunikációtörténet, *online* interjúk. Noha a szerzők sajnos kizárólag akadémiai berkekből kerültek ki, ez nem vezetett száraz, politikai elkötelezettség nélküli írásokhoz. A kritikai, sztereotípiák ellen küzdő szövegek mellett az esettanulmányok az elektronikus kultúra peremvidékére is nagy figyelmet fordítanak. Silver szerint jellemző, hogy a szerkesztők – fittyet hányva a tudományos hierarchiának – a legkülönbözőbb korú és státuszú szerzőknek nyújtanak lehetőséget.

Az ezredforduló utáni időszak antológiáiban tetten érhető a változás. A nagyobb témák: a kibertér (történeti, szimbolikus és kísérleti) diskurzusai; kultúrakutatás; *online* közösségek; digitális identitások és testképek; szubkultúrakutatás; kutatási módszerek. Megjelenik – jellemzően erősen kritikai szemüveggel – a gazdasági-geopolitikai tematika. Újra előtérbe kerülnek a technológiai kérdések, az adattárolástól a fordítások problémáig.

Számunkra úgy tűnik, Wellman felosztása és Silver témaeltára egyaránt hiányos. Az általunk elkülönített négy ágazat megközelítései keverednek az áttekintésekben, és óhatatlanul leegyszerűsítik a kutatások térképét. A következő fejezetben arra vállalkozunk, hogy az Internet társadalomtudományának belső szerkezetéről és jellegzetességeiről a rokon területektől pontosan elhatároltan fogalmazzunk meg leíró és elemző állításokat.

¹⁵ Az, hogy ez az új „metaterület” az akadémiai státusz valamennyi jegyével rendelkezik (online és offline szervezetek, nagy konferenciák, referált folyóiratok, egyetemi szakok briliáns, új elméletekkel előálló diákokkal), és hogy kialakulóban van az irányzat (nyugati) kánonja, olyan elméletalkotókkal, mint Manuel Castells, Howard Rheingold vagy Donna Haraway, nem fedheti el Silver tipológiájának tökéletes elhibázottságát. Silver – a részt és az egészt összekeverve – az Internet-kutatás alrendszerének tartja az információs társadalom elméletét, miközben a helyzet pontosan fordított. Ráadásul evvel ütköztetné el mindazoknak a kezébe, akik éppen azért bírálják a digitális világgal foglalkozó társadalomkutatókat, hogy az Internettel megmagyarázni vélnek minden, annál azért sokkal komplexebb társadalmi jelenséget.

¹⁶ A Silver által kiemelt három alapmű: Jones, Steve (szerk.): *Virtual Culture: Identity & Communication in Cybersociety* (1997); Bell, David: *An Introduction to Cybercultures* (2001); Trend, David (szerk.): *Reading Digital Culture* (2001).

Az Internet társadalomtudománya

Az Internet társadalomtudományát a belső tartalom szerint lehetetlen tipizálni. Szerveződése diszkurzív, és ugyan léteznek kb. két tucat nagyobb tematikus vonzópont, a köztük lévő keresztkapcsolatok és sokszáz kisebb téma zavaró jelenléte miatt még jó ideig bele kell törődnünk abba, hogy ez a tudományterület témák és diskurzusok mozaikjaiból épül fel. Ennek megfelelően a belső tagolás és a jellemzés is elsősorban formai és műfaji változók mentén történhet. A következőkben öt ilyen lehetséges szempontot mutatok be, valamennyit egy-egy ismert szakirodalmi példával illusztrálva.

Kontextusok és problémák

Amit az Internet társadalomtudományának meghatározásakor „kontextusnak” neveztünk, az valójában olyan, már korábban kialakult tudományos probléma, melynek megoldásában növekvő szerepet játszhatnak az Internetre vonatkozó kutatások frissen megszülető eredményei. Ez a jellemző gondolati útvonat (miszerint az Internettel kapcsolatos tematikát egy meglévő kontextus vonja be saját fogalmi körébe) azonban fordítva is működhet: az Internet-kutatás eredményeként leírt jelenségek elemzéséhez és elmélyült fogalmi megragadásához az Internet-kutató keresi meg a kontextust, és azt bevonja saját problémamegoldási kalandjába.

Példa: A hacker etika

A *hackerek* – noha előtörténetük az 1920-as évek telefonbetyárjai, a phreakerek korszakáig nyúlik vissza, jellegzetes internetes szubkultúrát alkotnak.¹⁷ A *hackerek* a pénzkereseten, a virtuális közösségen és az információgyűjtésen túl az önfelelt szórakozás és a szellemi kihívások terepét látják a számítógépben és az Internetben. Pekka Himanen könyve ehhez a jelenséghez keres és talál kontextust – nem is akárhol. Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művét hívja segítségül, hogy igazolja: az információs kor meghatározó jelenségeit (személyi számítógép, Internet) egy újfajta munkaerőcsere hívta életre. E világot átformáló technológiák megalkotói megszállott programozók voltak, akik örömmel osztották meg munkájuk eredményeit másokkal. A *hackerek* így lettek az információs korszak emblematisz szereplői, egyenesen hősei. A protestáns etikától gyökeresen eltérő *hacker* attitűd jobban illeszkedik az információs kor technológiájához: miközben elképesztő kreativitást szabadít fel, olyan létező etikai ideálokat erősít meg, mint az egyenlőség vagy a magánszféra szentsége.

Himanen egészen a középkorig nyúl vissza: a feudális felfogásban a munka büntetés, ami a Paradicsomból való kiűzetéssel szakadt az emberre. Az élet célja: várni a vasárnapra, Isten megszentelt pihenőnapjára. A protestáns munkaetika szimbolikus

¹⁷ Sok gondot okoz – az elméleti irodalomban is – a hacker kultúra állandó összekeverése a crackerek károkozásra „szakosodott” szubkultúrájával.

napja ezzel szemben a péntek, a szakadatlan, kötelességtudó munkavégzés ünnepe. A *hacker* munkaetika különbözik mindkettőtől, bár a vasárnapra jobban hasonlít. A legnagyobb különbség az, hogy nem a semmittevés napját látja benne, hanem az alkotás örömét, melynek érdekében akár kevésbé érdekfeszítő tevékenységekre is hajlandó, ha szükséges. Ezáltal a munka világának protestáns komolysága benyomul a szabadidő tervezésébe is. Újabb és újabb határidőket kell túlélni, a hét minden napját optimalizálni kell: ez a vasárnap „elpéntekesítése”. A *hacker* ezt a folyamatot szeretné megfordítani: hisz az automatizálásban, ami megszabadítja őt (és mindenki mást) a rutinmunkától. A rugalmassá vált időt arra használja, hogy a saját életét minél kevésbé gépiesen élhesse – ez pedig a péntek „elvasárnaposítása”. Ezt sok esetben akár hatékonysági megfontolások is alátámaszthatják: hosszabb időtartamok teljesítményét értékelve több teret hagyunk, hogy a kreativitás a saját ritmusa szerint működhessen. A legfőbb érv azonban végső soron mégis csak az, hogy értékes, tartalmas életet szeretnénk élni.

Himanen könyve éppen azért válhatott gyorsan klasszikussá, mert egy régóta szem előtt lévő és sokszor leírt jelenséget párosított össze – sikerrel – egy sokkal átfogóbb kontextussal.

Témák és diszciplínák

Számos ponton hasonlít a kontextus-keresés dramaturgiai útjaihoz az Internet társadalomtudományának az a jellegzetessége, hogy egy-egy probléma megoldásához sok társadalomtudomány fogalmi-módszertani készletét használja fel, miközben az egyes társadalomtudományi diszciplínák sok Internet-jelenséget vonnak be saját problémáik elemzésébe. Az interdiszciplinaritás felszíne alatt tehát bonyolult rajzolatokat találunk, s ezt az egyik leginkább sajtószerű témával, a digitális szakadék kérdéskörével szemléltetem.

Példa: a társadalmi megosztottság

Az Internet-kutatóknak viszonylag gyorsan szembesülniük kellett avval, hogy az Internet-hozzáférés és az Internet-használat eltérő mintázatai mögött magyarázó változóként a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségek (is) feltűnnek, egészen a települési mikroszintig. Eközben az Internet-penetráció világméretű növekedése is hamarosan egyértelművé tette, hogy a fejlett és a fejletlen társadalmi entitások szembeállításának geográfiája a hálózaton is újratermeli magát. Fogalmi keretekért, módszertanért tehát azokhoz a diskurzusokhoz és tudományokhoz kellett fordulni, amelyek – elsősorban a szociológia és a politikatudomány műhelyein és iskoláin belül – már jó ideje, predigitális kontextusban foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. A hatvanas évek szülőttei, a társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozó aktivista irodalom, valamint az információs és kommunikációs világegyenlőtlenségek nemzetközi szervezetek által is képviselt irányzatának hagyománya egy ideig jó szolgálatot tett az Internet-kutatóknak, ám egyre több rés támadt a fogalmi építményeken: kiderült,

hogy az Internet fejlődése és valóságátalakító hatása olyan intenzív, hogy a hagyomány nem elég, új standardokat, fogalmakat és tipológiákat kell teremteni. A digitális megosztottság (*digital divide*) homogenizáló terminusa helyére ezért a megosztottság számtalan részformája (már nem a hozzáférés, hanem a használat, majd a használat minősége, emögött pedig a kognitív és kulturális megosztottság) került, s mostanra inkább a változások dinamikája, mintsem a pillanatnyi arányok állnak a figyelem középpontjában.

Tiszta és kevert műfajok

Amikor az Internet-kutatás négy ágazatát különítettük el, a köztük lévő határvonalakat és műfaji jellegzetességeket egészen élesen sikerült kirajzolni. Ha azonban az Internet tárgyú publikációkra nézünk, kiderül, hogy alig találunk tiszta kategóriákat: aki technológiát fejleszt, igyekszik egy kis elméleti megalapozást is keverni a közleményébe, és az Internet kutatás eredményeinek ismertetése után a szerzők szívesen lépnek tovább a kitágítás irányában. A hívószavak és a témák ennek megfelelően egészen különböző kérdéseket és ismereteket kapcsolnak össze egyetlen problémakörön belül.

Példa: az elektronikus tanulás

Az egyik legnépszerűbb kutatási irány, az „elektronikus tanulás” (e-learning) olyan gyűjtőfogalom, amelynek érvényessége valamennyi kategóriára kiterjed, és nagyon gyakran egyetlen közleményben akár mind a négy ágazatra jellemző jegyek is feltűnnek. Mivel a tanulókkal kapcsolatos tranzakciók megfigyelése és mérése különösen fontos az *online* oktatórendszerek tervezésekor, az *online* kutatás magáénak érzi a területet. Az Internetkutatás biztosítja az empirikus „gyűjteményt” (az elterjedés mértékére, az alaprendszerekre és felhasználói tapasztalatokra vonatkozó információkat), hogy innen jussunk el az Internet társadalomtudományáig, ahol a feltett kérdések már a tudásszerzés, a tudásátadás és a tudásszervezés legáltalánosabb kategóriát érintik, messze kitágítva a látszatra kizárólag pedagógiai relevanciájú terület határait. Mivel azonban aligha lehet az elektronikus tanulásról átfogó társadalomtudományi kontextusban úgy beszélni, hogy az nincs lehorgonyozva a jelenségszintre, a közlemények legtöbbször sajátos hibridek, amelyek egyidejűleg mutatják fel legalább két ágazat jellegzetességeit.

A narratíva méret-problémái

Az információs társadalomról szólva annak irodalmát korábban Nagy, Kicsi és Mini Narratívára¹⁸ osztva elemeztem. Ez a hármasság szerencsésnek látszik az Internet irodalom esetében is. A Nagy Narratíva az Internet-jelenség egészét helyezi nagyívű társadalombölcseleti keretbe, a Kicsi Narratíva a kurrens társadalomelméleti szótár szintaxisában fogalmazza meg tárgyát (globalizáció, hálózatosodás, kultúráváltás), a Mini Narratíva pedig rész-kérdéseket választ ki, amelyeket (például a partnerkapcsolatok szervezésének a hálózattal beköszöntő új paradigmáit) azután nagy felkészültséggel, alaposággal és erudícióval elemez.

Pierre Lévy Nagy Narratívája

Az Internet társadalomtudományának legnépszerűbb és legtöbbet hivatkozott műve (talán Howard Rheingold „Virtuális közösségek” című munkája mellett) Pierre Lévy „Kollektív intelligencia” című, 1997-ben megjelent könyve,¹⁹ amely az Internet (a kibertér) jelenségét a teljes társadalomtörténeti kontextusba helyezi, egyenesen evolúciós dimenzióban értelmezve a jelen és a jövő várható történéseit.

Lévy az emberi közösségek térhasználata és térfogalma felől építi fel elméletét, négy „teret” különítve el: a Földet mint a fizikailag természetesen adott életteret; a territoriális teret, amelyet már szabályok konstituálnak, a „termelt” javak által megrajzolt áru-teret és a tudás terét, amely bizonyos értelemben már a kezdet kezdetétől fogva „virtuális”. Ennek a négy térképzetnek és valóságos térviszonynak a kontextusában jelenik meg az Internet mint a késő huszadik század fejleménye, ami a tudás terének forradalmasítása révén magát a társadalmat forradalmasítja, elhozva az időt egyfajta „új humanizmus” kialakulásához.

Elmélet és gyakorlat

Az Internet politikáját bölcs háttéranyagokkal megalapozni kívánó politikus számára ezek az elméletek persze semmit sem mondanak. Örömmel gyűjtik be viszont az Internet-kutatás eredményeit, mert azok (növekedésről üzenő) statisztikáit fel lehet használni a politikai marketingben. A kérdés tehát a következő: Az Internet társadalomtudománya hogyan tud úgy mozogni a saját absztrakciós szintjén, hogy eközben mégiscsak ad „inputokat” a gyakorlat, a politikai és üzleti tervezés számára?

¹⁸ Z. Karvalics László (2001): Bevezető az információs társadalom tudománytörténetéhez. *Információs Társadalom*, 2001/1. pp. 34-49.

¹⁹ Angol kiadása: Lévy, Pierre: *Collective Intelligence. Mankind's emerging world in the Cyberspace*. Helix/Perseus, 1997

Példa: hogyan dolgozzon az IT Mentor?

A közösségi hozzáférési pontok (például az ún. „teleházak”) egyik leggyakoribb problémája, hogy megfelelő módszertani, illetve didaktikai kultúra híján az Internet elé ülő járatlan érdeklődőből nehezen lesz a használat egyre több részlete iránt elkötelezett felhasználó. Az Internet-kutatás sok mindent elárul arról, hogy mi a „kezdők” társadalmi összetétele, mi jellemzi őket, hányan vannak, milyen attitűdökkel rendelkeznek. Azt azonban, hogy mi lehet az a mód, ahogyan ők „megszólíthatók”, nem lehet Internet-kutatással megállapítani (mivel éppen az Internet előtti szakasról van szó). Ennek megfelelően indultak meg azok a kutatások, amelyek a tevékenységszerkezet, a társadalmi helyzet, a közösségben elfoglalt hely és az értékvilág metszéspontjainak feltárásával azt akarták kideríteni, hogy az Internet-használat iránti érdeklődés felébresztéséhez a személyiség mely pontjaira való hatásgyakorlás lehet alkalmas eszköz. Kiderült, hogy ennek nélkülözhetetlen alapfeltétele a személyes közvetítettség, az interakció. Szervesen következett mindebből, hogy az eleve perszonalizált, segítő közegre épülő Internet-polgárrá válás tömeges megvalósításának és „intézményesítésének” egy olyan szakembertípus lehet a legjobb eszköze, aki a bizalmi térben működve, mentori szereppel segíti az első lépéseket. Abban a pillanatban, hogy ezt a szerepet sikerült meghatározni, felvetődtek a következő kérdések: Hogyan lehet összeállítani a mentorok „fegyvertárát”? Milyen *online* elérhető tartalmakat célszerű kiválasztani a munkájukhoz? Milyen módszerekkel segíthetnek a legjobban? A válaszokhoz kultúraszociológiai, befogadás-esztétikai, didaktikai és más szempontok figyelembevételével, szerteágazó háttérismeretekre építve formálódnak a válaszok.

Az Internet társadalomtudományának néhány trendje

Az *NKFP* program keretében folyó kutatásunk részeként a friss Internet-irodalom mintegy félszáz sokat hivatkozott könyvről, illetve tanulmányáról készítettünk összefoglalót, és összeállítottuk az Internet társadalomtudományának reprezentatív bibliográfiáját, amely csak elvétve tartalmaz a másik három kategóriába eső szakműveket. A szakmai termés ismeretében három olyan tendenciát látunk kirajzolódni, amelyek a következő időszakban meg fogják határozni a kutatások irányát, ill. a domináns témákat. Befejezésül röviden ezeket tekintjük át.

Az antropológia felértékelődése

2001-ben jelent meg az a két könyv, amelyek váratlanul az érdeklődés középpontjába helyezték az antropológiai szemléletet. Dan Miller és Don Slater megmutatta, hogy a trinidadi társadalom hogyan vonta be mindennapjaiba az

²⁰ Mindkét könyvet ld. a közölt bibliográfiában* Ide – konzekvensen az előzőekkel – legalább szerző és zárójeles évszám kell**RA**

Internetet, Paula Uimonen pedig Délkelet- Ázsia (elsősorban Malajzia és Laosz) kiberpionírjainak motivációs világát tárta fel.²⁰ Nyomukban azóta mintegy féltucat releváns könyv igyekszik kiterjeszteni az antropológiai univerzumot az Internetre.

Viszonylag könnyen rekonstruálható, hogy az Internet-használat tömegesedésének el kellett érnie egy olyan küszöböt, amelynek átlépése után már kiterjedt és releváns antropológiai kutatások indulhattak el. Talán még izgalmasabb azonban arra felkészülni, hogy a fejlett társadalmakban már közeli az az időpont, amikor az Internet-penetráció szinte 100 százalékosnak, a hálózati kultúra pedig a mindennapok „alaprétegének” lesz tekinthető. Ekkor ugyanis a környezet „készletvilága” (tárgyak, szokások, kulturális hagyományok), amelyre az antropológia épít, olyan radikálisan átalakul, hogy ezt a társadalomelméletnek is követnie kell majd, s emiatt várhatóan egyre több szakmunka csúszik át az adatoló, krónikás „kvázi-néprajzi” mezőből a Nagy Narratívának megfelelő antropológiai mezőbe.

A vizsgált jelenségek kiterjedésének növekedése

Az Internet megállíthatatlanul terjed: hamarosan eléri az egymilliárd felhasználót. Evvel párhuzamosan a hálózaton hozzáférhető tartalom mennyisége is exponenciálisan nő. Egyre nagyobb méretű hálózati közösségek, összekapcsolt „megagépezetek” jönnek létre. A társadalomelméleti reflexió ennek megfelelően egyre nagyobb „alakzatokat” választ vizsgálati egységnek. A szubkultúrák, a szakmai közösségek vagy az egyes nemzetek felhasználói helyett mindinkább a globális erőter, az új szerveződési rendszerszintek és formák kerülnek előtérbe. A „kibergeográfia” irodalma láthatóvá is tesz néhány világméretű összefüggést, Castells metaforája pedig, amit egyik könyvének címéül választott („Az Internet-galaxis”) azt jelzi, hogy mindennek van egy belső, inherens dinamikája is: az Interneten mint technológiai platformon egymás mellé kerülő tartalmak és szolgáltatások mély szinergiájának felismerése összekapcsolódik az Internet valódi mélységeire és méreteire való rácsodálkozással.

A politikai kontextus felerősödése

Az Internet kiberkorszakának „alternatív kultúrája” apolitikus, sőt antipolitikus magatartásmintákban is jelentkezett. Viszonylag hamar kiderült azonban, hogy az „elektronikus demokrácia” vagy az „online szavazás” diskurzusán túl nagyon sok megkerülhetetlen kérdés van, amelyeknek a természete mélyen politikai, megragadásuk pedig elsősorban politikatudományi megközelítést igényel.

A méret problémákra rímelve ez elsősorban a transznacionalizálódásban, az együttélés jogi és politikai kereteinek határokat átlépő dinamikájában, az Internet-gazdaság és az Internet-kultúra globális versenyképességi kategóriákra való lefordítá-

²¹ Gondoljunk csak az Európai Unió információs társadalom politikájára, „a tudás Európája” vagy éppen a „barátságos Internet” koncepciójára, a *NetFiesta* eseményeire, stb.

sában jelentkezett,²¹ de gyorsan kiderült, hogy ennél talán még érdekesebb lesz a lokális dimenzió. Nemzetállami szinten az e-kormányzati programok – egy új közéleti-közpolitikai minőség felé mutató trendet követve – elkezdtek átformálni az együttélés, a hatalom, a tranzakciók, valamint az állam és polgárai között fennálló viszonyok kereteit. A mai tanulmánytermés talán leginkább meghatározó része már ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, miközben a felszínen az Internet választási kampánycélokra való felhasználása és általában a politikai mozgalmak számára az internet által nyújtott új lehetőségek és működési módok látszanak a legizgalmasabb témáknak...

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének docense, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) Igazgatója és az 1992 óta létező Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Számos információs társadalommal foglalkozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: Bevezetés az Információtörténelembe (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi ösztöndíjas.

Joseph J. Esposito

A feldolgozott könyv*

A „feldolgozott könyv” kifejezés nem a technológiára, hanem a tartalomra utal, és az új típusú könyv eltéréseit kívánja hangsúlyozni a mindannyiunk által ismert és nagyra becsült „eredeti könyvvel” szemben, amely többnyire egyetlen szerző műve, és amelyet általában egyetlen személy gondolatainak megtestesüléseként fogunk fel. A feldolgozott könyv akkor jön létre, amikor ezt számítógépes hálózati környezetbe helyezzük. Egy könyv feldolgozása több mint pusztán automatizált kapcsolatok (úgynevezett *linkek*) beépítése a szövegbe: magában foglalja az alkotás aktusának módosulását, és arra irányul, hogy lehetővé tegye és elősegítse a könyv beilleszkedését különféle alkalmazások hálózatába. Magában foglalja a szövegmagyarázatokat, de nem korlátozódik csupán azokra. Az így feldolgozott könyv jellemzően legalább ötféle funkciót tölthet be: lehet portál, platform, önmagára visszautaló szöveg, gépi komponens, illetve hálózati csomópont. A könyvek ilyenfajta feldolgozásának egyik érdekes aspektusa az, hogy alámoshatja és veszélyeztetheti a szerző viszonyát saját munkájához; még az is megeshet, hogy a szerző kiléte a hálózati világban ugyanarra a sorsra jut, mint a szerzői jogok. Más szóval, a feldolgozott könyv alternatívát jelent az írói mesterség – és általában a könyvek – romantikus felfogásával szemben. Nem szabad választás kérdése azonban (bár még ma is írhatnánk például viktoriánus regényutánzatokat, ha kellenének valakinek), hanem szükségképpen következik a digitális médiumok belső lényegéhez tartozó jellemvonásokból.

Az elektronikus könyv vagy e-könyv kétségkívül megérkezett, de még nem tudott szélesebb körben elterjedni. Az e-könyvek népszerűségének mértékével kapcsolatos optimista várakozások nem teljesültek, és sokan vitatkoznak arról, hogy egy új technológia, ami olyan nyilvánvalóan hasznos, mint a szövegek digitális megjelenítése, vajon miért nem kezdte máris felváltani a papír használatát. Lehetséges azonban, hogy az elektronikus publikációról jelenleg folyó viták eltévesztik a lényegét; lehet, hogy túlságosan egyoldalúan csak a technikára és a készülékekre összpontosítják a figyelmet (bármennyire rafináltak és sokat tudóak legyenek is ezek a berendezések), és nem hatolnak a dolog mélyére, pedig éppen ott rejtőzik az, amiért elsősorban szeretjük a könyveket. A könyvek azért fontosak számunkra, ami a belsejükben van, a miatt az üzenet miatt, amit hordoznak. Az elektronikus publikáció legtöbb fejtörést okozó kérdése nem egyszerűen az, hogy vajon egyszer majd mindannyian félredobjuk-e a nyomtatást a képernyők vagy bármiféle más megjelenítési forma kedvéért, ami akkorra elfogadott standarddá válik, hanem az, hogy az elektronikus megjelenés hogyan fog hatni arra, ami a könyveken belül történik. Az a véleményem, hogy a könyvekről alkotott jelenlegi felfogásunk naiv és nyers, és hogy az elektronikus formában megje-

* The processed book by Joseph J. Esposito; First Monday, volume 8, number 3 (March 2003)

URL: http://firstmonday.org/issues/issue8_3/esposito/index.html

Copyright © 2003, First Monday; Copyright © 2003, Joseph J. Esposito

lenő könyvek valami gondosan megtervezett, elő-főzött és előre megrágott szellemi táplálékot fognak adni nekünk. A félkész ételek és az előre gyártott frizurák világához hozzáadódnak a számunkra előre feldolgozott könyvek is.

Szükség van néhány definícióra. A könyveket rendszerint fizikai csomagolásukkal azonosítják. Ez a csomagolás az egyik dimenzióban általában négy-hat, a másikban pedig hét-kilenc hüvelyknyi méretű; papírra nyomtatják; és egy (rendszerint csak egy) szerző neve van feltüntetve rajta. Az ilyen csomag tartalmát azonban szintén könyvnek hívják, és ez a fajta könyv az, amiről itt beszélni kívánok. Amint elkezdünk egyes könyveket elektronikus formában kiadni, az egész nyomtatott csomag félresöpördik, és csupán a tartalom marad. Az e-könyv tehát vajon maga a tartalom, vagy pedig az a készülék, ami azt megjeleníti? Esetleg mind a kettő? A tartalomnak a csomagolásától való megkülönböztetésére egyes érdekelt felek az „e-szöveg” (*e-text*) kifejezést használják. Valóban hasznos lenne, ha többen elfogadnák ezt a konvenciót. Amiket én könyveknek nevezek, azok szövegek (ha akarom: e-szövegek) vagy tartalmak. Az így értelmezett könyv ugyanaz marad, akár egy elegáns, kemény kötésű könyvben, akár egy hálózati böngészőprogramban, akár bármilyen más formátumban – például az *Adobe* olvasóprogramot igénylő *pdf* fájlokban vagy a *Microsoft* cég *Reader* programjában – jelenik meg. E szerint a definíció szerint a jövő könyve nem más lesz, mint ... könyv!

Itt meg kell jegyeznünk, hogy mihelyt elkülönítjük egy könyv tartalmát a nyomtatott csomagolásától, megszűnik annak a fogalomnak az érzékelése, amit „könyvnyi terjedelemnek” szoktunk nevezni. Egy nagyon rövid könyv általában körülbelül száz-húsz oldal, ami körülbelül negyvenezer szót jelent. A legtöbb könyv durván háromszor ilyen hosszú, és azok a vastag, érzélgős regények, amelyekkel elnyújtózunk a strandon, még ennél is kétszerte hosszabbak lehetnek, kétszázezernél is jóval több szóval. Most éppen akkor fogalmazom ezeket a sorokat, miután kiolvastam egy körülbelül félmillió szóból álló kommersz regényt, és élveztem minden egyes szavát. A könyv konkrét megjelenése és a könyvnyi terjedelem érzékelése közötti kapcsolat azért fontos, mert a tényleges fizikai csomagolás vált annak meghatározójává, hogy mit tekintünk jól kigondolt témának vagy történetnek – csak azért, mert egy ilyen téma vagy történet kifejtése megtöltene egy könyv oldalait. Más szóval, a könyvek bekötésre alkalmas terjedelme véletlenszerűen megteremtette egy intellektuális kategória voltaképpen önkényes képzetét, vagyis ebben az esetben a médium határozta meg az üzenetet. Elektronikus formában azonban bármi megtörténhet. Egy könyv (valószínűleg jobb lenne talán inkább szövegnek neveznünk, bár ebből a kifejezésből hiányzik a „könyv” szó történelmi rezonanciája) lehet akár egymillió szó hosszúságú. Lehet ugyanakkor egy pár soros, egyszerű e-mail üzenet is: semmiféle meghatározott terjedelem nem segít eldönteni, hogy mit is tekintünk komplett gondolatnak, és egy ilyen könyv vagy szöveg fizikai megjelenése (a számítógép képernyőjén, digitális személyi asszisztensünk homlokán vagy akármilyen más formában) teljes mértékben agnosztikussá tesz bennünket, amikor az értelmezés feladatával kerülünk szembe. Érdekes lenne elgondolkodni azon, hogy kulturális értelemben vajon mit fog jelenteni, ha elveszítjük a jól kiérlelt gondolatok érzékeléséhez eddig alkalmazott mércét, amikor ezek a gondolatok többé már nem kötődnek a tintához és a papírhoz. Ebben az esszében bármilyen terjedelmű szövegre utalva egységesen a „könyv” szót fogom használni.

I.

Mielőtt azonban szert tennénk egy feldolgozott könyvre, kell, hogy legyen egy hagyományos könyv a kezünkben, egy eredeti könyv, vagyis egy olyan kifejezési forma, ami még mentes a modern világ elbürokratizálódásától és végletes „bedobozolódásától”. Az eredeti könyv furcsán romantikus mítosz, amiről egyébként szkeptikus és a legkevésbé sem szenvedélyes emberek (elsősorban a szerzők) – eléggé el nem ítélt módon – nem akarnak lemondani. Az eredeti könyvet rendszerint egyetlen szerző írja, olyasvalaki, akinek Van Valami Mondanivalója. A szerző dolga az, hogy a mondanivalóját kiadja magából, hogy papíron rögzítse. Ez komoly feladat. Komoly emberre van szükség hozzá. Hogy erőfeszítésének komolyságát kifejezésre juttassa, a szerző kibérelhet egy manzárdszobát, és vállalhatja a szegénységet. A még vakmerőbb lelkek esetleg taníthatnak valamelyik egyetlen. Ez spirituális küldetés. Remélhető, hogy a szerző alkotása végül is be lesz csomagolva a rituáléhoz megfelelő szolgálati köntösökbe: merev, kemény kötésbe, fényes borítólappal, savmentes papírra nyomtatva és talán gyönyörűen tipografált kiadói emblémával is ellátva (a merített szélű papírért külön piros pontok járnak). Az eredeti könyv legfontosabb aspektusa azonban a hiteles atmoszférája. A szerző, az alkotó létrehozta képzeletében a könyvet. Az ilyen könyv a szerző belső életének egy darabja, amit a világ elé tár mindenki számára, hogy csodálják.

A hitelesség eszméje csalárd, ám láthatólag ellenáll minden kísérletnek, ami a kiküszöbölésére irányul. Egy ifjú gyertyahordozót talán felismerhetünk arról, hogy korai érdeklődést mutat Wordsworth költészete iránt, és bezárhatjuk a semmirekellőt a fáskamrába, hogy megjavuljon, vagy megajándékozhatjuk a hálátlan frátert Kerouac összes műveivel, kemény szavakkal dorgálva eltévelyedéséért: „Érted már? Látod, hová vezethet ez?” – ám mindez hasztalan. A szerzőnek Van Valami Mondanivalója, és a könyv az a szószék, Ahol Azt Elmondja. Ez a mítosz váratlanul is felbukkanhat. Így például ezt az esszét most egy nagy nyilvánosságot kapott plágiumbotrányt követően írom. A plágium bűne támadás a hitelesség egyháza ellen. Azzal fenyeget, hogy megsemmisíti, érvényteleníti az eredeti könyvet.

Azok, akik ismerősek a könyvkiadóiparban, és különösen azok a kevesek, akik figyelmet fordítanak a számokra, tudatában vannak annak, hogy az eredeti könyv valójában mítosz. A pályakezdők számára jó munkaalkalom, hogy sok olyan könyv van, amit nem egyetlen szerző, és még csak nem is egy dinamikusan együttműködő szerzőpáros ír meg, hanem írók csapata hoz létre, mások által készített szerkezeti vázlatok alapján. Gyakorlatilag mindig ez a helyzet a kézikönyvek és a legtöbb tankönyv esetében, és ez gyakran igaz a puhafedelű sorozatok köteteire is, amelyeknek a megalkotásakor szerzőknek aligha titulálható írók légiói „töltik be” a részleteket a cselekménybe és a szereplők jellemrajzába, amit a projekt vezetője körvonalazott. Azután ott vannak mindazok a könyvek, amelyek csak tettetik azt, hogy könyvek, csakis azért, hogy könyvesbolti forgalomba kerüljenek (a néhai Hayward Cirker, a *Dover Publications* kiadóvállalat megalapítója a múltban olyan ifjúsági műveket is publikált, amelyeket „könyvborítóba tett játékszereknek” nevezett). Vannak továbbá könyvek, amelyeket mások munkáiból állítanak össze, néha olyan emberek hozzájárulásaiból, akiknek a személyazonossága ismeretlen marad (például a „Darwin Awards”

esetében).* A hírességekről szóló könyvek különösen cinikus támadást jelentenek a hitelesség ellen. Az ilyen könyvekben egy-egy kiváló személyiség egy kísértetként a háttérben lebegő író segítségével „mondja el” a saját történetét. Ez a „kísértet” – egy olyan csavaros fordulattal, ami szinte posztmodern kívánságbeteljesülésnek tűnik – gyakran már nem is láthatatlan többé, a neve megjelenik a fényes borítón, közvetlenül a híresség neve alatt, akinek a valódi szerepe voltaképpen a marketing villámhárító. Az eredeti könyv mítosza azonban túlságosan is erőteljes ahhoz, hogysem zavarják a tények. A könyv az, amit a szerző ír. A könyv a szerző gondolatait fejezi ki. A könyveknek van bizonyos integritásuk, abból a tényből adódóan, hogy azoknak a komoly férfiaknak és nőknek a hiteles megnyilvánulásai, akik megalkotják őket.

A hagyományos könyvnek ezt a karikatúráját azzal a céllal fogalmazom meg itt, hogy könnyebben szembeállítható legyen az elektronikus könyvkiadás jelenleg kifejlesztőd formáival, ahol a szerző hiteles hangja eltemetődik a referenciák és az értelmezések hálózatában. Ez a feldolgozott könyv világa, azé a könyvé, ahol a szerző eredeti megnyilatkozása utat enged a *hiperlinkek*, a *paralinkek* és a neurális hálózatoknak, továbbá mindenféle egyéb kapcsolatnak és keresztkapcsolatnak is, amivel a számítógép-tudósok előállnak. Végezzünk csak el egy *Google* keresést a „számítógépes nyelvészet” kulcsszóra, és sohasem fogunk többé ugyanúgy gondolni a könyvekre, mint azelőtt. A feldolgozott könyv kétféle értelemben is „feldolgozott”: az eredeti megnyilatkozás a transzformációk sorozatán megy át, mielőtt eléri a végpontot, és átesik a mikrofeldolgozás különféle fázisain is, vagyis felhasználja a számítógépek megdöbbentő képességét arra, hogy kibővítsék és gyarapítsák az eredeti szöveget.

A jelenlegi termést alkotó elektronikus könyveket gyakran éri az a kritika, hogy csengőkkel és jelzősípokkal vannak teleaggatva – ennek hallatára egy programozó akár a fejéhez is kaphatna: „Sípok! Hogy-hogy ez nekem nem jutott eszembe!?” – nalássák, emmég semmi.** A jellegzetes vonások listája formátumonként más és más (egy eszövegbe személyi számítógéppel jóval több módon belenyúlhatunk, mint egy kézben tartható, viszonylag gyengébb feldolgozó kapacitású olvasókészülék segítségével), de általában mindig tartalmaz olyan hasznos dolgokat, mint például a könyvjelzők, a kiemelések vagy a *hiperlinkek*, és többnyire velejár a könyvvel egy középszerű vagy inkább gyatra értelmező szótár is. Gyakran hallunk arról a csodáról, hogy nem kell hat kötetet magunkkal cipelni a repülőgépre, amikor ugyanennyit, sőt még többet bepakolhatunk egy kézben tartható olvasókészülék (*reader*) memóriájába. Ez talán nem is olyan csodálatos lehetőség, mint ahogyan egyesek (egyes nem-olvasók) gondolják, hiszen senki a világon nem cipelne magával még álmában sem hat könyvet a repülőgépre (még egyetlen regényt sem lehet kiolvasni annyi idő alatt, ameddig a repülőút tart San Franciscótól New York-ig, és ráadásul mindenütt találhatók nyomtatott könyveket áruló boltok). A sokféle hozzáadott lehetőség dacára azonban a jelenlegi e-könyvek mind azzal kérkednek, hogy megőrzik az eredeti, a nyomtatott könyv szövegét és

* Az általában posztumusz elnyert Darwin díjat olyan embereknek ítélik oda, akik valamilyen elképesztő ostobasággal saját pusztulásukat okozták, megerősítve ezzel Darwin tételét az életrealitáshoz egyedek szaporodásáról, vagyis a természetes kiválasztódásról. – *A ford.*

** Az eredetiben: “Well, you ain’t seen nothing yet.” (Szándékos “suk-sükölés”, szleng.) – *A ford.*

annak szellemét is; sőt az egyik olvasókészülék úgy is néz ki, mint egy klasszikus bőrkötésű könyv! Na már most, a múlt században vajon mikor olvasott bárki is rendszeresen bőrkötésű könyveket? Az a csapda, amibe az e-könyvek kiadói és az olvasókészülékek gyártói is beleesnek, maga az eredeti könyvet körülölelő mítosz. Arra törekednek, hogy az e-könyvnek ugyanolyan aurája legyen, mint egy divatos nyomtatott könyvnek. Az én felfogásom szerint ez sértés a digitális médiumra nézve.

A feldolgozott könyv nem határtalan vagy végtelen, de hatalmas kiterjedésű. Nem korlátozódik az olvasására szolgáló kezes készülékekre, hanem megjeleníthető bármilyen számítógép-képernyőn. A feldolgozott könyv legérdekesebb prototípusainak némelyikét valójában nehéz használni, kivéve személyi számítógépen, mivel megjelenítésükhöz nagy képernyőre van szükség, és makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy valamilyen hálózati böngészőprogram segítségével olvassuk őket (lásd például a *Reed Elsevier* kiadó tudományos, műszaki és orvosi folyóirat-kollekciójának kitűnő keresőprogramját és *link-rendszerét*). A jövőben azonban minden bizonnyal rendelkezésünkre fog állni a számítástechnikai készülékek sokasága, amelyek közül egyesek az íróasztalra kerülnek, mások becsúszthatók lesznek a zsebünkbe, bizonyos típusok kombinálhatók lesznek a mobiltelefonokkal, másokat pedig talán sebészileg be fognak ültetni a koponyánk tövébe. A jó hír pedig a következő: ezek mind könyveket fognak megjeleníteni. Ezek a könyvek mindenféle formát fel fognak ölelni, amit csak magukra öltöttek a múltban, és még sokkal többet. Az alatt, hogy „mindent” a múltból, pontosan ezt értem. Ha érezni akarjuk majd a bőrkötés szagát, az is beprogramozható lesz. Ha a „Huckleberry Finn kalandjai”, vagy a „Kis Dorrit” teljes szövegére lesz szükségünk, megkaphatjuk. Olvashatjuk a „Bűn és bűnhődés” szövegét oroszul és angolul; és ami azt illeti, láthatjuk majd a kézirat pontos kópiáját is egy kis ablakban megjelenítve a képernyő valamelyik sarkában. Kritikai szövegmagyarázat? Tegyük bele azt is. A lábjegyzetben megjelölt források teljes szövege? Máris benne van. Nem számít, hogy ezeknek az adatoknak egyik vagy másik része fizikailag hol található, hogy vajon az olvasókészülék memóriájában lapul vagy az Internet valamely távoli, előretolt bástyája őrzi, mert mindegyik azonnal elérhető. A feldolgozott könyv összezsugorítja az időt és a teret, és a civilizáció valamennyi dokumentumát a tenyerünkbe varázsolja. A feldolgozott könyv tehát támadást jelent a dolgok természetes ritmusa ellen; a táptalajukból gyökerestől kitépott gondolatok világát foglalja el. A manzárdszobát felecsereztük a mikroprocesszorra.

Az eredeti könyv – amikor feldolgozott könyvvé válva új kontextusba helyeződik – nem tűnik el, hanem inkább csak levetkőzi magáról azt a légkört, ami egy élő emberi lény önkifejezését hordozza, és csupán a szövegére redukálódik. Ha ez kezd úgy hangzani, mint valami obskúrus kritikai szövegelmélet vagy irodalomelmélet, ez azért van, mert az ilyen elméletek egyes aspektusai a jövő előrejelzéseinek bizonyultak. Ezt talán fájdalmas lehet belátni olyasvalaki számára, aki őszintén imádkozott, hogy Isabel Archer ne térjen vissza Osmondhoz, a szavak azonban szimbólumok, és ideálisan megfelelnek a számítógépek szimbolikus logikájával történő manipulációhoz. A feldolgozott könyv megmutatja, hogy Isabel Archer nem más, mint az őt megtestesítő szavak összessége. Ettől kezdve pedig már szabadon feldolgozható.

II.

A feldolgozott könyvnek – a színrelépéséhez szolgáló eredeti könyv szövegén túlmenően – legalább ötféle aspektusa vagy funkciója van, amelyek átfedhetik egymást, és ezek közül egyesek mostanra jobban kifejlődtek, mint mások.

A) A könyv mint portál

Ez az e-könyveknek az a funkciója, ami a legtöbb ember számára ismerős. A könyv specializálódott portállá válik, és arra ösztönzi az olvasót, hogy rajta keresztül más információforrásokhoz jusson. Ennek a legprimitívebb formája a beépített szótárral ellátott könyv. Az e-könyvben minden egyes szóhoz hozzá lehet kapcsolni a szó magyarázatát és etimológiáját, sőt különféle kiejtési változatait is, amelyek gazdagítják az olvasási élményt. Egyes e-könyvek *linkeket* tartalmaznak a megfelelő nevekhez vagy hálózati honlapokhoz, ahol az eredeti témával kapcsolatos háttérinformáció megtalálható. *Hiperlinkekkel* ellátott lábjegyzetek segítségével egy e-könyv a saját forrásaihoz irányíthatja az olvasót, némely esetben ideértve ezeknek a forrásoknak a teljes szövegét. Az e-könyv így a szöveg értelmezését segítő adatok jóval tágasabb világára nyíló ablakká válik.

Nem tehetjük meg vajon ugyanezt szerény, aláztos és igénytelen eredeti könyvünkkel is? Egy részét megtehetjük. A nyomtatott könyvek szintén tartalmazhatnak lábjegyzeteket, bibliográfiákat és más metaadatokat (ilyen lehet például a szerző előszava, a valamely tudós által írt utószó, sőt akár az adott művel foglalkozó kritikai esszéek gyűjteménye is, lásd például a kitűnő *Norton* kritikai kiadásokat). A kiadók nagy dolgokat cselekedtek a nyomtatással, és minden okuk megvan a büszkeségre. Az eredeti könyv azonban hátrányba kerül a mikroprocesszorral szemben és szinte összeomlik, olyasféléképpen, mint ami a lovakkal történe, ha egy *SUV** mezőnyel kellene felvenniük a versenyt. A nyomtatott könyvben lehetnek lábjegyzetek, ám a feldolgozott könyv tartalmazhatja az idézetek teljes szövegét is. A bibliográfia a feldolgozott könyvben egyenértékű lehet akár egy teljes szakkönyvtárral az adott tárgykörben. A nyomtatott könyvet olvashatjuk egy jó szótárral a kezünk ügyében, de a feldolgozott könyv esetében megnézhetünk akár minden egyes szót is a legújabb nagy nemzetközi *Webster* szótárban (*Webster's Third New International Dictionary*), mindössze egy-két kattintás révén; egyes oktatási és tudományos intézmények szerencsés polgárai pedig az *OED*** jóvoltából ma már tanulmányozhatják egy-egy szó mai alakjának teljes fejlődéstörténetét.

Az elektronikus portál lehetőségei azonban messze túlmennek még ezen is, és összeköthetik az olvasót speciális adatbázisokkal és *online* szolgáltatásokkal. Az e-könyvekben lévő bibliográfia közvetlen kapcsolatot jelenthet egy közeli egyetemi könyvtár *online* katalógusához, ahol meg lehet nézni, hogy egy bizonyos könyv megvan-e a gyűjteményben. A „*Books in Print*” olvasói, akik többnyire a kiadói iparág szak-

* *SUV*: A nagyteljesítményű motorokkal ellátott, négykerék-meghajtású divatos terepjáró autók gyűjtőneve. – *A ford.*

** *OED*: *Oxford English Dictionary* (utalás az *Oxford University Press* legújabb *online* szótárára). – *A ford.*

embereiből kerülnek ki, ebből a hatalmas referenciakötetből kikereshetnek bármely címet, amit óhajtanak, és ellenőrizhetik az adott könyv leltári helyzetét az ország két vezető könyv-nagykereskedésében. Más szóval, ez a bizonyos referenciakönyv „karakattá” vált egy üzleti folyamatban, melynek segítségével a könyvkereskedők újra felölthetik raktári készleteiket. A feldolgozott könyv lehetőséget ad arra, hogy a könyv tartalma nemcsak olvasható, hanem egyúttal „akciósiítható” is legyen.

A könyv mint portál funkció egyik fontos aspektusa, hogy alássa az olvasási élményt, még akkor is, amikor kiterjeszti azt. Az olvasás lineáris tevékenység, és a figyelem összpontosítását igényli. A portál kapcsolatai elvonják az olvasó figyelmét a szerző lineáris gondolatmenetétől és más szövegekre irányítják. Az a bizonyos szöveg gazdagíthatja az eredeti könyv jelentését, de egyúttal eltereli tőle az olvasót, akinek újból vissza kell zökkennie az eredeti gondolatmenetbe, amikor visszatér az elsődleges anyaghoz. Ahogy a szerzők egyre inkább tudatára ébrednek a feldolgozott könyv lehetőségeinek, arra számíthatunk, hogy a figyelem ilyen ugrásait szem előtt tartva kezdenek majd írni. Talán bátorítani is fogják az ugrásokat, talán nem; esetleg meg fogják tanulni, hogy a médiumnak ezt az aspektusát is belevigyék írásaikba, éppúgy, ahogyan az audiokönyvek kiadói megtanulták, hogy hallgatóik számára speciális nyomravezető jeleket adjanak, amelyek segítik őket a nyomtatásról a hangra történő átváltásoknál. („Ez a *Moby Dick* Herman Melville-től, negyedik kazetta, B oldal.”)

Amit igazán érdekes lesz látni az előttünk álló években, az az lesz, hogy a szerzők vajon elkezdik-e saját műveiket portáloknak tekinteni, és úgy kezdenek-e majd írni, hogy egyik szemüket a könyv saját határain túlra való kiterjesztésén tartják. Ezt a nyomtatott formák esetében sohasem tehetnék meg, ez csak az e-könyvek sajátja lesz. Egyes szerzők talán szívesebben fognak homályos utalásokat tenni a szövegekben, tudván, hogy az olvasó egyetlen kattintással eljuthat a szómagyarázathoz. Jó lenne tudni, hogy T. S. Eliot vajon mit szólna, ha ma is élne és megláthatná „*The Waste Land*” című költeményének* Ray Parker által annotált online változatát.** Másrészt az is előfordulhat, hogy egyes szerzők zokon veszik majd, hogy a homályos utalások elektronikus úton könnyen tisztázhatók. Például Ezra Pound hírhedten elliptikus költészetének lényegi tartalma részben éppen a művek obskúrus jellegében rejlik, annak a pusztán nehézségében, hogy felfedezzünk bennük minden utalást, ami más művekre vonatkozik. (Azok, akik nem ismerik Pound költészetét, gondoljanak Elvis Costello vagy a *Smashmouth* együttes alluzív zenéjére). Pound „Cantos” című eposza*** feldolgozott könyvként elveszítené nehezen olvashatóságából fakadó esztétikumának nagy részét, mivel a „hasznos” kommentárok segítségével minden utalás azonnal világosan látható lenne az olvasó számára. Ha Pound tudatában lett volna a feldolgozott könyv lehetőségeinek, lehet, hogy egészen másféle költészetet alkotott volna. Hajlamos vagyok azonban azt gondolni, hogy a feldolgozott könyv minden írást – a komoly irodalomtól a bébiszitter számára hagyott üzenetekig – Pound írásaihoz

* Magyarul „A pusztán ország”, illetve „Átokföldje” címmel jelent meg. „A költemény 433 verssorból áll, amelyhez a költő 191 sornyi filológiai magyarázatot fűzött. [...] A Petronius Satyriconjából vett, görög szavakkal megtűzdelt latin nyelvű mottó, a Pound-nak szóló, angolul kezdett és olaszul befejezett ajánlás, és a Pound modorában 35 különböző íróra célozgató, külföldi szerzőket hat nyelven idézgető, szanszkrit szavakat is tartalmazó szöveg meglehetősen kuszának tetszik.” (<http://enciklopedia.fazekas.hu/palyakep/vilag/Eliot.htm>)

** (<http://world.std.com/~raparker/exploring/thewasteland/explore.html>)

*** Magyarul megjelent: *Észak-Amerikai költők antológiája* (1966); *Cantók* (Párizs, 1975). – *A ford.*

hasonlóvá fog tenni, kivéve Pound tanítványaiét, akik „perverz módon” arra fognak törekedni, hogy kifejezőmódjuk világosságával és pontosságával különböztessék meg magukat a többiektől. Az e-könyvek valószínűleg egyre sűrítettebbé fognak válni, ahogy az egyetlen kattintással elérhető magyarázó szövegek révén csökken az a szükséglet, hogy mindent pontosan jelezzünk az eredeti szövegben. Más szóval, az írás nem egyszerűen kifejezőmód lesz, hanem egyszersmind számítógéppel segített kalkuláció is. Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy Pound, aki óriási hatást gyakorolt a modernista esztétikára, segített létrehozni azt az intellektuális nyomást, ami szükségessé tette az elektronikus kiadás kifejlődését.

B) A könyv mint önmagára visszautaló szöveg

A könyvek bizonyos módon elrendezett szavakból állnak. Ha megváltoztatjuk a szavak elrendeződését, megváltozik a könyv értelme, de egyes változások felfedhetnek valamit az eredeti jelentésből, ami korábban homályos maradt. Ezt ki lehet próbálni bármely nyomtatott ismeretterjesztő könyvvel, amely tartalmaz indexet. Olvaszuk végig a könyvet anélkül, hogy egyetlen egyszer is megnéznénk az indexet. Most forduljunk az indexhez, és olvassuk el az összes címszót. Új minták fognak feltűnni. Az index a könyv desztillátumaként érdekes heurisztikus készülékké válik.

Mondanom sem kell, hogy a számítógépek ugyanezt jobban meg tudják csinálni. A feldolgozott könyv szinte számtalan módon indexelni képes egy könyvet, és minden egyes módszer az elsődleges szöveg más és más aspektusát fogja kiemelni. Ezt a lehetőséget élvezetesen karikírozza Italo Calvino „*If on a Winter's Night a Traveller*” című könyve, amelyben egy irodalomkritikus azt állítja, hogy többé nem olvas irodalmat, hanem inkább csak a műben előforduló szavak gyakoriságát tanulmányozza, a számítógépről kinyomtatott jegyzék alapján. A feldolgozott könyv meg tudja mutatni a szavak gyakoriságát, feltérképezheti azt a „normális” használat statisztikusan meghatározott mintájával összehasonlítva, kimutathatja a standard deviációt és vizuálisan megjelenítheti az eredményt; bizonyos szavakat egyes szereplőkhöz társíthat, és felismerheti a metaforák olyan hálózatait, amelyeket esetleg még a legfigyelmesebb olvasó sem vesz észre. Ezeknek a mintáknak a kimutatásával (vagy talán pontosabb lenne azt mondani, hogy ezeknek a mintáknak az elénk tárásával, hogy láthassuk és értelmezhesük őket) a feldolgozott könyv elvégzi az olvasó munkájának egy részét. A „*The Scarlet Letter*” egyik olvasója észreveszi, hogy Hester Prynne keblére egy piros „A” betű van varrva, majd később lát egy olyan bekezdést, ahol Hester egy piros rózsákkal teli kertben sétál: a kapcsolat feltárult, az értelmezés lehetséges. A számítógép szintén „kiszűrhatja” ezt a kapcsolatot, és még sok-sok mást is, potenciálisan megmutatva nekünk valamit abból a gazdagságból, amit általában csak az újraolvasás gyönyörűségeihez társítunk. A feldolgozott könyv térbelivé tágul: a könyv lineáris előrehaladásán túl lehetővé teszi, hogy a különböző időpontokban történt események egyidejűleg eszünkbe juthassanak. Arra készíti az elsődleges könyvet, hogy utalásokat tegyen önmagára.

Míg a feldolgozott könyvnek ez a bizonyos funkciója a kereskedelmi forgalomban kapható könyvek jelenlegi generációjában általában nem működik, a kutatóintézetekben már több évtizede használatban van. (Egyébként a feldolgozott könyv szá-

mos olyan jellegzetessége, amit ebben az esszében megemlítek, még évekig nem fog széles körben elterjedtté válni.) A szógyakoriség-számlálás felhasználását az irodalmi tanulmányok eszközeként először húsz évvel ezelőtt láttam egy kiállításon, a *Modern Language Association* évi közgyűlésén. Ott ABC-sorrendbe szedve mutatták be minden egyes kifejezés gyakoriságát Joyce „Ulysses”-ében, olyan módszerként, ami segítheti egy köztudottan nehéz könyv megértését. A szótárkészítők ma már rutinszerűen dolgoznak fel nagy tartalom-adatbázisokat ezzel a módszerrel, megpróbálva elkülöníteni az új szavakat és a régi kifejezések újabb értelmezéseit. (Az utóbbihoz – az új jelentésekhez – némi mesterséges intelligenciára is szükség van, hogy a módszer hatékonyan működjön.) A szótárak elkészíthetők úgy is, hogy „olvassák” önmagukat, ami jó módszer a helyesírási hibák ellenőrzésére és annak biztosítására, hogy minden szó, ami egy meghatározásban megjelenik, benne legyen a szótárban címszóként is: ez a megoldás egy jó szótár szövegét zárt hermeneutikai körré teszi. Az írók a könyveknek ezt az önmagukra visszautaló jellegzetességét legtöbbször – mint a Calvinótól származó fenti példában is – humorosan kezelik. Például David Lodge egyik regényében egy író alkotói válságba kerül, amikor meglátja valamelyik könyvét ilyen módon feldolgozva. Egyszerűen nem bírja elviselni mindazt, amit ennek segítségével megtudott önmagáról. Ebben az esetben a humor az eredeti bosszúja a feldolgozott változaton.

C) A könyv mint platform

A könyv mint platform egyszerű vagy összetett formában jelenhet meg. Az egyszerű forma esetében a szövegmagyarázat rá van „pakolva” az eredeti mű ártatlan, gyanútlan szövegére. Ez természetesen nemcsak az elektronikus könyv sajátossága, a nyomtatott könyvek is gyakran tartalmaznak bőszékes kritikai fejtegetéseket. A platform funkciónak ez az egyszerű formája bizonyos mértékig átfedésben van a könyv portálként betöltött funkciójával, legalábbis annyiban, hogy a kommentárok gyakran az eredeti szövegre való rákattintással érhetők el. A magyarázó szövegnek azonban nem kell formális kritikai észrevételekre szorítkoznia; tartalmazhat például kiemeléseket valamely diák szövegéből, vagy az oktatótól származó megjegyzéseket is. Jelenleg számos vállalat tanulmányozza az egyszerű platformok lehetőségeit. Számíthatunk a használatukhoz szükséges technikai eszközök széles körű elterjedésére, különösen (legalábbis eleinte) a felsőoktatásban, ahol sok diáktól megkövetelik, hogy hordjanak magukkal *laptop* számítógépet, és az osztálytermi tevékenységet sok oktató kiegészíti *online* kommunikációval is. A könyv platform funkciójának összetett formája azonban kissé még homályosnak tűnik. Ez egyelőre még jóval kevésbé fejlődött ki, mint a feldolgozott könyv portálként betöltött, illetve önmagára visszautaló funkciói. A könyv mint platform összetett formájában éppen az ellenkező funkciót tölti be. Portálként a feldolgozott könyv más dolgokra utal; platformként viszont mintegy felhívást jelent más dolgok számára, hogy azok mutassanak rá.

A könyvek ugyanabból az okból kívánják meg, hogy rájuk mutassanak, mint amiért az emberek a figyelem középpontjába akarnak kerülni. A nyomtatott könyv esetében ez a kívánság a szűkszavúan megfogalmazott aforizmák formáját öltheti, amelyek valósággal kínálják magukat az idézéshez. A tudományos munkában az eredeti felismerések közlése egy-egy publikációt az idézetek óriási hálójának a középpontjába helyez-

het. Ez a feldolgozott könyv rendkívüli aspektusa, és bizonyos kifejtést igényel. Az *ISI** számszerű kimutatásokat tesz közzé arról, hogy a tudományos közleményeket milyen gyakran idézik más publikációkban. A magas citációs index állítólag azt jelzi, hogy kitűnő tanulmányról van szó, ami kedvező fényt vet a szerzőre. Nos, a több idézet vajon csakugyan azt jelenti, hogy egy tanulmány jobb a többinél? És mit értünk egyáltalán az alatt, hogy jobb? Vagy egyszerűen arról van szó, hogy csupán széttártuk a karunkat, amikor egy igazán nehéz kérdéssel, az érték meghatározásával kerültünk szembe (ne feledjük, hogy az eredeti könyv teremtette értékről van szó), és a nehéz kérdés megválaszolása helyett – mintegy *proxy*-ként – az egyszerű számlálás számítógéppel értékelhető statisztikai eszközt választottuk? Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a feldolgozott könyvnek ez a mércéje rossz, hanem csak azt, hogy nem egészen helyes. Nem azért használjuk, mert megadja a helyes választ, hanem azért, mert könnyen elérhető választ ad – hasonlóan a régi vicchez a fiúról, aki egy sötét utca egyik végén elveszít egy pénzdarabot, de az utca másik végén keresi, mert ott jobb a világítás.

A platform a számítógép-iparban konkrét és fontos dolog; Bill Gates annak köszönheti a gazdagságát, hogy előre látta az egyik legfontosabb platform, a *Windows* operációs rendszer fejlődését. Platformnak azt nevezzük, amin más dolgok nyugszanak. Ezek az egyéb dolgok (amelyeket alkalmazásoknak neveznek) alapként használják vagy „előhívják” a platform forrásait ahhoz, hogy bizonyos feladatokat végrehajtsanak. Így például a szoftverfejlesztőknek nem kell megtanítaniuk a számítógépeket arra, hogy a színeket hogyan jelenítsék meg a képernyőn, hanem egyszerűen előhívhatják a platformba beépített képességet a színes megjelenítésre.

A könyvek világában a referenciaként használt kézikönyvek azok, amelyek a legkézségesebben rendelkezésünkre állnak, hogy platformként újjáalkossuk őket. A szótárakat ma olyan szoftvereszközökkel készítik, amelyek lehetővé teszik, hogy „előhívhatók” legyenek bármely szóról, amely megjelenik a képernyőn: csak ki kell jelölni a szót vagy kifejezést, és egy kattintásra megjelenik a meghatározás. Az enciklopédiákat szintén használják platformként, habár ennek megvalósítása általában arra korlátozódik, hogy manuálisan *hiperlinkeket* illesztünk be az eredeti szövegbe, amelyek azután „előhívják” az enciklopédia adatbázisát. A platformokról alkotott fogalmainkat azonban nem szükséges az olyan, valósággal erre születtett háttérforrásokra korlátoznunk, mint amilyenek a kézikönyvek. Bizonyos könyveket például eredeti formájukban alapkönyveknek szokás tekinteni. Az Interneten bármí, ami alaplőnek számít, minden leszármazottjához kapcsolatokat nyújtó anyaszöveggként jelenhet meg. Amikor egy könyv az alapkönyv rangjára emelkedik, a kiadó különféle eszközöket nyújthat ahhoz, hogy más munkák számára megkönnyítse az adott könyvre való hivatkozást, s ez által az eredeti szöveget platformmá alakítja át. A könyv mint platform legpregnánsabb példája a Biblia, ami platformként szolgál az egész nyugati civilizáció számára. A Biblia valódi platformként történő kiadására azonban még várunk kell, jóllehet korlátozott szintő portálként már megjelent.

A Biblia platformként való kiadása nem csupán azt kívánja meg, hogy a tartalom „helyes” legyen (ami ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a platform olyan tartalmat nyújtson, amihez más emberek bizalommal fordulhatnak), hanem egyúttal az er-

* Az *ISI (Institute for Scientific Information)* több ezer folyóirat figyelésével működteti a világ mértékadóinak tekintett tudományos statisztikai adatszolgáltatását. – *A ford.*

re a platformra való építkezést megkönnyítő eszközök nyújtását is feltételezi más fejlesztők (szerzők vagy kiadók) számára. Ilyen eszközök lehetnek például meta-jelzések, olyan információk, amelyek segítenek meghatározni a dokumentumoknak azokat az elemeit, amelyekhez illesztjük őket. Ezek azonosíthatják például a grafikai és tipográfiai kategóriákat („ez egy kép”; „ez egy bekezdés kezdőszavának behúzása”), a retorikai kategóriákat („ez egy bekezdés”; „ez egy új fejezet kezdete”) és a tematikus egységeket („ez egy macskákról szóló szakasz”; „ez a szakasz kutyákról szól”), még akkor is, ha a nyilvánvaló kulcsszavak („macskák”, illetve „kutyák”) hiányoznak („ez a szakasz kedvtelésből tartott háziállatokról szól”). A meta-jelzések súlyozhatók, ami annyit jelent, hogy fontosságuk rangsorolható. Ez a bekezdés például tartalmazza a „Biblia” kulcsszót, de a bekezdés nem a Bibliáról szól, tehát ez a szó kisebb súlyú lenne. Az irodalomelméletre utaló meta-jelzés nagyobb súlyt kapna, jóllehet sem az irodalom, sem az elmélet nem jelenik meg itt; a legmagasabb rangot pedig talán egy olyan meta-jelzés kapná, amely konzultánsok által felhasználható marketingeszközként utalna a szövegre. Megkockáztatva, hogy túl messzire próbálok kiterjeszteni a metaforát, mondhatnám azt is, hogy a könyv mint platform kiadójának nyilvánosságra kell hoznia az általa alkalmazott *API* (*Application Program Interface*) paramétereit, hogy mindenkinek rendelkezésére álljon az az illesztő felületet, ami lehetővé teszi más szerzők és kiadók számára is, hogy az adott platformra írjanak. A platform tartalmát tehát olyan információs objektumként, olyan meghatározott és jól megragadható modulként foghatjuk fel, amely más művek által előhívható.

A könyv mint platform kiterjeszti a könyv mibenlétéről alkotott hagyományos felfogásunkat, megnehezítve a hagyományos könyvek újjáalkotását vagy feltámasztását platformként való használat céljából. Ebből az okból kifolyólag a tartalmi platformok létrehozása érdekében jelenleg folyó munka egy része az Internet eredeti sajátosságai közé sorolható, jóllehet az ezzel kapcsolatos entitások tekintetében az üzleti kilátások még bizonytalanok. Tegyük fel, hogy egy vállalkozás újsághírek kulcsszavai szerint gyűjtött referenciaadatok halmazait produkálja. Egy olvasó, aki például egy Ariel Sharonra vonatkozó utalással találkozik, rákattinthat egy rövid cikkre ezzel a személyiséggel kapcsolatban. Hasonlóképpen, egy másik szövegben a nyersolajra vonatkozó utalás összekapcsolható az olajról és az olajiparról szóló cikkekkel. Az ezzel a vállalkozással létrehozott tartalom annyiban különbözik a hagyományos kézikönyvektől, hogy ezt már kezdettől fogva a világháló létezésére való tekintettel tervezték meg. A cikkek rövidek és könnyen megjeleníthetők egy ablakban a számítógép képernyőjén, s a cikkek témáit olyan kulcsszavak generálják, amelyek ténylegesen megjelentek a hírekben (eltérően a hagyományos enciklopédiáktól, melyeknek a címszavai homályosak lehetnek azok számára, akik csak újságot olvasnak). Tegyük fel továbbá, hogy egy ezzel rokon másik vállalkozás nem új tartalmat épít ki egy platform számára, hanem a világhálón elérhető honlapok címszavainak adatbázisát fejlesztette ki. Így az olvasó – amikor a Sharonnal kapcsolatos utalással találkozik – nem egy bizonyos cikkhez, hanem néhány olyan honlaphoz juthat el, amelyek információt tartalmaznak Sharonról. Ahogy egyre több és több referenciaként felhasználható információ jelenik meg a világhálón, fokozatosan meg fog szűnni az a szakadás, ami jelenleg még fennáll az eredetileg is a háló számára készített, illetve az eredetileg valamilyen más médium közvetítésével nyilvánosságra hozott tartalom között.

Azt hiszem, hogy a könyv mint platform kifejlesztésében igen nagy üzleti lehetőségek vannak, különösen a speciális piacok által igényelt referenciaanyagok terén. Az általános referenciaművek – mondjuk például az *Encyclopaedia Britannica* újabb változatai, sokkal több és részletesebb tartalommal és atomisztikus, rövid szócikk szerkesztési stratégiával – nagy kísértést jelentenek, de egy ilyen mű létrehozásának és „karbantartásának” költségei az egekig szöknek, és a gazdasági kilátások csüggesztőek. A vertikális piacok jobb terepet nyújtanak mind a fogyasztók, mind a professzionális felhasználók számára. A kerti virágok meghatározását nyújtó *online* enciklopédia például információs objektumként szerkesztve jó projekt lenne, de még jobb lenne egy kifejezetten szakszerű enciklopédiát kiadni a kerti virágok génállományáról, beleértve minden egyes növény és virág genetikai térképét, letölthető adatfájlokkal a génebérszeti beavatkozások ösztönzésére. Üzleti szempontból az a szabály, hogy minél szűkebb a spektrum és minél szakszerűbb a kiadvány, annál jobb; és még annál is jobb, ha az adatok munkaeszközként is felhasználhatóvá tett formában jelennek meg, megmutatva, hogy a szóban forgó dolgok hogyan működnek (szemben az értelmező megközelítéssel, ami csak azt tárja fel, hogy a dolgok mit jelentenek).

A platformként használható könyvekre fordított befektetéseik visszatérülése érdekében a kiadók különféle eszközöket fognak kidolgozni, de a helyes (vagyis a legnagyobb tökemegtérülést biztosító) gazdasági modellt a próba-tévedés módszerével fogják megtalálni. Az alpművek kiadói díjat számíthatnak fel más kiadóknak azért a jogért, hogy a tulajdonukat képező alpművet „előhívhasásk”, másrészt viszont így – ha a költségeket az igénylők túl magasnak találják – az alpmű esetleg nem lesz képes megfelelő hálózatot létrehozni maga körül, s ezzel aláássa saját alpmű-státusát. A rövidtávú és a hosszútávú gazdasági nyereségek között mindig alkut kell kötni, ami újabb ok arra, hogy a kiadvállalatok továbbra is egyre nagyobbak és nagyobbak legyenek, mivel hosszú távú terveket csak a nagy szervezetek tudnak finanszírozni. Nagyon hasonló a helyzet ma a könyvtárak világában is, különösen a közkönyvtárak vonalán, amelyekkel kapcsolatban a könyvkereskedők és a kommersz kiadók mindig is ambivalens érzéseket tápláltak. A forgalomban lévő könyvek többségét kiskereskedelmi egységeken (könyvesboltokon, kedvezményes könyvklubokon és *online* fórumokon) keresztül értékesítik, de a könyvtárak állományába helyezett könyvnek megvan az a potenciálja, hogy megessi a kiskereskedelmi forgalmat. Másrészt erős bizonyítékok vannak arra, hogy a könyvtári állományok marketing mechanizmusként szolgálnak a kiskereskedelmi forgalom ösztönzésére. A kiadók tehát támogatják a nyilvános könyvtárakat, feltéve, hogy azok nem veszélyeztetik a könyvek kiskereskedelmi terjesztését. Ez viszont valójában paradoxon: ha az Egyesült Államokban valaha is kifejlesztenénk egy teljes mértékben támogatott közkönyvtári rendszert, és mindenki a polgári élet középpontjaként tekintene a helyi könyvtárakra, akkor a kiadók nem adhatnák el többé a könyveiket.

Gyanítom, hogy a platformként, illetve alkalmazásként (vagyis pusztán könyvként) megjelenő könyvek marketingje között szakadás fog kialakulni. Valószínű, hogy a platformként szolgáló könyveket a kiadók – arra törekedve, hogy ezek mindenütt jelen legyenek, és tranzakciós költségeik ugyanakkor alacsony szinten maradjanak – a már létező célközösségekben fogják piacra dobni, például az egyetemek oktatói és diákjai, egy-egy nagyvállalat alkalmazottai vagy az adott tárgykörök iránti érdeklődés szerint szervező csoportok számára (egy helyi sakk-klub engedélyezheti a sakkjátsz-

mák megnyitását feldolgozó enciklopédia terjesztését tagjai körében). Azokat a könyveket pedig, amelyek az ilyen tartalmi platformokra épülnek, mind a közösségeket, mind az egyéneket megcélözva fogják terjesztetni. A kétpályás marketingstruktúra arra fogja készíteni a közösségeket, hogy nagyobb szerepet vállaljanak tagjaik információs szükségleteinek kielégítésében, ami viszont ösztönözni fogja a tagok még intenzívebb részvételét a közösségben. Ez nem „egyetlen világ”-forgatókönyvet, hanem egyfajta közös gazdasági érdekek alapján létrejövő, „törzsi” jellegű társulást jelent.

Érdemes megemlíteni a könyv platformként betöltött funkciójának egy különös aspektusát, nevezetesen azt, hogy az ilyen szándékkal létrehozott könyvek emlékeztetnek valamelyest az önbeteljesítő jóslatokra. Egy platformként szolgáló könyv más könyvekben való előhívása érdekében közhírré teszi megjelenését és hozzáférhetőségét, részben annak az eszközkészletnek a segítségével, amit harmadik felek számára elérhetővé tesz. Egy jó könyvet jó eszközök nélkül nem fognak gyakran igénybe venni. Remélhető, hogy egy jó eszközzel ellátott rossz könyvet egyáltalán nem fognak így használni. Ám egy jó eszközzel felszerelt, de csak „elég jó” könyvet valószínűleg gyakrabban fognak felhasználni, mint egy „igazán jó”, de eszköztelen könyvet. Bizonyos hálózati hatások – az adott termék vagy szolgáltatás szempontjából külsőnek számító dolgok, amelyek hajlanak az eredeti termék támogatására, sőt megerősítésére is, ahogyan például a harmadik felektől származó szoftverek óriási mennyisége támogatja a *Microsoft* cég *Windows* platformját – ekkor életbe léphetnek, és ezek valószínűleg erősíteni fogják az „elég jó” könyv platformrangra emelkedési törekvéseit. A *Google* keresőrendszer például a *web*-oldalakat részben a más oldalakról rájuk mutató *linkek* száma alapján rangsorolja, és mivel a keresőrendszerek, amelyek közül jelenleg a *Google* a legjobb, fontos forrását alkotják a *web*-oldalakhoz irányuló forgalomnak, a befelé mutató *linkek* nagyobb száma még több befelé mutató *linket* eredményez. Ez azt jelenti, hogy egy sikeres könyv létrehozása egyre inkább megkívánja annak a figyelembevételét is, hogy milyen eszközök szükségesek a tényleges igénybevétel ösztönzéséhez. Nem elég mondani valamit, úgy kell mondani, hogy mások is azt akarják majd mondani.

Mi a helyzet azonban a kiváló könyvekkel? Azokkal a könyvekkel, amelyeknek az ereje érezhetően olyan nagy, hogy megköveteli a figyelmünk ráfordítását, annak ellenére, hogy hiányoznak belőlük a platformmá váláshoz szükséges eszközök, és egyetlenül publikálták őket? Ha megértjük, hogy a kiváló könyvek klubja valóban kicsiny klub, akkor azt fogjuk észrevenni, hogy a kivételes könyv megteremti saját híveinek tábort, és a hívek összeállítják körülötte a feldolgozási eszközök hálózatát. A feldolgozott, ám csak „elég jó” könyv minden erőfeszítése ellenére sem fogja tudni végül lesöpörni az asztalról a kivételes eredeti könyvet, melynek a belső intenzitása rávilágít a számítógépes feldolgozás korlátaira.

D) A könyv mint gépi komponens

A könyvek félreneveltek bennünket. Azt hisszük, hogy a könyveket számunkra írták, azért, hogy elolvassuk őket, vagyis az a végső céljuk, hogy eljussanak hozzánk, tehát olvasóként központi helyet foglalunk el a kultúra drámájában. Ha azonban a feldolgozott könyv megkísérli elválasztani a szerzőt saját munkájának a szövegétől, nem

lehetünk meglepve, ha az olvasó is hamarosan támadások kereszttüzébe kerül. A feldolgozott könyv egyik aspektusa olyan könyvek létrehozása, amelyeket arra szánunk, hogy gépek olvassák őket, s amelyek beágyazódnak a gépi folyamatokba. Csupán idő kérdése, hogy gépi olvasóközönségnek szánt könyvek jöjjenek létre. A kiadóipar mai lassú növekedését figyelembe véve könnyen meglehet, hogy az iparág jövője ennek az új vevőkörnek a kiszolgálásában rejlik.

Az emberi kultúra olyan elemeinek (például a könyveknek) a használatával kapcsolatos kutatás, amelyek számítógépi algoritmusok részévé tehetőek, már évtizedek óta folyik; ez a munka bizonyos esetekben már kiterjed egyes fogyasztói készülékekre, illetve szolgáltatásokra is. Gyakran találkozunk például az írott szöveget beszédre fordító (*text-to-speech*, *TTS*) technológiával, amikor feltárcsázzuk valamely közszolgáltatást végző intézmény telefonszámát, és egy robothang üdvözlől bennünket. A *TTS* olyan hangok gyűjteményének kifejlesztésével működik, amelyeket a szóban forgó szövegben előforduló betűkhöz, illetve szavakhoz rendelve, gépi úton állítanak elő. Az angol nyelvben mindössze negyven ilyen hang (fonéma) van, a legtöbb *TTS* készülék azonban ennél több hangot generál, hogy csökkentse a szaggatottságot, ami az egyes betűk egyenkénti kiejtéséből adódik. Az egyszerűnek tűnő hangképzés mögött meghúzódó kifinomult technológia valóban elképesztő eredményeket ért el, és hajlik arra, hogy háttérbe szorítsa az általa generált lexikai tartalmat. Személyi számítógépek milliói kerülnek ma piacra, amelyekbe ez a technológia már be van építve. E-mail üzeneteinket felolvastathatjuk magunknak robothangon, ha akarjuk, aminek ugyan nincs sok értelme, ha a számítógépnél ülünk, de nagy kényelmet jelenthet akkor, amikor például éppen autót vezetünk, és nem vehetjük le a szemünket az útról – a mobil *TTS* már elérhető. Egy szilícium-völgyi vállalat kifejlesztett egy felolvasó készüléket vakok számára, ami csodálatos hozzájárulás a világ már meglévő médiumaihoz, mivel a kiadott könyveknek csupán egy kicsiny hányada fog valaha is elkészülni audio-könyvként (és a költségek miatt még ekkor is többnyire csak rövidített formában). A *TTS* kétségkívül meg fogja találni az utat ahhoz, hogy minden könyv esetében alkalmazható legyen, megadva az olvasás vagy a hallgatás közötti választás lehetőségét a feldolgozott könyvek olvasóinak. (Ami azt illeti, ez a folyamat – ahogy az olvasásra, illetve hallgatásra szánt könyvek szövegéhez való hozzájutás lehetőségei, vagyis eszközei és költségei közelítenek egymáshoz – veszélyeztetni fogja, vagy akár le is rombolhatja az audio-könyvek mai két milliárd dolláros kereskedelmi forgalmát).

A *TTS* fordítottja a hangfelismerési technológia, bár ez még nem jutott olyan messzire, mint a *TTS*. Egy hangfelismerő rendszer magában foglal egy szótárt, amely segít azonosítani a kiejtett szavakat. Egyes jelenleg elérhető rendszerek megkívánják, hogy egy bizonyos beszélő egy ideig „oktassa” a rendszert, hogy az hatékonyan működni tudjon, ám az az elv, hogy egy szótárnak be kell ágyazódnia a rendszerbe, így sem változik. A hangfelismerés pontosságának tökéletesítésére alkalmazott legegyszerűbb módszer a felhasznált szókincs korlátozása. Pontosan ez történik, amikor egy automatikus hangposta rendszerrel beszélünk, amely ilyesmiket mondhat: „A sípszó után kérjük, mondja be társadalombiztosítási számát, vagy billentyűzze be azt”. Az ilyen korlátozott szókincs létrehozása egyenértékű például a szótárak rövidített, puha fedelű kiadásával, azzal a megszorítással, hogy a hangfelismerési technológia követelményeit nagyrészt empirikusan határozták meg, azoknak a szavaknak a tanulmányozása útján, amelyeket a felhasználók ténylegesen kimondanak, és a szótár szókin-

cse kiterjeszhető, ha a felhasználók ezt kívánják. Ez a visszacsatolási mechanizmus, ami sajátosan jellemző a feldolgozott könyvre, igen gyorsan, akár egy pillanat alatt is létrejöhet. Más szóval tehát a feldolgozott könyv „tanul”, és alkalmazkodik felhasználásának aktuális körülményeihez. A hagyományos könyvek ezzel szemben – csak úgy, mint a gyémántok – örökre szólnak.

Úgy tűnhet, hogy a kézikönyvek, és különösen a szótárak előnyben vannak más könyvekkel szemben abból a szempontból, hogy könnyebben válhatnak gépi komponensekké, valójában azonban minden könyv törekszik a tökéletességnek arra a fokára, amit a gép testesít meg. Ehhez azonban soklépéses folyamat végigjárására van szükség. Vegyük például a romantikus szépirodalmat. Hogyan képzelhetjük el egyáltalán, hogy egy gépnek bármi köze lehet egy romantikus regényhez? Az első lépés a regény átalakítása indexek gyűjteményévé, szövegelemzés révén, nagyjából úgy, ahogy fentebb az önmagára visszautaló könyvvel foglalkozó részben leírtam. Az ilyen indexek közbülső dokumentumok, amelyek értékesek lehetnek a piacra vitelről gondoskodó ügynökök számára, akik kivonatolhatják belőlük a szógyakorisági listákat (vagy valami más, mögöttes textuális mintát), hogy azok segítségükre legyenek a reklámozáshoz felhasználható szövegek megfogalmazásában. A feldolgozott könyv azonban még többet is tehet. Miért csak egy romantikus regényt adjunk el, amikor eladhatunk ezret is? Készítsünk *linkeket* minden egyes regény indexeiben egy seregnyi olyan metaadathoz, mint például a szerző neve, a megjelenés éve, az eladási arányok és a forgalom földrajzi megoszlása! Nyerjük ki az adatokat közvetlenül az eladási helyek pénztárgépeiből, és frissítsük metadokumentumainkat valós időben! Ekkor olyan dinamikus adatbázishoz jutunk, ami elárulja, hogy egy bizonyos piaci szegmens izlése és hangulata percről percre hogyan változik. (Még ennél is jobb és több információt szerezhetnénk, ha ezeket a könyveket *online* olvasnák, ebben az esetben ugyanis minden egyes oldal elolvasása nyomon követhető lenne.) A reklámszövegírókat akár ki is iktathatjuk, és a feldolgozott adatokkal csavarinthatunk egyet a megbízó vállalat honlapján, vagy betáplálhatjuk a dinamikus adatokat egy digitális nyomdába, ahol a marketing-brosúra szövege még az utolsó pillanatban is megváltoztatható.

A könyvek világán kívül valami hasonló már folyamatban van. A *Benetton* szervezete rögzíti az adatokat minden egyes ruhadarabról, amelyet eladnak, és az így létrehozott adatbázist a divattrendek megállapítása végett folyamatosan értékelik. Az értékelés eredményeit azután visszatáplálják a termelésbe, ahol befolyásolhatják a színválasztékot. Könnyen lehetséges, hogy az ingek színe a *Benetton* leltárában az egyik hétről a másikra megváltozik, közvetlen válaszként arra az információra, amit a pénztárgépektől visszacsatolnak a gyártóműhelyekhez. A feldolgozott könyvek bevezetése az efféle rendszereket tovább fogja finomítani, kulturális alapon súlyozó mechanizmusokkal elősegítve a raktári készletkezelésre és a vásárlások ösztönzésére szolgáló eljárások hatékonyságának optimalizálását.

E) A könyv mint hálózati csomópont

Az eredeti könyv különálló tárgy, a feldolgozott könyv viszont csomópont valamely hálózatban. Ma már tudjuk, mi történt az eredeti könyvvel: csomóponttá változott és akként van jelen, összekapcsolva más csomópontokkal, amelyek közül sok ma-

ga is eredeti könyv. Hasonlítsuk ezt össze a DNS-sel! Minden egyénnek megvan a maga saját, egyedi DNS-e, de ebben a DNS-ben sok minden közös minden más emberével, akár élők, akár holtak, vagy – ami azt illeti – akár még meg sem születtek. Mindannyian unokatestvérek vagyunk.* És ez igaz a könyvekre is, ha olyan hálózatba helyezzük őket, ahol mások rájuk mutatnak és maguk is rámutatnak másokra, ahol elemzik, értékelik, feldolgozzák és elosztják őket, és ahol a könyvek feltárják tartalmukat minden más könyv számára. Amikor Hemingway megjegyezte, hogy az egész amerikai irodalom visszavezethető a *Huckleberry Finn*-re, ezt a rokonságot ismerte fel. Amikor egy szövegelemző program megállapítja, hogy egy bizonyos régióból származó írók több alárendelt mondatszerkezetet használnak, mint egy másik régió írói, akkor ez is a rokonságot határozza meg.

A hálózati csomópontok közötti kapcsolatok többszörösek lehetnek. Egy csomópont felhasználható gépi összetevőként és segítségként egy másik csomópont létrehozásában, amely platformként szolgál egy harmadikhoz, amely viszont támogatja az elsőt. A hálózati térkép megmutatja, hogy az egyes csomópontok hogyan kapcsolódnak egymáshoz, tehát voltaképpen a feldolgozott könyv arcképe és családfája: bemutatja a könyv őseit, közvetlen elődeit, leszármazottait és egész családi kapcsolatrendszert. Ez a térkép maga is egy dokumentum (nevezhetjük esetleg ezt is *könyvnek?*) vagy metadokumentum, amely éppen abból az erőtérből ered, amelyet leír, és viszonzásként visszahat rá, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogyan a tudat befolyásolja egy emberi lény viselkedését.

Mindez bizonyára meglehetősen elvont okoskodásnak tűnik azok számára, akik csupán egy egyszerű, önmagában teljes szöveget – például egy memoárt vagy egy kategóriaregényt (detektívhistóriát, románcot, tudományos fantasztikus történetet, stb.) – akarnak megírni. A probléma az, hogy az önmagában teljes szöveg gondolata a papírra nyomtatott médium terméke. A feldolgozott könyv kihívása az írókkal szemben abban áll, hogy az íróknak kettős tudatossággal kell dolgozniuk, egyrészt mint eredeti szerzőknek, másrészt mintegy átkukucsálva a saját válluk fölött, hogy láthatóság a könyvet, miközben azt szinte már megírása közben is feldolgozzák. Az eredeti könyv rendőri felügyelet alatt áll. Nehéz lenne sok olyan szerzőt elképzelni, akinek a munkáját nem befolyásolja az a tény, hogy állandóan egy kamera figyeli őket. Fontos továbbá megjegyezni azt is, hogy ez a bizonyos felügyelet nem választás kérdése. Egyes romantikus írók megpróbálják elhárítani a feldolgozott médiumok betolakodását, ám azok lesznek a legsikeresebbek, akik keblükre ölelik a hálózatot, mivel a sikert a szöveg, illetve a csomópont fennmaradása és „rámutathatósága” határozza meg.

Érdeemes megjegyezni, hogy a feldolgozott könyv csomóponti aspektusának nagyon fontos gazdasági következményei vannak, amelyek a következő években valószínűleg át fogják formálni a kiadóipart. A szerzői jogot fenyegető veszélyek például visszaszoríthatók lesznek. A kiadók már hosszú ideje figyelik a zeneiparban működő hitestvéreik megpróbáltatásait, és jobban rettegnek a szerzői jogokat érintő kalózkodástól, mint bármi mástól. A kalózkodás persze nemcsak a digitális könyvek osztályrésze,

* Az eredeti angol mondat így hangzik: „All men are cousins.” Azért választottam a szó szerint nem pontos, de tartalmilag helyes fordítást, mert a szerző később visszatér erre a mondatra, és mondanivalójának illusztrálásához – mint látni fogjuk – ez a változat jobban megfelel, mint ha ezt írtam volna: „Minden férfi egymás unokatestvére.” – *A ford.*

ahogy azt bármely kiadó megmondhatja, aki már utazott Ázsiában, de sokkal nagyobb mértékűvé válik, ha az Internet útján a könyvek kópiái elterjeszthetők lesznek az egész világon. A *Napster* elnevezésű első tömegpiaci *file-sharing* szolgáltatást a zeneiparnak sikerült megnyirbálnia és visszaszorítania, a *file-sharing* azonban a *Napster* földalatti örökösének (*LimeWire*, *Aimster*, stb.) tevékenységével és a *UseNet* univerzumán belül még mindig folyik. A kalózszerződések sok könyvet elrabolnak ma is, és ennek hatására egyes kiadók – attól félve, hogy termékeik a *file-sharing* illegális világának martalékává lesznek – a digitális kópiák terjesztésétől távol eső békésebb vizekre kormányozzák hajójukat.

A feldolgozott könyv azonban publikálható valamely hálózat csomópontjaként is, más könyvekkel létesített kapcsolatokkal, szövegmagyarázatokkal, *online* könyvtári katalóguskártyákkal, tanárok ajánlásaival, és így tovább. Ha a hálózatot úgy fejlesztették ki, hogy hasznos legyen (és itt fontos a „ha”, mivel az öncélú *linkek* és más kapcsolatok zavaróak lehetnek), akkor a könyvnek mint csomópontnak nagyon jól tesz, hogy a hálózat részévé válik. Ha az eredeti könyv eleve csomópontként készült, akkor kalózmásolatai nem fognak rendelkezni az összes hálózati kapcsolattal, s ez sokat levon a kalózkópiák értékéből. Ez tehát vissza fogja hozni az olvasókat a csomópontként funkcionáló könyvhöz, mégpedig nem az eredeti értéke miatt (hiszen a tartalom a kalózkópiákban másutt ingyen elérhető), hanem a feldolgozottságból adódó hálózati értéke miatt. Ez több kiadót bátorítani fog arra, hogy elektronikusan elérhetővé tegyék könyveiket, feltéve, hogy rendelkezni fognak a szükséges eszközökkel ahhoz, hogy a könyveket gyorsan be tudják illeszteni a megfelelő hálózatokba.

Ehhez sok szempontból hasonló folyamat zajlik le már napjainkban is a tudományos folyóiratok világában. Mint korábban megjegyeztük, a *Reed Elsevier*, a szakfolyóiratok vezető kiadója tudományos kutatási eredményeket tartalmazó kiadványainak gyűjteményéhez nagyteljesítményű keresőprogramot épített ki. Ez nagyon agyafúrt lépés, és könnyen lehet, hogy a *Reed* ügyfelei (elsősorban a tudományos könyvtárak) még nem látják tisztán, hogy valójában mi folyik itt. A tudományos közösségben van egy gyarapodó mozgalom a kutatási eredmények közzétételének megváltoztatása érdekében: sokan amellett érvelnek, hogy minden tudományos kutatást ingyenesen elérhetővé kell tenni mindenki számára, akinek van Internet-összeköttetése. A mozgalom harcosainak szemében a *Reed* a legfőbb bűnbak, talán némi okkal, mivel keresztülvite számos folyóiratának agresszív áremelését. Ma sok cikk jelenik meg különféle előzetes publikációs formákban az Interneten, amelyek alááshatják a *Reed* folyóiratainak értékét, és megindult egy mozgalom azzal a céllal, hogy a kutatók saját maguk archiválják munkáikat, mielőtt leadnák valamely folyóiratnak (erről a tárgyról lásd például Stevan Harnad írásait). Ez lefékezne és megállítaná, vagy legalábbis habozásra készítené a kiadókat. Ha egy cikket a szerzője maga archivál az Interneten, akkor azt egy hálózati böngésző programmal bárki ingyen elolvashatja. Miért folytatnák tehát a könyvtárosok a folyóiratok megvásárlását, különösen, ha az árak továbbra is emelkednek?

A *Reed* válasza erre a kérdésre a feldolgozott könyv létrehozása, bár természetesen ezt sohasem fogalmazták meg így, és a mögötte meghúzódó stratégiát sem hozták nyilvánosságra. A *Reed* keresőprogramja hozzáadott értéket biztosít az indexelt és figyelt folyóiratok számára; a kiterjedt kapcsolatháló több értéket ad a rendszerhez. A folyóiratok adatbázisához sok közérdekű dokumentumot is hozzátesznek, amelyek mindegyike egyidejűleg kereshető. Az adatbázis nagyobb lesz, és így a jó keresőprog-

ram iránti igény is növekszik. Most tehát bármely dokumentum értékét jelentősen fokozza, ha az része lehet a *Reed* által létrehozott hálózatnak. Ha ezeknek a cikkeknek a másolatait a szerzők elhelyezik a saját archívumukban, akkor az érték, amit képviselnek, csak az övék lesz, feltéve, hogy bárki meg tudja találni őket, ám csomópontként a hálózatba helyezve emelkedik az értékük. A nyilvánosan hozzáférhető dokumentumok beillesztése különösen ügyes húzás. Azt látjuk tehát, hogy a *Reed* átvitte az értéket a mindenki számára szabadon hozzáférhető dokumentumokból a keresőprogramra, erre a dinamikus metadokumentumra, ami segíti az olvasót a szóban forgó dokumentumok megtalálásában. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy a *Reed* – a „klubtagok” megkérdezése nélkül – felveszi hálózatába a nyilvános szférát. Kinek van tehát szüksége a szerzői jogra? A gazdasági kihívás a tartalom szerzői és a kiadók számára abban rejlik, hogy olyan tartalmat hozzanak létre, amely megkívánja, hogy beilleszék valamely hálózatba, illetve biztosítsák, hogy a hálózat *domén*-specifikus kereső teljesítménye mindig egy lépéssel az olyan általános érdekű keresőprogramoké előtt járjon, mint például a *Google*.

Működhet ez vajon a könyvek esetében is, éppúgy, mint a folyóiratoknál? Működhet, és működni is fog. Mire eljutunk a *Harry Potter* sorozat huszonharmadik kötetéhez, az e-könyvek mindenütt jelenvalóak lesznek. Az új kötetet elektronikusan fogják publikálni, és sok mindent – például *linkeket* az előző kötetek fontos részeihez és szereplőihez, egy *Harry Potter*-szótárat, a *Harry Potter*-klubok honlapjaira mutató kapcsolatokat, és még sok-sok egyebet is – bele fognak építeni. Nagy lesz a kísértés arra, hogy ellopják a szöveget, de a kalózkodók nem kaphatják meg a beépített *linkeket* például a következő filmfeldolgozás előzeteséhez, és így a kalózmásolat már nem is lesz olyan „cool”, ahogy bármelyik gyerek megmondhatja. A kalózkodás féken tartható lesz a nagyon eredeti *Harry Potter* kötetek feldolgozott könyvekként való újraalkotásával – ezt fogja megkívánni a kiadóipar gazdaságossága.

III.

Ki fogja megvalósítani a feldolgozott könyvnek ezeket az aspektusait? A szerzők? Az ügynökeik? Vagy van remény a kiadók, e szellemi sötétségben élő szervezeteik számára is, amelyek ellopják a szerzők lelkét?

A válasz: igen, ezek mind, és még sokan mások. A feldolgozott könyv nem egyszerű dolog, és nem is különálló, koherens rendszerként fog megvalósulni, valahányszor egy új könyvet írnak vagy kiadnak. A könyv feldolgozása szerves fejlődési folyamat lesz. A szerzők is belefekszenek a munkába, csakúgy, mint az olvasók, a kritikusok, a kiadók, a könyvtárosok és mindenki más, aki csak hozzáér egy könyvhöz. Nyilvánvalóan van hely közöttük a szoftverterjesztőknek is, továbbá a távközlési vállalatoknak, amelyek az adott tartalmat haszonnal közvetíteni fogják, függetlenül attól, hogy egy-egy bizonyos hálózati csomópont miről szól. Nem minden feldolgozott könyv teremtetik egyenlőnek. Azokat a könyveket, amelyek valósággal felkínálják magukat a más szövegekkel való összekapcsolásra, jobban fel fogják dolgozni. Ki fog alakulni egy új mennyiségi mérőszám: egy könyv egyenlő lesz azoknak a dolgoknak az összegével, amelyekkel összekapcsolható, és amelyek rajta keresztül elérhetők.

A szerzők fel fogják dolgozni saját könyveiket már az írás folyamatában, valójá-

ban néhány éve már ezt is teszik, hiszen a szövegszerkesztés a feldolgozott könyv egyik aspektusa. A szerzők egyre inkább a feldolgozás lehetőségeinek érzében tartásával fognak írni, megváltoztatva szövegeik természetét, ami tükröződni fog stílusukban, témaválasztásukban, stb.. Ahogy már most is segítenek könyveiket mások figyelmébe ajánlani, ugyanúgy egyre inkább fel is fogják dolgozni könyveiket, talán *weblog*-ok létrehozásával (lásd például www.andrewsullivan.com), ami segítheti a könyv reklámozását, és másokat arra ösztönözhet, hogy a feldolgozás újabb rétegeivel egészítsék ki azt. Ügynökeiket és kiadóikat részben aszerint fogják megválasztani, hogy azok mennyi „feldolgozottságot” tudnak biztosítani könyveik számára, mint ahogyan ma az írárt érdeklődnek, hogy kinek vannak a legjobb kapcsolatai az egyik vagy a másik televíziós *talkshow* producereivel.

Teljesen át fognak térni vajon az „ön-publikálásra”, és teljesen kiiktatják a kiadót? Egyesek ezt fogják tenni, de a kiiktatás talán túlzás. Ahhoz, hogy kiépítsék az alapvető feldolgozási kapcsolatok hálózatát, a kiadók jobb helyzetben vannak, mint az egyes szerzők. Nehéz kiépíteni és fenntartani egy önmagában álló honlapot, de ezer ilyen felépíteni és karbantartani triviális feladat. A kiadóvállalat nagyobb léptékű egzisztenciája valamennyi szerző, könyv, illetve csomópont számára hasznos lesz, amelyek összeköttetésben állnak vele. A kiadók szoftvereszközöket fognak szerezni minden általuk kiadott kötethez, amelyek bármely szerző számára felhasználhatók lesznek. Portálok és platformok kialakítására szolgáló eszközöket fognak bevetni, továbbá olyanokat, amelyek az önmagára visszautaló, illetve a gépi komponenssé átalakítható könyvekhez használhatók fel, és végül arra is alkalmasak, hogy a könyvek hálózati csomóponttá válhassanak. Eszközök felhasználási lehetőségeit a kialakuló értékláncban ki fogják terjeszteni az olvasókra és a kritikusokra is, akik újabb *linkeket* fognak hozzáadni minden egyes szöveghez. Ezt már kezdjük is látni az *Amazon.com* esetében, ahol minden egyes címet körülvesznek a kiadók reklámszövegei, valamint az amatőr és hivatásos kritikusok által írt recenziók. A feldolgozott könyv létrehozásának költségei miatt fontossá válik a kiadók mérete: a feldolgozott könyv hozzá fog járulni a kiadóipar folyamatban levő konszolidációjához, melynek során az egyre csökkenő számú, ám egyre növekvő kiadóvállalatok mind nagyobb piaci részesedést szereznek.

A szerzők végső megalázásaként valószínűnek tűnik, hogy a könyvek alkotói el fogják veszíteni ellenőrzésüket a szerkesztőségi entitások fölött. Ez bizonyos mértékig természetesen mindig így volt, mivel a rossz vagy félrevezető recenziók sok könyv fogadtatását befolyásolták az évek során. A feldolgozott könyv esetében azonban mind mértéküket, mind jellegüket tekintve megváltoznak a dolgok. Egy könyv elborítva található magától hozzá kapcsolt kommentárokkal, és ha ezek a kommentárok felelőtlenek, hogyan lehetne ezeket másként helyreigazítani, mint újabb kommentárok ráhelyezett rétegével? Még rosszabb (vagy jobb, az ember állásfoglalásától függően), hogy egy-egy mű különféle változatai egymástól függetlenül kerülhetnek forgalomba, és mindegyik kiépítheti a saját hálózatát maga körül. Nos, ha ezek közül a változatok közül egy vagy több nem pontosan felel meg a szerző eredeti szándékának, ki fogja ezt megállapítani? Mi akadályozhat meg bárkit is abban, hogy bizonyos változtatásokat eszközöljön az eredeti műben (én például sohasem szerettem Desdemona szémét), mielőtt a módosított szöveget továbbítja a következő személyhez, azután a következőhöz, majd mindenkihez, és így tovább a végtelenségig? Vagy talán – pusztán annak köszönhetően, hogy minden szöveg, az összes kapcsolatával együtt, kifinomult,

választékos és gyötrelmes részletességgel, mindenkor, mindenki számára elérhetővé válik – lesz egy Láthatatlan Kéz a kritikai szövegmagyarázatokban, amely biztosítja, hogy idővel a „helyes” szöveg és a „helyes” értelmezés fog fennmaradni?

IV.

Tételezzük fel, hogy ez az esszé feldolgozott könyvként készült el, a megfelelő kiterjesztésekkel! Miben különbözne attól, amit önök éppen most olvasnak?

A leginkább kézenfekvő ponttal kezdve: ez az esszé máris feldolgozott könyv, bár feldolgozottságának mértéke túlságosan konvencionális ahhoz, hogy bárkinek a figyelmét magára vonja. Ez a dokumentum a *Microsoft Word* szövegszerkesztővel készült, amely egy szövegszerkesztő szoftver (jó kifejezés!). Megszerkesztették és újraserkesztették, körbeadták, szétszedték és kockára vágták. Jó néhányszor bejárta az Internet láthatatlan csatornáit, útban a szerző különféle barátaihoz, akik hajlandók voltak megjegyzéseket fűzni hozzá. Miközben körbeküldtem, úgy döntöttem, hogy nem fagyasztom be a szöveget *pdf* fájlként, hanem *Word* formátumban hagyom, ami lehetőséget ad a szerkesztésre. Valóban, a *pdf* fájlok egyik állítólagos erénye, nevezetesen, hogy megakadályozzák a szöveg manipulálását, a feldolgozott könyv kontextusában hátránynak bizonyulhat, mivel a szerkeszthetetlen fájlok esetében kevésbé valószínű, hogy kommentárok hálózata épül köréjük. (A *pdf* technológia egyes új változatai és kiegészítései lehetővé teszik, hogy az alapfájl változatlanul maradjon, még akkor is, ha szerkesztett változatai, köztük a szövegmagyarázatokkal ellátott verziók is megjelennek mellette). Ennek az esszének egy korai változata felkerült egy hálózati szerverre, ami idővel gyakorlati problémát jelenthet számomra: Hogyan gondoskodhatnék arról, hogy az olvasók megtalálják az utat a jelenlegi változathoz? A válasz – akár jónak, akár rossznak tekintjük – az, hogy a feldolgozott könyv elkerülhetetlenül a szerzői kontroll elvesztéséhez vezet. Ez tűnődésre készíti az embert: A szerzői kontroll nélküli világban az írók vajon le fognak-e mondani arról, hogy a szerzői babérok, a hírnév kedvéért írjanak?

Most azonban tekintsük át a feldolgozott könyv öt aspektusát, és nézzük meg, hogyan alkalmazhatók erre a dokumentumra!

Portálként „A feldolgozott könyv” sok *linket* tartalmazna, amelyek különféle más hálózati csomópontokhoz vezetnek, ahol további információk találhatóak az itt tárgyalt gondolatokkal és személyekkel kapcsolatban. Lennének *linkek* például további információkhoz Steven Harnadról, Alan Kay-ról és Ted Nelsonról. További *linkek* kapcsolódnának esetleg az esszé korábbi fogalmazványaihoz, beleértve talán azt a sok e-mail üzenetet is, amelyeket azoktól az emberektől kaptam, akik megjegyzéseket fűztek hozzá – nem mind kedvezően. Az említett *Google* keresést a „számítógépes nyelvészet” címszóval végrehajthatnánk a szövegen belül: csak egy kattintás, és máris megjelenne az eredmény.

Az esszé már eddig is szolgált ideiglenes portálként egy bizonyos olvasó, egy régi barátom számára, aki alaposan végigolvasta. Eközben találkozott az Isabel Archerre és Osmondra való utalásokkal, akikről azelőtt még sohasem hallott. Így tehát a *Google*-hoz fordult, és hamarosan javában olvasta Henry James „Egy hölgy arcképe” című regényét, melynek főszereplője, Isabel hozzámegy az ármánykodó Osmond-hoz. Miért nem voltak megmagyarázva ezek az utalások a szövegben? Ennek több oka van. Elő-

ször is, abban a társaságban, ahol rendszerint forgok (a keleti parton) szinte mindenki tudja, ki volt Isabel Archer, bár például a Calvino könyvére tett utalás kétségkívül több magyarázatot igényelne. Az ember azonban sohasem tudhatja pontosan meghatározni egy-egy bizonyos olvasó műveltségi körét, hiszen végtére is nincs olyan általánosan elfogadott kultúra, amire támaszkodhatnánk, nincs sziklába bevéssett kánon: egy olyan világban, mint amilyenben ma élünk, a feldolgozott könyv a kulturális egyetemesülés eszközüvé válhat. Az egyik olvasó számára (a nyugati parton) Isabel Archer rejtélyes lehet, míg egy másik számára (a keleti parton) a bayesi statisztikából levezetett algoritmusokra való utalás lehet rejtély. Az írónak mindezekkel a lehetőségekkel számolva kell dolgoznia, s éppen ezért szükségszerű a feldolgozott könyv mint portál megjelenése. Isabelt egyébként szándékosan nem magyaráztam meg a szövegben, mert tudtam, hogy vissza fogok térni rá, amit éppen most teszek meg, tehát az utalást tudatosan kissé homályosra formáltam, éppen abból a célból, hogy demonstrálhassam a könyv mint portál szükségességét. Úgy döntöttem, hogy az esszé a saját felügyeletem alatt írom meg.

A könyv portálként betöltött funkciója idővel meg fog erősödni. Az csak egy lehetőség, hogy bizonyos kulcsszavakra (például tulajdonnevekre) a *Google* segítségével rákereshetünk, ám bizonyos célzások és utalások értelmezése még így is jelentős kihívást jelent. Az esszé szövegében korábban előfordult ez a mondat: „Mindannyian unokatestvérek vagyunk.” („*All men are cousins.*”) Mit kezdhet ezzel egy keresőprogram? A mondat tartalmát, mondanivalóját a figyelmes olvasó azonnal felfogja és úgy értelmezi, hogy „minden ember testvér” (*all men are brothers*). A *Google* azonban erre a mondatra rákeresve ilyesféle „találatokat” is hozna: „minden ember disznó” (*all men are pigs*), „minden ember söpredék” (*all men are scum*), „minden ember egyenlőnek teremtett” (*all men are created equal*). Lehet, hogy egyesek számára mindezek a kifejezések egyenértékűek. A figyelmes olvasó azonban azt is megfigyelheti, hogy ebben az esszében a „mindannyian unokatestvérek vagyunk” (*all men are cousins*) kifejezés* az egyetlen, ahol úgynevezett „szexista” terminus fordul elő. Az efféle vádak ellen azzal tiltakozhatnék, hogy rosszul hangzott volna, ha szaporítom a szót és azt mondom, hogy „mi mindannyian, férfiak és nők, unokatestvérek vagyunk” (*all men and women are cousins*), és ez elhomályosította volna a „mindannyian fivérek vagyunk” (*all men are brothers*) kifejezésre való burkolt utalás többretegű üzenetét.** Itt olyan kulturális tartalomról van szó, ami a teljesen automatizált eljárások számára nagyon megnehezíti értelmes kapcsolatok létrehozását. Az értelmes keresés technikái is ki fognak azonban fejlődni, mégpedig valószínűleg hamarosan.

* Az itt következő fejtegetés magyarul csak szövegmagyarázattal kiegészítve értelmezhető: az angol nyelvben a *man* (többesszámban: *men*) szó – elsősorban a hagyományos, történetileg kialakult szóhasználatban – nemcsak férfit, hanem általában embert is jelent (bár az általános értelemben való használatát „szexista” konnotációi miatt ma üldözik). Lásd Henry Beard és Christopher Cerf kitűnő szótárát és kézikönyvét a politikailag helyes nyelvhasználatról (*The Official Politically Correct Dictionary and Handbook*, Harper-Collins, 1992), melynek ajánlása így szól: „For the former Donna Ellen Cooperman, who, after a courageous yearlong battle through the New York State court system, won the right to be known as Donna Ellen Cooperperson”. – *A ford.*

** Az „All men are brothers” biblikus hangzású mondatra a *Google* 24300 találatot hozott, Mahatma Gandhi híres jelszavától (és önéletrajzi kötetének címétől) kezdve a kínai bölceleti és harcművészeti iskolákon át a közelmúltban Amerikában óriási kasszasikert aratott, azonos című filmről és annak „The blood of the leopard” című folytatásáról szóló recenzióig. *A ford.*

Tettem továbbá egy utalást Walter Paterra is ebben az esszében, amit szeretnék kiemelni. Az irodalomszakos diákok megértik, de mindenki más számára rejtett marad. A feldolgozott könyv mint portál akkorra fog igazán megérkezni, amikor eljön az idő, hogy mindenki megtalálja az utalást.

Önmagára visszautaló szöveggént ez az esszé olyan átfogó indexeket nyújthatna, amelyek jelenleg nincsenek benne. Azon a segítségen kívül, amit az ilyen indexek az olvasónak adnának, megkönnyítenék a keresőprogramok számára is, hogy megtalálják és besorolják valamilyen kategóriába az esszét, ami viszont potenciálisan több olvasót jelentene, feltéve, hogy megjelenik a világhálón, ami elkerülhetetlenül meg is fog történni. Az önmagára visszautaló szöveg tisztázna továbbá néhány lehetséges zavart is az előző részben, ahol Harnad, Kay és Nelson nevére utaltam. Eddig még csak Harnadról volt szó, Kay és Nelson még ezután következik. Egy önmagára utaló szöveg lehetővé tenné az olvasó számára, hogy egyidejűleg lássa a Kay-re és Nelsonra tett valamennyi utalást. Az ilyen szöveg csoportosítaná és összevonná a metaforákat és az információs kategóriákat is. Így például az irodalmi hivatkozások és a számítástechnikai iparra vonatkozó utalások is kiemelhetők lennének. Valamennyi metakommentárt, amelyekből szintén sok van a szövegben, már nehezebb feladat lenne azonosítani. Hogyan ismerhetné fel egy gép például azt, hogy mikor „mondunk valamit”, illetve mikor „mondunk valamit arról, hogy mondunk valamit”? Lehetséges, hogy az önmagunkra visszautaló kommentárok lesznek a tisztán emberi dolgok utolsó bástyái.

Az önmagára visszautaló szöveg mennyiségi információt is nyújthat. Például egy kiadó barátom megkérdezte, hogy szándékomban áll-e ezt az esszét könyv formában kiadni, ami felvetette a hosszúságának kérdését. A bitek vagy a szavak megszámlálása triviális feladat a gép számára. Noha nem tudom, hogy ezt miért akarná bárki is megtenni, ez a szöveg is sokféle szempontból elemezhető. Többek között megállapítható, hogy milyen terjedelem jutott az egyes témáknak, milyen gyakran jelennek meg benne irodalmi utalások, vagy milyen sűrűn fordul elő az idézőjelek és a speciális tipográfiai megoldások alkalmazása.

Az önmagára visszautaló szöveg értéke a mű hosszával arányosan növekszik. Ezt az esszét tekintve az önreferencia nem különösebben feltáró értékű; a *Moby Dick* esetében azonban lélegzetelállító lenne. Másrészt, ha az esszé piszkozataival kapcsolatban tett valamennyi megjegyzést a szöveg részévé tennénk, akkor az ilyen utalások értékesebbek lennének, mivel nyomon követhetővé tennék a gondolatok fejlődését. Ez viszont azt a kérdést veti fel, hogy egy szöveg önreferenciája vajon csak egy bizonyos hálózati csomópontra alkalmazható-e, vagy pedig az egész hálózatra, amelyben „feldolgozottsága” érvényesül.

Igen érdekes lehet továbbá ezt az esszét platformnak tekinteni is. Kis mértékben máris szolgált ilyen minőségben. Egy korábbi olvasója, aki akkor történetesen éppen egy botanikai kézikönyv összeállításán dolgozott, engedélyt kért tőlem, hogy egy bekezdést felhasználhasson: „a könyv mint platform” gondolatát akarta bemutatni az általa szerkesztett kézikönyv szerzőinek. A „feldolgozott könyv” egy részletét „anyagként” kívánta felhasználni a saját munkájához, vagyis platformnak tekintette az esszét. Nos, ez csupán apró technológiai feladat: mindössze annyit kell tennie, hogy kimásolja a releváns részletet, és beilleszti saját dokumentumába. Ő azonban tudatában volt annak, hogy egy könyv gyakran szerzői joggal védett, és a „cut and paste” eljárásnál többre volt szüksége, hogy az esszét platformként használhassa.

Ha ez az esszé máris platform lenne, akkor tartalmazna olyan eszközöket, amelyek más íróknak lehetőséget adnak arra, hogy a szöveget vagy egyes részleteit „letöltésék”. Ezek az eszközök szükségképpen tartalmaznák a szerzői jogra vonatkozó információt, ami nélkül az engedélyek megszerzése sok fáradságba kerülhet. (A szerzői jogok törvényileg előírt tiszteletben tartásának különféle aspektusai fontosak a téma szempontjából, de itt nem kívánok velük foglalkozni, mert ezek bonyolult kérdések, és bizonyára sok terméketlen vitát sikerülne provokálnom.) Egy jelenleg éppen nem működő vállalat olyan technikai megoldást alkalmazott, amit valószínűleg sokan utánozni fognak: az általa kiadott művek szerzői jogaival kapcsolatos tudnivalók megjelentek a képernyőn, ha az olvasó egyszerűen végighúzza az egeret a címeiken. Az, hogy milyen szerzői jogi politikát érdemes követni, egyéni megítélés kérdése. Egy író vagy egy kiadó dönthet úgy, hogy szilárdan ragaszkodik a szerzői jogaihoz és a platform bármilyen célú használatát csak a díjak megfizetése ellenében engedélyezi. A szerzői joggal összefüggő kérdéseket – a használat mértékétől és jellegétől függően – lehet bonyolultabb mátrix szerint is szabályozni: ingyenes hozzáférés az iskolák számára, költséges használati feltételek a nagyvállalatoknak, és így tovább. Egyébként pedig a mű közzétételéhez rendelkezésünkre áll a legegyszerűbb megoldást jelentő, mindenki számára szabadon hozzáférhető nyilvános szféra (*public domain*) is.

Hal Abelson és Lawrence Lessig *Creative Commons* elnevezésű közszolgálati szervezete rendkívül érdekes munkát végez ezen a téren. A *Creative Commons* egyebek között a nyilvános szféra „felcímkézését”, vagyis különféle jelzések bevezetését javasolja a felhasználók tájékoztatására a közzétett információk jogvédelmi státusáról. E program részeként a szerzői jogi szerződések alapmintáinak sorozatát fejlesztik ki, amelyek lehetővé teszik a szellemi alkotások tulajdonosai számára saját műveik jogvédeltségének meghatározását. Ez fontos dolog, ugyanis a *Creative Commons* működését megelőzően az intellektuális tulajdon nagy része vagy birtokosának teljes ellenőrzése alatt állt, vagy pedig a nyilvános szférában foglalt helyet, s így egyáltalán nem állt ellenőrzés alatt. A *Creative Commons* által kidolgozott szerződések ennek az esszének a szerzőjeként lehetővé tennék számomra, hogy közbülső álláspontot foglaljak el. Fenntarthatnám a jogot az esszé mindenféle kereskedelmi felhasználására (ami nem lenne sok és nem érne sokat), de azt is kiköthetném, hogy a nem-kereskedelmi felhasználáshoz nincs szükség sem díjakra, sem engedélyekre. Ha ez egy regény lenne, ragaszkodhatnék ahhoz, hogy mindent védettnek nyilvánítsak benne, de a szereplőket szabadon vagy némi díj ellenében mások számára is elérhetővé tehetném, hogy további művek származhassanak belőle.

Itt az a lényeg, hogy amikor egy feldolgozott könyvre gondolunk, nem csupán azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogy a technológia segítségével mit tehetünk a tartalommal, hanem a műveket körülvevő társadalmi és jogi kérdések egész halmazával is foglalkoznunk kell. A társadalmi és üzleti szabályok a technológia eszközeivel kódolhatók és példákkal szemléltethetők. Ha ez megtörténik, akkor az olvasó vagy a felhasználó ezekre a szabályokra támaszkodhat, és nem kell többé félnie attól, hogy megsérti valakinek a jogait. A könyvnek mint platformnak több köze lehet a szerzői jogi törvényhez és a marketing-stratégiákhoz, mint a bitekhez és a bajtokhoz.

A könyv mint gépi komponens esetében kezdenek a dolgok valóban érdekessé válni. Akárhogyan is próbálok elrejtőzni, ez az esszé sok mindent elmond rólam. A szavak megválasztása és a szintaxis az enyém, az utalások saját mentális beállítódásom-

ról árulkodnak. A szavaknak és a gondolatoknak nem kell eredetinek lenniük ahhoz, hogy elmondjanak valamit arról a személyről, aki kifejezésre juttatja őket. Az a tény például, hogy Borges műveit jobban szeretem, mint Faulknerét, jöllehet Faulkner bizonyíthatóan jobb író, szintén elmond valamit rólam, bár nem is remélhetem, hogy akár csak egyetlen sort valaha is megírhatok úgy, mint Borges. Végző soron az ízlésünkön keresztül éppúgy megnyilatkozunk, mint a műveinkben. Marshall McLuhan és Ted Nelson művei éppen annyira részemmé váltak, mint az arról szóló rendkívüli mesék, hogy mit jelent a New Jersey-beli Fort Lee-ben felnőni.* A számítógépek különféle elemzések révén úgy is átalakíthatják ezt az esszét, hogy egyfajta *proxy* lesz belőle az én számomra, vagyis „A feldolgozott könyv” olyan nyersanyag, amiből egy számítógépi „ügynököt” (*agent*) lehet létrehozni.**

Mit tehetne meg egy ilyen ügynök? Szinte bármit. Szeretnék egy különféle készülékekkel jól felszerelt ügynököt, amely rendszeresen fürkészné az Internetet számomra érdekes dolgok iránt, és ezekből mindjárt ki is szűrne sok mindent. Érdeklődöm például az Internet szerzői jogi kérdései iránt (mint ez az esszé is mutatja), de aligha akarom elolvasni az összes kiáltványt, amit az információ szabadságának hívei megfogalmaznak: egy ilyen ügynök talán megtalálhatná számomra a szerzői jogra vonatkozó releváns információkat, kigyomlálva a hatásvadászó retorikát. Vannak továbbá olyan dolgok, amelyekről esetleg nem is tudom, hogy fontosak számomra. Az ügynök felhasználható lenne ezeknek a megtalálására is, oly módon, hogy azonosítana bizonyos tárgyakat vagy témákat (például a burkolt metaforákat) az írásaimban, és öszszevetné azokat hasonló tárgyakkal, amelyeket különféle szerveken bárhol a világon talál.

A számítógépi ügynökök léte nem újdonság. Az a növekvő kifinomultság tekinthető újnak, amivel ezeket megépítik, és felhasználási céljaik is folytonosan megújulnak. Minden Internet-felhasználó számára ismerős az a profil-készítési technika, amit az e-kereskedelmi oldalak rendszeresen alkalmaznak, bizonyos fajta felhasználók számára megfogalmazva a kifejezetten számukra ajánlott árucikkek reklámszövegeit. A profilok meghatározására szolgáló ügynökök többsége azonban meglehetősen egyetlen módon épül fel. Így például az oly nagyon fontos postai irányítószám valószínűleg mond valamit egy adott háztartás jövedelméről, tagjainak képzettségi szintjéről és emellett még sok más dologról is. Mindannyian tudjuk azonban, hogy az irányítószám-elemzés mennyire tökéletlen. Az én utcámban laknak egyetemi oktatók, a Szicílium-völgyben dolgozó magas beosztású szakemberek, és – szemmel láthatólag – néhány *new-age* háztartás is, amelyekben diákok és korábbi diákok laknak. Ne felejtjük el továbbá az ide áttelepült nyugdíjasokat sem (ez tengerparti város). Ám mit mond ez – kérdezhetné joggal bárki – rólam? Hasonló profilok az emberek írásaiból vett statisztikai kivonatok alapján összeállítva sokkal bensőségesebbek lennének, és felhasználási lehetőségeik érdekesebbnek bizonyulnának, mint annak a meghatározása, hogy vajon milyen digitális kamerát fog valaki valószínűleg megvásárolni.

* Burkolt utalás „*Five-Finger Discount (A Crooked Family History)*” című regényére. – *A ford.*

** *Proxy*-nak a számítástechnikában olyan eszközt neveznek, amely más helyett végez el egy feladatot. Például az úgynevezett „tűzfal-proxy” (*firewall proxy*) egy gazdagépben (*host*) tárolt információkat közvetíti a gazdagép helyett. Így a gazdagép nem érhető el közvetlenül, tehát nem is lehet feltörni. Az „ügynök” (*agent*) olyan hálózati program, amely egy munkaállomás működési mutatóit továbbítja a központi hálózatvezérlőhöz. (Forrás: Informatikai szótár, Scriptum.) – *A ford.*

A személyes tartalom felhasználásának egyik izgalmas lehetősége a *spam*-szűrők létrehozása. Paul Graham (lásd <http://www.paulgraham.com/spam/html>) kidolgozott egy úgynevezett *white paper*-t a bayesi statisztika alkalmazásáról a kéretlen e-mail távoltartására szolgáló, igen fontos szűrők kifejlesztésében. Ez a szűrési módszer úgy működik, hogy a felhasználó először maga dönti el, hogy bejövő postájában mi az, ami *spam*, és mi az, ami nem *spam*. A szűrő ezután statisztikai kivonatot készít mindkét csoportból, és minden további bejövő e-mailt ezekhez viszonyítva értékeli. A módszer jellegzetes vonása, hogy a szűrő annál jobbá válik, minél tovább használjuk. A statisztikai mérés egyre pontosabb lesz, ahogy egyre nagyobb adatbázist építünk ki. Nem nehéz elképzelni hasonló eljárás alkalmazását „a feldolgozott könyv” tartalmára is.

Ha ez az esszé gépi komponenssé válna, az lenne a feladata, hogy virtuális képviselőnk gyanánt működjön, más szóval a gép lelkévé válna. Az így létrejövő gép működésébe emberi kultúra (történetesen az enyém) épülne be, és így a gép „emberzerűbb” módon láthatná el a feladatait. Miért állnánk meg azonban ennél az esszénél? Hozzá tehetnénk az összes e-mailt, amit írok (és ezeknek magas súlyt adhatnánk), mindazokat a *web*-oldalakat, amelyeket megnézek (alacsonyabb súlyozással, mivel az olvasás nem áll olyan közel a csontjainkhoz, mint az írás), és minden mást is, ami az én személyes kifejeződésem. Ez a feldolgozott könyv végső célja: a robotok egy újabb generációjának tájékoztatása – nem azért, hogy a világot gépiesebbé tegyék, hanem azért, hogy a gépek emberibbé váljanak.

Mostanra már bizonyára világos, hogy „A feldolgozott könyv” hogyan szolgálhatna csomópontként. Ebben a feldolgozás mind a négy másik aspektusa, a könyv mint portál, mint önmagára visszautaló szöveg, mint platform és mint gépi komponens egyaránt szerepet játszik. Mindegyik hozzájárul a hálózat működéséhez. A szövegmagyarázat valahol a portál és a platform funkciók között foglalna helyet, attól függően, hogy melyik szöveg mutat rá valamire, és melyik az, amelyikre rámutatnak. Más szóval „A feldolgozott könyv” – csakúgy, mint bármely más írott dokumentum – közösséget fejleszt ki maga körül. Az ilyen hálózat viszonylagos mérete az adott könyv fontosságától függ: kis hálózat épülne ki e körül az esszé körül, ám Ted Nelson „Irodalmi gépek” (*Literary Machines*) című munkája köré óriási hálózatnak kellene szerveződnie. Érdemes megjegyezni, hogy ilyen hálózat a *Literary Machines* körül – a mű kiemelkedő fontosságának dacára – eddig még nem épült ki. Majdnem bizonyosra vehető, hogy ez a szerző különösképpen a következménye, aki maga publikálta művét, megakadályozva ezzel, hogy akár csak egy szerény méretű kiadványt marketingje is úgymond „bepelenkázza”.

Érdekes marketinggyakorlat lehet, ha elgondoljuk, hogyan építhetnénk ki egy ilyen hálózatot „A feldolgozott könyv” körül. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a dolgozatot fel kellene tenni egy hálózati szerverre, ahol indexelhetik a keresőrendszerek, amelyek hozzá fogják irányítani a felhasználókat. Terjeszthető lenne továbbá különféle előzetes publikációs formákban is, amelyek közül néhány óhatatlanul szintén felkerülne a Hálóra (ez máris folyamatban van). Elküldhető e-mail üzenetek mellékleteként számos potenciálisan érdekelt (és nem érdekelt) félhez is. A hozzá vezető *linkek* megjelentethetők különféle hírcsoportokban (*newsgroups*). Ennek a könyvnek, vagy bármely más könyvnek a „hálózati üzemmódban” történő piacra viteléhez csupán hagynunk kell, hogy a hálózat végezze el a munkát. Ez annyit jelent, hogy a szokásos ellenőrzési formákat fellazítjuk. A digitális jogok rendezésére kialakított me-

chanizmus (*digital rights management, DRM*) igénybe vétele, amely csökkentheti vagy kiküszöbölheti a digitális művek másolását, jó gazdasági döntés lehet például Steven King vagy John Grisham számára, de az ismeretlen szerzők – mint például „A feldolgozott könyv” szerzője is – jobban járnak, ha megengedik, hogy munkájukat másolják és terjesszék, sőt, egyes esetekben akár kissé meg is változtassák. Amióta egy barátom feltette ennek az esszének egy korábbi fogalmazványát egy hálózati honlapra, amit két hírcsoportban is felfedeztem, elképesztő mennyiségű levelet kapok vele kapcsolatban. A hálózat működik.

Természetesen nem minden hálózati csomópont teremtett egyenlőnek. (Képzeld el egy pillanatra, hogy egy számítógép mit tehetne ezzel a mondattal: azon kívül, hogy azonnal kihozná a gettysburgi beszédre* vonatkozó utalást, ebben az esszében is észrevenné azt a korábbi szakaszt, ahol a „minden ember egyenlőnek teremtett” kifejezés megjelent, majd innen visszalépné oda, hogy „minden ember söpredék”, és így tovább. Szegény gép!) A könyv mint hálózat új jelenség, és az ilyen hálózatok kiépülésének inherens szabályait még nem ismerjük. Vajon minden csomópontnak megvan a lehetősége az egyre növekvő hálózat kiépítésére, vagy egyes csomópontok inkább gátolják, sőt akár meg is akadályozhatják más csomópontok hálózati törekvéseit, mint ahogyan egy nagy hajó nyomdokhullámai elsimítják az aprócska evezős csónak által vert hullámokat? Jelenleg nem tudjuk erre a választ, ám én úgy vélem, hogy a hálózati világban a nagyok fognak uralomra jutni, és a hangok változatos sokaságát, ami jelenleg jellemzi az Internetet, egyre inkább el fogja nyomni egy maroknyi médiabirodalom harsogása, megakadályozva mindennemű szabályozást. A holnap feldolgozott könyvének éppen úgy meg kell küzdenie a figyelemért, mint a tegnapi eredeti könyveinek.

V.

Noha már a bevezetésben említettem, hogy a feldolgozott könyvet nem szabad összetéveszteni a különféle olvasókészülékekkel, hasznos lehet megvizsgálni, hogy a feldolgozott könyv megjelenése hogyan fogja befolyásolni ezeknek a kialakítását.

A feldolgozott könyv fogalma kiegészíti az elektronikus publikációval kapcsolatos olyan elgondolásokat, mint amelyek Alan Kay „*Dynabook*”-jában és Ted Nelson hipertextjében, illetve információs hálózataiban kifejezésre jutnak. A *Dynabook* alapvetően hardver-fogalom, és olyan hordozható, kézben tartható számítógépet jelent, amely a világon fellelhető összes tudáshoz való hozzáférés eszközüül szolgálhat. Ez nyilvánvalóan különbözik a feldolgozott könyvtől annyiban, hogy a feldolgozott könyv lényege a digitális formában megjelenő tartalom, nem pedig a hardver, amelynek a létrehozását a mindenütt jelenvaló számítástechnika alakítja. A *Dynabook* eszméi természetesen már megtalálták az utat a piachoz az úgynevezett digitális személyi aszisztensek formájában és a mobiltelefonok bizonyos funkcióiban is. Ezek a készülékek – egyebek között – szerepet játszanak a feldolgozott könyv fejlődésében is, és funkcióik az olvasáson vagy a nézegetésen túl kiterjednek a szerkesztésre, a hálózati kapcsolatok létrehozására, valamint a kommunikációra és a közvetítésre is.

* Ismételt utalás Lincoln híres beszédére, amelyben az „*all men are created equal*” kitétel szerepelt. – *A ford.*

Ted Nelson víziója a nem-lineáris írásról erősen emlékeztet a könyv mint hálózati csomópont fogalmára, bár Nelson végül az elgondolásainak gyakorlati kivitelezésére alkalmas rendszer kiépítése mellett kötelezte el magát, és kevesebb figyelmet fordított a tartalom létrehozására. A feldolgozott könyv megkülönböztető jegyei a következők: a tartalomról szól; a tartalom létrehozásának digitális környezetben bekövetkező változásait jelzi; van üzleti dimenziója is (ki fogja megépíteni ezeket az eszközöket és miért?); és rámutat a szerző fokozódó elidegenedésére saját munkájától, mivel a feldolgozás aktusa arra szolgál, hogy a kreativitás kútfőit elkülönítse az összefoglalás, az indexelés és a kivonatolás tevékenységeitől, amelyeket az automaták örökölhetnek. Kay és Nelson végső soron humanisták, a feldolgozott könyv azonban posztmodern fejlemény.

Az elektronikus publikáció számos egymással versengő mai víziója közül a nagy médiatársaságok azt kedvelik a legjobban, amelyik az elektronikus kiadványok fizikai megjelenését nagyon hasonlónak akarja tenni a nyomtatott könyvekéhez, ám a fizikai eszközrendszer költségei nélkül. Erre azt mondom: szép dolog, ha megvalósítható. Az elgondolás hívei rendszerint élénken érdeklődnek olyan kérdések iránt, mint például a szerzői jog védelme, és olyan elektronikus kiadói kezdeményezéseket hajlamosak támogatni, amelyek egyértelműen tiszteletben tartják a tulajdonjogokat. Ez a jövőkép olyan e-könyvek – ebben az esetben lényegében hardver jellegű készülékek – létrehozását vetíti elénk, amelyek kifejezetten csakis olvasásra szolgáló könyvolvasó berendezések. Itt fontos a „csakis” szó: az olyan e-könyv, ami csupán e-könyv és semmi más, alapvetően különbözik a digitális mobiltelefonról vagy a személyi számítógéptől, amelyeknek sokféle alkalmazásuk van. A „csakis” e-könyv különálló készülék. Fontos vonása, hogy nem számítógép-perifériaként működik, mivel ez annyit jelentene, hogy a tartalom a számítógép és a periféria közötti továbbítás során átmásolódik, és ha így másolható, akkor másolható sokféle más módon is.

Ez a változat bukásra van ítélve, nem azért, mintha a szerzői jog halott lenne, hanem azért, mert valamennyi ilyen módon kiadott ilyen könyvnek versenyeznie kell majd azokkal a könyvekkel, amelyek a feldolgozott könyv gazdag erőforrásaira támaszkodnak. Az önmagában álló könyv a szó szoros értelmében egyedül marad, miközben a hálózati információk hadseregével kell felvennie a versenyt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy bizonyos egyedi könyvek valami magasabb szempontból megítélve nem jobbak, mint a csomópontként funkcionáló könyvek, ám – nyilvánvaló piaci megfontolások alapján – a kreatív emberek számára az jelenti a valódi kihívást, hogy más emberek figyelmét ráirányítsák a munkájukra. Ez az, amiért a kiadók léteznek, és amiért továbbra is létezni fognak. Hálózati támogatás nélkül a legtöbb könyv el fog veszni az új anyagok óriási áradatában.

Így tehát nem kell számítanunk a csakis olvasásra szánt e-könyvek nagyobb arányú elterjedésére. Ehelyett más számítástechnikai berendezésekhez kapcsolódó olvasó-készülékek fognak kialakulni, ilyenek lesznek például a nagyobb és jobb képernyővel ellátott mobiltelefonok is. A technológia világában ezeket „konvergens” készülékeknek nevezik. Idővel arra számíthatunk, hogy mindannyian egy (és csakis egy) ilyen készüléket fogunk magunknál hordani, amely többszörös felhasználási célokra szolgál.

Ez kölcsönös engedményekkel járó alkut jelent. Míg a kifejezetten csakis e-könyvek olvasására szolgáló készülékek természetesen optimalizálhatók az olvasás gyakorlatához, a konvergens készülékek senkit sem fognak teljes mértékben kielégí-

teni. Ennek a jelentősége abban áll, hogy le fogja lassítani a digitális olvasókészülékek terjedését, mivel bizonyos funkciókhoz a nyomtatás egyszerűen továbbra is jobban meg fog felelni. Bizonyos könyvek – elsősorban a szépirodalmi művek – túlnyomórészt továbbra is papírra nyomtatott formában fognak megjelenni, még akkor is, amikor a nyomtatás világa már zsugorodni kezd. A feldolgozott könyv először a szakirodalmat fogja megtámadni, másodsorban pedig a főiskolai tankönyveket, és csak ezután fogja majd kikezdeni a fogyasztói vagy kereskedelmi kiadóipar határszéleit. A feldolgozott könyv elterjedéséig elég sok lépcsőfokon keresztül vezet az út: sok ember észre sem fogja venni, hogy mi történik, mint ahogyan ma is boldogan és ártatlanul vásárolják a mozifilmek DVD változatait, amelyek mindenféle kiegészítő elemet (például eredetileg kihagyott jeleneteket vagy a rendezővel és a színészekkel készített interjúkat) is tartalmaznak. A feldolgozott könyv szükségképpen el fogja foglalni a helyét a virtuális könyvespolcon, mi pedig a kandalló előtt fogjuk olvasgatni, miközben genetikusan módosított kutyánk békésen szunyókál mellettünk a párnáján.

Magyar Dóra fordítása

Megjegyzés

Az esszé egyes részei nem kereskedelmi célokra megoszthatók másokkal, feltéve, hogy minden egyes példány tartalmazza a szerzői jogra vonatkozó teljes információt és a szerző e-mail címét.

Joseph J. Esposito

Jelenleg a vegyipari kutatási eredmények globális figyelőszolgálatát ellátó *SRI Consulting* kiadóvállalat elnöke és vezérigazgatója. Korábban az *Encyclopaedia Britannica* és a *Tribal Voice* (egy frissen indult Internet-szolgáltató) vezérigazgatójaként dolgozott. Szakmai karrierjét a kiadóiparban a *Simon & Schuster* és a *Random House* kiadóknál kezdte. Később a *Merriam-Webster* (a Webster szótárak kiadója) és a *Britannica* menedzsereként a digitális médiumok korai profétái közé tartozott. A *Britannica* kiadó *Merriam-Webster* leányvállalatának vezetőjeként 1990 után felgyorsította a digitális kiadványok fejlesztését. Ő kezdeményezte az első Internet-enciklopédia, a díjnyertes *Britannica Online* kiadását. A *Britannica* vezérigazgatójaként átformálta a vállalat egész politikáját, új elektronikus programokat és új partnerkapcsolatokat épített ki, és irányítása alatt történt meg a vállalat hagyományos üzletágainak jelentős méretcsökkentése. Miután a vállalatot 1996-ban eladták, elvállalta a John McAfee által alapított „Törzsi hang” (*Tribal Voice*) nevű hálózati közösségépítő és kommunikációs vállalat vezérigazgatói tisztségét. Számos vállalat (*CUseeMe Networks*, *MIT Press*, *Navilinks*) igazgatótanácsának tagja, illetve tanácsadója.

A GONDOLAT KIADÓ és az INFONIA ALAPÍTVÁNY
nemrég megjelent közös kiadványai:

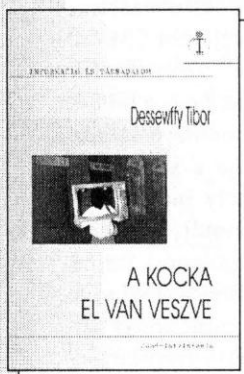
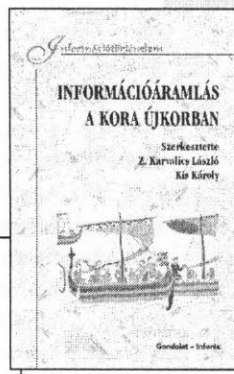

Z. Karvalics László:
BEVEZETÉS AZ
INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEMBE

248 oldal, kartonált, 2390.-Ft.

Z. Karvalics László -
Kiss Károly (szerk.):
INFORMÁCIÓÁRAMLÁS
A KORA ÚJKORBAN

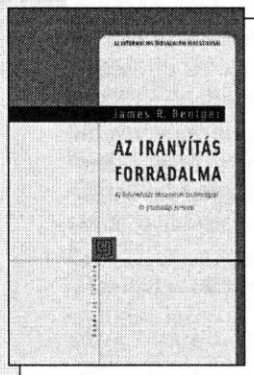
196 oldal, kartonált, 2290.-Ft.

Dessewffy Tibor:
A KOCKA EL VAN VESZVE

2., bővített és átdolgozott kiadás
306 oldal, kartonált, 2480.-Ft

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM KLASSZIKUSAI
sorozat rövidesen megjelenő kötetei:

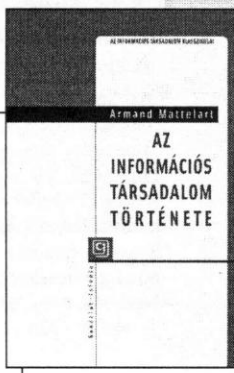

James R. Beniger:
AZ IRÁNYÍTÁS FORRADALMA

758 oldal, keménytáblás, 4290.-Ft.

Armand Mattelart:
AZ INFORMÁCIÓS
TÁRSADALOM TÖRTÉNETE

200 oldal, keménytáblás, 2890.-Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a kiadó mintaboltjában:
(Osiris Könyvesház, Bp. V. Veres Pálné u. 4-6.),
a jobb könyvesboltokban, illetve megrendelhetők a kiadónál:
(1088 Budapest, Bródy S. u. 16, tel.: 338-3544,
e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net)

Michael R. Allen*

Ez nem hipertext, hanem...

(Bekezdések a textualitásról)¹

Bevezetés és használati utasítás

A nyomtatás nagy változatosságot tesz lehetővé a textualitás terén, és éppen úgy alkalmas a jelentés merevségét felbontó, bonyolult kísérleti szövegek létrehozására, mint az elektronikus/digitális hipertext. Peter Lurie mostanában megjelent „Miért fogja a világháló megnyerni a kulturális háborúkat a baloldal számára?” (*Why the Web Will Win Culture Wars for the Left*) című írásában ennek ellenére azt állítja, hogy a hipertext az embereket kulturális szempontból forradalmian új olvasási módra ösztönzi (lásd *CTheory*: a125). Szerinte a hipertext sokkal inkább kihasználja a saussure-i önkényes jelentés-tulajdonítás² nyújtotta lehetőségeket, mint bármely más nyelvi közeg. Lurie azonban nem veszi figyelembe a kísérleti irodalom történetét, melynek során ez részben talán már meg is valósult. Jóllehet a digitális megjelenési forma csakugyan az olvasás teljesen egyedi módját hozza létre és ezzel a nyomtatás második forradalmát indítja el, maga a hipertext nem annyira forradalmi újítás, mint ahogy azt védelmezői állítják, és nem is veszélyezteti annyira a hagyományos könyvnyomtatást, mint amennyire attól ellenzői tartanak. A hipertext véleményem szerint figyelemre méltó textuális forma, amely számos újításra nyújt lehetőséget a szövegek megjelenítése terén, azonban olyan sok mindent vett át a hagyományos nyomtatástól, hogy eltérő formai vonásai nem jelentenek teljes szakítást a papírra nyomtatott szöveggel. George Landow „*Hypertext 2.0*” című munkájában a hipertext briliáns elméletét fogalmazza meg, megállapításaival azonban valójában nem is merészkedik olyan messzire. Vizsgáljuk meg például az alábbi állítást: „A hipertext lehetővé teszi, hogy a szöveg szétszórt változatok lazán összekapcsolódó együtteseként jelenjen meg, és ne keltse azt a látszatot, mintha egységes entitás lenne.” [1] Valóban, csakhogy ez ugyanúgy igaz a nyomtatott formára is; a hipertext tehát nem az első és egyetlen olyan szövegforma, amely dacol a nyomtatás egységesítő törekvéseivel, még ha a legtermékenyebb is ezek közül. A fenti idézet mellett sok mást is felsorakoztathatnék, hogy szemléltessem Landow érvelésének túlzásait. Az alábbi lexia-halmaz tehát egyrészt válasz

* Itt közölt írása a *CTHEORY* című nemzetközi elméleti, technológiai és kulturális folyóiratban (www.ctheory.net/text_file?pick=389) jelent meg "This Is Not a Hypertext, But...: A Set of Lexias on 'Textuality'" címmel, 2003 szeptember 16.-án.

¹ Hipertext: kapcsolódási pontokkal összekötött, tetszőleges sorrendbe állítható szövegdarabokból álló szöveg (Theodor Holm Nelson meghatározása). Textualitás: szövegszerűség, a gondolatok szöveges megjelenési formája. Lexia: olyan szövegrész, melynek terjedelme a mondat és a fejezet között áll. – *A ford.*

² Saussure szerint a szavaknak előre rögzített jelentést tulajdonítani önkényes dolog, mivel azok jelentését mindig a beszélő és a befogadó közötti viszony határozza meg. – *A ford.*

³ Nyitott szöveg: Befejezetlen szöveg vagy szövegtöredék, amelyet az olvasó továbbgondolhat. – *A ford.*

Landow írására, másrészt azt kívánja bemutatni, hogy a papírra nyomtatott szöveg is lehet nyitott, vagyis magában foglalhatja önmaga felbontását és „kiterjesztését”.³

Az a szöveg azonban, amit Ön most olvas, mégsem lehet hipertext. Ön is úgy fogja találni, hogy nem az, és mégis mindazokból a szempontokból eltér a hagyományos szövegtől, amelyeket Lurie csak a hipertext sajátosságainak tekint. Egy sor lexián keresztül megpróbálom bemutatni, hogy mi a különbség a nyomtatott szöveg és az elektronikus/digitális hipertext között, mégpedig úgy, hogy az egyes lexiák a különbségeket más-más aspektusból közelítik meg. Úgy gondolom, hogy ez a forma a legmegfelelőbb annak illusztrálására, hogy a hipertexthez hasonlóan a nyomtatott szöveg is lehet nyitott vagy decentrált. Jerome McGann „A textuális állapot” (*The Textual Condition*) című művében így ír: „A szövegelmélet nem rugaszkodhat el túlságosan a konkrét példáktól és az esettanulmányoktól”. [2] Annak bemutatásához, hogy a nyomtatott szövegnek nagyon sok közös vonása van a hipertexttel, és hogy a hipertext nem felváltja, hanem inkább továbbfejleszti azt, Laurence Sterne XVIII. századi regénye, a „Tristram Shandy” elemzését és az alábbiakban következő lexiák halmazát használom fel.

Emlékeztető

Arra kérném az olvasót, ne feledje, hogy ez az írás nem hipertext. Ennek a szövegnek az a rendeltetése, hogy bemutassam: bármely nyomtatott szöveg igenis lehet decentrált és nyitott, saját szerkezetének köszönhetően. (Ami azt illeti, saját zárt szerkezetének köszönhetően.)⁴

A nyomtatott forma és a zártság

A szöveget korlátok közé szorítja például azoknak az oldalaknak a száma, amelyeket kitölt, továbbá a szavak száma, amelyeket tartalmaz, valamint a szerző szóválasztása és a szavak sorrendje is. Ezen kívül fizikai megjelenése is behatárolja, legyen szó akár tintával papírra írott, akár a képernyőn vibráló szövegről. A szöveg valamennyi másolata csak egy bizonyos tartalmat közvetíthet önmagáról az elolvasás folyamata során, függetlenül attól, hogy hány különböző másolat van forgalomban. A kézzel írott szöveggel szemben a nyomtatott szöveg másolatai csak igen kis eltéréseket mutathatnak: halványabb lehet a nyomtatás, esetleg hiányozhat egy oldal-szám valamelyik kötetben, és ehhez hasonló jelentéktelen eltérések adódhatnak. Egyébként a nyomtatott szöveg mindig szavak zárt halmaza, amely fejezetekre, lexiákra vagy versszakokra tagolódik. A tartalmát tehát nem is lehet megváltoztatni anélkül, hogy fizikai szerkezetét átalakítanánk. Az irodalmi alkotások szövege még tovább viszi ezt a zártságot, és viszonylagos állandóságra tart igényt. McGann szavaival: „Az irodalmi művek leginkább abban különböznek más nyelvi kifejezési

⁴ Nyitott szöveg: Befejezetlen szöveg vagy szövegtöredék, amelyet az olvasó továbbgondolhat. - A ford

formáktól, hogy végtelenen konkrét egyediségre törekednek.” [3] A nyomtatott szöveg – ellentétben az elhangzó beszéddel – rögzítettsége folytán ellenáll az időnek.

A nyomtatás a szavakat térbeli korlátok közé is szorítja azáltal, hogy fizikai formába önti őket. A szavaknak rendezett sorokat kell alkotniuk, nyelvtani szabályoknak kell megfelelniük, és nem áradhatnak túl az oldalak szélén. Csak kevés olyan nyomtatott szöveg létezik, amely figyelmen kívül hagyja ezeket a formai és tartalmi szabályokat, és csupán gondatlanul papírra vetett szavakból áll. Ahogy Walter Ong megfogalmazta: „A nyomtatás sokkal kérlelhetetlenebbül hozza létre a szavak térbeli rendezettségét, mint azt az írás előzőleg valaha is tette. Az írás a hangok világából a képek világába helyezte át a szavakat, de a nyomtatás túlmegy ezen, és térben is röghöz köti a szavakat. A nyomtatás lényege tehát a szavak helyzetének meghatározása a térben.” [4] A kinyomtatott szavakat nem lehet elmozdítani vagy megváltoztatni. Legfeljebb olyan módszerekhez folyamodhatunk, hogy tintafolttal elfedjük, vagy javítófestékkel üres hely alá temetjük őket. Arra azonban nemigen van lehetősége az olvasónak, hogy a szavakat úgy változtassa meg, hogy előbb teljesen el ne távolítsa őket. Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy a nyomtatott szöveg „nem tűri a fizikai befejezetlenséget”. [5] A nyomtatás ugyanakkor lehetőséget ad arra, hogy a szavakat olyan módon rendezzük el, amire sem szóban, sem kézírással nem lennének képesek. Éppen az a zártság indukálja a jelentést, a költőiséget és a többértelműséget, amire a szöveg törekszik. A zárt szöveg kizárhatja a nyelv bizonyos elemeit, de nem válhat varratmentes, egy darabban szőtt entitássá. Mind a szavak jelentése, mind a nyomtatott szöveg fizikai tulajdonságai – például a betűtípus, a betűk mérete és a tipográfiai elrendezés – megnehezítik a szöveg kiegészítését.

A hipertext épp annyira hajlamos a zártság keresésére, mint bármilyen más szöveges forma. A hipertextuális *linkek* is zárt dokumentumok között hoznak létre kapcsolatokat, ezáltal felnyitva és korlátlanul kitágítva azokat, a kapcsolódások azonban nem tudják megváltoztatni a hipertext összetételét. A szöveg ettől még továbbra is gondosan felépített lexiák keretei között gondosan elrendezett szavakból áll. Az új megjelenítési technológiák kihasználásával a hipertext ideiglenesen feloldhatja ugyan zártságát, szöveg mivoltából adódó korlátain azonban így sem képes túllépni. A hipertext ennek ellenére is olyan szavak halmaza, amelyek mozdulatlanra dermedtek – ha a papíron rögzítettekkel szemben csak egy pillanatra is – az időben és a térben, ahol azonnal nyilvánvalóvá válik megfagyott állapotuk sérülékenysége. Más nyomtatott szövegekhez hasonlóan a hipertext is azzal ássa alá alapvetően zárt természetét, hogy felhívja rá a figyelmet. Varratait éppen azzal teszi észrevehetővé, hogy megpróbálja őket fellazítani. Ez összhangban áll a papírra történő nyomtatás irodalmi hagyományával, ahogy azt Jerome McGann megfogalmazta „A textuális állapot” című művében: „Az irodalmi alkotásnak textuális állapotában nem célja az átláthatóság, és nem arra szánják, hogy valamilyen üzenetet közvetítsen.” [6] Az irodalmi szövegnek nem kell paradoxonok, kétértelműségek és ellentmondások nélküli, összefüggő üzenetnek lennie. Az irodalmi szöveg akár olyan nyitott is lehet, mint a hipertext.

⁵ Egyközpontúnak azt a szöveget nevezik, amelynek az egyes részeit csak egyféle sorrendben lehet olvasni. – *A ford.*

A „*Hypertext 2.0*”-ban George Landow arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos nyomtatott forma eleve arra ítéltetett, hogy csakis egyközpontú,³ megváltoztathatatlan szövegeket hozzon létre. Landow – anélkül, hogy behatóan tanulmányozta volna a textuális rögzítettség fejlődését a nyomtatott szövegekben – azt állapítja meg, hogy „rögzítettség nélkül nem létezhet egységes szöveg.” [7] Figyelmem kívül hagy számtalan olyan törekvést a nyomtatott szöveg fejlődésében, amelyek igyekeznek láthatóvá tenni azt a zárt szerkezetet, ami lehetővé teszi a szöveg létrejöttét. A kiadók, akik összefüggő, zárt szövegeket akarnak eladni, ellenálltak ugyan ezeknek a kezdeményezéseknek, de nem szorították őket teljesen vissza. Jerome McGann nagyon körültekintően elemzi William Morris könyvét, amelyben a szerző felhívja a figyelmet írásának zárt természetére, és azt egyúttal fel is használja arra, hogy éppen a nyomtatás mechanikus természetén alapuló irodalmi eszközök alkalmazásával gyönyörű, többközpontú szöveget alkosson. Más szóval, McGann méltányolja, hogy Morris (néhány más szerzővel együtt) kihasználja és ugyanakkor elutasítja a nyomtatás mechanikus jellegéből adódó korlátokat, miközben az általuk létrehozott műveket nyíltan technológiai termékeknek tekintik. „Minden olyan eszköz, ami a szöveg megszerkesztett természetére irányítja az olvasó figyelmét, bizonyos értelemben magában hordozza az irodalmi művel szemben burkoltan vagy potenciálisan megnyilvánuló ellenállás eszközeit.” [8] A hipertext hasonló eszközöket kínál, amelyeket Landow magasztal, ám ezek is legalább annyira a technika szülöttei, mint a nyomtatott könyv. Az „ellenállás eszköze” Morris könyvében egy adott tipográfiai módszer volt, a hipertext esetében pedig ugyanilyen eszköz a *link*: mindkettő lehetővé teszi, hogy a szöveg saját korlátait felfedve próbáljon meg azokon túllépni.

Landow szerint „évszázadok óta most először állt elő az a helyzet, hogy a könyvet nem olyasminek tekintjük, ami lényegéből fakadóan vitathatatlanul emberi, hanem valami természetellenes, majdhogynem csodával határos technikai találmánynak.” [9] Annyiban teljesen igaza van, hogy a szöveg lezárt természetével újabbán a kritikaelmélet is foglalkozik. Azt is figyelembe kellene azonban vennie, hogy a hipertext legalább annyira természetellenes, mint a papírra való nyomtatás. Landow azzal védi a hipertextet, hogy végső soron ugyanaz, mint a papírra nyomtatott szöveg: a textualitás technológiafüggő változata. Mindamellet az írók mindkét formával olyan szövegeket hozhatnak létre, amelyek kívülről nézve zártak, belülről azonban nyitottak a különböző olvasói értelmezésekre. A hipertext megőrizte azokat a kényszereket, amelyek a szöveget határok közé szorítják. Landownak elmélete kidolgozásakor figyelembe kellett volna vennie Walter Ong következő megállapítását: „Kifinomult spontaneitásuk ellenére az (elektronikus) médiumokban is teljes mértékben uralkodik egyfajta zártság, ami a nyomtatás öröksége.” [10]

Új forma?

Valóban új formája-e a hipertext a textualitásnak? George Landow úgy véli, hogy a hipertext alapvetően eredeti, bár megjegyzi, hogy a hipertext egyes tulajdonságai már elődeinél is megjelentek. Ennek ellenére azt hangoztatja, hogy a hipertext szakít minden eddigi szöveges formával és élesen elválik elődeitől, ám ez meglehetősen nehezen

elfogadható állítás: „A teljességre és a befejezett termékekre használt hagyományos fogalmak a hipertextre – alapvető újszerűségéből adódóan – nem alkalmazhatók. Ez megnehezíti a hipertextnek a régi fogalmakkal való leírását és meghatározását, mivel azok egy másik oktatási és információs technológián alapulnak, és olyan rejtett feltételezéseket tartalmaznak, amelyek a hipertextre nem érvényesek.”[11] Egy pontos hipertext-elmélet megalkotásához nyilvánvalóan szükség van új fogalmakra, de a szövegtan régi fogalmainak többsége szintén alkalmazható. Landow még mindig nem szabadult ki a technológia, az olvasó, az alkotó, az eredetiség és a jelentés kérdéseinek rabságából. Ezek ugyanazok a problémák, amelyeket már számtalanszor felvetettek a szövegtan története során, s így inkább ezek újszerű alkalmazásáról, mintsem a hagyományokkal való szakításról van szó. A legelső hipertextek – szemben az első ösnyomatványokkal – nem tekinthetők a textualitás teljesen új formáinak.

Még az sem tisztázott, hogy a papírra nyomtatott szöveg teljesen kiaknáztá-e már a benne rejlő alkotói lehetőségeket. Végül is még ezer éves sincs. Ahogy Elizabeth Eisenstein rámutatott, a nyomtatás egyáltalán nem egységesítő technológia: „Az egységességhez és a változatossághoz, a tipikushoz és az egyedihez kapcsolódó fogalmak összefüggenek egymással és ugyanannak az éremnek a két oldalát jelentik... Minél szabványoszerűbb a forma, valójában annál nagyobb a készítés a személyes én érzékeltetésére.”[12] A nyomtatott szöveg nagyon hasonlít a hipertexthez abban, hogy kötött szabályok keretein belül variálhatja a technikák egész sorát. A hipertext olyan új textualitást tesz lehetővé, amelyben néhány korábbi konvenciót – a papírlapokat, illetve a szerzőt – más, újszerű konvenciók váltanak fel. Lehetséges, hogy a hipertext nem a textualitás új *formáját*, hanem új *textuális konvenciók rendszerét* jelenti.

Melyik központ?

Nem kétséges, hogy az igazán jó hipertext szerkezete nem egyközpontú, sőt még csak nem is koncentrikus. A benne lévő linkek lehetővé teszik, hogy az olvasó egyidejűleg hozzáférjen a szöveg különböző részeihez. Ezzel olyan sok lehetséges olvasási útvonal jön létre, hogy az olvasó nem mindig találkozik az összes szóval a szövegben, sőt az sem biztos, hogy minden alkalommal ugyanazokkal a szavakkal találkozik. Az olvasás akár minden egyes alkalommal teljesen új találkozást jelenthet a szöveggel. Az egyközpontúság ideje lejárt, vagyis nem kell minden olvasási útvonalnak egy kijelölt ösvényt követnie. Mint Landow megjegyzi: „A hipertext szinte zavarba ejtő módon testesíti meg és váltja valóra azt az elvet, ami a nyomtatás fénykorában még meglehetősen elvontnak és bonyolultnak tűnt.”[13] Néhány hipertext teljes mértékben megvalósítja a központ nélkülivé vált, „szétszóródott” jelentésű szöveg ideálját, nem minden hipertextre jellemző azonban a jelentések „szétszóródottsága”, és egyik sem mond le arról, hogy tartalmi központot alakítson ki. Minden hipertextben létrejön legalább egy központ azáltal, hogy az olvasó valamely saját maga által meghatározott útvonalon halad a szövegben. Ugyanakkor sok hipertext lehetővé teszi azt is, hogy az olvasók más-más útvonalon haladjanak, és ezzel több központ jöjjön létre. Egyetlen olyan hipertext sem lehet tehát teljesen központ nélküli, amely tartalmat hordoz.

Egyetlen hipertext sem testesít meg továbbá semmi olyan elvet, ami a nyomtatott szöveg esetében lehetetlen volna. A nyomtatott szöveg szerkezete ugyanúgy lehet többközpontú,⁶ bár ezt a technika jelentős mértékben korlátozza. Landow téved, amikor azt állítja, hogy a többközpontú nyomtatott szöveget nehéz megírni – inkább azt kellene észrevennie, hogy kevés író hajlamos ilyen szövegek megírására. A nyomtatás technológiája már évszázadokkal ezelőtt kinőtt az újításokra fogékony korszakából, és most már úgy tűnik, hogy ellenáll a többközpontú szövegek létrehozásának. Sok – bár korántsem valamennyi – író és olvasó többre értékeli a szöveg zártágát és tisztaságát. Nagyon valószínű, hogy a hipertext-írók is alkalmazkodnak majd az új nyomtatási technológiákkal együtt megjelenő konvenciókhoz. A népszerű világháló korlátai máris elkezdtek megváltoztatni a hipertextuális szövegszerkesztés gyakorlatát.

Ez a gyakorlat annyiban hasonló lesz a hagyományos írást gúzsba kötő konvenciókhoz, hogy nem a technológia, hanem a felhasználók alakítják ki. Ha lenne rá vállalkozó, a nyomtatott szövegen még mindig lehetne kifinomult kísérleteket végezni. Még a legkevésbé izgalmas és látszólag zárt szöveget is lehet úgy olvasni, hogy újabb jelentések táruljanak fel. Új olvasási útvonalak lehetségesek még akkor is, ha ezeket a szerző és a többi olvasó ki akarja zárni. Ahogy Jerome McGann írja: „Minden szöveg magában hordozza önmaga variánsait és ellentéteit, amelyek azért kiáltanak, hogy felszínre jussanak és megismerjék őket.” [14] Nagyon kevés dolog végleges a szövegben, még akkor is, ha sok minden zárt. Még a zárt szöveg is felbecsülhetetlen számú variációs lehetőséget és olvasati központot teremthet, és olvasók millióinak kezén megy keresztül, mire megkapja végleges jelentését. Még ha a szövegnek nem is célja, hogy többféleképpen legyen olvasható, akkor is nagy valószínűséggel lesznek olyanok, akik úgy olvassák, ahogy előttük senki más. A McGann-féle „radiális olvasók” megjelenésével lehetővé válik, hogy egy-egy szöveget minden olvasó minden egyes olvasás alkalmával más-más útvonalon kövessen.

Ez természetesen nagyon hasonlít a hipertexthez. Landow megjegyzi, hogy „az elektronikus szöveg azért változékony, mert egyik állapota vagy változata sem végleges.” [15] A hipertext révén az olvasó íróvá válhat. A nyomtatott szöveg esetében ez ugyan bonyolultabb feladat, de nem lehetetlen. A kettő között a különbség megint csak a szöveg megjelenítésére használt technológiában van: a nyomtatott szöveg azzal ad lehetőséget a szöveg és az olvasó közötti interakcióra, hogy többféleképpen lehet olvasni és értelmezni, továbbá széljegyzetekkel lehet ellátni. A hipertext viszont megengedi, hogy az olvasó kibővítsa a szöveget, és ez az alkotói tevékenység sokkal látványosabban bontja fel a szöveg egységességét, mint bármi, ami nyomtatásban lehetséges. Sem a nyomtatott, sem az elektronikus szöveg nem lehet soha végleges, mivel minden alkalommal csak egy-egy kópiájuk jelenik meg. Csupán a technológiák eltérései okozzák, hogy a hagyományos nyomtatott szöveg véglegesebbnek és egységesebbnek tűnik, mint a hipertext. A nyomtatott szöveg azonban nem lényegéből fakadóan egyközpontú, és nem szükségképpen végleges. A hipertext

⁶ A többközpontú szöveg egyes részeit többféle sorrendben olvashatjuk. – *A ford.*

egyszerűen kihasználja a digitális és elektronikus technológiák nyújtotta lehetőségeket arra, hogy túllépjen a nyomtatott szövegnek a többközpontúsággal szemben mutatott tehetetlenségén.

Régi-új olvasók

A hipertext olvasója Landow és mások szerint is az úgynevezett „írvasó” (*wreader*),⁷ aki legalább annyira alkotója, mint fogyasztója a szövegnek. Az ő esetében a szöveg megalkotása és olvasása egyetlen, önmagában teljes folyamattá egyesül. Az új olvasó keresztül-kasul járja a lexiákat, hogy összefüggő jelentésláncolatokat találjon ott, ahová egyik író sem szánta őket. Ennek az új olvasónak köszönhetően az író már nem játszik sokkal nagyobb szerepet a szöveg megalkotásában, mint a könyvtáros, aki a polcokon elrendezgeti a könyveket. Az új olvasó sokban emlékeztet arra a régre, aki minden alkalommal megfejtette a szövegeket, új jelentést adott nekik és olyan útvonalak után kutatott, amelyek új központok irányába vezetnek és újabb élményekkel gazdagítják. Az ilyen olvasókat, akik úgy olvasnak, hogy mindenre nyitottan, elfogulatlanul keresik a szöveg jelentését, Jerome McGann „radiális” olvasónak nevezi. McGann visszafogottan írja le ezt az olvasási stílust: „a radiális olvasás magában foglalja a szöveg összefüggéseinek megfejtését, amelyek át- meg átszövik a megírt és fizikailag megjelenő szöveget.”[16] A radiális olvasó, ha rátalál egy lexiára, visszafelé is nyomon követi a szövegben és felkutatja máshol is, hogy újabb olvasási útvonalakat találjon, kipróbálva, hogy a szöveg megengedi-e újabb központok létrehozását. Ezek az olvasók azok, akik a hipertextuális *linkeket* túlságosan korlátozónak tartják, mert behatárolják a szövegbe beleolvasható vagy abból kiolvasható lexiák kiterjedését. Mindazonáltal többnyire éppen ezek az emberek a hipertext olvasói, bár már évekkel azelőtt is léteztek, hogy a hipertext megjelent volna. McGann valójában leginkább azzal kapcsolatban ír róluk, ahogyan a *papírra nyomtatott* szöveget olvassák. Még Sven Birkerts, az elektronikus és digitális kiadványok nagy ellenzője is megjegyzi, hogy az olvasás módja sokkal lényegesebb a jelentés létrehozása szempontjából, mint maga a szöveg (vagy annak megjelenítési formája): „Mindannyian különbözünk egymástól, amikor olvasunk, és ez a különbség sokkal inkább az olvasás folyamatának, mintsem mulandó tárgyának eredménye.”[17] Birkerts nyugodt lehet afelől, hogy a hipertext csak fokozza a radiális olvasás kulturális hatását, bár az kérdéses, hogy meddig. Elképzelhető, hogy az új hipertextek az Internet technológiájának képekre épülő jelentérendszeréhez fognak idomulni, és Landow „új olvasóját” is archaikus jelenségé teszik.

⁷ Az angol *writer* (író) és *reader* (olvasó) szavak összevonásával létrehozott kifejezés. – *A ford.*

Laurence Sterne már megcsinálta!

Már a nyomtatott szövegekben is megjelent sok olyan elem, amit Landow kizárólag az elektronikus vagy digitális hipertextnek tulajdonít. A hipertext valójában meglehetősen kevés újszerű narratív technikára nyújt lehetőséget, ha olyan írók remekműveivel vetjük össze, mint Calvino, Borges, Silko vagy Joyce. A hipertext néhány olyan újításon alapszik, amelyet az új technológiák tettek lehetővé, ám ezek nem kifejezetten szövegtani vonások. Landow azt írja, hogy „a hipertext, amely dacol a narratívával és a linearitásra épülő valamennyi irodalmi formával, megkérdőjelezi a cselekményről és a történetről Arisztotelész óta fennálló elképzeléseinket.” [18] A hipertext azonban csak tovább viszi ezt a „megkérdőjelezést”, ami már az írásbeliség kezdeteitől fogva folyamatban van. Landow elkeni az elektronikus/digitális megjelenítés és a hipertext közötti különbséget, hogy a kettő elválaszthatatlannak tűnjön. Azzal, hogy a hipertextnek forradalmian új narrációs technikákat tulajdonít, túlzásba viszi azoknak az új megjelenítési formáknak a magasztalását, amelyek lehetővé teszik, hogy az eddigi kivételtől – a nem-lineáris, töredezett szövegből – általánosan elfogadott tradíció legyen.

Bármilyen más újítást tulajdonítani a hipertextnek teljességgel megalapozatlan: ezt jól szemlélteti Laurence Sterne „*Tristram Shandy úr élete*” című regénye, amelyet Landow is a hipertext egyik előfutárának tart. A *Shandy úr* olyan regény, ami fittyet hány saját narratív lehetőségeire az idő, a hely, a kifejezőmód és a cselekmény egységének létrehozása terén. Ebben a műben semmi sem meghatározott; az egyetlen kötöttség a nyelv, amiből a szöveg felépül. A regény elején maga Sterne mint szerző is majdhogynem kiszorul a műből. Sok szövegek közötti elem jelenik meg: egy-egy márvány-mintás lap, sírkőre emlékeztető tárgyak, és a mesélő Tristram Shandy kacskaringózó gondolatainak lenyomatai. Az egység felbomlasztásának a leghatékonyabb eszköze azonban nem más, mint a papírra nyomtatott szöveg egyik legegyszerűbb eleme: a gondolatjel.

A *Tristram Shandy úr*-ban a gondolatjel a központozás egyik leglényegesebb eleme, amely számtalan dologra szolgál. Tudjuk, hogy Sterne nem az egyetlen XVIII. század eleji író, aki gyakran használja a gondolatjelet a mondatokon belüli váltások jelzésére. Továbbá a *Tristram Shandy úr* szövegében minden gondolatjelnek semmi esetre sincs jelentősége önmagában, ám nem is önmagukért valók (ezt rövidesen bővebben ki fogom fejteni). A gondolatjel azonban ott van a regény minden egyes oldalán, minden szereplő szövegében és valamennyi fejezetben. A gondolatjelnek számos funkciója van: a mondatokban egymástól különálló szókapcsolatokat köt össze, bekezdéseket vezet be, vagy a szemérmes cenzúra által kivágott betűket helyettesíti. A *Tristram Shandy úr* telis-tele van gondolatjelekkel, ezeknek a szerepe azonban nem kizárólag Sterne (és Tristram) csapongó stílusának közvetítése. A gondolatjelek túlaradó bősége – a jelek egymáshoz egyébként nem illeszkedő dolgok összekapcsolására való alkalmassága révén – lehetővé teszi, hogy Tristram maga beszélje el történetét. Arra szolgál, hogy Tristram Shandy úr életének látszólag összefüggéstelen részleteit kohéziós erővel összetartott, asszociatív egésszé fűzze össze, vagyis azoknak a gondolatok közötti kapcsolódási pontoknak az irodalmi megfelelője, amelyek révén az emberi elmében létrejönnek az asszociációk.

A *Tristram Shandy* úr mondat szerkesztésében a gondolatjel nem csupán összertartozó szókapcsolatokat köt össze, hanem egymástól látszólag független frázisokat és szavakat kapcsol olyan mondatokhoz, amelyekben a Tristram által már látott jelentés világosan kifejeződik az olvasó számára is. A „Szerző előszavának” első bekezdésében adott útmutatás szerint a gondolatjel úgy kapcsolja a bekezdés egészéhez a kapcsolódó részeket, hogy Tristram szavai két jelentésre tesznek szert. Az egyik ezek közül a szó szerinti jelentésük, amellyel mint szókapcsolatok bírnak, a másik pedig az őket tartalmazó bekezdés jelentése: „Nem, egy szót sem mondok róla – íme itt van; – azáltal, hogy megjelent – a világhoz fordultam – és a világra hagyományozom; – önmagáért kell beszélnie”. [19] A szókapcsolatok nagyrészt összefüggenek egymással, és gondolatjelek nélkül is alkotnának mondatot. Egyenként azonban mindegyik szókapcsolat jelentése különbözik az utána következőétől: az „íme itt van” még csak közelítőleg sem jelenti ugyanazt, mint az „azáltal, hogy megjelent”, és így tovább. A gondolatjel – a kapcsolat létrejöttének pillanata – ténylegesen összeköti az egyes kifejezéseket, és ezzel egyértelművé teszi együttes jelentésüket.

A nyomtatott oldalon nem más jelenik meg, mint az, ami Tristram elméjében lejátszódott, amikor megszülettek benne a bekezdésben kifejezésre jutó gondolatok. Mivel az egész regényben ilyen kapcsolásokkal jönnek létre az asszociációk, a gondolatok és a szavak jelentése következetesen összefér egymással. Az is előfordul a regényben, hogy egy különálló szókapcsolat vagy gondolat maga alkot egy bekezdést, és sehogy sem kapcsolódik az előző bekezdések jelentéséhez. A gondolatjel azonban vizuálisan és szintagmatikusan is összekapcsolja a bekezdést az utána következőkkel. Vegyük például a következő szövegrészt:

„Ez az oka annak, kérem Tisztelendő Urak, Hogy a kulcslyukak több bűnre és gonoszságra adnak alkalmat, mint az összes többi lyuk a világon együttvéve.

– ami engem Toby nagybátyám szerelmeire emlékeztet.”[20]

Miután gondolatai egy időre apjának egyik történetéhez kalandoznak, Tristram visszatér Tobyról megkezdett eredeti történetéhez. Akkor pedig, amikor gondolatai visszatérnek Tobyhoz, a gondolatjelek segítségével tömi be a két gondolat közötti rést, ami nem más, mint a gondolatok közötti átmenet, vagyis az asszociáció létrejöttének pillanata. A gondolatjelek olyan irodalmi eszközök, amelyekkel Sterne képes megragadni az emberi psziché egyik rendkívül elvont és lényeges komponensét. A *Tristram Shandy* úr azáltal válik az emberi elme működésének meglepően pontos megközelítésévé, hogy nyomtatásban képes kifejezésre juttatni mind magukat az asszociációkat, mind az asszociatív kapcsolatok kialakulásának pillanatát.

Többértelmű szöveg... nyomtatásban!... és hipertextben!

Még Sven Birkerts is észreveszi, hogy a lexiákból összeálló szöveg értékes irodalmi forma. Mi több, amellettt érvel, hogy ez az egyetlen lehetséges módja annak, hogy (poszt)modern világunkban valamiképpen megragadjuk az érzékelés élményét.

Ebben az értelemben messzebbre megy, mint a legtöbb általa kritizált elméleti szakember, akik ugyan dicsőítik a hipertext vívmányait, de elfogadják a papírra való nyomtatás hagyományait mint szükségszerűen velejáró tulajdonságokat. Nem így Birkerts, aki a következőket írja:

„[Korunk regényírójának] nemcsak a mindennapi történések laposságát kell megértenie, hanem azzal is számolnia kell, hogy az emberi tevékenységek egyre nagyobb része kezd egy időben több szálon futni, s így az egyén a megosztott érzékelés állapotába kerül.”[21]

Ilyen körülmények között kizárólag a többértelmű szöveg képes megállni a helyét; bármi más, ami ennél kevesebb, eleve kudarcra van ítélve: a nyomtatás adta lehetőségekkel nem lehet képes megtestesíteni, anyagi formába önteni korunk tendenciáit. Birkerts természetesen tart a hipertexttől, és semmilyen érdeklődést nem mutat iránta. A többértelmű, többközpontú szövegek iránti igényének megfogalmazása burkolt felszólítás arra, hogy Kathy Acker vagy Italo Calvino nyomtatásban megjelenő írásaikban alkossák meg azokat.

Birkerts érvelése feltűnően hasonlít Landow-éhoz, aki szintén a többértelmű szöveget tekinti korunk legfejlettebb szövegtípusának, és éppen ezért a hipertextet tartja a textuális kifejezési mód végső formájának. Ám az általa meghatározott elvek valójában nem csupán az elektronikus vagy digitális technológiával valósíthatók meg, hanem általánosan értelmezett textuális formát írnak le:

„Az elágazó olvasási útvonalak megléte felborítja az olvasó és az író közti egyensúlyt, és ezáltal létrehozza a Barthes-féle „írói szöveget”, ami a nyomtatott szövegnél sokkal kevésbé önállóan létezik, és nem független a megjegyzésektől, analógiáktól és hagyományoktól.”[22]

Ilyen szöveg lehet a Birkerts által anticipált „új regény”, vagy akár a *Tristram Shandy úr* is. Landow és Birkerts egyaránt összekeverik a textuális és a technológiai vonásokat: mindketten technológiai jellemzőkre alapozzák félelmeiket és várakozásaikat, s ugyanakkor mindketten olyan textuális tulajdonságokat állítanak egymással szembe, amelyek valójában könnyen összeegyeztethetők. Birkerts és Landow ugyan eltérően vélekednek a nyomtatási technológia tulajdonságairól, eközben azonban nem veszik észre, hogy az olvasással és az írással kapcsolatos érveik valójában magára a textuális formára vonatkoznak, és sokkal kevésbé állnak távol egymástól, mint amennyire retorikus állásfoglalásaik alapján gondolhatnánk.

A szerző

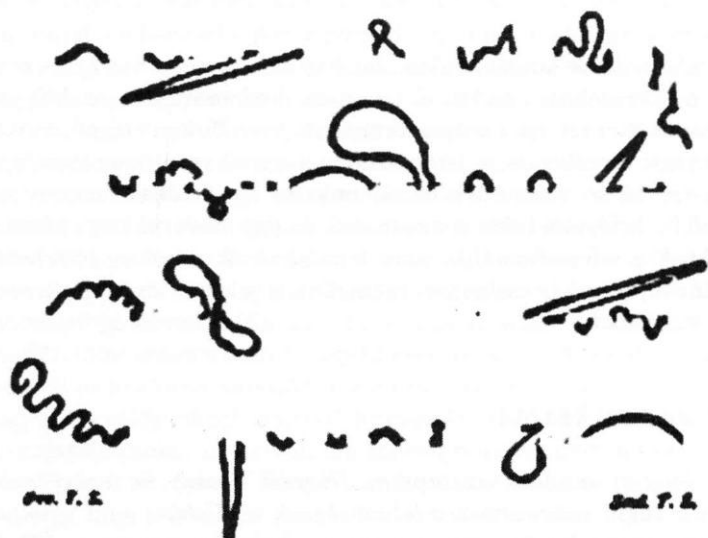
Nem kétséges, hogy a szerzői státus intézménye az elektronikus és digitális kiadás széles körű elterjedésének hatására napjainkban gyökeres átalakuláson megy át. Az sem vitás, hogy a szerzői státus mint írói pozíció nagyrészt a nyomtatásra épülő kultúra egyik összetevője, amely mind az írásbeliség, mind a szóbeliség terén megváltoztatta az alkotás bevett hagyományait. A „szerzőségnek” az a formája, amit a legtöbb olvasó és író ma ismer, a nyomtatás elterjedésével alakult ki, s így annak digitális forradalmát sem fogja változtatlanul átvészelni. Az a fajta szerző, aki az olvasási élményt egy személyben uralja, olyan változáson megy keresztül, amit Roland Barthes találóan nevezett „a szerző halálának”. Ez a halál azonban nem jelenti a könyvnyomtatás halálát, mint ahogy a szerző megszületésével sem tűntek el teljesen a szöveggalkotás szóbeli és kézírásos korszakára jellemző hagyományok. Ez a halál tehát azt jelenti, hogy a szerzőség eddigi uralkodó formája átalakul, ugyanúgy, mint ahogyan a szerzőség megszületésekor is történt. „A könyvnyomtatás mint a változás eszköze” (*The Printing Press as an Agent of Change*) című művében Elizabeth Eisenstein így ír erről: „Az a vágy, hogy valaki saját munkáját nyomtatásban lássa (örökre az ő nevével együtt rögzítve a katalógusokban és az antológiákban), különbözik attól a vágytól, hogy egyszerűen papírra vessen néhány sort, amelyeket talán soha nem rögzítenek végleges formában, a másolások során átalakulhatnak és el is veszhetnek, vagy – ha valóban értékesek – a szájhagyomány útján terjedhetnek és végül ’anonim’ eredetűvé válhatnak.” [23] A végtelenségig változtatható és végtelen számú másik szöveggel összekapcsolható elektronikus vagy digitális szövegnek azonban nem egyetlen alkotója van: a szöveget nagyon sok „társszerző” együttesen alakítja ki az olvasó számára. Maga az olvasó szintén hozzájárul a szöveg megalkotásához azzal, hogy a *linkeket* követve megválasztja a szövegek olvasásának sorrendjét és azt a tartalmat, amit olvasni akar. Ahogy George Landow is megállapította, a hipertext esetében „mindenfajta írás közös alkotássá válik”. [24] Ebben nagyjából igaza is van, csak hogy ennek a változásnak inkább az elektronikus és digitális médiához, mintsem a textualitás valamilyen különleges formájához van köze. (Ennek az elméleti jelentősége nagyobb, mint a társadalomra közvetlenül kifejtett hatása.)

Landow ugyan összemossa a technológiai és a szövegtani sajátosságokat, mégis éppen ez vezet el ahhoz a felismeréshez, hogy a szerzőség megosztottsága és „a szerző halála” ténylegesen a technológia következménye: „A szerzői státusról alkotott fogalmaink egyrészt a hagyományokon alapulnak, másrészt a mindenkor használatos információs technológia függvényei.” [25] A szerzőség tehát a technológiától és annak társadalmi alkalmazásától függ. Jerome McGann meghatározása szerint „az alkotás nem magányos, hanem társas tevékenység vagy tevékenységek egymásutánja”. [26] Ez éppen úgy szemmel látható a Biblia állítólag mértékadónak tekinthető szövegében, mint azokban a szövegekben, amelyeket az *online* kiadók irodalmi szalonja tesz közzé. Ha a szerkesztőket és a látványtervezőket is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző szerepe eléggé korlátozott, s a szerző egyedül nem tudja létrehozni a szöveget. Míg korábban az alkotók elvárták, hogy kizárólagos szerepet tulajdonítsanak nekik műveik létrehozásában, a mai szerzők már csak íróknak tartják magukat. Napjaink írója már elismeri, hogy sok társszerzője van, és azok

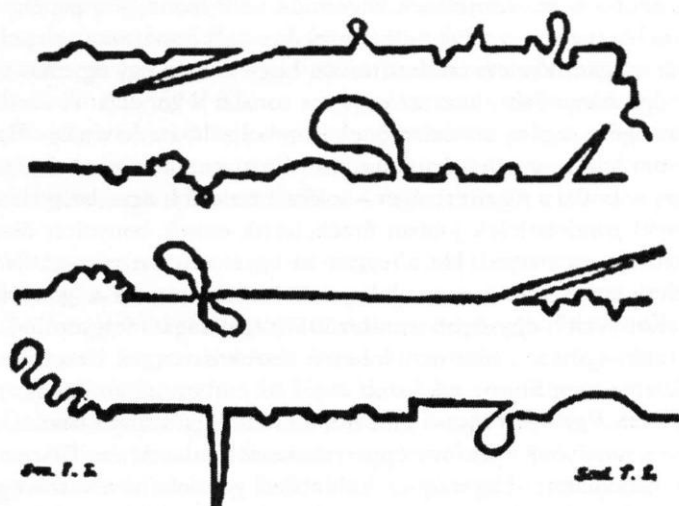
között a legfontosabb az olvasó. Ez azonban egyáltalán nem a hipertext vívmánya, hanem csupán a korábbi nyomtatási hagyományok elavulásából fakad, azoknak a szövegtani reformoknak köszönhetően, amelyeket Laurence Sterne és mások indítottak meg évszázadokkal ezelőtt. E reformok eredményeként az írók lemondtak arról, hogy csakis őket tartsák a szöveg forrásának. Sven Birkerts téved, amikor azt írja, hogy „a hipertext esetében nem Isten, hanem a szerző szűnt meg létezni, aki tradicionálisan a szöveg szerkezetének megalkotója és tartalmának megtervezője volt”. [27] A szerző funkciója továbbra is megmarad, de úgy módosul, hogy magában foglalja mindazoknak a kifejezésmódját, akik hozzájárulnak a szöveg létrehozásához. A „szerző” mint olyan tehát csakugyan megszűnt, a jelentés és a szerkezet azonban továbbra is megmaradt.

A Shandy úr szerkezete

A gondolatjel rendező szerepe a *Tristram Shandy úr* egészének makroszerkezetében végső soron annak a lehetőségnek a cáfolata, amit Tristram formai megoldásként az egész hasábnyra nyújtott gondolatjel használatával a VII. Könyvhöz tervez. Bár a VII. Könyv szintén asszociációk felidőzéséből áll, fontos megjegyezni, hogy Tristram a hosszú gondolatjellel (—) kezdi, ami az ő saját elméjéből származó gondolatokra utal. Félig-meddig tréfálkozva azzal indítja a könyvet, hogy ez az ő saját stílusa, majd gúnyolni kezdi azokat az „egyeses és szűk” metaforákat, amelyeket a moralisták használnak az emberi viselkedés leírására. Íme egy példa arra, hogyan használja az egyeses vonalat a helyes viselkedés behatárolására: „Ez az egyeses vonal, – az ösvény, amit a keresztényeknek követniük kell! mondják a papok –.” [28] Tristram nem arra használja a gondolatjelet, hogy önmagát korlátozza vele, ebből a szempontból tehát megkérdőjelezi eredeti tervét, hogy csupán egy egyeses vonalat írjon. Ugyanakkor újra megerősíti, hogy az egyeses vonalat a gondolatok rendszerezésére, nem pedig az egész regény szerkezetének szimbolizálására használja. Éppen ezért a VII. Könyv sem lehet egyetlen hatalmasra nyújtott gondolatjel. A regény végül is – azon túl, hogy száműzi a rögzítettséget – sokkal eredetibb egyediség elérésére törekszik, és a rövid gondolatjelek jobban érzékeltetik ennek bonyolult összefüggéseit, mint a hosszú egyeses vonal. Ha a regény az egyeses vonalas modellt alkalmazná, akkor az feleslegessé tenné a gondolatjelek használatát, és a gondolatok között barangoló „Könyvek” egységbe rendeződő tagoltságát felcserélné egy olyan, önmagában teljes egészszel, amit nem lehetne részekre osztani. Ezzel olyasmit tenne, ami aligha felelne meg Sterne elképzelésének az emberi elméről, amit a regényben kifejezésre juttat. Egy ilyen típusú elbeszélői modellben semmi haszna nem lenne a gondolatjelleknek, amelynek a szerepe éppen az, hogy rendszerezze Tristram elméjének rendezetlen gondolatait. Ugyanígy a különböző gondolatok és szövegrészek rendezetlensége is értelmetlenné válna az őket összerendező gondolatjelek nélkül. Amennyiben a gondolatjel azokat a kapcsolódási pontokat jelöli, amelyek – legalábbis amikor az ember emlékeket és mentális képeket társít egymáshoz – rendszert teremtenek az emberi elme végtelen szövevényében, ezt jól szemlélteti a gondolatjelek szerepe a *Tristram Shandy úr* szerkezetében. Tristram négy könyvről készített modelljei jól szemléltetik, milyen lenne a regény a gondolatjelek nélkül: [29]

Ezek a feldarabolt sorok tulajdonképpen hasonlítanak a valódi vonalakhoz:

Nyilvánvalónak tűnik, hogy az ember csapongó gondolatai kapcsolódási pontok nélkül nem alkothatnak egységet. A töredékeket összekapcsoló gondolatjelek nélkül (amelyeket utólag már nem lehet beleírni a szövegbe) Tristram elméje nem tárulhatna fel az olvasó számára úgy, hogy az képes legyen a szövegre reagálni. Ha a fenti töredékek azt ábrázolnák, amit Tristram saját életéről és gondolatairól el szeretne mondani az olvasónak, akkor az olvasó sem magát Tristram Shandy-t, sem a *Tristram Shandy úr* életéről szóló regényt nem volna képes megérteni. Mivel a regény az emberi elme szabadon áramló absztrakcióit szeretné megragadni, önmaga egyes részeit is egységbe kell rendeznie. Ám nem veszíti szem elől azt sem, hogy a részeknek kettős természetű egészt kell alkotniuk: az elmét és annak a regény által történő ábrázolását. Amennyire nem jelentős a gondolatjel rendszerező szerepe a lineáris elbeszélési technikák esetében, annyira alapvető a locke-i pszichológián alapuló regényben. A gondolatjel – az asszociáció pillanatának irodalmi szimbólumaként – a *Tristram Shandy úr* című regényben Tristram Shandy elméjének darabjaiból hoz létre egy teljes elmét és egy teljes regényt. A gondolatjel szerepe tehát tulajdonképpen megegyezik Landow *linkjének* a szerepével, jóllehet ez a link csupán szövegtöredékeket kapcsol össze egységes szöveggé.

Vannak olyan textuális elemek is a regényben, amelyek a gondolatjelek egységesítő szerepe ellen hatnak, például a csillagok (az üres és a márványmintás oldalakon). Ezek a csillagok néha csak szavakból hiányzó betűket vagy egyes neveket, máskor pedig trágár mondatokat vagy olyan gondolatokat helyettesítenek, amelyeket Tristram nem akar az olvasó tudomására hozni. Néha azonban zenét vagy olyasmit jeleznek, amit nem lehet szavakba önteni, mégis szükségszerű elemei az adott szövegrésznek. A gondolatjel tehát arra is szolgál, hogy szavakat hangokkal kössön össze. Amikor Toby bácsi a „Lillabullero” című dalt éneklé a IX. Könyv 20. fejezetében, éneklését mindkét alkalommal szóközökkel elválasztott csillagok jelzik, s a csillagok előtt és után mindkét esetben gondolatjelek állnak. [30] A regényben az asszociációk túlmennek a felidézett események összekapcsolásán (amit könnyen le lehetne írni), és gyakran felidéznek hangokat – Toby ismétlődő énekeit és káromkodásait – is. Többnyire még a szereplők mondókáját is gondolatjelek fogják közre idézőjelek helyett. Sterne a gondolatjelek segítségével sikeresen kapcsolja össze művében az érzékelés során szerzett összes emléket egymással, s regénye ezáltal inkább az emberi elme irodalmi megközelítésévé válik, mintsem annak irodalmi leegyszerűsítése lenne: ismét azt látjuk tehát, hogy a gondolatjel lehetővé teszi a lineáris narratíva megjelenését is egy olyan szövegben, ahol minden egyes mondat a gondolatok „szétszóródásának” egy-egy kiindulópontja.

Az alkotó hatalma és a narrációs technika

George Landow a hipertext erényeit eltúlozva feltételezi, hogy ez az a szövegforma, amely magával hozza a szöveg alkotójának teljes trónfosztását. Landow azt fejtegeti, hogy a hipertext miként rombolta le azt a felfogást, miszerint az író a szöveg megalkotója, az olvasó pedig annak fogyasztója, valamint hogy a hipertext ezt a viszonyt az író és az olvasó között megosztott, sokkal képlékenyebb kreatív képességekkel váltotta fel. Véleménye szerint a hipertext olvasóján nem lehet uralkodni. Ezzel kapcsolatban a következőket írja:

„Fenntartom azt az álláspontomat, hogy az információtechnológia fejlődése az írásbeliségtől a hipertextig a hatalom egyre nagyobb mértékű demokratizálásához vagy megosztásához vezetett. Ez a folyamat már az írással elkezdődött, mivel azt a tudást, ami addig egy személy birtokában volt, a gondolatok tárgyasításával mások számára is hozzáférhetővé tette.”[31]

Az olvasó először csak az információ tulajdonosává, majd létrehozójává válik, vagy legalábbis éppen úgy, tetszése szerint hívhatja elő az információkat, mint bármelyik szerző. Landow kétségbe vonja, hogy a nyomtatás már korábban képes volt erre, és vaskos hibát elkövetve figyelmen kívül hagyja azokat a módszereket, amelyekkel a hirdető, a cenzorok és a hozzájuk hasonló az elektronikus és digitális kiadóipart manipulálják. A textuális – ahogy Landow is írja – sok mindenre lehetőséget ad, ám maga a nyomtatási technológia nemcsak a manipulációt teszi lehetővé, hanem éppúgy a szerző hatalmának a megosztását is. Ha az olvasó „hangja” nem tud interakcióba lépni a szöveggel, akkor az információhoz való hozzáférés önmagában nem elegendő a lehetőségek kihasználásához.

IRODALOM

- [1] Landow, George. *Hypertext 2.0: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology* (Baltimore: Johns Hopkins UP, 1997), p. 68.
- [2] McGann, Jerome. *The Textual Condition* (Princeton, N.J.: Princeton UP, 1991), p. 177.
- [3] *Ibid.*, 182.
- [4] Ong, Walter. “Print, Space and Closure” (*The Press of Ideas*; Julie Bates Dock, ed; Boston: Bedford, 1996. 52-64.), p. 54
- [5] *Ibid.*, p. 59.
- [6] McGann, p. 76.
- [7] Landow, p. 54.
- [8] McGann, p. 83.
- [9] Landow, p. 25.
- [10] Ong, 63.
- [11] Landow, p. 79.
- [12] Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Press as an Agent of Change* (Cambridge: Cambridge UP, 1979), p. 84.
- [13] Landow, p. 65.
- [14] McGann, p. 10.
- [15] Landow, p. 64.
- [16] McGann, p. 119.
- [17] Birkerts, Sven. *The Gutenberg Elegies: The Fate of Reading in an Electronic Age* (New York: Fawcett Columbine, 1994.), p. 81.
- [18] Landow, p. 181.
- [19] Sterne, Laurence. *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* (New York: Quality Paperback Book Club, 1992.), p. 153.
- [20] *Ibid.*, p. 488.

- [21] Birkerts, p. 206.
[22] Landow, p. 25.
[23] Eisenstein, p. 121.
[24] Landow, p. 104.
[25] Ibid., p. 300.
[26] McGann, p. 64.
[27] Birkerts, p. 161.
[28] Sterne, p. 382.
[29] Ibid., p. 381.
[30] Ibid., p. 506-7.
[31] Landow, p. 277.

Michael R. Allen

A kísérleti szövegekkel foglalkozó „mprsnd” folyóirat(www.mprsnd.org) felelős szerkesztője, tagja a „zöld társadalmi gondolat” szószólójaként fellépő, „Szintézis és regeneráció” című folyóirat (Synthesis/Regeneration: A Magazine of Green Social Thought) (www.greens.org/s-r/) szerkesztőségének. Jelenleg „Hiányok tájképe” (Landscape of Absences) című első könyvén dolgozik. St. Louis-ban, Missouri államban él.

Konferenciafigyelő

Digitális Hollywood

(Digital Hollywood at the 2005 CES)

<http://www.digitalthollywood.com/CES2005Agenda.html>

Helyszín: **USA, Nevada, Las Vegas**

Időpont: **2005 január 6-8.**

A konferencia a 2005. évi fogyasztói elektronikai bemutatóhoz és vásárhoz (*Consumer Electronics Show, CES*) kapcsolódik, amely az USA legnagyobb szakmai és kereskedelmi rendezvénye a digitális technológiai iparágak területén, több mint 2200 kiállítóval és 130 ezer résztvevővel. Szponzora a Fogyasztói Elektronikai Társaság (*Consumer Electronics Association, CEA*). A plenáris ülések előadói között lesznek a legnagyobb vállalatok elnökei és vezérigazgatói: Bill Gates (*Microsoft*), Craig Barrett (*Intel*), Carly Fiorina (*Hewlett Packard*) és Ed Zander (*Motorola*). A kiállítás és a konferencia összehozza a világ vezető szakembereit a számítástechnika, a kommunikáció, a média, az e-kereskedelem, az Internet és az ezekhez kapcsolódó feldolgozóipari ágazatok területéről.

A konferencia témái a számítástechnika és a média világának konvergenciája körül csoportosulnak.

Transforming Television: From Reality TV, HDTV and Interactive TV, to PVR TV and VOD
TVMobile Entertainment Immersion – As Audio & Video Content – from MP3, Radio, Net-
Based and Video Communications and Entertainment Emerge

Embracing the Connected Consumer - Entertainment and Technology - From the Broadband
Home to the Mobile and Wi-Fi Universe

Wireless – Participation TV Programming & Marketing - “SMS – Mobile and Telephony”

Entertainment Concepts in Branded & Integrated Entertainment - Film, TV, Music, Cable,
Wireless, Games & Broadband

The Networked Entertainment Home - the PVR – the Set-Top & PC Entertainment Server

Subscription and Download Models in Broadband: Music, Film, TV, Games and Information
Content Distribution

Movie Distribution and the Broadband Timeline - Via the PC - Via the Set-Top: Technology,
Content & DRM

**VC and Investment in the Entertainment & Technology Space: Games, Wireless & Broad-
band** From Digital Downloads and Subscriptions to Mobile Music & Digital and Internet
Radio

From TV to Broadband Services

DRM Implementation in Media and Entertainment: From Standardization to Implementa-
tion of New Technology Strategies

TV Networks and Interactivity: Evolving Content & Business Models

Entertainment Expands the Digital Home: Networking, Sharing and Protecting

OCAP: Next Generation of Cable TV Services

Broadband Advertising - Merging Commerce and Content: From Feature Film and TV Tie-ins to Search Engines

IP Video, Datacasting, DSMCC and other Technologies Enabling the Transformation of Entertainment

Video and Audio Management on the Net - Encoding, Compression, Video Storage, Security & Media Asset Management

Everything-on-Demand: From the Server to the Set-Top Box - Movies, TV Programs, Games and More - Enhanced Content Opportunity Now in 50 Million Homes

Next Generation P2P Music and Film - DRM, Paid for Pass-Along and Other Legal Distributed Computing Models and the Entertainment Industries

Behind the Digital Home: Chips, Microprocessors & Optical Technology Define the Future of Entertainment - from DVDs, MP3s, HD & Set-Tops to Games, PDAs and PCs

A határok átlépése: a könyvtáros- és informatikus-képzés globális kontextusban.

(Boundary Crossings: LIS Education in a Global Context

2005 ALISE Annual Conference)

http://www.alise.org/conferences/2005_conference/

Helyszín: **USA, Boston, Massachusetts**

Időpont: **2005. január 11-14.**

Az amerikai Könyvtáros- és Informatikus-képzési Egyesület ( ) 2005. évi konferenciájának fő témája a könyvtártudomány és az információtudomány helyzete a globális információs forradalom kontextusában. A tudományág és a szakma fokozódó globalizálódása során a könyvtártudományi képzéssel foglalkozó oktatói és hallgatói kar, a kutatási programok, a tantervek és a szolgáltatások egyaránt egyre inkább nemzetközi és multikulturális jellegűvé válnak. A konferencia ezeknek a változásoknak a hatásait és lehetséges következményeit tárgyalja, a szakma céljainak és feladatainak felülvizsgálata és újraértékelése céljából: A nemzeti határok átlépése hogyan változtatja meg a tudományág karakterét, mely kérdésekre kerül a hangsúly, hogyan változik a szakma világgépe? Milyen új kihívások állnak a soknemzetiségű összetételű diákság és oktatói kar előtt? Az egyre jobban átjárhatóvá váló határok hogyan formálják át a végzős hallgatóknak a jövőben munkát adó, illetve a hallgatók szakmai képzéséért felelős intézményeket?

A konferencia megnyitó előadását William J. Mitchell fogja tartani „A globális összekapcsolhatóság etikája” (*The Ethics of Global Interconnectivity*) címmel. Mitchell „Én++: a kiborg identitása és a hálózati város” (ME++: *The Cyborg Self and the Networked City*) című új könyve korábbi „E-tópia” (2000) és „A bitek városa” (*City of Bits*, 1996) című köteteivel együtt jelentős trilógiát alkot, melynek témája „az információs technológia leágazásai a mindennapi életben”.

Európai csúcstalálkozó a film-kalózkodás problémáiról

(The European Film Piracy Summit)

www.emapconferences.co.uk

Helyszín: **Nagy-Britannia, London**

Időpont: **2005. január 11.**

Ezen az egynapos csúcstalálkozón az európai filmipar vezetői a film-kalózkodás elleni küzdelem gyakorlati problémáit tárgyalják meg és kialakítják a jövőben követendő stratégiákat.

„Szélessávú adatátvitel és tartalom: A huzaloktól a huzal nélküli összeköttetésig”

(PTC '05 Broadband and Content: From Wires to Wireless)

<http://www.ptc.org/PTC05/program/index.html>

A Csendes-óceáni Távközlési Tanács (2005. évi konferenciája)

Helyszín: **USA, Hawaii, Honolulu**

Időpont: **2005. január 16-19.**

Az információs és kommunikációs technológia újjalakul: a konferencia célja a jövőbe-tekintés. A huzal nélküli összeköttetések átformálják a munka és a játék világát egyaránt. Az Interneten keresztül lebonyolódó telefon-forgalom (*VöIP*) évente 30 százalékkal növekszik, és össz-értéke az előrejelzések szerint 2008-ra eléri a 300 milliárd dollárt. A tartalom-szolgáltatás és a felhasználás egyaránt gyorsan bővül. Milyen hatással lesz ez az infra-struktúrára? Az Internet egyre fokozódó alkalmazása hogyan érinti az oktatás, az egészségügy, a kormányzás és az e-kereskedelem világát? Hogyan látják az ázsiai országok kormányai az IKT szerepét jövőbeli fejlődésükben? Mely technológiák alkalmazása fogja elősegíteni a nemzeti célok elérését? Többek között ezekre a kérdésekre keresnek válaszokat a konferencián a huszonegyedik század legdinamikusabban fejlődő gazdaságaiból érkező résztvevők.

A mobil játékok fóruma (The Mobile Games Forum)

www.osneymedia.co.uk

Helyszín: **Nagy-Britannia, London**

Időpont: **2005. január 26-27.**

Ezen az iparági találkozón a résztvevők a jelenleg még meglévő technikai akadályok legyőzésének, a piac élénkítésének és a kereslet kihasználásának kérdéseit fogják megvitatni. Fő témák: Globálisan terjeszthető, sikeres és nyereséges mobil játékok előállítása, a fogyasztók és igényeik azonosítása, a 3D technológia hatásai az iparágra, sok-szereplős és közösségi alapú játékok.

Alkalmazott grafikai kiállítás

(Graphintro 2005)

<http://www.graphintro.com/>

Helyszín: **Spanyolország, Barcelona**

Időpont: **2005. február 2-5.**

A Barcelonában négyévente megrendezett *Graphintro* a legnagyobb alkalmazott grafikai „esemény” a nyomdai és kiadó-iparban Dél-Európában, amelyre 2005-ben több mint 18 ezer szakembert és 160 kiállítót várnak és amely a jövő évben félnapos előzetes bemutatót is fog nyújtani a digitális nyomtatásról és annak ipari alkalmazásairól 2005 május 9-13. között *DPP 2005 (Digital Printing and Publishing)* címmel Amsterdamban rendezendő nagy nemzetközi konferenciához (<http://www.imaging.org/conferences/dpp2005/>).

A nyomtatott média csúcstalálkozója

(PRIMEX 2005 - Print Media Executive Summit)

<http://www.idealliance.org/primex/>

Helyszín: **USA, Florida, Coral Gables**

Időpont: **2005. február 7-9.**

A kiadóipar változóban van. A versenyképesség megőrzéséhez a magazinok producereinek kiadóinak meg kell értenük a változásokat és alkalmazkodniuk kell hozzájuk, a reklámtól a nyersanyag-ellátásig, a tartalom kialakításától a grafikai kivitelezésig és a terjesztésig. Az iparág amerikai vezetői ezen a csúcstalálkozón az alábbi fő kérdéseket vitatják meg: tartalom-szolgáltatás, digitális reklám, beszállítói ellátás, postai és utcai terjesztés.

3GSM Világkongresszus

(3GSM World Congress 2005)

<http://www.3gsmworldcongress.com/>

Helyszín: **Franciaország, Cannes**

Időpont: **2005. február 14-17.**

A konferencia jelszava: „Maradj kapcsolatban a jövővel!” Miután az elmúlt évben elérték a hihetetlen mérföldkövet jelentő egymilliárd GSM előfizetőt, az iparág célkitűzése „a következő egymilliárd”, ami az alapvető kommunikációs szolgáltatások költségeinek csökkenésével érhető el – írja a konferencia ismertetője.

Internet, multimédia-rendszerek és alkalmazások

(Internet and multimedia systems and applications

EuroIMSA 2005 Konferencia)

<http://www.iasted.org/conferences/2005/switzerland/imsa.htm>

Helyszín: **Svájc, Grindelwald,**

Időpont: **2005. február 21-23.**

Az 1977-ben Svájcban alapított „Nemzetközi tudományos és technológiai társaság a fejlődésért” (*International Association of Science and Technology for Development, IASTED*) 9. konferenciáján kutatók, fejlesztő mérnökök és más gyakorlati szakemberek fogják bemutatni és megvitatni legújabb eredményeiket – az Internettel összefüggésben – a multimédia-rendszerek és alkalmazások terén.

FT új média- és műsorközlési konferencia

(FT New Media and Broadcasting Conference)

<http://www.financialtimesconferences.com/pages/event.asp?ecode=ZZ1103&co>

Helyszín: **Nagy-Britannia, London**

Időpont: **2005 március 7-8.**

A *Financial Times* által szponzorált konferencián az a kérdés kerül napirendre, hogy egyáltalán léteznek-e még az úgynevezett tömegtájékoztatói eszközök (*mass media*). Miközben a személyes média-fogyasztásra szolgáló technikai eszközök és az *online* technológiák átformálják a fogyasztást és a kölcsönhatási rendszereket, a média-vállalatok azért küzdenek, hogy fenntartsák az ellenőrzést a fölött, ahogyan termékeiket felhasználják. Az „egyszemélyes közönségtől” szerzendő profit válik a túlélés és a siker stratégiai mantrájává. A konferencián azt a szerepet fogják megvitatni, amit az új technológiák (a szélessávú televízió, a mobil-televíziózás, a műholdas és 3G szélessávú adatátvitel, illetve ezek építő, illetve – a régi technológiákra nézve – romboló hatásai) a jelenlegi üzleti modellek és média-platformok átalakításában játszanak. A teljes digitális spektrumot képviselő résztvevők kifejtik és megtárgyalják, hogy a tartalom megújításához és az „egyszemélyes közönségre” épülő dinamikus, új üzleti modellek kidolgozásához milyen új lehetőségeket biztosítanak a video-játékok gyorsan fejlődő iparágával és az olyan most kibontakozó piacokkal kiépítendő kapcsolatok, mint például a kínai digitális piac, az alábbi fő kérdések alapján:

- A digitális termékek fogyasztása terén (mit, hogyan, hol és mikor?) mely készülékek lesznek a személyre szabott elosztás hűzóerői?
- Mennyiben szabják meg a játékok a tartalmi konvergencia és az innováció irányát és ütemét?
- Új jövedelemforrások: a jövőben mennyire lesz gazdaságilag hatékony a hirdetésre alapozott televíziós műsorkészítési és termék-értékesítési gyakorlat?
- A video-kalózkodás és a digitális jogok jelenlegi és várható helyzetében a média- és fizetős TV-szolgáltatók mennyivel járnak a kalózkodók előtt?
- A műsorközlő iparágak mennyiben készültek fel a digitális üzemmódra való átkapcsolásig már megkezdődött „visszaszámlálás” következményeire?
- Digitális leckék Ázsiától: Ázsia média-piacai mennyiben tekinthetők az innováció forrásainak?

„Szemantikai technológiák” workshop

(Semantic Technologies Workshop)
http://www.idealliance.org/sem_tech/
Helyszín: **USA, New York**
Időpont: **2005. március 9.**

A „Szemantikai technológiák” című workshop a rendezvényeihez kapcsolódik. Az egynapos „műhely” az ISO és a W3C szabványoknak megfelelő technológiákkal foglalkozik, amelyek az adatfolyamok varratmentes integrációját ígérik és lehetővé teszik a tartalom újra-felhasználását tudásalapú termékek létrehozásához. Célja a kiadóipar élénkítése és nyereségességének növelése ezeknek az élvonalbeli technológiáknak az alkalmazásával. A vállalati vezetők számára tartott tutoriális jellegű foglalkozások elméleti megalapozással mutatják be az új alkalmazásokban rejlő lehetőségeket. A záróülés témája az új iparági stratégia kidolgozása.

A műsorközlők konferenciája és kiállítása

(NAB 2005)
www.nabshow.com/default.asp
Helyszín: **USA, Nevada, Las Vegas**
Időpont: **2005. április 16-21.**

Az amerikai NAB (National Association of Broadcasters) szervezi a világ legnagyobb rendezvényét ezen a szakterületen, amelyre 2005-ben több mint 95 ezer résztvevőt várnak 130 országból. A témák közül csak a fő szekciókat kiemelve az alábbi területek képviselői lesznek jelen: televízió, rádió, mozgóképgyártás, videoműsor-készítés, hangfelvételek és audio-termékek előállítás, vizuális trükk- és animációs technológiák, események „élő” közvetítése, *streaming media* technológia, távoktatás és képzés, előadási technikák.

A kiállítás tematikája és a kiállítók összetétele ehhez hasonlóan alakul: műsorközlési infrastruktúrák és szolgáltatások, tartalomszolgáltatás, Internet és *streaming media*, audio termékek, videó-mozgóképfilm.

Mediacast 2005 Conference

<http://www.mediacast.net/>
Helyszín: **Nagy-Britannia, London**
Időpont: **2005 május 10-12.**

A rendezvény lefordíthatatlan címe – a média és a műsorközlés (*broadcast*) szavak összevonásával – már önmagában is jelzi a digitálisan feldolgozott és közvetített információ világában folyamatban lévő konvergenciát. A *Mediacast 2005* konferenciát Európa legnagyobb „eseményeként” 2005-ben a „tartalom mindenütt” (*Content Everywhere*) mozgalom jegyében szervezik meg. Napirenjének középpontjában a *tartalomszolgáltatás* kérdései állnak: a szakma új stratégiája a sokféle forrásból származó többretegű tartalom sokszorososan összetett hálózatokban, változatos

technológiai megoldások (digitális televízió, műholdas műsorközlés, kábelhálózatok és mobil platformok) útján való terjesztése és „kézbesítése” az individualizálódó fogyasztó-közönséghez, a szó szoros értelmében *mindenütt*. A témákat az alábbiak szerint csoportosítják:

- „Kézbesítés”: mit, hogyan és hová?
- Technológia: a jövő biztonságos infrastruktúrája és eszközei.
- Üzleti modellek: finanszírozási kérdések.
- Összeköttetések: a döntéshozók új közösségének elérése.

A konferencia fő céljait a „keressünk pénzt úgy, hogy a tartalmat kivisszük a családok nappali szobáiból” (making money moving content beyond the living-room” nyíltan vállalt jelszavában lehet összefoglalni. Ennek elérésére a résztvevők a digitális televízió, a személyi használatra szolgáló videofelvétel-készítést lehetővé tevő készülékek (*personal video recorders, PVRs*), az otthonokba bekötött és huzal nélküli hálózatok, valamint a mobil szórakoztatóipari fejlemények kihasználásával törekednek – célközönségként a „tartalom mindenütt” mozgalom generációját tartva szem előtt.

A számítógépek és az új írásmód

(Computers & Writing 2005: New Writing and Computer Technologies)

<http://cw2005.stanford.edu/>

Helyszín: **USA, Kalifornia, Palo Alto**

Időpont: **2005. június 16-19.**

Amikor a számítógépek először megjelentek azokban az egyetemi osztályterekben, ahol a hallgatók az írás művészetét tanulták, elsősorban szövegszerkesztő eszközként használták fel őket, az írógépek kapacitásának kibővítésére és egyszerű szerkesztési műveletek végrehajtására. Ma a hozzájuk kapcsolódó technológiákkal együtt már olyan eszközrendszert alkotnak, amely erősen befolyásolja az írást, lehetővé téve lényeges változtatásokat a szövegeken, és talán az írás új formáinak kialakulásához fog vezetni.

A Stanford egyetem konferenciája azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek az új technológiák hatására az írás terén végbemennek. Főbb témái az alábbi kérdések köré szerveződnek:

A lineáris gondolatmenetre épülő érvelési és tárgy-kifejtési formák vajon ténylegesen megváltoztak-e a nem-lineáris, hipertextuális befolyások következtében?

Valóban előtérbe kerültek-e új típusú narratívák, ahogyan a digitális könyvkiadás megjelenésekor és az Internet globális terének ígéretével összefüggésben megjósolták?

Az új médiumok adaptálódnak-e az írás hagyományos formáihoz, vagy fordítva?

A számítógépek és a szoftverek jelentenek-e tartalmi változásokat a hallgatók munkájában?

Hogyan értékeljék az oktatók a diákoknak az új technológiák felhasználásával végzett munkáját?

KUTATÁSI JELENTÉS

29

INFORMÁCIÓGAZDASÁG

Táv munka és költségcsökkentés

A PricewaterhouseCoopers Üzleti Tanácsadás osztálya átfogó gazdasági elemzést végzett a távmunka elterjedésének előfeltételeiről és az alkalmazásával elérhető gazdasági megtérülésről. Megállapításai szerint a távmunka által igényelt beruházások ma már hazánkban is 6-24 hónap alatt megtérülhetnek, mert a távmunkával jelentős költségcsökkentés érhető el. Az alábbi tanulmány összehasonlító szempontból összefoglalja és elemzi a távmunka elterjedésének lehetőségét és főbb hatásait, valamint kiemeli a távmunka alkalmazásával járó gazdasági előnyöket és az esetleges hátrányokat mind a munkaadó, mind a munkavállaló szempontjából.

PricewaterhouseCoopers

A távmunka esélye a munkavállalóknál

A felmérés célja a távmunka hazai szerepének feltérképezése, elsősorban a munkavállalók atipikus foglalkoztatási formákban való jelenlegi illetve tervezett részvételére vonatkozó információk alapján. Az elemzés főként az e-workingre épül, a megkérdezettek köre pedig – többségükben munkatapasztalattal rendelkező – levelező tagozatos hallgatókból áll. A válaszok ugyan egy jól körülhatárolható csoporttól származnak, de a kutatás általános következtetések levonását is lehetővé teszi.

Általános Vállalkozási Főiskola

Távoktatás és távmunka Magyarországon – a fogyatékkal élők szolgálatában

A tanulmány áttekinti a fogyatékkal élőket támogató, távoktatás-táv munka vonatkozású hazai kezdeményezéseket, illetve ezzel összefüggésben azokat a projekteket, melyek az érintettek infokommunikációs ellátottságát hivatottak javítani. A szerzők megállapításai szerint számos jó kezdeményezés történt a területen az érdekvédelmi szervezeteknél, a kormányzati és az üzleti szférában egyaránt, ám ezek – elegendő forrás híján – többnyire a fogyatékos személyek csak igen kis hányadához jutottak el.

Információs Társadalom- és Trendkutató Központ

Az EU innovációpolitikai eszköztárának magyarországi alkalmazása

Az innováció legfőbb prioritásként való megjelenése, terjesztése az Európai Unióban a nyílt koordináció jegyében zajlik. A legfőbb uniós célok kijelölésén, a nemzetközi benchmarking módszerek, az indikátorok meghatározásán túl minden tagállam saját feladata fejlődési irányának meghatározása. A magyar regionális innovációpolitika számára az előcsatlakozási alapok kihasználása, a célok és intézkedések innovációs felszívóképességet segítő megfogalmazása, az uniós tagországok legjobb gyakorlatainak adaptálása, a pályázati lehetőségek kihasználása a követendő út.

Információs Társadalom- és Trendkutató Központ

ONLINE (ÖN)KORMÁNYZAT

A magyarországi önkormányzatok informatikai ellátottsága és internethasználata

A GKIE.NET Internetkutató és Tanácsadó Kft 2004 novemberében telefonos felmérést végzett a magyarországi önkormányzatok körében, összesen 1062 hivatal bevonásával. A vizsgálat legfőbb célja a magyarországi önkormányzatok informatikai eszközökkel és internetkapcsolattal való ellátottságának a felmérése, az önkormányzati hivatalokban történő számítógép- és internethasználat feltérképezése, az interneten elhelyezett tartalom vizsgálata, valamint az informatikai beruházások nagyságrendjének a meghatározása volt.

GKIE.NET Internetkutató és Tanácsadó Kft.

Egy interoperabilitási keretrendszer lehetséges céljai, elvei a magyar közigazgatásban

A közigazgatás elosztott információkincsét közintézményeink képtelenek egymás és a polgárok rendelkezésére bocsátani. Rendszereik ugyanis a legkülönbözőbb platformokra, adattárolási megoldásokra épülnek, továbbá elvételre található olyan fogalom, amin legalább két szerv pontosan ugyanazt érti. A nemzetközi gyakorlat az interoperabilitási keretrendszereket tartja megoldásnak, amelyek szakítanak az eddigi központosított, „diktatórikus” közigazgatási információrendszer-fejlesztési gyakorlattal, és megteremtik az önálló, autonóm közigazgatási információs rendszerek együttműködésének „demokratikus” alapjait. Jelen tanulmány e keretrendszerek céljait, alapelveit konszolidálja.

BME Műszaki Menedzsment Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola

INFOKOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK – FÓKUSZBAN A TÁRSADALOM

Bloggerek Magyarországon

A Magyarországon három-négy éve még csak egy szűk internetes szubkultúrára jellemző weblog-írás, azaz bloggolás az utóbbi egy-két évben robbanásszerű terjedésnek indult az internetező fiatalok körében. Ez az önkifejezési és kommunikációs forma kétségtelenül sok szempontból különbözik a többi, társadalomkutatók által már évek óta vizsgált online kommunikációs eszköztől, s mint ilyen, önálló vizsgálatot érdemel. Az alábbiakban bemutatott, kérdőíves és interjú módszert ötvöző kutatás célkitűzése az volt, hogy megtegye az első lépést a magyar „bloggertársadalom” szociológiai és pszichológiai szempontú megismerése felé.

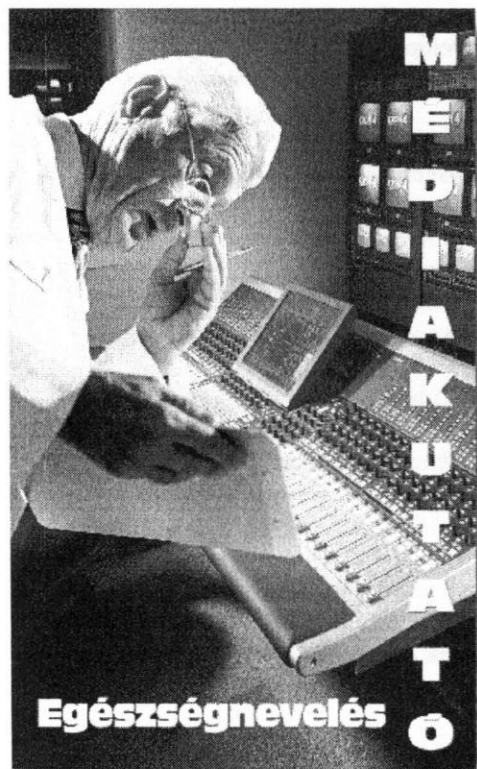
Suvet: Research Piac-és Társadalomkutató Kft.

Szerkesztőség

1111 Budapest, Műegyetem rkp. 9. II. em. 210.

Tel.: 463 252 6

Email: szeli.katalin@ittk.hu

Megjelent a Médiakutató legfrissebb száma!

A tartalomból:

- Császi Lajos az egészségnevelés médiareprezentációjáról
- Wild Judit és Gordon A. Gow a mobiltelefon-használatról
- Bajomi-Lázár Péter a magyarországi helyi rádiók működéséről
- Hirschler Richárd, Kulin Ferenc és Pálffy G. István a rendszerváltás médiájáról
- Szabó Sára az ikertornyok elleni merénylet közvetítéséről
- Papp Z. Attila a romániai magyar újságíró-társadalomról
- Sükösd Miklós a Kóczián-ügyről

Kapható a nagyobb újságostandokon és könyvesboltokban, vagy megrendelhető az info@mediakutato.hu címen.

Ára a boltokban **600 Ft**, előfizetőknek **500 Ft**

Külföldi laptárs-ajánló

Firstmonday.org

(<http://firstmonday.org/>)

2004. november

Introduction: FLOSS at Large

Yuwei Lin: Bevezetés: A szabad és nyílt forrású szoftverek (*Free/Libre and Open Source Software, FLOSS*) szabadjára engedve

Opening the sources of accountability

Shay David: *Az elszámoltathatóság és felelősségre vonhatóság forrásainak megnyitása*
FLOSS developers as a social formation

Frauke Lehmann: *A szabad, nyílt forrású szoftverek fejlesztői köre mint társadalmi alakulat*
Contextualising knowledge-making in Linux user groups

Yuwei Lin: *A tudástermelés kontextualizálása Linux felhasználói csoportokban*

A case for Indian insourcing: Open Source interest in IT job expansion

Casey O'Donnell: *Az indiai bedolgozók esete: a nyílt források iránti érdeklődés az információs technológiai munkakörök kibővülésében*

Free software: Some Brazilian translations

Alexandre Silva Pinheiro and Henrique Luiz Cukierman: *Szabad szoftver: néhány brazil változat*

The realities of Free/Libre/Open Source Software developers in Japan and Asia

Hiroyuki Shimizu, Jun Iio, and Kazuo Hiyane: *A szabad és nyílt forrású szoftverfejlesztés realitásai Japánban és Ázsiában*

Reducing transaction costs in information infrastructures using FLOSS

Marcus Vinicius Brandão Soares: *A tranzakciós költségek csökkentése a szabad és nyílt forrású szoftver használatának információs infrastruktúrájában*

2004. december

Gifting technologies

Kevin McGee, Jörgen Skageby: *Ajándékozási technológiák*

NetFuture

(<http://www.netfuture.org/>)

2004. november

The Reduction Complex

Habits of the Technological Mind

Steve Talbott: *A redukcionista komplexum: a technológiai elme konvenciói*

InformationR.net

<http://informationr.net/ir/10-1/infres101.html>

2004. október

Catherine A. Johnson: *Az emberek kiválasztása: a társadalmi tőke szerepe az információkezelésben*

A new model of information behaviour based on the Search Situation Transition schema.

Nils Pharo: *Az információs viselkedés új modellje a keresés során előálló szituációk és a közöttük levő átmenetek sémája alapján*

From information behaviour research to the design of information systems: the Cognitive Work Analysis framework

Raya Fidel, Annelise Mark Pejtersen, Risø: *Az információs viselkedés kutatásától az információs rendszerek tervezéséig: a kognitív munka elemzési keretei*

Talking about the problem: a content analysis of pre-search interviews

T.D. Wilson: *Beszéljünk a problémáról: a keresés előtt folytatott beszélgetések tartalomelemzése*
Information behaviour of migrant Hispanic farm workers and their families in the Pacific Northwest

Karen E. Fisher, Elizabeth (Betty) Marcoux, Lupine S. Miller, Agueda Sánchez, and Eva Ramirez Cunningham: *A bevándorló latin-amerikai mezőgazdasági munkások és családjaik információs viselkedése a Csendes-óceán menti északnyugati államokban.*

Whoever increases his knowledge merely increases his heartache.' Moral tensions in heart surgery patients' and their spouses' talk about information seeking

Kimmo Tuominen: *„A tudás növelése csupán a szívfájdalmakat növeli”. Erkölcsei feszültségek a szívsebészetben. (Páciensek és házastársaik beszélnek az információkeresésről).*

Seeking information, seeking connections, seeking meaning: genealogists and family historians

Elizabeth Yakel: *Információkeresés, kapcsolatkeresés, a célok keresése: genealógusok és család-történészek*

Information seeking and students studying for professional careers: the cases of engineering and law students in Ireland

Gillian Kerins, Ronan Madden, and Crystal Fulton: *Az információkeresés és a professzionális életpályákra készülő egyetemi hallgatók: műszaki és jogi egyetemi hallgatók esetei Írországból.*

Preparing for opening night: temporal boundary objects in textually-mediated professional practice

Elisabeth Davies and Pamela J. McKenzie: *Felkészülés a bemutató előadásra: ideiglenes határ-objektumok a textuálisan közvetített professzionális gyakorlatban.*

The information needs of female Police Officers involved in undercover prostitution work

Lynda M. Baker: *A beépített rendőrök információs szükségletei a prostitúció világában*

Field differences in the use and perceived usefulness of scholarly mailing lists

Sanna Talja: *A tudományos levelezőlisták használatában, illetve elismert hasznosságában mutató területei különbségek*

Enthusiastic, realistic and critical: discourses of Internet use in the context of everyday life information seeking

Reijo Savolainen: *Lelkes, realista és kritikus: az Internet-használat diskurzusai a mindennapi életben folyó információkeresés kontextusában.*

Information behaviour that keeps found things found

Harry Bruce and William Jones: *A megtalált dolgok megtartására törekvő információs viselkedés*

Discipline, availability of electronic resources and the use of Finnish National Electronic Library - FinELib

Sanna Törmä: *A tudományágak, az elektronikus források elérhetősége és a finn nemzeti elektronikus könyvtár (FinELib) használata.*

English summaries of the original Hungarian studies

CONTENTS

INTRODUCTION

VITA

The paper „Total media and ecocide. Mediatization and consumer society: an ecological critique of the information society” by Miklós Sükösd was published in *Information Society* 2003. 3-4. Now we are disclosing the polemic discussion papers and critical remarks received, together with the thought-provoking original article.

For reference:

M i k l ó s S ü k ö s d

Total media and ecocide. Mediatization and consumer society: an ecological critique of the information society

This article argues that mediatization of western societies contributes to the ecological crisis, i.e., there exists an indirect causal relationship between the two processes. The hypothesis is supported by seven arguments concerning 1) the growing amount of time spent with media use; 2) the increasing importance of mediated experiences in the formation of social identities; 3-4) the fact that relevant representation of the natural environment is scarce in the mainstream media agenda and media narratives; 5) mainstream media that serves advertising and marketing communication which in turn generate consumption with adverse effects on the environment; 6) a historical trend that offers ever more encompassing communications media, i.e., a digital environment which makes it hard to experience real effects of the ecological crisis; and 7) mediated time and space (*genius anti-loci*) that lack a sense of the local meanings and relevance of the physical place and related ecological habitat (*genius loci*).

E n d r e D á n y i

Demon? What demon?

Criticism on Miklós Sükösd's ecological media-critique

L á s z l ó Z. K a r v a l i c s

Cloud-castles built on a phantom: critical remarks to a noteworthy discussion

János Pásztor

Remarks to Miklós Sükösd's paper „Total media and ecocide. Mediatization and consumer society: an ecological critique of the information society”

Róbert Pintér

Who is responsible for falling into sin? – Comments on the margin of Miklós Sükösd's article on total media.

Béla Hamburger

The lancet may as well be a lethal weapon... Some technical reflections on Miklós Sükösd's paper „Total media and ecocide. Mediatization and consumer society: an ecological critique of the information society”, from the perspective of advertising

Ulrich Kiss, the Society of Jesus

Total media and ecocide

Tibor Dessewffy

A quasi-letter to the apocalyptic rider of ecocide

Ferenc Hammer

[Chorus:] Television, the drug of the Nation...
Comments on Miklós Sükösd's paper

Márton Vay

Thou hast thy eyes, and you see not

Lányi András

Items on the agenda of the ongoing polemics

András Takács-Sánta

Gentlemen, please, do get rid of your misbeliefs

Zsolt Boda

Toward environmental sociology

Mózes Székely

The impact of the media on world problems: a hypothetical system of relations between subject selection and shaping public opinion

Lajos Pressing

The illusion of an illusion

Some Buddhist thoughts to Miklós Sükösd's ecological media-critique

Attila Fonyó

„Silent spring“, silent TV?

Zsuzsanna Szvetelszky, Beáta Oborny
and Miklós Kertész
Homo labilis

CLASSICS

It is our pleasure to inform our readers that „The Information Age”, the monumental trilogy of Manuel Castells will at last be published in Hungarian, thanks to Gondolat Kiadó. The first volume titled „The network society”, now in press, is appearing in 2005. As a preliminary „trailer”, disclosed with the kind permission of the publisher, we present the fifth chapter of this volume, the subject of which is strongly related to the topics covered in this issue of our journal.

Manuel Castells

The culture of real virtuality: Integration of electronic communication, the end of the mass audience, and the rise of interactive networks

A technological transformation of historic dimensions, namely the integration of written, oral and audiovisual modalities of human communication in the same interactive network, is taking place. In this chapter the author first retraces the formation of the mass media, and their interplay with culture and social behaviour. Then he assesses their transformation during the 1980s, with the emergence of decentralized and diversified “new media” which prepared the formation of a multi-media system in the 1990s. Later he deals with the system of communication organized around computer networking, with the emergence of the Internet and the spontaneous development of new kinds of virtual communities. Finally, he turns his attention to the social dimensions of the convergence of the various systems, analyzes the potential impact of their coming merger and comes to the conclusion that, through the powerful influence of the new communication system, *the culture of real virtuality* is emerging.

CALEIDOSCOPE

László Z. Karvalics

Internet and social science: the state of affairs in the field of research

The emerging Internet-science has recently undergone the process of becoming a new discipline. It has about fifty reviewed journals, the most important of which have proved that today there are virtually no up-to-date battles in the field of the social sciences without digital reinforcements. The professional literature dealing with the Internet, organized in various chains and networks of reference, can rightfully boast of approximately half a thousand volumes, two dozens of “classics”, and 50 to 60 significant opuses. There is a fast-growing network of research institutions, with about

fifty newly established institutes specializing in various aspects of the Net or the Web. About 400 international conferences are annually held on Internet-related issues. In his comprehensive study the author demonstrates the articulation of this expanding universe of research, digesting and systematizing social and theoretical studies of the Internet along the following four principal axes of investigation: *online research*, *online social science*, *Internet-research*, and the *social science of the Internet*.

Joseph J. Esposito
The processed book

The "processed book" is about content, not technology, and contrasts with the "primal book"; the latter having been written by a single author and being viewed as the embodiment of the thought of a single individual. The processed book, on the other hand, is what happens to the book when it is put into a computerized, networked environment. To process a book is more than simply building links to it; it also includes a modification of the act of creation, which tends to encourage the absorption of the book into a network of applications, including but not restricted to commentary. Such a book typically has at least five aspects: as self-referencing text; as portal; as platform; as machine component; and, as network node. The processed book is not a matter of choice but an inevitable outcome of inherent characteristics of digital media.

Michael R. Allen

This Is Not a Hypertext, But...:
A Set of Lexias on Textuality

On-paper printing allows for great variation in textuality, and is as capable of producing complex experimental texts that subvert the fixity of meaning as is electronic/digital hypertext. The author of this paper recognizes the fact that digital publishing is creating a mode of reading that is original and is thus starting a second printing revolution but he suggests that hypertext itself is not as revolutionary as its proponents claim, nor as damaging to traditional print as its opponents fear. Hypertext borrows so much from traditional print that its formal qualities cannot represent a break from on-paper print. To demonstrate that the printed text shares much with the hypertext and is not so much being replaced as emulated by hypertext., the author discusses Laurence Sterne's eighteenth-century novel *Tristram Shandy*.

FOREIGN JOURNALS

UP-COMING CONFERENCES

Az új kommunikációs rendszer radikálisan átalakítja a teret és az időt, az emberi élet alapvető dimenzióit. A helyszínek elválasztódnak kulturális, történelmi és földrajzi jelentésüktől, és funkcionális hálózatokba vagy képi kollázsokba integrálódnak, az áramlások terét hozva létre, ami helyettesíti a konkrét helyekből összetevődő teret. Az új kommunikációs rendszerben az idő is eltörlődik, amikor a múlt, a jelen és a jövő úgy programozható, hogy ugyanazon üzeneten belül kölcsönhatásba lépjenek egymással. Az áramlások tere és az időtlen idő egy olyan új kultúra materiálisalapját alkotja, amely meghaladja és ugyanakkor magába olvasztja a szimbolikus megjelenítés történelmileg áthagyományozódott rendszereinek változatos sokaságát: létrejön a valóságos virtualitás kultúrája, ahol a látszatvilág hitvallása a szemünk láttára formálódik valósággá.

(Manuel Castells)

A technológia (különösen az új kommunikációs eszközök) társadalmi és politikai szerepéről való gondolkodás általában jól tükrözi egy adott társadalom reményeit és félelmeit. Ha valaki meg van győződve arról, hogy az új és a régi média fogyasztása a meglevő emberi kapcsolatok rovására megy, felgyorsítja a nyilvános szféra szétaprózódását és a természeti környezet hanyatlását, akkor nem kell sokat keresnie, hogy borús elképzeléseihez meggyőző példákat vagy statisztikákat találjon. A baj ezekkel a megközelítésekkel nem csupán az, hogy a történetek kis szeletére összpontosítanak. Sokkal komolyabb probléma, hogy önbeteljesítő jóslatként valóban befolyásolják az új kommunikációs technológiák adott közösségen belüli használatát.

(Dányi Endre)

Az elektronikus könyv vagy e-könyv kétségkívül megérkezett, de még nem tudott szélesebb körben elterjedni. Az e-könyvek népszerűségének mértékével kapcsolatos optimista várakozások nem teljesültek, és sokan vitatkoznak arról, hogy egy új technológia, ami olyan nyilvánvalóan hasznos, mint a szövegek digitális megjelenítése, vajon miért nem kezdte máris felváltani a papír használatát. Lehetséges azonban, hogy az elektronikus publikációról jelenleg folyó viták eltévesztik a lényegét; lehet, hogy túlságosan egyoldalúan csak a technikára és a készülékekre összpontosítják a figyelmet (bármennyire rafináltak és sokat tudóak legyenek is ezek a berendezések), és nem hatolnak a dolog mélyére, pedig éppen ott rejtik az, amiért első-sorban szeretjük a könyveket.

(Joseph J. Esposito)

Peter Levine

Az internet és a civil társadalom

Vedres Balázs – Bruszt László – David Stark

A technológiák szervezése és a szervezés
technológiái: az *online* civil szerveződés
főbb műfaji formái Kelet-Európában

Jody Jensen – Miszlivetz Ferenc

A civil társadalom változó nyelvezete
és táguló horizontja

Juhász Lilla

Civil társadalom, modernizáció,
IKT – miről üzennek a Wilson-tengelyek?

Információs Társadalom

---

civil társadalom

2005. V. évfolyam 1. szám